

СОЦІОЛОГІЯ

За редакцією
доктора соціологічних наук
С. О. Макеєва

Київ
Видавництво
"Українська енциклопедія"
імені М. П. Бажана
1999

ББК 60.5я73

С69

Автори: С. О. Макеєв (розд. 4), В. П. Чорноволенко (розд. 1), В. Л. Осовський (розд. 5), / . Ё Бекешкіна (розд. 7, § 5-7), Є. / . Головаха (розд. 7, § 1, 3, 4), А / Г. Горбачик (розд. 10, § 7), 5. Л Королько (розд. 9, § 3-4), Я В. Костенко (розд. 6), Я В. Паніна (розд. 7, § 2; розд. 10, §1-4, 6), А. О. Ручка (розд. 2 разом з В. В. Танчером, розд. 3), О. В. Симончук (розд. 8), Я Я Танчер (розд. 2; розд. 9, §1-2, 5), М. М. Чурилов (розд. 10, §5).

Провідний науковий редактор УТ. Г. Макеєва

Видано за підтримки Міжнародного фонду «Відродження», благодійного фонду «Громадянська злагода» та страхової компанії «Кредо-класик».

Соціологія: Навч. посібник / За редакцією С. О. Макеєва. - К.: С69 «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. - 344 с.

ISBN 966-7492-08-7

Розглядаються основні теми курсу навчальної дисципліни «Соціологія» у тому вигляді, як вона викладається у вищих закладах освіти України та інших країнах. Навчальний посібник знайомить з класичними соціологічними уявленнями щодо соціальної структури суспільства, культури, соціальних інститутів, особи, повсякденного життя. Містить відомості про сучасні соціологічні теорії та концепції.

Для студентів вищих закладів освіти, які спеціалізуються з гуманітарних або соціально-економічних дисциплін.

Відповідальний за випуск О. П. Козинець.

ПЕРЕДМОВА

Відтоді, як французький математик і філософ Огюст Конт запропонував поняття «соціологія» для позначення науки про суспільство, минуло близько двох століть. Проте ще до нього, тобто до першої третини XIX ст., історія пізнання налічувала вже не одне тисячоліття. Допитливий погляд людини був спрямований насамперед на небо (астрономія є, ймовірно, найдавнішою наукою), а також на незчисленні речі і сили, що надають руху цим речам. Тому фізика, механіка і математика могли б посперечатися з астрономією за право першонародження. Майже так само рано, як і астрономія, у VI-IV ст. до нашої ери формується «метафізика», або філософія, яка зробила сміливу спробу проникнути за видимий образ речей і відшукати їхні останні засади та причини. І тільки на периферії пізнання виник інтерес до природи сил, які згуртовують індивідів у більш-менш стійкі спільноти та об'єднання. І цей стан пізнання практично не зазнав істотних змін протягом майже двадцяти століть. Лише в останні два століття, поряд з приголомшуючими успіхами в пізнанні природи, до того ж з не завжди передбачуваними практичними наслідками, людство намагалося зрозуміти і пояснити само себе.

Науки про суспільство і людину виникли зовсім недавно, за історичними масштабами «вчора». Так само недавно, у XVIII ст. у мовах народів Європи з'явилося слово «суспільство», яке засвідчило наявність і постійну присутність нової реальності, відмінної від держави як традиційної форми спільного життя людей. Ось як розповідає про це російський історик В. О. Ключевський у нарисі про Катерину II: «У пам'ятках XVII століття, коли російський народ був поділений на безліч служилих та тяглових розрядів, або чинів, з особливими обов'язками, без спільних справ та інтересів, де-не-де зустрічається вираз "суспільство християнське", оскільки релігія залишалася найміцнішою зв'язкою спільного життя. За Катерини стикаємося вже з "російським суспільством"; Сенат у доповіді імператриці говорить про "суспільство всіх вірнопідданих", у жалуваних грамотах 1785 р. усталюються терміни "дворянське суспільство", "суспільство міське", а в депутатських наказах 1767 р. знаходимо навіть клопотання щодо "виборів суддів усім суспільством усього повіту" як всестановою земською корпорацією. Так ідея солідарності поступово охоплювала суспільні прошарки, між якими досі не відчувалося єдності».

Вивчення цієї нової реальності, що раптово відкрилася для сприйняття і яка складається з множини станів, груп та об'єднань людей з різними життєвими звичками, способами відчувати й інтерпретувати

0302000000 - 002

222-99

Безоголошення

© С. О. Макеєв, В. П. Чорноволенко, В. Л. Осовський та ін., 1999

© Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999

довколишній світ, з різними можливостями впливати на перебіг подій, але з порівняно стійкими зв'язками між собою і певною мірою взаєморозуміння, стало призначенням соціології. Отже, наука про суспільство являє собою здатність уявляти, розуміти і пояснювати те, як людям вдається чи не вдається створювати, підтримувати і руйнувати форми спільного життя, зразки спільних дій і взаємодій.

Останнє і є тим фундаментальним питанням, на яке соціологія намагається давати дедалі нові й нові відповіді, диференціюючись на школи і теоретичні напрями, переосмислюючи власну спадщину, яка ще доступна для огляду, але вже набула статусу класичної, вдосконалюючи засоби спостереження, систематизації й узагальнення. Протягом майже двох століть це питання залишається нез'ясованим, і зовсім не тому, що недоречними виявилися ті відповіді, які давалися раніше, а в результаті динамічності, рухливості і високої складності предмета пізнання. Давно помічено, що жити разом важко, однак не менш важко описати й пояснити спільне життя.

Розчарування очікує того, хто сподівається за допомогою соціології утвердитися в уявленнях про міцний і непохитний устрій суспільства, раз і назавжди встановлений «соціальний порядок», про можливості його зміцнення чи, навпаки, розхитування, про закони, які приписують хід історії, ритм і темпи змін. На межі тисячоліть світ людей стає дедалі менш передбачуваним, кожне нове покоління соціологів самостійно вирішує проблему більш-менш адекватної реконструкції сил і скріплення, які запобігають руйнації людських спільнот, проте самі залишаються непоміченими, діють ніби з-за лаштунків. Вирішити цю проблему неможливо без оновлення самої науки соціології: вона змінюється разом із зміною світу людей, а вироблені раніше твердження і висновки мають обмежене застосування. Можливо, саме в такій відкритості новому і несподіваному, в постійному вимаганні від носія соціологічного знання оригінальності та неповторності й полягає особлива привабливість соціології як наукової та навчальної дисципліни - молодій дисципліни для молодих людей.

Саме сьогодні, як ніколи раніше, гостро відчувається дефіцит знання про людину і світ людей. Очевидно, що в перших століттях третього тисячоліття більша частина пізнавальних можливостей людства спрямовуватиметься на ліквідацію цього дефіциту. І якщо соціологія виникла «вчора», то її розквіт очікується «завтра».

Проте наш навчальний посібник про «сьогодні»: про домагання і можливості соціології, про те, який фонд теоретичних побудов, емпіричних узагальнень і образних уявлень є в її розпорядженні для опису, розуміння та пояснення світу, в якому кожний з нас живе поряд з іншими людьми, безпосередньо чи опосередковано спілкується з ними і в якому видимі зв'язки, що єднають нас з ними, доповнюються невидимими і підтримують існування різних за розміром та будовою об'єднань, груп і спільнот.

С. О. Макеєв.

Розділ 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК СУСПІЛЬНА ТА ГУМАНІТАРНА НАУКА

§1. СТАНОВЛЕННЯ ПРЕДМЕТА СОЦІОЛОГІЇ

Вивчення кожної навчальної дисципліни прийнято розпочинати з визначення її предмета. Що саме досліджує ця наука? Вивчення чого передбачає запропонований курс? Окреслимо, бодай наближено, проблематику цієї галузі знань.

Що вивчає соціологія Сама назва науки (від лат. *societas* - суспільство або *socius* - товариш) свідчить про те, що предметом дослідницького соціології має бути суспільство (в різних своїх проявах) вивчається багатьма науками: історичними, економічними, правничими тощо. Причетними до дослідження соціальної природи людини, тих чи інших явищ суспільного життя є також численні гуманітарні науки. Що ж вирізняє соціологію серед цього розмаїття наук, кожна з яких має власну, більш або менш визначену предметну галузь?

Тривалий час специфіку соціології, на відміну від так званих часткових, конкретних суспільних наук, вбачали в її узагальнювальному, інтегративному характері, у зв'язку з соціальною природою людини, тих чи інших явищ суспільного життя є також численні гуманітарні науки. Що ж вирізняє соціологію серед цього розмаїття наук, кожна з яких має власну, більш або менш визначену предметну галузь?

Тривалий час специфіку соціології, на відміну від так званих часткових, конкретних суспільних наук, вбачали в її узагальнювальному, інтегративному характері, у зв'язку з соціальною природою людини, тих чи інших явищ суспільного життя є також численні гуманітарні науки. Що ж вирізняє соціологію серед цього розмаїття наук, кожна з яких має власну, більш або менш визначену предметну галузь?

Дотеп не позбавлений певного сенсу, адже сьогодення науки, її актуальна проблематика, сучасні турботи можуть слугувати вагомим і переконливим аргументом на користь того чи іншого способу самовизначення науки. Тому і ми розпочнемо розмову про еволюцію предмета соціології саме з цього: чим займаються соціологи, на чому переважно сконцентровані їхні увага та зусилля.

Поглянемо спочатку на тематику світових конгресів соціологів, які проходили за останню чверть ХХ ст. під опікуванням Міжнародної соціологічної асоціації:

- 1978 р. (Упсала, Швеція) - Шляхи соціального розвитку;
- 1982 р. (Мехико) - Соціальна теорія та соціальна практика;
- 1986 р. (Делі) - Соціальні зміни: проблеми та перспективи;

1990 р. (Мадрид) - Соціологія в єдиному світі: подібності й відмінності;
1994 р. (Білефельд, Німеччина) - Кордони, що перетинаються, та солідарності, що змінюються.

Детальне ознайомлення з програмою кожного конгресу засвідчує, що увага цих наукових форумів тяжіє до аналізу двох супротивних тенденцій сучасного історичного розвитку. З одного боку, це глобалізація виробничих, економічних, соціально-політичних, с дій та взаємозалежностей, конвергенція суспільних утворень різного рТвня7~3~інПГОго боку, саме протікання названих процесів відбувається у формах виокремлення та локалізації, при поглибленні соціокультурних відмінностей, зростаючій дивергенції та конфліктності інтересів. Прояв цих суперечливих тенденцій набув особливої гостроти й драматизму в поточному столітті - за доби побудови національних індустріальних держав на теренах колишніх імперій, світових та локальних воєн, трагічних соціальних експериментів та екологічних катастроф, приголомшуючих науково-технічних досягнень і досі злиденного існування більшості населення планети.

Для розколених і поляризованих посттоталітарних суспільств надзвичайної актуальності набуває проблематика XIII конгресу. Численні міжетнічні та міжконфесійні протистояння й війни, взаємні територіальні претензії, економічні й соціальні кризи, втрата ціннісних орієнтирів, радикалізація політичних «флангів» зробили сучасний світ непередбачуваним і небезпечним. Тому головна мета конгресу, як охарактеризував її экс-президент Міжнародної соціологічної асоціації Нейл Смельзер, полягає в тому, щоб розкрити й осмислити широку сферу невизначеностей і змін, які охопили увесь світ за останні десятиліття і справили значний вплив на суспільне життя. Зокрема, це проблема національ-
них й£2£5'Д\$-ЛР^1Р^Огдними е п^Оважання суверенітету власної держа"-
~ви та лояльність" до неї! Звідси""- проблема національної солідарності, тобто солідарності громадян, наррду^де^жаві^ Проте ця ідея зустрічає опір з боку інших конституюючих елементів, що пов'язано із згадуваними вже процесами глобалізації промислового виробництва, торгівлі, фінансів, культури, засобів масової інформації та втратою контролю окремих держав за власним майбутнім. Субнаціональні рівні теж вимагають власної частки суверенності й свого типу солідарності. Йдеться про солідарність окремих суспільних груп, яка виникає на основі регіональної, мовної, релігійної, статевовікової спільності, специфіки зайнятості або стилю життя тощо. Виникають також нові соціальні рухи, які, в свою чергу, породжують нові типи солідарності, як, наприклад, солідарність природоохоронців, правозахисників, феміністський рух тощо.

Ознайомившись таким чином з турботами світового соціологічного співтовариства, перейдемо до проблем вітчизняних учених. У сфері фундаментальних досліджень, які здійснюються переважно академічними та університетськими фахівцями, ми знайдемо ту саму націленість на вирішення нагальних проблем сьогодення. Це - економічна, соціальна та політична трансформація; соціальне самопочуття людей, їх самовизначення за умов ціннісної дезорієнтації, а то й конфліктнос-

ті; нові суспільні утворення та ідентичності тощо. Значна увага приділяється удосконаленню методичних і технічних засобів дослідницької роботи. Саме з освоєння набутків світової науки в цій галузі і розпочалось в нашій країні відродження соціології, адже розвідки в сфері суспільствознавчої теорії тривалий час були з відомих причин практично унеможливлені. Цим пояснюється та обставина, що серед надбань вітчизняних соціологів значно переважають прикладні та методичні розробки. Серед них слід назвати насамперед ті, що пов'язані з проведенням виборчих кампаній, вивченням громадської думки, діяльності численних засобів масової інформації тощо.

Зазначимо ще одну втішну й обнадійливу обставину - вихід теоретичної соціології за межі традиційної проблематики та усталених концепцій і помітний потяг наукової молоді до новітніх методологічних пошуків на перетині компетенції соціології, соціальної психології, культурології та інших гуманітарних наук. Йдеться про поглиблення інтересу дослідників до особистості, її повсякденних турбот та переживань, утаємничених горизонтів її спілкування та взаємодії з безпосереднім оточенням. Ця проблематика людської поведінки в малих групах, аналіз мікропроцесів соціального буття становлять особливий пласт дослідницької культури та теоретичних понять, що істотно відрізняються від великих, усереднених, а отже, й абстрактніших категорій, якими досі задовольнялася переважна більшість соціологічних шкіл. Посідання ж макросоціологічного аналізу із зростаючим проникненням у мікропроцеси людського спілкування, міжгрупової комунікації, функціональної взаємозалежності та обміну діяльністю обіцяє, на думку багатьох сучасних теоретиків, сягнути горизонтів більш тонких механізмів соціальної взаємодії, розкрити фундаментальні підвалини людської суспільності.

Ми навели лише кілька прикладів дослідницької діяльності в галузі соціології як науки. Сподіваємося, що це дасть читачеві змогу скласти попереднє уявлення про предметну сферу цієї галузі знань. Перейдемо тепер до ознайомлення з її історією, обставинами виникнення та шляхами розвитку.

Протосоціологія Вік соціології звичайно відрховують приблизно від середини XIX ст. з поширенням праць Огюста

Конта та Герберта Спенсера, в яких було зроблено перші спроби систематизації **розуміння СУСПІЛЬСТВА. ЗВИЧЙНО, ЦЕ НЕ** означає, що до появи їх людство залишалося байдужим до проблем свого суспільного буття і не робило спроб якось осмислити їх. Такі спроби знаходимо вже в первісних культурах у формах міфологічних та релігійних уявлень (тотемізм тощо). Стародавні цивілізації Китаю, Індії, Єгипту, Греції та Риму залишили численні письмові пам'ятки досить розвинених філософських концепцій, де світорозуміння не обмежувалося лише природним середовищем, а й поширювалося на сферу соціальних взаємин людей. Це, наприклад, етико-політичне вчення Конфуція, староіндійські Веди та Упанішади, теорія ідеальної держави Платона, протосоціологічні та етичні погляди Арістотеля, Епікура, Лукреція Кара та ін.

У мислителів стародавнього світу (особливо починаючи з Арістотеля) спостерігаємо початки диференціації знань і поступове виокремлення (відгалуження) конкретних наук з філософії. Численні спостереження за подіями суспільного життя та людською поведінкою згодом конститууються в історичні, економічні, політичні, правничі та інші суспільствознавчі дисципліни. У межах власне філософії адмціаєїьля теоретичне осмсленінїпрїодного та суспільного буття людини, її пізнавальних можливостей. З ускладненням філософських систем вирізняється така галузь їх, предметом вивчення якої стає природа суспільства, або суспільна природа людини. Саме в цій галузі (її називають соціальною філософією; сформувався той фонд ідей і проблем, що його згодом успадкувала соціологія, і тому його можна розглядати як власне протосоціологію.

Стародавній світ ще не знав (принаймні, не використовував) абстракції такого високого рівня, як суспільство: вона з'явилася лише у XVIII ст., і виникненню її передувала велика робота над узагальненням та систематизацією історичного досвіду багатьох поколінь і народів. Проте елементи змісту цього ключового поняття соціології присутні вже у Арістотеля та його наступників. Спостерігаючи такі форми людського співжиття, як сім'я, рід, плем'я, громада, поліс (місто-держава), вони, природно, ототожнювали між собою дві останні, розглядаючи їх як продовження і розвиток трьох перших, тобто кровної спорідненості. Суспільність людей, сумісність їхнього існування вважалася самоочевидним фактом і пояснювались як природні (притаманні від народження) властивості.

Вищою формою суспільного життя, за Арістотелем є поліс. оскільки вттьому права обов'язки громадян юридичне внормовані й підпорядковані спільному інтересу. Звідси і його відоме визначення людини як «істоти політичної», тобто такої, яка не може існувати поза полісом, отже, не суспільним способом. Віддаючи таким чином перевагу офіційним, громадянським взаєминам, Арістотель разом з тим приділяє пильну увагу різним формам спілкування неофіційного (родинного, товариського тощо). У свою чергу, в кожному із зазначених різновидів соціального зв'язку Арістотель схильний вбачати особливий прояв єдиної суттєвої властивості -- «дружності» як першооснови будь-якої форми суспільних взаємовідносин.

Іншою природженою властивістю людей філософ вважав соціальну нерівність. Він з'ясував, що в полісах існує три класи: клас «надто заможних», клас «вкрай нужденних» та проміжний, або «серединний», клас. Віддаючи свою симпатію останньому, він вбачав у його кількісному переважанні гарантію суспільної рівноваги і злагоди. Цю непересічну для свого часу думку про середній клас як стабілізуючий соціальний фактор можна розглядати як певний підхід до системного бачення суспільного організму. Дивно, що повернення до цієї глибокої ідеї відбулося лише в новітні часи. До інших цікавих протосоціологічних знахідок великого мислителя античності слід віднести також поняття способу життя, дозвілля, субординації цінностей та деякі інші, що дістали своє обґрунтування в його творчості.

Стародавні цивілізації залишили нам чималий інтелектуальний скарб уможлядних розвідок, геніальних прозрень і передбачень, які належним чином не оцінені й досі. Наступним поколінням дослідників античності, без сумніву, доведеться ще не раз дивувати своїх сучасників новими зразками надзвичайного духовного злету людей тієї пори.

Гуманістичний потенціал античної культури, успадкований та освічений мислителями епохи Відродження, набув свого дальшого розвитку в працях філософів та природодослідників XVII-XVIII ст. То була переломна доба в історії західноєвропейських країн: змінювався не лише суспільний лад, а й свідомість людей. Природничо-наукова революція та філософія Просвітництва позбавили релігійний світогляд колишньої монополії. Не порвавши остаточно з ідеєю божественного походження людини, соціальна філософія цієї пори намагалася віднайти раціоналістичне тлумачення людської соціальності, а також натуралістичне пояснити суспільні явища. Показовими щодо цього були концепції походження суспільства англійських філософів XVII ст. Томаса Вудро Гоббса та Джона Локка.

Традиційно ототожнюючи суспільство з державою, вони, на відміну від античних філософів, виводили суспільність людини не з її природної доброзичливості й схильності до спілкування із собі подібними, а, навпаки, з її нібито природженої асоціальності. Первісні властивості людини, або її «природний стан», за Гоббсом, це - почуття абсолютної свободи і вседозволеності, егоїзм, ворожість й агресивність. Звідси - «війна всіх проти всіх», а норма поведінки - «людина людині - вовк». Щоб запобігти взаємному винищенню, люди змушені були вдатися до своєрідного «суспільного договору», тобто відмовитися від частки свободи і своїх прав на користь держави як виразника загального інтересу і суспільного блага. До речі, в договірні стосунки, на думку Гоббса, люди вступають не з державою (сюзереном), а лише між собою, відводячи останній роль зовнішнього гаранта дотримання договору. Таким чином, суспільне буття, підпорядкованість державній владі Гоббс розглядає як вторинні, похідні від суворой необхідності вгамовувати свою первісну (тваринну) сутність.

Деяко пом'якшену версію концепції «природного стану» і «суспільного договору» запропонував згодом Дж. Локк - основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму, автор концепції конституційної парламентської монархії, яка, зокрема, передбачала поділ влади на законодавчу, виконавчу та «федеральну». За Локком, вільні і рівні в природному стані люди, вступаючи в договірні стосунки, передають урядові лише частку своїх природних прав; а решту зберігають за собою. До такої частки належить насамперед право на життя та засоби життєзабезпечення: працю і власність. Останню він розглядає як першорядну умову переходу від природного стану до суспільного. Державна влада повинна підпорядковуватися закону. Народ в особі парламенту та органів місцевого самоврядування залишається сувереном. У разі невиконання владою своїх договірних обов'язків (особливо щодо недоторканності власності як гарантії індивідуальної свободи) народ має право позбавити її довіри і розірвати з нею «договір».

Започаткована античними філософами дискусія навколо природи людської суспільності не тільки не вичерпалася нетрадиційними ідеями з цих питань Т. В. Гоббса та Дж. Локка, а й набула додаткового імпульсу для розвитку в XVIII ст. УжЕ-4йшЦЗЖд^10l<КсМзкрема, А. Е. К. Шефтсбері) категорично заперечували тезу про вроджену асоціальність людей, а отже, й про суспільство як неприродне, вимушене, штучне утворення. Зіткнення протилежних позицій щодо оцінки «природного стану» людей і характеру їхнього «суспільного договору» тривали в тій чи іншій формі протягом усього століття. Відповідно і суспільність людей розглядалась або як вияв їхньої свободи, природної схильності до спілкування, або ж як трояв незалежної від їхньої волі суворої необ-

теоретичних пошуків опинилася проблема мотивації соціальної поведінки людей: чи суспільство виникає внаслідок притаманної людям моральності, чи цей процес відбувається незалежно від спонукань людських вчинківТ тобто е_ііbјѠkјJBHJdM^S3j/fbjaTpM поєднання різних за характером і спрямованістю людських взаємбДгйтПо-дальшим розвитком другої альтернативи стала політекономічна версія виникнення суспільства, що бере свій початок від ідей британського філософа Дейвіда Юма та його співвітчизника економіста Адама Сміта.

Виходячи з традиційних засад моральної філософії, Юм також розглядає людину як істоту, соціальну від природи. В пошуках мотивів, що спонукають її дотримуватися вимог «громадського блага», він вводить поняття альтруїстичної загальнолюдської «симпатії», яка протистоїть почуттям егоїзму та індивідуалізму. Проте у своїй соціальній поведінці, у взаєминах з іншими люди змушені керуватися принципом справедливості, який, у свою чергу, ґрунтується на усвідомленні суспільного інтересу та взаємної вигоди. Моральний обов'язок діяти справедливо, не на шкоду іншим, таким чином, не тільки не суперечить у концепції Юма об'єктивним потребам суспільства, а й приводить у кінцевому підсумку до поєднання індивідуального інтересу з громадським. Саме ця взаємозалежність людей, об'єктивний збіг їхніх інтересів і визначають з необхідністю суспільний спосіб існування їх, становлять фундаментальну підвалину соціального зв'язку.

Юму належить також ідея трудового походження власності («все набувається працею»), яка згодом стала вихідною в економічній теорії А. Сміта. Класик британської буржуазної політекономії виводить суспільну взаємозалежність людей з поділу між ними праці, а отже, і з необхідності обміну її результатами. Суспільство розглядається як своєрідний трудовий і міновий союз людей, які виробляють різні види продукції та послуг. Працюючи заради задоволення власних потреб, кожен виконує також і певну суспільне необхідну функцію, а отже, приносить користь іншим, що пояснює поєднання в людині індивідуального й суспільного. Останнє відтворюється в поколіннях успадкуванням *суспільного поділу праці*, який історично склався і корениться в різноманітності природних умов та індивідуальних властивостей людей. Незалежно від конкретних цілей та мотивів продуктивної праці і не зважаючи на певні негативні наслідки її вузької спеціалізації, обмін діяльністю створює,

за переконанням Сміта, об'єктивний економічний фундамент сумісного існування людей.

Усвідомлення того, що суспільство існує об'єктивно, незалежно від моральних якостей його членів, їхньої релігійності, свідомості взагалі, а також спроба пояснити механізм відтворення соціальних зв'язків - найцінніші надбання соціальної філософії, які підготували підґрунтя для виникнення соціології. Іншою гілкою теоретичного осмислення суспільства була філософія історії, її плідні ідеї щодо закономірностей історичного розвитку людства, його етапів, характеру, рушійних сил і спрямованості стали одним із джерел формування перших концептуальних конструкцій молоді науки.

Основоположником *філософії історії* справедливо вважають італійця Джамбаттіста Віко. Суспільство він розглядає як єдиний закономірний процес розвитку людства, представлений конкретними історіями окремих народів. Мету філософського дослідження історії він вбачає в тому, щоб віднайти «спільну природу народів», загальні закони їхнього історичного розвитку. Кожен народ, за Віко, проходить три стадії розвитку: релігійну («дитинство»), героїчну («юність») та громадянську («зрілість»). Стадія, або епоха, - це цілісна соціокультурна формація, підпорядкована своїм законам господарювання, соціальної організації, державного устрою, духовного життя. На прикладі історії Давнього Риму Віко демонструє закономірний характер переростання однієї стадії в наступну, неминучого завершення всього циклу розвитку загибеллю цього суспільства та переходу його до початкової стадії нового циклу. Крім ідей стадійності та циклічності історичного розвитку, у Віко знаходимо багато цікавих спостережень та висновків щодо механізму функціонування різних сфер суспільного життя, зокрема послідовність зміни форм політичного устрою, боротьба суспільних станів як головна причина таких змін, взаємозалежність економіки, політики, моралі і релігії тощо.

Іншим видатним представником філософії історії кінця XVIII ст. був німецький учений-просвітитель Йоганн Готфрід Гердер. Різномісні інтереси, енциклопедична обізнаність дали змогу йому висловити слушні ідеї з багатьох питань природознавства, антропогенезу, суспільного життя, мовознавства, історії культури, естетики тощо. Серед чинників, що впливають на суспільне життя, Гердер називає і природні умови, але визначальною засадою історичного розвитку вважає *прогрес культури*. Нагромадження знань, виробничого досвіду, традицій і норм, мистецькі надбання та передавання їх від покоління до покоління, від народу до народу і становлять, на його думку, головний зміст культурного поступу людства. Сенс цього поступу він вбачає у дедалі зростаючій гуманізації умов суспільного життя. Просвітницька діяльність Гердера, зокрема пропаганда ідей французьких просвітителів, справила значний вплив на духовне життя сучасної йому Німеччини, а його філософсько-історичні та культурологічні розвідки стали помітним надбанням світового суспільствознавства. Гуманістична спрямованість ідейного доробку Гердера зробила творчу спадщину вченого близькою сучасним поколінням людей з їхніми турботами про мир, міжнародне співробітництво, торжество загальнолюдських цінностей.

Серед загальновідомих філософсько-історичних концепцій не можна не згадати запропоновану Георгом Вільгельмом Фрідріхом Гегелем - класиком німецької ідеалістичної філософії XIX ст. Успадкувавши ідеї попередників про поступальний характер розвитку людства, він розглядає історію як «*прогрес духу в усвідомленні свободи*». Цей прогрес здійснюється через «дух» окремих народів, які послідовно змінюють один одного по завершенні своєї творчої місії. На кожному етапі все-світньої історії носієм прогресу виступає один народ, духовні надбання якого втілюються в його державній організації, праві, релігії, мистецтві, філософії. У своєму розвитку «світовий дух» по черзі самореалізувався в «дусі» народів Давнього Сходу, античної Греції та Давнього Риму, германських народів і нарешті досягає своєї кінцевої мети - самопізнання - в духовних надбаннях німецького народу сучасної Гегелю пори (отже, в прусській монархії та в гегелівській філософії). Однак, як вважають багато критиків, заради логічної стрункості запропонованої абстрактно-ідеалістичної схеми історичного процесу автор її нехтує історичною конкретикою і рухається не від фактів, не від аналізу неповторної реальності епох, народів, особистостей, а, навпаки, дає їм таку інтерпретацію, яка вигідно ілюструвала б його дедуктивні побудови.

Виникнення соціології

Середину XIX ст. - час виникнення перших систем соціологічного знання - можна вважати кульмінацією тих трансформаційних процесів, які переживала Європа і які набули згодом глобального характеру, докорінно змінивши спосіб життя людства. Йдеться про поєднання двох «великих революцій» XVIII-XIX ст.: промислової і політичної. Перша перетворила аграрні суспільства на індустріальні, а переважно сільське населення - на переважно міське. Друга замінила феодально-колоніальні імперії на національні демократії («весна народів») і привела до влади нові соціальні сили. З цієї точки зору виникнення соціології можна розглядати як своєрідну відповідь на виклик часу. Мабуть, саме це і дало підставу видатному англійському соціологу, нашому сучасникові Ентоні Гідденсу визначити соціологію як науку про соціальні інститути індустріальних суспільств.

Однак то була зовнішня, об'єктивна необхідність. До неї мали долучитися також внутрішні, суб'єктивні передумови, аби перебудова соціального пізнання стала реальністю. На зламі століть і протягом наступних десятиліть такі передумови визріли. Серед них назвемо вже згадувані напрацювання філософів та суспільствознавців, широке розповсюдження емпіричних соціальних обстежень, статистичні дослідження населення, застосування математичних методів обчислення тощо. Крім того, на тлі дивовижних досягнень природничих наук абстрактні, умоглядні побудови соціальної філософії та філософії історії остаточно знецінилися. Традиційні методології дослідження суспільних явищ перебували у глибокій кризі.

За цих умов у наукових колах набуває популярності ідея перебудови суспільствознавства відповідно до стандартів природничих наук. Одним з перших сформулював її французький мислитель Клод Анрі Сен-

Сімон, а його учень Огюст Конт надав їй згодом вигляду цілісної філософсько-методологічної програми - *позитивізму* (від «позитивне» знання, тобто засноване не на умоглядності, а на спостереженнях та експериментах). Стосовно наук про людину і суспільство позитивізм вимагав рішуче відмовитися від «метафізичних спекуляцій» щодо соціальних об'єктів і орієнтуватися на побудову емпірично обґрунтованих теорій, які мали б таку саму доказовість і загальну значущість, як і природничо-наукові.

Серед інших методологічних настанов позитивізму слід підкреслити орієнтацію виключно на досвідне встановлені дані, тобто факти, і з'ясування того, як саме, а не чому відбуваються події та процеси. Пошук абсолютних, так званих кінцевих причин був оголошений псевдонауковим, і це стало принциповою ознакою позитивістського руху. Відмова давати каузальні (причинні) пояснення була його найслабшою ланкою і з самого початку піддавалася обґрунтованій критиці. Проте розчарування наукової громадськості в безплідності старої спекулятивної філософії, приналежність закликів до «точних» природничо-наукових процедур фіксації даних спостереження та методів аналізу їх сприяли популярності позитивістської програми і зростанню кількості прихильників її.

Не дивно, що першу спробу перебудови суспільствознавства на нових засадах зробив саме родоначальник позитивізму. І хоча ідеї створення «соціальної фізики» вже давно не були новими, та ніхто до Конта не запропонував такої розгорнутої, глибоко аргументованої філософсько-історичної системи, в контексті якої виникнення соціології (позитивної науки про суспільство, або «*соціальної фізики*») виглядало як прояв історичної необхідності - «великого закону трьох стадій». Докладніше з філософсько-соціологічною системою Конта, як і -з концепціями інших класиків соціології, познайомлять присвячені окремим персоналіям нариси (див. розд. 2). Тут же зауважимо, що оригінальних, власне соціологічних ідей, та ще й заснованих на проголошених «позитивних» методах дослідження, Конт все ж не запропонував. Проте в останніх трьох томах його шеститомного «Курсу позитивної філософії» (1836-42) справді викладено у систематизованій формі майже всі надбання в галузі суспільствознавства його попередників. Зокрема, розглядаючи внутрішню будову суспільства («соціальну статистику»), Конт акцентує увагу на його органічній цілісності, системному характері, взаємозв'язку і взаємозалежності його елементів. Ці акценти започаткували згодом диференціацію соціологічних шкіл і напрямів у появленні природи соціального зв'язку (органічна школа, структурний функціоналізм та ін.).

Інша спроба подати універсальну систему соціологічного знання належала англійському філософу і соціологу Г. Спенсеру - засновнику *органічної школи*, що намагалася розглядати суспільство, його будову й функціонування за аналогією з біологічним організмом та його підсистемами (уряд - головний мозок, торгівля - кровообіг, економіка - обмін речовин тощо). Цінним надбанням цієї школи став дальший розвиток ідей *соціального еволюціонізму*, що згодом набули поши-

рення у зв'язку з відкриттями антропологів і культурологів, які досліджували так звані примітивні культури. Іншою галуззю, де розвивалися ідеї еволюціонізму, стала генетична соціологія, що досліджувала проблеми походження суспільства та його інститутів (шлюбу, релігії тощо).

На завершення короткого огляду протосоціологічного періоду розвитку суспільствознавства і періоду виникнення перших систем соціологічного знання зробимо деякі попередні констатації щодо проблеми становлення предмета соціології.

Знання про людину та суспільство накопичувалися у межах філософських систем і підпорядковувалися їхнім вихідним принципам. З одного боку, це стимулювало цілісне бачення світу, взаємозв'язки різних сфер дійсності: природи, людини, суспільства, пізнання. Звідси геніальні передбачення, плідні ідеї, цікаві міркування, що не втратили свого сенсу й досі. З іншого ж боку, постійне суперництво філософських шкіл, умоглядність аргументації, відсутність систематичних спостережень, а отже, і досвідної бази, довільне оперування історичними та природничо-науковими фактами знецінювали набутки суспільствознавців, гальмували розвиток соціального пізнання. Звичайно ж, не можна забувати і про об'єктивні умови, відповідні соціальні потреби і запити, які також чималою мірою позначалися на уповільненні розвитку суспільної науки.

У центрі уваги соціальної філософії завжди перебувала проблематика *природи людини, її суспільного способу існування*, організації суспільства, його залежності від природного середовища тощо. Різні варіанти вирішення цих проблем успадкували і перші системи та школи соціологічної науки. Проголошена позитивізмом «незалежність» від філософії виявилася декларативною. Перші системи й школи соціології перебували в полоні філософського способу мислення значно більшою мірою, ніж цього можна було чекати. Від філософії вони, зокрема, запозичили і традиційні діалогічність та полемічність аргументації.

У режимі діалогу з філософією історії відбувалося, як ми вже зазначали, формування позитивістської методології науки і, зокрема, програми побудови «соціальної фізики». Полеміка з умоглядною соціальною філософією надихала й представників найпоширенішого у другій половині XIX ст. *натуралістичного напрямку* соціології. До цієї впливової течії, яка виходила з ідей природної сутності людини і принципової єдності природи та суспільства, належали органічна школа, соціальний дарвінізм, расово-антропологічна та географічна школи. Акцентування на природному походженні соціальності та нехтування специфікою людської психіки і духовності викликали відповідну реакцію у вигляді *психологічного напрямку* в соціології (психологія народів, теорія наслідування, інстинктивізм та ін.). Принципом, спільним для всіх різновидів цього напрямку, було намагання пояснити всі суспільні явища та процеси особливостями індивідуальної або суспільної психіки.

Одній однобічності протиставлялася інша, і це не могло не викликати критики з боку тих, хто наполягав на виключно соціальній природі людини і суспільства (історичний матеріалізм Карла Маркса та соціо-

логізм школи Еміля Дюркгейма). Прихильники першого надавали перевагу економічним відносинам, вбачаючи саме в них першооснову («базис») соціальної організації та вирішальний чинник розвитку суспільства. Деякі наполягали на автономії соціальної реальності стосовно інших, особливо біологічної та психічної. Суспільство Дюркгейм та його послідовники розглядали як особливу реальність, природа якої має поза- та надіндивідуальний характер. У такий спосіб чинником, що конститує суспільство, проголошувалися культурно-історичні надбання людства, які успадковуються наступними поколіннями і відтворюють соціальну природу як індивідів, так і суспільства.

У цілому ж соціологія XIX ст., попри все розмаїття її шкіл і протистояння напрямів, зберігала успадкований *універсалістський* характер соціальної філософії і претендувала на статус *загальної теорії соціальності*. Навіть позитивістськи налаштована система Конта не відмовлялася від такої інтегративної в межах суспільствознавства функції. Разом з тим за допомогою діалогу класичних соціологічних шкіл «першої хвилі» було створено власний досить розвинений понятійний апарат молодій науці, чіткіше окреслено проблемне поле теоретичних пошуків та шляхи співробітництва із суміжними суспільними та гуманітарними дисциплінами, які так само конституювались і визначали межі своєї компетенції.

§ 2. ЗАГАЛЬНА ПАНОРАМА СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Процес широкого громадського визнання соціології як окремої галузі знань розпочався на межі XIX і XX ст. В університетах поступово запроваджувалися відповідні лекційні курси, відкривалися кафедри, створювалися журнали та наукові товариства. Перед першою світовою війною в середовищі соціологів спостерігається інтенсивне наукове спілкування: дискусії, обмін працями, взаємні переклади тощо. Проте трагічні події наступних десятиліть - світові війни, тоталітарні режими, а також пов'язані з ними репресії, депортації та еміграції - значно уповільнили на європейському континенті розвиток суспільствознавчих і гуманітарних наук.

Центр соціологічної активності перемістився за океан. Завдяки поєднанню видатних інтелектуальних надбань європейської науки з блискучими досягненнями власних гуманітаріїв американська соціологія вийшла за межі традиційних наукових розвідок і протягом кількох десятиліть по праву утримувала провідні позиції в більшості галузей цієї науки. Особливі ускладнення на шляху розвитку соціології в Європі створювала протягом тривалого повоєнного періоду політична та ідеологічна конфронтація Сходу і Заходу. Здавалося, виникають досить відмінні американська та європейська версії соціології.

І все ж сьогодні є достатньо підстав стверджувати, що єдність світового наукового співтовариства соціологів поновлено. Попри всі розбіжності в проблематиці, теоретичних засадах та методологічних підходах соціологи одностайні щодо загальноприйнятих у науці нор-

мативів дослідницької діяльності та критеріїв оцінки її. Саме ця, на-
решті досягнута однаковість поряд з узгодженням розуміння влас-
ної предметної специфіки і становить справжню ціннісну підвалину
будь-якої наукової спільноти.

Єдність соціологів у головному, принциповому не виключає відмін-
ностей у їх дослідницьких інтересах, предметних інтенціях, теоретич-
них уподобаннях. Сучасна соціологія, як і будь-яка інша розвинена нау-
ка, являє собою досить складну, глибоко диференційовану систему
знань: гіпотез, теорій, концепцій, галузевих дисциплін, прикладних роз-
робок тощо. З ними докладно знайомлять наступні розділи. Та перш ніж
перейти до розгляду конкретних тем, варто скласти загальне уявлення
про ту теоретичну конструкцію, яку вам належить вивчати.

Рівні дослідження: макро- та мікросоціологія

У європейській філософії здавна склалася
традиція розглядати соціальну реальність як
зовнішню щодо людини. Вважалося, що су-
спільство, так само як і природа (а також над-
природне - у частини мислителів), протистоїть людині і в той чи інший
спосіб визначає поведінку її. Підстав для такої точки зору достатньо,
адже люди засвоюють і *набутий* попередніми поколіннями спосіб жит-
тя. Індивід не має змоги вибирати, де, коли і як йому жити. Він застає
певне природне і соціальне середовище і змушений пристосовува-
тись, адаптуватися до його умов.

Цей процес «входження» в суспільне життя прийнято називати *со-
ціалізацією*. Сутність його полягає в освоєнні соціальних ролей (на-
приклад, сина, брата, товариша, студента, пасажера, покупця тощо) і
набутті навичок відповідної ролевої поведінки. Засвоєння і коригуван-
ня таких навичок стимулюються заохоченням чи осудом з боку ото-
чення, винагородами чи покараннями, тобто через прийнятну в сусп-
ільстві систему позитивних та негативних санкцій. Соціалізація по-
чинається з раннього дитинства і відбувається впродовж усього життя,
оскільки варіанти ролевої поведінки нескінченні.

Отже, людина постійно відчуває свою повну чи принаймні часткову
залежність від інших людей або деперсоніфікованих зовнішніх обста-
вин. Вона бачить, що її бажання і прагнення щоразу наштовхуються на
певні перешкоди, її можливості в реалізації власної волі і досягненні
своєї мети, як правило, обмежені. Вже з дитячого віку вона звикає
сприймати навколишній світ людей як жорстко внормований, детермі-
нований звичаєм, законом або чужою волею. Соціальна реальність
постає перед нею як щось чуже, непідвладне, не завжди зрозуміле,
часто вороже. Тому й не дивно, що в уявленнях європейських філо-
софів людина здебільшого виступала у своїх стосунках із суспільством
як пасивна сторона. Акцент робився на залежності, підпорядкованості,
безсиллі людей щодо будь-якої соціальної інституції - держави, церк-
ви, традиції, громадської думки тощо. Суспільство, його цінності і
норми вважалися такою самою *об'єктивною реальністю*, що цілковито
визначає поведінку індивідів і спільнот, як і навколишнє природне се-
редовище. Цю світоглядну установку успадкували і родоначальники

соціології. В той чи інший спосіб поділяли таку орієнтацію в XIX ст. й
інші автори класичних соціологічних праць різних шкіл і напрямів неза-
лежно від того, в чому кожен з них вбачав першооснову суспільного
буття людей.

Слід зауважити, що визнання об'єктивної залежності людини від дії
природних та суспільних чинників не обов'язково свідчить про відсут-
ність у неї певної *свободи волі*, здатності приймати рішення і діяти
згідно з власними намірами, цілями, інтересами. Деякий діапазон вар-
іантів *вибору* серед наявних можливостей у соціальних суб'єктів, як
правило, існує. Індивіди, соціальні групи та спільноти мають змогу
більшою чи меншою мірою впливати на умови свого існування, виби-
рати цілі та засоби досягнення їх, визначати і коригувати стратегію
поведінки. Проте саме ця активна, діяльнісна сторона соціального
буття людей тривалий час залишалася поза увагою переважної біль-
шості соціологічних шкіл, що було пов'язано з деякими особливостя-
ми становлення соціології як самостійної науки.

Перші соціологічні школи, як відомо, виростили не на власному
грунті і, певна річ, не могли відразу позбутися впливу провідних інте-
лектуальних традицій свого часу. Цим, зокрема, пояснюється їхня
схильність до побудови універсальних систем, пошуку «останніх підва-
лин», «вихідних принципів» тощо. Наслідування пізнавальних стандар-
тів природничих наук, запозичення їхніх понятійних схем зумовили по-
пулярність ідей *системного* бачення суспільства, органічної *цілісності*
його утворень, *функціональності* організацій та структури їх. Основни-
ми категоріями соціологічного аналізу стали такі соціальні об'єкти, як
суспільства та спільноти, суспільні стани, класи та верстви, а також
інші макрогрупи, виділені за демографічними (стать, вік), поселен-
ськими (місто, село), расовими, етнічними, культурними, економічни-
ми та іншими подібними характеристиками.

Взаємозалежність і взаємодія соціальних підсистем та інститутів,
їхня роль у самовідтворенні або зміні суспільних систем - такі головні
теми теоретичних розвідок соціологів цієї доби. Саме вони вважалися
загальноовизнаним предметним полем соціологічної науки. При цьому
суб'єктивний аспект соціальних процесів свідомо чи несвідомо вино-
сився за межі цього поля або ж, у кращому разі, опинявся на перифе-
рії його. Своєрідний соціологічний «ізоляціонізм», намагання будь-що
виокремити свою специфічну предметну галузь створили атмосфе-
ру упередженого ставлення до використання результатів психологіч-
них досліджень, гальмували плідне співробітництво двох суміжних наук.

Тим часом серед гуманітаріїв по той бік океану шоглава на ін-
шому ідейному підґрунті - філософії *Прагматизму* і *психології*, відбу-
ли поширення соціально-психологічні дослідження між-
особистісного спілкування на рівні малих (зокрема, первинних) груп,
удосконалювалася техніка експериментального вивчення соціальних
механізмів людської поведінки. Вже перші спроби теоретичного осмис-
лення нового досвідного матеріалу дали змогу вийти на незнаний ра-
ніше горизонт соціальної реальності - мікропроцеси людської взаємодії
в повсякденному житті. Формування нової галузі - *«ан*грс*

ної мікросоціологією, розпочалося в 30-х роках ХХ ст. і завершилось розмежуванням з традиційною соціологією макропроцесів у 60-і роки.

Тривала полеміка, що розгорнулася між прихильниками *мікро-* та *макросоціології*, точилася в основному навколо методологічних питань: що має вивчати соціологія і в який спосіб. Перші наполягали на тому, що наука повинна виходити лише з даних досвіду, а її теоретичні поняття мають бути обґрунтовані емпірично. Тому єдиною реальністю для соціолога вони визнавали або факти поведінки людей, або прояви їхньої свідомості, які фіксуються в експерименті чи безпосередньому спостереженні. Зрозуміло, що одержати таку емпіричну базу можна, лише працюючи з порівняно невеликими піддослідними групами. Підвищені вимоги висувалися і щодо логічної коректності узагальнень та формування теоретичних понять.

Основні концепції мікросоціології будуть викладені в розд. 7 і 8. Тут же для ілюстрації наведемо короткий переказ лише однієї з них - *символічного інтеракціонізму*.

Ця концепція виникла як реакція на поширені серед психологів індивідуалістичні концепції особистості, які так чи інакше недооцінювали роль соціальних чинників у розвитку психічних процесів. На противагу їм засновник символічного інтеракціонізму Джордж Герберт Мід та його однодумці з чиказької школи соціологів виходили з того, що становлення людської особистості відбувається виключно в процесі взаємодії з іншими людьми, отже, є процесом *соціальним*. Сукупність комунікаційних процесів взаємодії конституює і суспільство, і соціального індивіда.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини й упорядкованість суспільного життя є продуктом *соціальної комунікації*, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальна взаємодія (*інтерація*) при цьому розглядається як така, що відбувається не безпосередньо (за схемою стимул - реакція), а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо).

Зміст або значення, які надаються символам у процесі взаємодії, залежать від попереднього досвіду індивідів, а оскільки цей досвід у кожного індивідуальний, то й взаємодія стає можливою лише за умови узгодженого розуміння учасниками спілкування значень та символів. Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише в тому разі, якщо співрозмовники надають своїм словам одне й те саме значення. Мови (усні, писемні, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації. Крім мов, люди створили ще безліч інших символічних систем, без використання яких не можна уявити собі суспільне життя, оскільки вони організують досвід людей, допомагають координувати спільні дії, підтримують згуртованість суспільства.

Цей безперервний комунікаційний процес, у ході якого індивіди та групи взаємним пристосуванням включаються в узгоджені дії, і є реальним

суспільним буттям людини. Саме взаємозалежність людей і необхідність діяти спільно спонукають їх до постійної комунікації зі своїм безпосереднім соціальним оточенням (групою), і лише завдяки такому спілкуванню з часом विकристалізуються певні шаблони групової поведінки, структурні особливості групи, інші соціальні реалії. Отже, доходять висновку прихильники символічного інтеракціонізму, міжособистісна комунікація і є тією справжньою (первинною і єдиною) соціальною реальністю, з дослідження якої слід розпочинати вивчення більш складних суспільних утворень.

Полемізуючи з представниками макросоціології, інтеракціоністи закидали їм оперування невивіреними або «пустими» абстракціями, зокрема поняттями «культура», «соціальна структура», «соціальний розвиток» тощо. Неправомірність наукового використання цих понять інтеракціоністи вбачали в тому, що їм надається значення реалії, які нібито існують поза поведінкою конкретних людей та ще й здебільшого розглядаються як визначальні чинники («причини») цієї поведінки. Насправді ж, заявляють інтеракціоністи, в культурі групи не слід вбачати щось ззовні нав'язане людям, її треба розглядати як акумуляцію усталених зразків відповідної поведінки, які виникають у комунікації і зміцнюються в процесі спільної взаємодії людей. Такою ж мірою і соціальну структуру групи доцільно сприймати просто як результат стабілізації процесів міжособистісного спілкування членів її.

Наведені приклади розмежування соціологічних концепцій макрота мікрорівнів засвідчують, що йдеться про різне «бачення» однієї й тієї самої соціальної реальності, різні підходи і методи дослідження її. Для макросоціології - це будова суспільства, взаємозалежність та взаємодія його великомасштабних структурних утворень, які в кінцевому підсумку могли б бути інтерпретовані як чинники конкретних форм соціальної поведінки індивідів і груп. Мікросоціологія ж зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистісному рівні, який її прихильниками вважається базовим і розглядається як вирішальний у формуванні більш складних форм соціальної поведінки.

Зазначене розмежування, як бачимо, склалося історично і відтворює послідовність заглиблення соціальної науки у свій предмет - природу людської соціальності. Протягом останніх десятиліть спостерігаються спроби зблизити дослідницькі підходи як шляхом побудови проміжних, опосередкованих теоретичних концепцій, так і поєднанням методичних засобів і технічних прийомів.

Функціоналістський та конфліктологічний підходи

Розглядаючи витoki наукового суспільствознавства, ми вже зазначали, що певні соціологічні концепції мали своїм предметом проблематику макросоціології. Ця проблематика концентрувалася навколо двох головних питань: як і чому суспільство самовідтворюється та як воно змінюється. Залежно від успадкованих філософських уподобань акцент робився на першому або на другому. Так були запропоновані два основні теоретичні підходи до розв'язання макросоціологічних проблем - функціоналістський та конфліктологічний.

ства. Де означає, що будь-яке суспільне утворення розглядається як упорядкована сукупність диференційованих та взаємно узгоджених частин. Кожна з таких частин має в структурі цілого своє чітко визначене місце і особливе призначення. Завдяки цьому кожна частина (елемент, підсистема) здатна виконувати свою спеціалізовану, тільки їй властиву роль (функцію) у процесі самозбереження, самовідтворення системи.

Примітною ознакою функціоналістського підходу стало використання понятійних схем біологічної науки. Щоправда, до пояснення суспільства за аналогією з живою природою вдавалося чимало мислителів минулого. Однак послідовний порівняльний аналіз соціальних та біологічних систем запропонував Г. Спенсер у своїй праці «Принципи соціології» (т. 1-3, 1876-96). Суспільство, вважав він, подібно до живого організму нормально функціонує лише за умови злагодженої взаємодії його органів та підсистем. Порушення такої скоординованості призводить до негативних наслідків, а повна втрата її - до загибелі соціального організму. Кожна суспільна система складається з трьох підсистем: продуктивної, розподільчої та регулятивної. У процесі історичного розвитку людства можна, на думку Г. Спенсера, спостерігати ті самі закономірності, що й в еволюції органічного світу: ускладнення структури, зростання внутрішньої диференціації суспільних утворень, посилення їхньої інтегрованості, централізація управління ними тощо.

Ці описові підходи набули дальшого розвитку в класичних працях Е. Дюркгейма - присвячених насамперед соціологічному аналізу суспільного поділу праці. Саме в поділі праці вбачав Дюркгейм джерело соціального доступу від первісних, примітивних форм співжиття, де спостерігається лише «механічна солідарність», до цивілізованих суспільств, заснованих на «солідарності органічній». Поділ праці, з одного боку, забезпечує індивідам відносну самостійність, можливість самовираження в межах їхніх виробничих функцій, а з іншого - навпаки, поглиблює їхню взаємозалежність, вимагає добре скоординованого постійного обміну діяльністю та її продуктами, отже, зміцнює органічну цілісність суспільства.

Сучасну версію функціонального підходу репрезентує структурний функціоналізм Толкотта Парсонса та Роберта Мертона. Виходячи з методологічних засад попередників, він поглиблює системний розгляд суспільства детальним аналізом його соціальної структури. З позицій структурного функціоналізму суспільство - це не сукупність індивідів, груп, класів, інших категорій населення, а особливий спосіб організації їхнього існування. Розглядаючи цей спосіб існування системно, слід виокремити процес людських взаємодій зберігають відносну сталість свого буття, утворюючи «скелет», «несучий каркас» соціальної системи. Це і є структура цього конкретного суспільного утворення.

Розглянемо для прикладу вищий заклад освіти. Його структуру утворюють факультети, кафедри, обслуговуючі підрозділи. Структура про-

мислового підприємства складається з цехів, філіалів, дільниць тощо. Структурними ж одиницями при такому підході постають конкретні робочі (навчальні) місця, спеціалізовані для виконання певних виробничих завдань. Дещо спрощуючи, структуру підприємства (установи) можна ототожнити з його штатним посадовим розкладом, де по кожній посаді передбачено чітко регламентовані права та обов'язки. Іншими словами, структурні елементи - це певні позиції, які індивіди займають у соціальній системі - їхня діяльність відповідна до спеціалізації в рамках певної системи.

Подібно до живих організмів кожна соціальна система зорієнтована на самозбереження та самовідтворення. Це означає, що вона мусить пристосовуватися до постійних змін, що відбуваються в довколишньому (природному і соціальному) середовищі, створюючи відповідні адаптивні механізми. Вона також повинна забезпечувати стабільне й упорядковане спілкування своїх членів, турбуючись про зміцнення єдиної системи цінностей та ефективного соціального контролю, а також долати неузгодженості, конфлікти та кризові стани, які неминуче виникають у процесі розвитку будь-якого соціального утворення. При цьому самовідтворення соціальних систем розглядається функціоналізмом як переважно поступове успадкування, накопичення доцільних, функціональних якостей, тобто як процес безперервний, еволюційний, здебільшого позбавлений глибоких зламів, потрясінь, катаклізмів.

На відміну від функціоналізму, конфліктологічний підхід оцінює увагу не на механізми самозбереження соціальних систем, а на чинники трансформації; якісного перетворення її. Історія людства свідчить про те, що соціальне утворення відзначаються не лише стабільністю, рівноваженістю, узгодженою взаємодією своїх частин, а й кризами, конфліктами, іншими руйнівними процесами, які й призводять час від часу до істотних змін у самих підвалинах суспільного життя людей.

Вивчення соціального світу бере своє начало від праць К. Маркса. Виходячи з гегелівського тлумачення суперечностей як джерела розвитку у сфері духу, Маркс задрогошував матеріалістичну версію діалектики історії. Згідно з нею суспільство здійснюється завдяки виникненню і розв'язанню суперечностей в царині матеріальних, насамперед економічних відносин, які є визначальними в житті суспільства. Відносини власності на засоби виробництва зумовлюють місце людини в економічній системі. В усіх відомих історичних формах суспільства вони призводять до виникнення ворогуючих між собою класів, протистояння і боротьба яких дестабілізують існуючий соціальний лад і зрештою приводять до заміни його на більш прогресивний.

Головним предметом наукових інтересів Маркса були економічні закони сучасного йому буржуазного суспільства. Дія цих законів, за передбаченням Маркса, мала в кінцевому підсумку спричинити зосередження суспільного багатства, концентрацію капіталу на одному полюсі суспільства і пролетаризацію та зубожіння переважної більшості населення - на іншому. Така поляризація капіталістичного суспільства стає джерелом постійного класового протистояння. Доведена до

крайньої межі, вона має завершитися соціалістичною революцією. Класову боротьбу Маркс розглядав як головну рушійну силу соціального поступу, а революції називав «локомотивами історії».

Політекономічні та соціально-політичні ідеї Маркса, як відомо, набули поширення в робітничому русі, стали ідеологією деяких течій його. Певної популярності набули вони і серед окремих кіл лівоадикальної інтелігенції. Марксову концепцію соціального конфлікту тією чи іншою мірою сприйняли й окремі суспільствознавці кінця XIX - початку XX ст. Проте особливо пошавився громадський, а отже, і науковий інтерес до конфліктотроblemатики в середині століття. Драматична історія попередніх десятиліть надзвичайно актуалізувала увагу до природи соціальних протистоянь та їхніх трагічних наслідків. У галузі соціології вбнаГ зокрема, поставила під сумнів універсальність пояснюв^л^них здатностей функціоналістської доктрини, виявила неспромджність~останньої віднайти задовільні відповіді на питання, що їх поставив перед теорією новітній соціальний досвід.

Світові та^ локальні війни, революції, економічні і політичні кризи, тоталітарні режими, класова та національно-визвольна боротьба - все це уєТоратуQ^yBaAQcfl із запропонованими функціоналізмом моделіЗМНУ[52P^J!!^^Ср^ Дійсності. Однобічна орієнтованість лише на *принципи соціального порядку*, стабільності, узгодженості та інтегрованості суспільних систем, позитивістська концепція рівноваги виявилися надто несумісними з емпіричною реальністю, перетіж^ич^нбю^оціайи1и1Гантагонізмами і конфліктами. На хвилі зростаючого невдоволення апологетично-консервативним духом функціоналістської академічної науки в перші повенні десятиліття з'явилися гостро критичні виступи нової генерації соціологів, спрямовані, зокрема, на реабілітацію конфліктологічного бачення соціального світу. Серед останніх, сдІА-назвати._насамперед, праці німецькош^л^шішцга Ральфа Дарендорфа. Конфліктологічна концепція цього вченого виходить з того, що соціальні BsaеMOVifiHOCj/njj^

ко ального утворення (групТорганізації, стільно будь-якого соці-альності, скоординованості, а це, в свою чергу, вимагає певного підпорядкування і примусу. Взаємодіючи з іншими, люди перебувають на певних соціальних позиціях і виконують відповідні ролі. Останні зобов'язують індивіда до цілком визначеної поведінки, отже, мають примусовий характер (незалежно від того, усвідомлює він це чи ні). Таким чином, структура соціальних позицій утворює ієрархію владних функцій і підлеглості.

Відносини домінування та утиску, панування та пригноблення при-таманні, за Дарендорфом, будь-якому суспільству, саме вони і породжують соціальні конфлікти як *суперечності ролевих норм і очікувань, групових інтересів тощо*. На відміну від марксизму, який основу соціальної конфліктності вбачав у протистоянні економічних інтересів класів-антагоністів, Дарендорф розглядає *соціальну конфліктність як універсалЮБ^у_ЮВЛі^СJW:llc^* продукт їхньої структурованості та інтегрованості. Що ж до класової боротьби, соціальг-

них революцій, воєн, то це лише одні з можливих різновидів соціальних конфліктів, які з певних причин не були розв'язані цивілізованими методами і внаслідок цього набули особливої напруженості. Переважна ж більшість конфліктних ситуацій може бути розв'язана не насильницькими засобами, а шляхом регулювання їх за допомогою переговорів, посередництва, арбітражу.

Усгштьство не може позбутися_кндф_лн<тних ситуацій, але воно МЯР змогу робити їх регульованими, надати їм форм, сумісних із срціальною_структурою, що безперервно змінюється. У такому своєму позитивному варіанті соціальний конфлікт є справжньою рушійною силою оновлення суспільного життя, модернізації, розвитку його форм. Саме *гом-у~Що^Ші^Ш^^рйборкання>>* соціального конфлікту має стати, за висловом Дарендорфа, одним з головних завдань політики.

Дещо поміркованішу версію теорії соціального конфлікту запропонував у цей саме час відомий американський соціолог Льюїс Козер. Свою концепцію він також побудував на критиці основних постулатів функціоналізму і протиставленні їм відповідних альтернативних тверджень. Зокрема, він виходить з того, що у своїй поведінці люди керуються не загальноприйнятими нормами і цінностями, як твердять *функціоналістм^а~власн\шй^інтересами*. Оскільки інтереси різних груп здебільшого не збігаються, суспільне життя демонструє нам не^узгодженість і солідарність, а, навпаки, розмежування груп з протилежними інтересами, протистояння і конфлікти. Не можна, доводить Козер, погодитися також із твердженням функціоналізму, нібито соціальні системи орієнтовані переважно на самозбереження, стабільність і цілісність. Насправді ж вони змушені щораз пристосовуватися до нових ситуацій, що постійно виникають, модернізувати форми людського співжиття шляхом подолання внутрішніх соціальних конфліктів.

Проте на відміну від радикальних конфліктологів Козер не задовольнився лише полемікою з прихильниками функціоналізму, які бачили в соціальних конфліктах переважно негативне, руйнівне. Він мав на меті здійснити всебічний і неупереджений аналіз усіх *соціальних^функцій*, щолосьякчас трапляються в суспільному^життк Розглядаючи такі ситуації як вияв об'єктивних суперечностей у процє"-сі еволюції соціальних систем, як природну конкуренцію індивідів і груп у їхній боротьбі за обмежені ресурси, владу, престиж та соціальні цінності, Козер дійшов висновку про здатність соціального конфлікту набувати різного характеру залежно від конкретних умов, в "яких він визріває і розв'язується.

Належна оцінити неординарність такого висновку, мабуть, буде важко, якщо не нагадати про ту суспільну атмосферу 50-60-х років, коли відбувалися теоретичні змагання «соціології конфлікту» із «соціологією порядку». Ідейно-політична та воєнна конфронтація тогочасного світу виводила проблему соціального конфлікту за межі звичайної академічних дискусій, надавала їй особливого громадського звучання. Протилежні ідеологічні інтерпретації обох теоретичних підходів також не сприяли об'єктивному, неупередженому аналізу їхніх позитивних та негативних сторін, переваг та недоліків кожного. За цих умов справді

потрібна була певна сміливість і далекоглядність, щоб довести правомірність і навіть *взаємодоповнюваність* «ворогуючих» концепцій, узагальнюючи їхні пізнавальні можливості соціальними характеристиками об'єкта аналізу.

Іншими словами, кожна з названих концепцій придатна, на думку Козера, для розв'язання особливого класу дослідницьких завдань: функціоналізм - для аналізу проблем стабілізації соціальної системи, а конфліктологія - проблем модернізації, розвитку її. Що ж до актуальності, першочерговості тих чи тих проблем, то вони визначаються конкретним станом певного суспільства, історичними умовами, в яких йому доводиться вирішувати назрілі проблеми власного буття.

Обґрунтування «озером позитивних функцій соціального конфлікту, його ідея взаємодоповнюваності функціоналістської та конфліктологічної моделей організації суспільного життя не викликали особливих заперечень з боку соціологів. Це можна розглядати як початок поступового зближення конфронтуючих концепцій, хоча, звичайно, певне теоретичне протистояння між ними і досі не подолане. На перешкоді взаємному порозумінню стає схильність сторін до абсолютизації того чи іншого чинника суспільного буття: одні перебільшують значення інтегрованості та стабільності, інші - роль соціальних конфліктів. Насправді ж обидва чинники співіснують у будь-якій соціальній системі, і це створює об'єктивні передумови для теоретичного відбиття такого співіснування в більш досконалішій концепції.

Розділ 2. КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЧНА СПАДЩИНА

Історія кожної науки - це самопізнання наукової дисципліни. Самопізнання є неодмінною складовою розвитку. Спрямованість уперед потребує зміцнення теоретико-методологічних підвалин, коригування цілей дисципліни. Теоретичним фундаментом, на який спираються нові конструкції соціологічного знання, є вибрана соціологічна думка.

Особливість соціології полягає в тому, що її теоретичні досягнення є не архівом застарілих відкриттів, а діючим арсеналом ідей та пізнавальних засобів. Соціологічна класика - скарбниця продуктивних гіпотез, банк концептуальних підходів та методів, які ще довго слугуватимуть пізнанню суспільної реальності. Отже, історико-соціологічні знання стають першорядною умовою необхідного рівня професіоналізму дослідника соціальних процесів.

Твори фундаторів соціологічної науки містять не тільки еталонні знання, а й критерії оцінки сучасних здобутків. Вони стають арбітрами в дискусіях сьогоденних дослідників, є тим ядром, навколо якого формується дисциплінарна спільність. Можна сказати, що класичні твори в соціології відіграють роль теоретичного фундаменту, інтегрованої загальнотеоретичної основи, на якій розбудовується соціологічне знання. Отже, володіння кращими зразками соціологічної думки - передумова якості теоретичного аналізу.

Предметом соціології, ще до того як вона оформилася в окрему дисципліну, були і залишаються досі «довічні проблеми» людського буття, суспільних відносин. Традиційні проблеми не втрачають актуальності за нових обставин і в новому історичному контексті. «Напрацьований» попередниками досвід осмислення, дослідження і вирішення їх надто важливий для сучасного соціологічного аналізу.

Оскільки особливостями соціологічного пізнання є складність і багатосторонність об'єкта дослідження, включеність самого дослідника в соціальні процеси, відсутність єдиної, загальноприйнятої теорії, то природним буде застосування принципу «різнобачення», взаємодоповнення різних соціологічних традицій, шкіл, підходів, або ж мультипарадигматизму соціологічної теорії. Ось чому соціолог повинен бути широко обізнаним, мати історико-концептуальну ерудицію, що продиктовано плюралістичною природою дисципліни.

Спиратися на усе багатство світової соціологічної думки, використовувати розмаїття методів, засобів і підходів - загальна потреба професійної підготовки соціолога, запорука його успішної праці. На шляху засвоєння історико-соціологічних знань дослідника чекає багато складностей. Одна з них пов'язана, зокрема, з питанням висхідного

рубежу соціології як науки. Взагалі будь-яка наукова дисципліна рідко народжується повністю сформованою. Вона неначе поступово виникає з туману історичних явищ і подій.

Складається враження, що витоки соціології сягають у неосяжну давнину. В ті часи людське знання не розподілялося на окремі спеціалізовані галузі. У стародавніх текстах ми знаходимо у синкретичній формі елементи того, що пізніше почали називати релігією, філософією, поезією, природознавством і соціальними науками. Тому трактати стародавніх мислителів були за своїм змістом не тільки політичними, філософськими тощо, а й соціологічними. Відтоді соціологічні елементи поступово перетворилися на більш-менш розвинені образи соціальної дійсності, що відбивали окремі проблеми суспільного життя. Згодом постає потреба у створенні науки, яка покликана систематично вивчати проблеми суспільного життя та його закони. Огюст Конт був першим мислителем, хто запропонував у Новий час проект такої науки. Йшлося про спеціалізовану «науку про суспільство», якій він дав назву «соціологія». Вперше були висунуті систематизовані уявлення про засади, предмет та методи цієї нової науки. З цього часу починається «офіційна» історія соціології.

Відтоді минуло чимало часу. Тепер, напередодні ХХІ ст., уявлення про фундаментальні принципи соціології дещо інші. За той історичний час, що минув після Конта, виникали нові соціологічні школи, напрями, течії, змінювалися стандарти науковості, уточнювалися образи соціальної дійсності, уявлення про природу її та характер змін. І весь цей час між соціологами різних теоретико-методологічних орієнтацій точилися суперечки щодо змісту та завдань соціології як науки. Сьогодні вона є поліпарадигмальною дисципліною, якій властивий плюралізм теоретичних підходів до соціальної дійсності, а не панування якоїсь однієї парадигми.

§1. ВИНИКНЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ

Як би не рухалася вперед соціологія, корені її усе ж таки знаходяться хронологічно позаду в історії, одні далі, інші ближче. І хоча сучасний образ соціології визначається більш актуальними чинниками та подіями, знати її історичні корені необхідно, оскільки вони також беруть участь - так чи інакше - у формуванні цього образу. Коротко викладемо «офіційну» історію соціології, основні теоретичні погляди видатних соціологів, починаючи з О. Конта і до наших часів.

Огюст Конт (1798-1857)

Наукове формування соціологічної думки було підготовлене докорінними змінами в суспільній організації, науковими досягненнями ХVІІ-ХVІІІ ст. Соціологія народжувалася під впливом радикальних зрушень у людському бутті, що отримали найменування революцій: політичної, індустріальної, інтелектуальної.

Особливо виразно ці зміни проявилися у післяреволюційній Франції. Отже, не випадково, що в працях француза О. Конта - одного з перших - визначилися риси «науки про суспільство», названої ним спочатку «соціальною фізикою» (лише пізніше її було названо соціологією), зроблено спробу систематизувати соціальні явища, побудувати соціологічну теорію.

Позитивне мислення, класифікація наук і предмет соціології

На початку ХІХ ст. на зміну суспільству, що визначалося Контом як теологічне і військове, прийшло інше, яке він назвав науковим та індустріальним. У ньому вче-

ні створюють нову інтелектуальну й моральну основу суспільного порядку. Саме спосіб ^C^Eejj^ цільногдладу. Взагалі історія людства мислилася Контом-як-історія духовного прогресу у вигляді перемоги позитивного світорозуміння.

ПозТТРГВНС^мислення стосовно суспільства втілювалося в новій науці - соціології. Саме в ній вбачали засіб подолання кризи довколишнього соціального світу. Така наука, синтезуючи усі попередні досягнення, здатна спиратися, за проектом Конта, на загальні закони розвитку людства, що можуть використовуватися для удосконалення суспільної організації.

Обґрунтовуючи нову науку, Конт прагнув точно визначити її місце в людському пізнанні, основні закони. Для цього була розроблена класифікація наук. Починаючи від гранично абстрактних, загальних і поступово переходячи до конкретних дисциплін, крнтівська ієрархія наук набирає таког_вигляду: математика, астрономія, фізика, хімія, біологія, соціологія, де кожна наступна наукаГдослджує більш складні явища. Із запропонованої ієрархії випливає, що розвиток конкретних наук передбачає попереднє вивчення положень, встановлених більш абстрактними науками. Оскільки соціологія є найбільш складною й конкретною наукою, то вона спирається на істини, відкриті всіма іншими науками. Водночас соціологія може і повинна будуватися за зразками передових наукових дисциплін.

Створення всеохоплюючої системи наук було потрібне основоположнику соціології для викладення «позитивної філософії», тобто того, що є науковим у науках (закони, методи, предмет вивчення), та відокремлення її від метафізики і релігії. Соціологія знаменувала прихід позитивної стадії розвитку людського пізнання, перемогу над схоластикою і містицизмом минулого. На думку Конта, соціологи повинні вивчати «соціальні органи» так само, як біологи вивчають живі організми, і наголошував на «органічній цілісності», саморегуляції суспільства, частини якого взаємозалежні. Такий підхід у соціальному аналізі отримав назву функціоналізму.

Порядок і прогрес. Статика і динаміка

Аналіз суспільства передбачає вивчення соціального порядку (соціальну статичку), а також соціальних процесів і змін (соціальну динаміку). В першому випадку досліджують умови існування й закони функціонування суспільної системи, в другому - закони розвитку і зміни соціальних систем. Визначивши місце соціології в системі наук, О. Конт висунув наступне завдання: розкрити закони соціального буття у його організованих формах та процесах розвитку.

Суспільство слід досліджувати у його цілісності та історичній конкретності, людина ж повинна розглядатися як продукт оточуючої її соціальної реальності, яка розвивається за природними законами. Принцип взаємозалежності при реалізації індивідуальних запитів і здібностей передбачає загальну згоду, що і є основою соціальної системи. Ця контівська ідея домінує в традиції соціологічного позитивізму. Він дотримувався позиції, згідно з якою соціальна структура не може бути редукована до характеристик індивідів, скоріше за все її можна пояснити, виходячи із характеристик і зв'язків її частин.

Закони розвитку суспільства - це «закони спадкоємності», або моделі змін у соціальних системах у часі. Такі зміни характеризуються Контом як гуманістичні стадії розвитку, вони зумовлені філософськими домінантами соціуму. Соціальний прогрес є продуктом розумового розвитку, висхідними стадіями духовного зростання народу. Інтелект людства у своєму розвитку проходить три стадії - теологічну, метафізичну та наукову. Цим стадіям відповідають форми халявання, суспільного ладу, політики, мистецтва. Контівський «закон трьох стадій» мав проілюструвати його тезу, що соціальний розвиток залежить від інтелектуальної основи - розумового розвитку людства.

Методи соціології

Обґрунтування методології дослідження є для Конта необхідним етапом побудови нової науки. Точна відповідь на запитання: як слід знаходити, систематизувати й використовувати факти соціального життя? - потребує звернення до чотирьох методів: спостереження, експерименту, порівняння та історичного аналізу. Розгляд Контом методів соціології спирався на висновок про природно-історичний характер суспільних закономірностей. Водночас вказувалося на своєрідність предмета соціології порівняно з природознавством, а тому наголошувалося на специфічності соціологічного пізнання.

Значення Конта в історії соціології полягає у тому, що він зумів пов'язати первістки соціальних знань у певну цілісність - соціологію, розробив модель нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком для соціології кінця XIX ст., заклало основи для однієї з головних її традицій. Конт краще за інших розумів значення розробки фундаментальних принципів соціальної організації. Його наполегливий захист принципів науковості, обґрунтування необхідних рис нової дисципліни заклали фундамент тієї теоретичної конструкції, що утвердилася в світі науки як соціологія.

Герберт Спенсер (1820-1903)

Теорія соціальної еволюції

Виведення законів соціальної еволюції, а точніше принципів соціального структурування, зростання і диференціації, вважається головним внеском Г. Спенсера в історію соціологічної думки. Під соціальною (надорганічною, як писав учений) еволюцією він розумів стадії розвитку суспільства від простого до складного, а також у більш спеціальному плані - загальний процес структурування.

Спенсерівська стадійна модель розвитку передбачає зростання і диференціацію суспільства. Зростання зумовлене збільшенням населення і процесом складання менших «соціальних мас» у більші, поєднанням первісне не пов'язаних частин, тобто зростання рівнозначне інтеграції частин. Інтеграція ж має супроводжуватися (або передувати) диференціації структур суспільства. Еволюція - це зміна соціального організму від стану відносної невизначеності, незв'язності, гомогенності (однорідності) до стану відносної визначеності, взаємозв'язаності, гетерогенності (різномірності). Зростання соціального організму збігається із зростанням складності структури. Так, у первісному суспільстві всі його члени задовольняють свої потреби самі. Проте з розвитком суспільства намічаються відмінності у спрямуванні діяльності (поділ праці), автономізація частин, а також взаємна залежність членів суспільства. Структурна диференціація викликана необхідністю якомога кращого пристосування до боротьби за виживання.

Еволюційна модель суспільного розвитку подається соціологом у вигляді процесу взаємонакладань зростання і диференціації, що його можна спостерігати за трьома вісями: регулятивною, оперативною (або такою, що підтримує) та розподільною. Зростання відбувається ускладненням структур, а диференціація - розділенням регулятивних, оперативних і розподільчих структур та внутрішньою диференціацією їх. Еволюціонування зумовлене спочатку нестабільністю однорідної маси. Зовнішні сили створюють елементи цієї маси у різних напрямках. Інтеграція можлива лише з переходом на відповідний ступінь розвитку. Стійкість більш гетерогенної і структурованої спільноти щодо зовнішніх руйнівних сил, за Спенсером, - головний фактор соціальної еволюції. Він показує, як у результаті поєднання менших людських агрегацій у більші (звичайно, шляхом завоювань, підкорення більш слабких, укладання політичних угод) можна прослідкувати рівні соціального розвитку. Кожний етап має свої риси та особливості, ретельно зібрані й описані Спенсером у таблицях.

Запропонована ним система універсальних категорій, моделей порівняльних досліджень стала прототипом.

Соціологія. Незважаючи на схематизм, його пізнавальна модель значно вплинула на вивчення розвитку соціальних систем, започаткувала низку методологічних принципів історико-соціологічних досліджень. До арсеналу соціологічного теоретизування ця теорія, крім самого моделювання еволюційного розвитку суспільства, внесла ідею циклічної зміни типів соціальної організації: мілітаристського (централізованого) та індустріального (децентралізованого), методологічні положення кроскультурних досліджень типів соціальних устроїв.

Органіцизм та функціоналізм

Спенсер цілеспрямовано добирав докази можливості побудови соціологічної науки на підвалинах законів, притаманних природничим наукам. Такі загальні закони для етики, політичної економії та соціології обґрунтовував органіцистичними аналогіями. Подібно до класифікації К. Ліннеєм живих організмів на види, підвиди тощо, соціальні агрегації також можуть, за Спенсером, бути класифіковані, виходячи з

монологічних уяві тріох істориків. Така класифікація передбачає велику різноманітність типів соціальної організації. Організмичні аналогії стали однією з голівних ідей еволюціонізму. Багато в чому вони були виправдані, і не провина вченого в тому, що досі соціологія не позбулася зайвого біологізму. Спенсер і сам намагався уникнути простолінійних організмичних аналогій, завважаючи, що при розгляді живого організму і суспільства існує дещо більше, ніж просто аналогія. Важливо лише те, що органічна (тілесна) і суперорганічна (соціальна) організації керуються загальними принципами, мають певну структуру, функції та спрямованість розвитку.

У працях Спенсера неважко віднайти зачатки усіх форм сучасного функціоналізму. Аналізуючи роль різноманітних соціальних інституцій у суспільстві, він щоразу вказував, що всі вони слугують справі підтримки суспільства як цілого. Особливу увагу він приділяв функціям елементів суспільної системи, які мають підтримувати її цілісність та забезпечувати розвиток.

Предмет і методологія соціологічного пізнання

Органіцизм і функціоналізм, систематизація «соціальних фактів» та інші характерні риси соціології Спенсера, запозичені із природничих дисциплін, не заступають, проте, тих положень його теорії, які присвячені специфіці соціального пізнання. Тут Спенсер багато в чому був піонером. Він обстоював наукову цінність соціології, яка тільки починала набувати ознак наукової дисципліни. Британські вчені відкидали чимало зусиль, аби довести, що узагальнення і пояснення, розкриття причинної зумовленості інваріантів соціального світу, які вивчаються, мають таку саму закономірну форму, як і в «точних науках». Складність соціальної реальності аж ніяк не заперечує можливостей віднайти фундаментальні закони в соціальних процесах, а оськільки такі закони виявляються й існує розуміння їх, то, робить висновок Спенсер, стає можливою наука. Грунтовні порівняльні екскурсії до історії біології, психології та інших наук надають його аргументації досить переконливої форми.

Предмет соціології, за Спенсером, - це стадії зростання, диференціації та інтеграції суспільства, функціонування його частин та інституцій, творення соціальних агрегацій, систематизований опис сфер людських стосунків. Він був одним із перших, хто звернув увагу на роль індивідуумів у процесі еволюційного розширення людського суспільства.

Всупереч ярликам «простолінійного позитивіста» Спенсер застерігає щодо небезпеки короткозорості надмірного каузального моделювання, підкреслює значення абстрактного теоретизування. Його не без підстав вважають автором «перших правил соціологічного методу», що відіграли значну роль у формуванні принципів соціологічного пізнання.

Спенсер першим обґрунтував функціональний аналіз, теорію еволюційного розвитку суспільства, історично узагальнений системний підхід до соціальних процесів. Значним є його внесок в аналіз соціальних інституцій, методологію соціальних досліджень, а також в багатьох інших доробках соціологічного теоретизування.

Алексіс де Токвіль (1805-1859)

Основна тема роздумів та досліджень До останнього часу ім'я французького історика, соціолога і політика XIX ст. А. де Токвіля було знайоме лише вузькому колові спеціалістів з історії політичних учень. Ренесанс його творчих ідей приблизно з середини нашого століття пояснюється тим, що французький мислитель був одним з фундаторів політичного лібералізму, тієї суспільно-політичної течії, яка у XX ст. поширилась у всьому світі.

Своєрідна розробка таких досить актуальних саме тепер проблем, як демократизація суспільного життя, забезпечення громадянських прав і свобод, соціальної рівності та справедливості, висунула Токвіля у ряд найоригінальніших соціологів свого часу. Основна тема його роздумів і досліджень - історичний злам, що відбувається у XIX ст. в усіх сферах тогочасної людської спільноти. Головні праці вченого «Демократія в Америці» (1835), «Старий порядок і революція» (1856) присвячені осмисленню народження нового суспільства, яке він називає демократичним, протиставляючи його старому аристократичному (феодалному) суспільству.

Об'єкт і метод досліджень Із головних праць Токвіля можна дійти однозначного висновку, що об'єктом досліджень для нього є суспільство в цілому. Щоправда, він майже не висловлюється, що таке суспільство і як слід вивчати його.

Проте точка зору вченого на цю тему завуальовано присутня в аналізі конкретних суспільств. У цілому його філософсько-соціологічні та політичні погляди близькі до поглядів французького філософа-просвітителя Шарля Луї Монтеск'є (1689-1755). Тому не випадково, що в наші дні працю Токвіля «Демократія в Америці» часто-густо порівнюють з одним з основоположних творів Монтеск'є «Про дух законів», який просякнутий пафосом заперечення феодальних відносин та ідеєю нового (демократичного) устрою суспільства.

Токвіль продовжує лінію Монтеск'є, але стосовно конкретно-історичних суспільств XVIII-XIX ст. - французького та американського. Насамперед він осмислює демократичний досвід США, систематизуючи величезну кількість фактів з політичного, соціального і культурного життя американського суспільства. Укорінення американської демократії вчений пояснює історичними умовами, юридичними законами і звичаями населення. На його думку, історичні та географічні умови менш значущі для розвитку демократії, ніж юридичні закони. В свою чергу, останні менш важливі, ніж звичаї, мораль і релігія людей. За однакових умов, але за інших звичаїв і законів, зауважує французький мислитель, виникло б інше суспільство.

У своїх дослідженнях Токвіль поєднує індуктивний і дедуктивний методи. Він уважно придивляється до конкретного суспільства, розкриває його родові риси, загальні тенденції, характер цілісних перетворень. Разом з тим в оцінках суспільної конкретики вчений виходить з певних ціннісних критеріїв, серед яких пріоритетне місце посідають свобода, демократія, рівність, добробут, розвиток культури.

Французьке суспільство, кризу його, революцію Токвіль розглядає крізь призму уроків американської демократії. Основну причину руйнування минулого (феодального) ладу він вбачає в наявності у французькому суспільстві соціокультурно розмежованих класів і груп, які за відсутності політичної свободи неспроможні були виробити почуття солідарності, таке необхідне для єднання політичного організму.

Демократія, свобода і рівність

Феномен демократії є лейтмотивом роздумів та досліджень Токвіля. На його думку, демократія зрівнює умови соціального існування. Демократичне суспільство - це егалітарне суспільство, в якому повалено старий неегалітарний лад, скасовано феодальні привілеї, панує рівноправність. Тут існують лише індивідуальні відмінності поміж людьми, пов'язані з їхніми неоднаковими здібностями, освітою, добробутом. В історичному розвитку Токвіль вбачає реалізацію двох основних законів. По-перше, всі конкретні суспільства, незалежно від історичних особливостей і етапів розвитку, рухаються у напрямі демократії. До того ж цей процес пов'язується не тільки із заможними соціальними класами і групами, він зачіпає усі верстви суспільства. По-друге, демократичний устрій тісно пов'язується з розвитком звичаїв, культури, науки, цивілізації в цілому. Новий час, за Токвілем, несе в собі демократію, свободу, рівність, процвітання в усіх суспільних сферах.

У демократичному суспільстві, вважає французький мислитель, свобода не може ґрунтуватися на нерівності, лише рівність є умовою існування, а тому охороняється різноманітними політичними та соціальними інститутами, в тому числі демократичним законодавством, свободою громадян створювати політичні об'єднання та організації, свободою преси, волелюбними звичаями і віруваннями людей. У свободі і рівності Токвіль вбачає потужні фактори руйнування старого аристократичного суспільства. При цьому свободу він витлумачує як відсутність у суспільстві сваволі й супутніх їй аристократичних привілеїв, обмежень і перепон.

Разом з тим, зауважує Токвіль, любов людей до свободи і їх прихильність до рівності в реальному житті - зовсім різні речі. Вони перетинаються і збігаються лише у крайньому, ідеальному разі. Насправді свобода і рівність нерідко суперечать одна одній. Так, збільшення політичних та економічних свобод може супроводжуватися активним соціальним розшаруванням, тобто зростанням нерівності в суспільстві. І навпаки, досягнення рівності може бути пов'язане з усуненням певних політичних і економічних свобод. Отже, гармонізація відносин між свободою і рівністю є актуальним питанням суспільного життя. Принципове вирішення дилеми свободи і рівності вчений вбачає у широкому розгортанні в суспільстві індивідуальних свобод та укоріненні стабільної політичної демократії. На його думку, тільки демократична держава у змозі організувати суспільство таким чином, що воно і надалі зберігатиме свободу і рівність як основні принципи розвитку.

Індивідуалізм у демократичному суспільстві

Індивідуалізм Токвіль називав стрижневою ознакою демократичного етосу. Суттєвими в ній є два аспекти. З одного боку, індивідуалізм - це уособлення людей, люди схильні замикатися у вузькому сімейному і дружньому колі. Цей аспект має демократичне походження і з вирівнюванням умов існування людей підсилюватиметься. Однак, з іншого боку, індивідуалізм свідчить про зближення людей, цьому сприяє й те, що вони рівні між собою. За умов демократії люди позбавляються слухняності, довіри зовнішнім авторитетам, вони більше апелюють до власного розуму, і хоча зв'язки між ними послаблюються, вони поважають права один одного, цінують взаємодопомогу і співпрацю.

Небезпека нового деспотизму

Перехід до демократичного суспільства супроводжується, за Токвілем, руйнуванням попереднього політичного режиму, але аж ніяк не централізованої державної влади. Остання тут ще більше посилюється, що погрожує встановленням нового, демократичного деспотизму. Уособлені індивіди, залишившись один на один з державою, легко підкоряються їй. Проголошення рівності ще не дає гарантій свободи. Щоб користуватися плодами демократії, людям слід навчитися нею керувати. Небезпека нового деспотизму, надмірної централізації державної влади запобігається розвитком самоврядування, укріпленням общини, створенням великої кількості добровільних асоціацій. Необхідним гарантом свободи є поширення в суспільстві релігійних вірувань і звичаїв.

Токвіль - теоретик демократичного устрою суспільства, один з родоначальників політичного лібералізму. Індивід є для нього абсолютною цінністю, він заперечує диктат одного індивіда над іншим, як і держави над індивідом. Останній розглядається як носій невіддільних прав захисту політичних і громадянських свобод від сваволі державної влади. Політичний лібералізм проголошує свободу вибору, свободу висловлення думок, свободу дії. Разом з тим він передбачає широку участь громадян у політичному житті, політичну відповідальність, політичний плюралізм, що розуміється як залежність політичного центру від суспільства. У контексті історії соціологічної думки значення праць Токвіля полягає передусім у конкретно-історичному аналізі проблеми демократії.

Карл Маркс (1818-1883)

Наукове значення та ідеологічна заангажованість вченого

К. Маркса слушно називають найвпливовішим соціальним мислителем XIX ст. Цьому століттю революцій відповідав революційний характер марксистської теорії. Вона ширше і з глибше просвітницьких, гуманістичних ідей: створити умови для людської умови життя, забезпечити прогресивні зміни суспільного устрою, відкрити і використати закони його розвитку.

Унікальність постаті Маркса в тому, що він водночас втілював революційного вождя і соціального дослідника, заклав радикально нову традицію соціологічного аналізу. На його творах і теоретичних висновках позначився тиск революційних цілей, глибокі наукові розвідки насичені політичними включеннями. Завдання наукознання часто визначалися ідеологічними намірами, що надавало їм актуальності, життєвості, зумовлюючи водночас і певну однобічність, внутрішню суперечливість теоретичних положень. Революційний пафос, публіцистичність, спрямованість на дію іноді завдавали шкоди теоретичній обґрунтованості. Марксизм і - одна з небагатьох теоретичних конструкцій що ніколи не приховувала своїх ідеологічних засад, відверто проголошуючи їх. Ця форма соціологічної теорії невіддільна від політичного морально-ціннісного застосування її. Наукові цілі не можна відокремити від політичних, а це, на думку послідовників Маркса, не тільки не робить таку теорію менш науковою, а, навпаки, робить її «більш ніж науковою». Саме ідеологічний резонанс сприяє періодичному поверненню інтересу до марксистського підходу.

На відміну від ліберальних чи консервативних спрямувань соціальних теоретиків Марксові соціологічні висновки мали на меті не модернізувати існуючі соціальні відносини, а заперечити, подолати цю фазу суспільства

Маркс і соціальних дослідників, в якому стало відокремлення себе від попередніх вчень, створення «істинної науки про суспільство». Він не мав теоретичних попередників (хоч очевидний вплив ідей Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля, Людвіга Андреаса Фейєрбаха, Адама Сміта, Ш. Л. Монтеск'є та багатьох інших). Він дав життя напрямку, революційне новому, заклав одну з головних парадигм, традицій соціологічного пізнання (включаючи широкий ліво-радикальний соціальний критицизм, конфліктологію, гуманістичну соціологію тощо). Найяскравіший представник західноєвропейської філософської культури XIX століття Маркс, як ніхто інший, справив могутній вплив на світ ідей XX століття.

Загальна доктрина: світоглядний матеріалізм, економічний детермінізм, історизм

Маркс заклав основоположні напрямки в соціології. Він наполягав на тому, що соціологічна теорія має ґрунтуватися на життєвій реальності індивідів, які борються за своє існування.

Щоб вижити, люди мають виробляти, а тому вступають у певні виробничі відносини. Вони творять свої ідеї та погляди, виходячи з певної соціальної структури, в якій вони живуть, а із зміною конкретних обставин змінюється і їхня свідомість (мораль, релігія, ідеологія тощо).

Разом з тим розум не є пасивним продуктом конкретного історичного середовища, він активний і відображенні та перетворенні матеріального світу. Звідси, за Марксом, для соціолога першорядним є з'ясування впливу на людей матеріальних умов життя - впливостей Зворотного впливу людей на ці умови. Акцент робиться на економічні фактори суспільних явищ, емпіричне обґрунтування соціально-філософських висновків, холистичний підхід.

Ключова категорія Марксової матеріалістичної соціології - спосіб виробництва. Люди вступають у необхідні, не залежні від їхньої волі відносини, які разом з рівнем розвитку продуктивних сил конкретного суспільства становлять базис його. Останній зумовлює характеристики надбудови: політичні й юридичні інститути, способи мислення, ідеологію, тобто форми суспільної свідомості. Індивіди народжуються в суспільстві з певним способом виробництва, відносинами власності, а отже, і з відповідним класовим розшаруванням. Це зумовлює їхню загальну поведінку. Зрештою, суспільні групи є втіленням економічних категорій, класових відносин та інтересів. Це насамперед «соціальні істоти», які вплетені в соціально-класові взаємини, а тому підпорядковані імперативам історичного процесу.

Рушієм історії є першочерговою продуктивними силами та виробничими силами, організацію суспільного виробництва, а другі - переважно відносини власності та розподілу. Історичний розвиток залежить від руху продуктивних сил.

Розгляд капіталізму середини XIX ст. був для Маркса спробою економічної інтерпретації суспільства і людської історії в цілому. Рушієм динаміки соціальних змін є розв'язання суперечності, що постійно відтворюється, між невинно прогресуючими продуктивними силами та відставанням виробничих відносин. Люди трансформують своє соціальне середовище, удосконалюють суспільні відносини. Класова інтеграція і самосвідомість перетворюються на головний фактор подолання застарілих виробничих відносин, а отже, класовою боротьбою є рушійною силою історії.

— НеЩжГ&k£>εт№~ЧШщ5\ГЕГ\особи ВпроеНН`xBaj.aaiMCj`Id`^T`^ННН, феодальш/М капіталізм-мний. Всі вони розвивалися та змінювали один одного через антагоністичні суперечності, на зміну останній антагоністичній формації має прийти неантагоністична - комуністична, що ознаменує кінець передісторії людства.

Класовий конфлікт

боротьби. Як тільки в примітивному суспільстві починається диференціація, воно поділяється на класи - соціальні спільноти, що характеризуються певним місцем у процесі виробництва, у розподілі благ та влади. Якщо інтереси класів несумісні, боротьба набуває антагоністичного характеру. Вона стає головною детермінантою соціального процесу, зберігає потенційну можливість відкритого зіткнення - соціальної революції.

Маркс залишиться в історії соціологічної думки родоначальником конфліктологічної традиції. Незалежно від історичної долі теоретичних передбачень практичної реалізації ідей його вчення, головні Марксові наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення зберігають аналітичну продуктивність. Найбільш вживані з них у царині соціології - це моделі класового конфлікту. Хоча кожна з численних конфліктологічних концепцій пропонує свою версію або модифікацію класового конфлікту (або соціального конфлікту взагалі), наріжними

залишаються положення, висунуті в «Комуністичному маніфесті» і «Капіталі».

Результати досліджень соціальних конфліктів можна звести до таких тез (за схемою американського соціолога Джонатана Тюрнера):

1. Із збільшенням рівня продуктивності суспільного виробництва зростає поділ праці і наклади.

2. Зростаючий поділ праці в суспільстві призводить до посилення нерівності.

3. Із збільшенням продуктивності виробництва зростають згуртованість, солідарність пригноблених.

4. Чим більша класова солідарність пригноблених, тим вірогідніше загострення конфлікту між тими, хто панує, і тими, хто пригнічений та експлуатований:

посилення класової солідарності залежить, у свою чергу, від рівня зв'язків, спілкування між пригнобленими, які зростатимуть із збільшенням освіти останніх, рівня урбанізації суспільства, поширенням спільного досвіду громадського життя;

збільшення кількості пригноблених, які усвідомили спільність своїх інтересів, теж приводить до посилення класової солідарності. Це усвідомлення спільності залежатиме від поширення почуттів відчуження серед гноблених, від масштабу нерівності, від активності пануючого класу, спрямованої на розкол пригноблених, від ступеня заниження поцінування праці, від рівня деградаційної мобільності в суспільстві;

розвинення єдиної ідеології також приводить до збільшення класової солідарності. Воно залежатиме від здатності пригноблених рекрутувати ідеологічних лідерів, від можливості панівних класів керувати соціалізацією підпорядкованих їм, від здатності владної верхівки спрямовувати засоби масової комунікації на протидію ідеологічному згуртуванню пригноблених.

5. Рівень конфліктності між гнобителями і гнобленими, можливість застосування насильства залежатимуть від ступеня поляризації між ними, оскільки чим більшою є класова солідарність пригноблених, тим ця поляризація глибша, що справедливо і в разі збільшення солідарності між гнобителями.

У класовому розшаруванні суспільства визначальною є позиція людини щодо засобів виробництва. Один клас прив'язаний до виробничих відносин, що відживають і стають перепоною історичному прогресові, а інші, навпаки, втілюють нові виробничі відносини, які покликані сприяти зростанню продуктивних сил, побудові прогресивнішої соціальної організації. Носієм останніх у Марксовій теорії є робітничий клас. Саме сплав економічних і політичних вимог робітничого класу робить його таким суб'єктом.

Відчуження Феномен відчуження позначає той стан, коли сили, витворені людиною, повертаються проти неї самої, тобто спостерігається явище ворожості рукотворного світу його творцям, втрати контролю людини над продуктами діяльності. Це дуже важлива для Марксового аналізу капіталізму категорія. Водночас із зростаючою владою людини над природою зростає відчуження її -

одне з головних (поряд з експлуатацією людини людиною) звинувачень капіталізму, яке зробило прихильниками марксизму багатьох інтелектуалів Заходу. Людина відчужена від результатів своєї праці, від процесу виробництва, від себе і своєї спільноти. Маркс наголошував, що відчуження - це продукт певного способу виробництва, а саме капіталістичного, воно іманентне властиве йому. Звідси випливає гуманістичний пафос критики капіталістичного ладу, розвінчування його дегуманізуючого й фетишизуючого тиску на особу, висновок про неминучість революційного подолання цього ладу.

У теорії історичного матеріалізму Марксом були накреслені теоретичні моделі соціальної революції, політичного конфлікту, теорії ідеології, що визначили підхід до цих суспільних явищ на тривалий час.

Фрідріх Енгельс (1820-1895)

Друзі, соратники, однодумці - К. Маркс і Ф. Енгельс - дивовижний приклад сорокарічної плідної праці, яка ніколи не була затьмарена. Провідним у цьому тандемі був Маркс, Енгельс не заперечував, їхнє спільне, дітище отримало найменування від імені лише першого. Ідеологічна доктрина, соціальна філософія - це всесвітньо відомий марксизм. Проте стосовно соціологічної теорії доречніше говорити про марксо-енгельсову концепцію, якщо вже не про «енгельсизм».

Саме завдяки Енгельсу Маркс звернувся до соціологічної проблематики, соціологічні розробки та політекономічні екскурси першого вплинули на напрям Марксової думки. Піонерні дослідження Енгельсом становища робітничого класу в Англії - один з найбільш вдалих прикладів емпіричного і аналітичного розгляду соціальних відносин, процесів урбанізації за умов капіталізму, розкриття антигуманно! сутності капіталістичного ладу тих часів.

Маркса привернула також гостра критика Енгельсом праць буржуазних політекономів, інтерпретація феномена приватної власності, акцентування уваги на негативних аспектах конкуренції та індивідуалізму людей у буржуазних суспільних відносинах, необхідності революційної зміни їх. Багато політекономічних положень, розвинутих Марксом, були започатковані його молодшим другом. Отже, є правомірною думка, що Енгельс був значною мірою предтечею соціологічної теорії Маркса, а його ідеї - соціологічною складовою спільних робіт основоположників марксизму.

§ 2. СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ - ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Соціологічна думка в Україні пов'язана з теоретичними узагальненнями та ідеями багатьох мислителів минулого, яких можна віднести до вітчизняної протосоціології. Це Михайло Драгоманов, Олександр Потебня, Іван Франко, Федір Вовк, Микита Шаповал та ін. У своїх соціально-філософських роздумах, культурологічних та історичних досліджен-

нях вони торували шлях соціології в Україні в контексті загальноєвропейського наукового і культурного руху. Розвиток соціологічної думки визначався двома головними тенденціями - універсальною і національною.

Універсальне, загальнонаукове в руслі спільної європейської традиції виявлялось у поширенні, аналізі й розвитку передових на ті часи соціологічних теорій, методів дослідження, ідей, застосуванні їх на вітчизняному ґрунті, у власному внескові мислителів у вирішення кардинальних проблем наукової дисципліни, що постали перед нею на початку ХХ століття.

Національною особливістю розвитку соціології на терені України було тісне переплетення її із соціально-політичним життям, національно-визвольним рухом, їй приділяли увагу визначні представники наукової і громадської діяльності. Це визначило не лише загальнонаукове, наднаціональне значення доробку українських мислителів, а й певну специфічність їхнього підходу до вивчення соціальної реальності та використання соціологічних знань.

Незалежно від національної приналежності (серед перших соціологів України ми знайдемо росіян, поляків, євреїв, німців) та країн, де вони навчались і працювали (Німеччина, Австро-Угорщина, Росія, а в діаспорі переважно розвивалася українська соціологія пожовтневого періоду), усі вони представляють нашу вітчизняну історію соціології, її досягнення, особливості, історично зумовлені риси й тенденції розвитку, що утворили складову світової соціологічної думки.

Михайло Драгоманов (1841-1895)

Мислитель і суспільний діяч, людина енциклопедичних знань М. Драгоманов є найпомітнішою фігурою в українській протосоціології. Він чи не перший привніс у наукові кола України соціологічне бачення світу, принципи і поняття нової дисципліни, ознайомив з нею студентство Київського університету. Характерною ознакою його наукової діяльності був прогресивний *евролеїзм* - активне просвітництво і популяризаторство передових на той час поглядів і теорій західноєвропейських мислителів, у тому числі фундаторів соціології -- Конта, Спенсера, Маркса та ін.

У сфері його інтересів були проблеми влади, державності, прав і свобод особи, етнічність, політика тощо - все, що тепер обіймає «політична соціологія». Соціологію розумів як універсальну і точну науку про суспільство, що синтезує усі галузі суспільствознавства, тобто Драгоманов ішов у руслі класичної європейської традиції позитивізму. Водночас пропонувалися власні оцінки й ідеї в царині соціального пізнання, критикувалися слабкості органістичних теорій, наголошувалося на особливому значенні історико-соціологічних чинників в аналізі фактів.

Багато уваги приділялося проблемам *соціологічного методу* (таким його складовим, як системність, багатофакторність розгляду, конкретно-історичний характер), об'єктивності історичного процесу, взає-

мозв'язку розвитку матеріальних потреб і прогресу ідей. Позитивістські принципи науковості реалізувалися у Драгоманова через запропонований ним метод «логічної семантики»: аналітичного групування суспільних явищ, їх класифікації та типологізації. Суспільство у нього постає багаторівневою структурою, дослідження якої має доповнюватися історичною компаративістикою. Аналіз Драгомановим соціально-економічної структури суспільства, використовувані ним поняття «клас», «соціальний стан», «політична організація» тощо були насичені соціологічним змістом, відзначалися новаторським на ті часи характером.

Соціологічні ідеї Драгоманова невід'ємні від загалу його соціально-політичних поглядів. У публіцистичних творах, зокрема в «Чудацьких думках про Українську національну справу», розмірковуючи над проблемами соціального розвитку, прогресу, влади, порівнюючи соціально-класові структури різних регіонів, він обстоював принципи лібералізму, свободи совісті, духовного прогресу, виступав за невіддільність України від загальноєвропейського історичного процесу, проти національної відрубності.

У руслі драгоманівського розуміння завдань розбудови української державності значна увага приділялась принципам *федералізму і централізму* в політичному житті. Перевага віддавалась «федерації вільних громадян» та «федерації автономних країв» як передумові буржуазно-демократичних реформ. Драгоманов завжди залишався відданим ідеалам лібералізму.

Михайло Грушевський (1866-1934)

Визначний історик, соціолог, державний і громадський діяч, голова Української Центральної Ради, перший президент України М. Грушевський багато зробив для вітчизняної соціології як її фундатор, теоретик, організатор. Грушевський заснував у Відні (1919-24) Український соціологічний інститут, головним завданням якого була культурно-просвітницька, лекторська та видавнича (видруковано 13 книг) діяльність.

У науковій творчості «історика-соціолога», як називав себе Грушевський, втілювалося його розуміння суспільних функцій соціології, її органічного поєднання із громадсько-політичною діяльністю, що виявилось в увазі до практично-політичних проблем розбудови української держави, а також у наголошенні на її універсальних функціях як науки «найбільш соціальне виховуючої». Він приділяв значну увагу аналізові соціально-класової структури міста і села, динаміці суспільно-політичних настроїв, державному устрою, етносоціології та етнополітиці тощо.

Виразною ознакою його соціологічних праць є *позитивізм*. Він ґрунтується на контівському розумінні близькості соціології та історії, фактологічних підвалин обох дисциплін, а також дюркгеймівській теорії пізнання з наголосом саме на соціальне, а не на індивідуальне, на здобутках порівняльної психології. Сприйняття передових соціологічних та психологічних ідей Еміля Дюркгейма, Люсьєна Леві-Брюля, Віль-

гельма Вундта та інших, знайомство з якими у Грушевського відбулося під час перебування у Парижі, Лондоні, Лейпцігу, сприяло розбудові власної соціологічної концепції - концепції «генетичної соціології». Так називався теоретичний курс, який він читав в Українському соціологічному інституті і виклав у праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» (Відень, 1921). Головна тема її - виникнення суспільності («що таке суспільство та завдяки чому воно можливе?») - була в центрі соціологічного теоретизування того часу. Розглядалися універсальні соціокультурні зрушення періоду модернізації, індустріалізації, що спостерігалися в країнах Європи, проблеми соціального порядку, трансформації ціннісних і нормативних систем, традицій, колективних уявлень, тобто ставилося завдання дослідити систему базових цінностей на матеріалі етнографії, порівняльної антропології, історії України.

Заслугою Грушевського є також популяризація поглядів провідних соціологів. Водночас він запропонував оригінальну концепцію законів еволюції суспільства, методологічні підходи до вивчення «колективності і солідарності» суспільності, використання цієї концепції на українському ґрунті. Він обґрунтовував вирішальну роль у трансформації людського суспільства конкуренції індивідуалістичних та колективістських традицій, періодичного чергування їх як основи ритму соціальної еволюції.

Грушевський дотримується такого розуміння закономірності соціальних процесів, яке не зводилося до визнання вирішальної дії одного чинника (біологічного, економічного, етнокультурного), а передбачало урахування чинників психології та «свідомої волі», «обов'язкового неавтоматизму» закономірних тенденцій тощо. Наголошує, що без встановлення й аналізу певних законів суспільного розвитку соціологія як наука неможлива. Його розуміння завдань соціології виходило з необхідності виявлення основного і постійного, такого, що становить основу соціальних процесів і, таким чином, співзвучне теорії «ідеальних типів» Макса Вебера.

У руслі практичного застосування соціологічних знань чільне місце у творчості першого президента України посідали проблеми формування громадянського суспільства. Завдання організації й самоорганізації української спільноти, первинних форм громадськості, поєднання національних і соціальних завдань у процесі відбудови державності були в центрі уваги теоретика-аналітика й активного політичного лідера. За умов браку національної свідомості, нерозвиненої соціальної структурованості суспільства всі свої надії Грушевський покладав на «народну Україну», на «громадянську солідарність» як рису, притаманну українському народові. Грушевський був прихильником «середньої політичної платформи», яка б об'єднала людину України без різниці верств і народностей, захисником принципів соціальної єдності та гармонії на демократичних засадах, прагнув довести можливість побудови «держави-громади» на ґрунті солідаризування соціальної спільноти. Ці положення мали лягти у підвалини нового громадянського суспільства України.

Думки видатного вченого, які ми знаходимо під рубрикою «Українські переживання», є прикладом застосування ідей «генетичної соціології» на вітчизняному етнокультурному матеріалі, прагнення вивчити доробок українознавства соціологічними методами, зробити «соціологічні акценти», аналізуючи історію українського населення. Ці «переживання» не були закінчені. Вони тільки накреслили напрями української гуманітарної науки і є, скоріше, науковим заповітом Грушевського.

Богдан Кістяківський (1868-1920)

Всесвітньо відомий соціолог, автор оригінальних концепцій Б. Кістяківський поєднував плідну наукову і видавничу діяльність з політичною. З юних років зазнав утисків, тюремних ув'язнень за ліберально-демократичні погляди, прихильність до українського національного руху.

Аргументи Кістяківського на підтримку *наукової соціології*, модель якої на межі століть зустрілась із труднощами, вирізнялись оригінальністю й філософською глибиною. Він захищав тезу про універсальність законів суспільного життя, пропонував методологічний інструментарій соціального пізнання за часів відмови від ідеалів наукового знання, витіснення принципів об'єктивності істини інтуїцією та класовим підходом, обстоював у руслі баденської школи неокантіанства (а саме у провідних теоретиків її він навчався) наукову орієнтацію в аналізі соціального життя. Проблеми переоцінки підвалин соціології, підведення нового, відмінного від природничо-наукового фундаменту пов'язані з іменами М. Вебера, родоначальників феноменології. До них приєднувався у своїх роздумах український соціолог.

Над подоланням засилля психологізму в соціальних науках працював і Кістяківський. Щоб уникнути в дослідженні людської поведінки впливу мінливих настроїв, очікувань, гри оцінок і намірів, слід зосередитися на констатаціях закономірностей, неупередженому аналізу соціальних явищ, додаючи здобутки теоретичної й описової психології. Кістяківський еволюціонував від позиції соціального психологізму (викладена у праці «Суспільство і особистість», опублікованій в Берліні 1899 р., і захищена як дисертація у Страсбурзькому університеті), згідно з яким суспільство є результатом взаємодії індивідів на ґрунті спільних почуттів, ідей, бажань тощо, до розуміння обмеженої ролі психологічних чинників у суспільному житті, до тлумачення суспільства як суспільності, що породжує почуття й прагнення, які не існують поза цією спільністю, як певної однорідності, що виникає в процесі взаємодії, створюється якісною зміною індивідуальних психічних станів.

Кістяківський запропонував три умови для досягнення соціологією науковості. Перша пов'язана з формулюванням основних наукових понять «суспільство», «держава», «право», «культура» тощо. Особливий акцент був зроблений на розгляді категорії «можливість», ступенів історичної релевантності, на критиці формально-логічних методів, на з'ясуванні зв'язку між теоретичними поняттями, схемами інтерпретації реальним повсякденним світом. Друга умова передбачає виявлення причинних відносин у соціальній сфері, аналіз питань необхідності і

випадковості соціальних процесів, можливості і дійсності. Кістяківський наголошував на тому, що головним при аналізі соціальних явищ є виявлення відносин причинності, застосування категорії закону. Хоча застосування категорії закону в соціальних науках відрізняється від застосування цього закону в природничо-наукових, його слід використовувати в поясненні окремого явища, події. Завданням соціології, за Кістяківським, є встановлення причинних зв'язків, що мають характер необхідності. В суспільстві існує певна мережа необхідних відносин, які, переплітаючись, створюють конкретний образ його. Користуючись цією мережею, можна пояснити окремі процеси. Звідси Кістяківський виводить можливість використання абстрактних формул причинних співвідношень для дослідження соціальних процесів. Запропонований Кістяківським соціологічний атомізм з опорою на емпіричні узагальнення знайшов чимало послідовників. Він і донині залишається одним з досить поширених підходів теоретичної соціології.

Третя умова ґрунтується на вирішенні проблеми цінностей у соціологічному пізнанні. Кістяківський ставив її як проблему аналізу норм і ціннісних регуляторів, що впливають на соціальне життя. У розумінні місця ціннісних міркувань у процесі пізнання, тобто розведення «віднесення до цінності» й оцінки, Кістяківський йшов за Вебером. Разом з тим він сповідував онтологізацію поняття цінності у неокантіанському дусі. Кістяківський обстоював передову на той час думку, що звернення до ціннісних ідей необхідне, оскільки в суспільному житті дослідник стикається із сплетінням не тільки причинно-наслідкових зв'язків, а й певних уявлень про добро, справедливість, красу тощо.

Соціологія права У соціології права реалізовувалися теоретико-методологічні принципи українського соціолога. Як показав Кістяківський, право за своєю природою є цариною соціально-належного, ціннісного. Водночас воно належить і до сфери соціальних відносин, оскільки є сукупністю норм, що встановлюють компроміс між різними вимогами, груповими інтересами, соціальними силами. Отже, предмет потребує різних методів дослідження. Серед них Кістяківський виокремив соціологічний, причинно-обумовлений, пов'язаний із наявними соціальними відносинами, структурою даного суспільства, законами розвитку його, та психологічний, пов'язаний з імперативно-атрибутивною природою правових переживань, або правосвідомістю. Правомірні також догматичний (юридичний) і нормативний (телеологічний) підходи.

В'ячеслав Липинський (1882-1931)

Визначний український громадський діяч та вчений В. Липинський залишив філософські обґрунтування політики, української державності, оригінальні соціологічні концепції. Провідник ідей консерватизму в соціальній організації в руслі думок Жоржа Сореля,

Вільфредо Федеріко Парето, Роберта Міхельса та інших. Саме вони були використані для осмислення історії українського державотворення, краху його та перспектив відродження. «Традиція», «аристократія» та «нація» - ключові поняття соціальної філософії Липинського.

У його праці «Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму» (Відень, 1926) викладено основні соціологічні ідеї: підкреслення *творчого начала* у розумінні історії та сучасного йому стану українського суспільства; доведення незавершеності історії і відкритості її у майбутнє; значення волі, розуміння власного призначення і пов'язані з цим завдання *державотворення*, політико-практичне спрямування соціологічного аналізу; використання історичних студій для накреслення орієнтирів побудови української держави і проект конструювання останньої на ґрунті концепції утвердження *української трудової монархії*. Всупереч домінуючим на той час віровченням, передусім соціалістичному, в центр своєї моделі майбутньої держави Липинський ставить клас, який зміг би об'єднати і політичне зорганізувати українську націю, клас, згуртований спільним економічним інтересом, традиціями, культурою, а саме - клас хліборобів (тоді як ні буржуазія, ні пролетаріат не набули таких якостей).

Тільки клас хліборобів, аргументував Липинський, може витворити нову еліту, нову селянську аристократію, яка висуне лідера, персоніфікованого носія влади - монарха, тобто гетьмана відповідно до української традиції. У підвалинах його розуміння суспільного розвитку лежить *теорія ел/т*. Активна меншість «дає провід і править», тимчасом як пасивна більшість залишається об'єктом управління. Водночас еліти змінюють одна одну під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів, наявних передумов. Це насамперед права володіння, управлінська здатність, стихійне прагнення до влади. Сума цих якостей має визначати «творчу еліту», різні типи її складаються з «войовників», «продуцентів» та «інтелігентів». Останніх він піддавав нищівній критиці за схильність до саморуйнування, безпринципність тощо. Для виконання державотворчих функцій найбільш придатна хліборобська аристократія - перехідний тип між «войовниками» і «продуцентами».

Наголосимо, що аристократія у розумінні Липинського - це найкращі індивіди із своєї верстви, це найактивніша її частина, це «класократія». Класократична організація суспільства спроможна поєднати порядок і свободу, традиції і прогрес, авторитет сильної влади із свободою економічної і культурної самодіяльності широких верств населення, здатна бути перепорою на шляху революційного хаосу, «безголової революційної демократії» (остання часто рівнозначна охлократії).

Перешкоди в побудові української державності Липинський вбачав у нерозвиненості національної еліти, низькій політичній культурі. Він наполягав на необхідності поєднання на нашому ґрунті західних і вхідних культурних начал, побудови класократичної (близької за всіма ознаками до правової) держави в Україні.

§ 3. СОЦІОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Вільфредо Федеріко Парето (1848-1923)

Італійський соціолог і економіст В. Ф. Парето був яскравим представником так званого психологізму в соціології. Характерна особливість цієї соціологічної орієнтації - концентрація уваги на психологічних, переважно ірраціональних аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях, гіпнозі, лібідо та ін. За допомогою такого роду психічних факторів прихильники психологізму інтерпретували соціальні процеси, намагаючись дати останнім власне несоціальне редукціоністське тлумачення.

Предметна царина соціології: нелогічні дії

У центрі уваги італійського соціолога знаходяться дії «людських молекул». На його думку, ці дії корисно поділити на два типи: логічні і нелогічні. Логічні дії відповідають зразкам наукової діяльності, в межах якої чітко простежується логічний

взаємозв'язок поставленої мети і засобів досягнення її. Такими є дії не тільки вченого, а й інженера, економіста, спекулянта. Усі вони знають мету своєї діяльності, а досягти її намагаються прийнятними для цього засобами.

Нелогічні дії - це такі дії людини, якими керує не раціональне знання про факти і зв'язки між ними, а віра, що впливає у кінцевому підсумку з почуттів та інстинктів. Саме цей тип дій, запевняє Парето, становить предметну царину соціології, її головний інтерес як науки.

У суспільстві, вважає вчений, нелогічні дії посідають домінуюче місце. Логічні дії, раціональна мотивація дії поширені у суспільстві незначною мірою. Роль їх об'єктивно обмежена і не може бути визначальною для суспільного розвитку. Таке співвідношення логічних і нелогічних дій у загальній структурі вчинків людей не випадкове. Домінування нелогічних дій, їх ірраціональної мотивації - невід'ємна родова ознака «людських молекул». І хоча останні постійно виправдовують свої нелогічні дії, намагаючись репрезентувати їх як логічні, ірраціональний характер людської поведінки змінити неможливо. Ця ірраціональність досить стала, оскільки впливає з незмінної, ірраціональної природи самої людини.

Нелогічним діям не властиве раціональне логіко-експериментальне мислення. Співвідношення мети і засобів тут або не усвідомлюється, або його просто не беруть до уваги, або воно взагалі відсутнє. У будь-якому разі адаптація засобів до мети у нелогічній дії досягається іншим способом, ніж у логічній. Як приклад нелогічної дії італійський соціолог наводить поведінку людини, яка, входячи до салону, знімає капелюха, верхній одяг, залишає їх у гардеробі і вітає присутніх. У цьому разі людина діє, на думку вченого, не на підставі логіки, а тому, що такий звичай.

Суспільство як соціальна система

Увагу Парето привертають передусім сталі механізми взаємодії складових елементів суспільства, які визначають його стан на даний момент часу. Водночас учений залишає поза увагою проблематику соціальної еволюції. Він вважає, що у соціальному світі, за винятком сфери логіко-експериментальної науки, прогрес чи розвиток відсутні. Історія свідчить, що мінливість людського суспільства має хвилеподібний характер. Той стан соціальної системи, до якого вона постійно повертається після чергових змін, Парето називає станом рівноваги. Інстинкти людей, їхні почуття та інтереси є тими сталими елементами суспільства, які забезпечують його рівновагу. Проте це не означає, що соціальний стан ґрунтується на гармонії інтересів і прагнень людей, навпаки, він формується в результаті боротьби суперечливих людських інтересів.

Суперечність інтересів у суспільстві зумовлюється його гетерогенністю, тобто суспільною розмежованістю на різноманітних підставах. За Парето, будь-яке соціальне розмежування здатне викликати конфлікт. Боротьба взагалі є всезагальним законом життя. Досліджуючи дію цього закону, вчений приділяє основну увагу еліті та масі, які співіснують і протидіють у будь-якому конкретно-історичному суспільстві. Розмежування суспільства на еліту і масу універсальне, оскільки зумовлене природною нерівністю людей та незмінністю їхньої психіки.

Еліта, яку Парето поділяє на дві категорії - правлячу та неправлячу, являє собою вищі шари суспільства, маса - нижчі. Еліта енергійніша, розважливіша, прозорливіша, ніж маса, що підвладна звичайно емоціям і забобонам. Представники еліти мають знання і якості, необхідні для керування суспільством. За допомогою сили та хитрощів еліта забезпечує контроль над поведінкою маси.

Парето - один з найвідоміших в історії соціологічної думки теоретиків елітизму. Для нього історія суспільства є передусім історією спадкоємності пануючих еліт, які формуються, ведуть боротьбу одна з одною, досягають влади, користуються нею, приходять у занепад та залишають політичну сцену. Згідно із знаменитою формулою італійського соціолога, «історія є цвинтар аристократії».

Суспільна динаміка, вважає вчений, характеризується періодичною зміною двох типів еліт. Слідом за Нікколо Макіавеллі він має на увазі еліту «лисиць» та еліту «левів». «Лисиці» щедро наділені «інстинктами комбінацій», тяжіють до хитрощів, вивертливості, намагаються керувати масою за допомогою пропаганди, запевнень, різних комбінацій. У фінансовій та господарській сферах «лисицями» є спритні фінансисти, бізнесмени, підприємці, які прагнуть успіху будь-якою ціною. У свою чергу, «леви» віддають перевагу силі, мають міцну волю, вони наполегливі, непримиренні. До них Парето зараховує передусім революціонерів та фанатиків, які вельми тверді у своїх істинах і діях.

Приходячи до влади, «леви» вилучають з політики «лисиць», прямують до стабільності, сповідують непохитність своїх ідеалів і цілей. Проте результати їхніх дій у багатьох випадках протилежні поставленій меті. В підсумку рівновага соціальної системи порушується, суспільст-

ву починає загрожувати хаос. Тоді на передній край знову виходять «лисиці», оскільки без їхніх знань і досвіду не обійтись. Вони поволи підривають усе те, чому поклоняються «леви», і врешті-решт знову посідають пануюче місце в суспільстві. Соціальна система повертається до свого вихідного, урівноваженого стану. Проте через деякий час у суспільстві перестають довіряти «лисицям», ця еліта відходить від влади, еліта «левів» бере владу до своїх рук. У суспільстві знову царює рівновага. І так без кінця. Чергування, зміна еліт при владі - це, на думку італійського соціолога, універсальний закон історії.

Цей закон, твердить Парето, відбиває циркуляцію еліт у суспільстві. Певна еліта, вичерпавши свою енергію, замінюється іншою. Як наслідок постає питання про поновлення елітою втраченої енергії. Механізмом, за допомогою якого оновлюється, набирає сили та чи інша еліта, є соціальна мобільність. Вона зачіпає не тільки керуючу еліту, а й керовану масу. Найобдарованіші представники маси у процесі соціальної мобільності «піднімаються вгору» і поповнюють ряди еліти. В свою чергу, представники останньої, деградує, «спускаються долу», перетворюються на масу. В цьому разі, чим «відкритіший» клас, тим міцніше його «здоров'я», тим більше він здатний втримати своє панування в суспільстві. І навпаки, чим більше він замкнений, схожий на касту, тим могутніші в ньому тенденції до розкладу і занепаду.

Накопичення елементів неповноцінності у вищих класах і, навпаки, зверхності у нижчих порушують рівновагу соціальної системи, що може вилитися у революцію. Проте значення останньої, за Парето, лише в оновленні пануючої еліти, поновленні необхідних для правління сил і встановленні таким чином соціальної рівноваги.

У цілому концепція циркуляції, або колообігу, еліт є найважливішою частиною соціології Парето. З її допомогою італійський соціолог пояснює динаміку зміни соціальної системи. Проте ця концепція не є серцевиною паретівської соціології, оскільки головні ідеї її пов'язуються з поясненням не зміни, а сталості соціальної системи. Саме завдяки такій спрямованості своїх досліджень Парето увійшов до історії соціологічної думки як теоретик суспільства, що перебуває у стані рівноваги, стабільності, сталого функціонування.

Еміль Дюркгейм (1858-1917)

В історії соціологічної думки французький соціолог та філософ Е. Дюркгейм відомий як видатний представник так званого соціологізму - специфічної соціологічної концепції. Характерною особливістю цієї концепції є орієнтація її на визнання соціальної реальності як дійсності *особливого ролу* (sui generis) та відкидання психологічного редукціонізму, "тобто пояснення соціальних явищ на засадах психологізму.

Предмет соціології: Висвітлення природи предметної царини соціології є, за Дюркгеймом, фундаментальною проблемою, від вирішення якої залежить її статус як самостійної науки. Основні міркування з цієї проблеми французький соціолог виклав у своїй праці «Правила соціологічного

методу» (1895). Він накатався виокремити предмет соціології так> го роAYJEEfj!!¹⁰⁷¹³ якою не займається Зк^дТia^ТнБихПаук. МриГды>~_м у припускарлось, цтоттяпреальність має^ особливі, тльки~ПТ одній властиві характеристики. Згідно з Дюркгеймом, такими є *соціальні факти*, які в сукупності становлять со^іал^^2Е^^^

Відмітна ознака соціальних фактів - їхнє незалежне від індивідів буття й здатність чинити на них примусовий вплив. Кожний індивід, зазначає французький соціолог, при народженні знаходить соціальну реальність уже готовою, вона функціонує незалежно від нього. Індивід не створює мови, якою розмовляє, а навчається її у процесі соціалізації; не винаходить методів праці, а опановує їх, спостерігаючи, як це роблять інші, не вигадує власної релігії, а сповідує одну з уже існуючих. Отже, свої способи мислення, почування та дії індивід повинен пристосовувати до способів, визнаних суспільством. Суттєва риса останніх полягає в тому, що вони існують поза індивідуальною свідомістю.

•"РЖПЗК/ПГтим прийняті в суспільстві способи мислення, почування та дії наділені силою примусу, завдяки чому індивідуальна поведінка контролюється і керується. У тому разі, коли індивіди не адаптуються до існуючих способів мислення і дії, вони наштовхуються на різного роду негативні реакції (правові санкції, громадський осуд тощо) з боку суспільства.

Грунтуючись на зовнішніх ознаках соціальних фактів, Дюркгейм упорядковує певним чином предметну царину соціології. З цієї метою **ВІН ВИОКРЕМЛЮЄ У СТРУКТУРІ СОЦІАЛЬНІХ ФАКТІВ** *соціальну морфологію*, на думку вченого, вивчає «матеріальні форми суспільства», тобто демографічні, географічні, економічні, соціоструктурні фактори. В цьому зв'язку Дюркгейм привертає увагу до географічного місцезнаходження суспільства, форми його кордонів, розмірів території, чисельності і густоти населення, розмірів сіл, міст, провінцій, характеру комунікацій тощо.

Соціальна морфологія репрезентує в соціології Дюркгейма йоп*о теорію щодо побудови і форм частин суспільства. Проте це не означає, що морфологічні соціальні факти французький соціолог бере за першооснову цілісності суспільного життя. Вже у ранніх своїх працях він підкреслює обмежену роль їх у цьому відношенні. Морфологічні факти, зрозуміло, можуть породжувати колективні уявлення. Проте останні, у свою чергу, стають безпосередньою причиною (незалежно від морфологічної основи) нових колективних уявлень. Здебільшого колективні уявлення здатні породжувати морфологічні феномени. Так, зелігійні вірування можуть суттєво впливати на статистику народжуваності та зростання населення.

Вирізнення соціальної фізіології французький соціолог обґрунтовує снуванням (поряд з морфологічними) функціональних або фізіологічних фактів. Це факти колективної свідомості та способи колективних Дій. Дюркгейм насамперед інтересується колективною свідомістю, впливом колективних уявлень на свідомість та поведінку індивідів—Як підкреслює вчений, у центрі його наукових інтересів знаходиться не тіло», а «душа» суспільного життя. Серед фактів колективної свідомості

французький соціолог розрізняє релігійні традиції, народні легенди, політичні ідеї, правові та моральні норми, мотивацію економічної діяльності.

Суспільство, за Дюркгеймом, це не просто упорядкована емпірична система, яка безперервно веде боротьбу за своє самозбереження із різноманітними деструктивними силами, а й осереддя «внутрішнього морального життя», «джерело і вмістилище усіх цінностей». Це своєрідне божество, яке «ззовні» впливає на індивідів, робить з них розумних і моральних істот. Зрештою, суспільство може існувати «тільки в нас і завдяки нам». З одного боку, індивід зобов'язаний суспільству тим, що в ньому є доброго, що забезпечує йому виняткове місце серед інших індивідів, своєю інтелектуальною і моральною культурою. Якщо людину позбавити мови, мистецтва, науки, моральних вірувань, вона деградує до рівня тварини. Характерні атрибути людської природи походять від суспільства. Проте, з іншого боку, суспільство не існує і не живе інакше, як в індивідах і завдяки індивідам. Якщо колективні вірування, традиції та домагання перестануть відчуватися і сприйматися окремими індивідами, суспільство загине, підкреслює французький соціолог.

Нормальне і патологічне У соціології Дюркгейма важливими є поняття «норма» й «патологія». Вчений рекомендує розрізняти нормальне і патологічне з огляду на структурно-функціональний стан суспільства і вивчати ці явища як речі. Конкретний соціальний факт може бути нормальним в одній соціальній структурі й ненормальним - в іншій, функціональним в одному випадку й дисфункціональним - в іншому. Наприклад, такі патологічні явища, як самогубство і злочин, у певних соціальних структурах або середовищах можуть розглядатися як нормальні.

Об'єктивний показник нормальності соціального факту залежить від його поширення в даному суспільстві. Велике поширення соціального факту свідчить про те, що він корисний або необхідний для даного суспільного організму. Критерієм для віднесення одних соціальних фактів до нормальних, а інших - до патологічних є певна статистична «середня величина», що збігається з конкретними показниками візрця здоров'я соціального цілого. Будь-яке відхилення від цього візрця є ознакою хвороби соціального цілого, підставою для віднесення відповідного соціального факту до патології.

У цілому правило Дюркгейма стосовно розрізнення нормальних та патологічних соціальних фактів має раціональне зерно. Однак застосування цього правила є справою далеко не простою. Тільки статистичного критерію, відверто кажучи, недостатньо, оскільки нове з самого початку сприймається не як правило, а як виняток, патологія. Така методологічна позиція, безперечно, може призвести до формалізму. Вона не тільки абсолютизує кількісний підхід до соціальних явищ, а й допускає інші парадокси. Так, злочинність, оскільки вона трапляється в усіх або в більшості суспільств, розглядається французьким соціологом як нормальний елемент соціального здоров'я. Водночас деякі соціальні

явища, які були характерними для всіх суспільств XIX ст. (зростання кількості вбивств, економічні кризи, аномія), кваліфікуються Дюркгеймом як патологічні.

Під впливом критики французький соціолог уточнював свою концепцію про норми і патології. Хоча, як зазначається в історико-соціологічній літературі, це йому не вдалося повною мірою, проте вимога відповідності соціального явища суспільним умовам, що його викликали, залишається значущою і сьогодні.

Соціальна солідарність і перетворення її

Дюркгейм був одним з перших соціологів, які стали менше розмірковувати над проблемами суспільства взагалі, а більше приділяли увагу аналізу конкретних суспільних форм, структур і механізмів. Особливе значення він приділяв з'ясуванню природи солідарності, що об'єднує людей у певний «суспільний вид». Суспільство, за Дюркгеймом, взагалі немислиме без солідарності людей. Реально існують і доступні для спостереження різні форми солідарності: сімейна, професійна, національна та ін.

У пошуках джерел соціальної солідарності вчений звертається до суспільного поділу праці. Він вважає, що, обмінюючись продуктами своєї діяльності, члени суспільства потрапляють у залежність один від одного. У зв'язку з цим суспільний поділ праці інтегрує індивідів, забезпечує єдність соціального організму, почуття солідарності. Солідарність, за Дюркгеймом, - це вищий моральний принцип, універсальна цінність, яку визнають усі члени суспільства. Оскільки «потреби в суспільному порядку, гармонії, солідарності усіма визнаються за моральні», то моральний і сам поділ праці.

Дюркгейм шукає об'єктивний показник (спостережуваний ззовні) соціальної солідарності. Таким показником, на його думку, є право. В соціальному житті саме право слугує його організації, є найбільш сталим і детально розробленим. Однак головна його особливість, вважає вчений, полягає в тому, що воно виявляє загальну, колективну свідомість.

За Дюркгеймом, є два види правових розпоряджень, що принципово відмінні і мають неоднакове значення в різних суспільствах. Перше з них - репресивне (карне) право, що використовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує запроваджені правові розпорядження. Другий вид права - реститутивне (поновлювальне), яке пов'язане виключно із застосуванням санкцій, метою яких є не стільки покарання винних за порушення закону, скільки повернення речей у первісний стан, в якому вони перебували до порушення правових Розпоряджень. Такий характер мають, за Дюркгеймом, санкції цивільного, комерційного та адміністративного права.

На думку французького соціолога, відмінність між двома видами права відображає різницю між двома видами соціальної солідарності, сторія свідчить, що значення репресивного права постійно зменшується. У традиційному суспільстві переважає репресивне, в сучасному - Реститутивне право.

В історії, вважає Дюркгейм, можна віднайти суспільства з переважанням репресивного права, тобто такі, в яких під соціальним контролем перебуває повністю або майже повністю життя кожного індивіда. Тут існує порівняно монолітний, обов'язковий для всіх членів суспільства комплекс вірувань і звичаїв. Усі індивідуальні відхилення від прийнятих взірців суворо караються. Індивід у такому суспільстві ще не є особистістю, а становить лише «просте відображення колективного життя». Саме суспільство недиференційоване, його зв'язок з індивідом здійснюється безпосередньо. Солідарність, що існує в такому типі суспільства, французький соціолог називає механічною. На його думку, найпростішим первинним соціальним утворенням в історії, яке ґрунтувалося на механічній солідарності, була орда.

З просуванням суспільства до сучасного стану в ньому відбувається активний злам меж локальних сегментів, розширюються суспільні зв'язки, комунікації, ростуть міста, збільшується населення. Найважливішою характеристикою суспільства стає бурхливий розвиток поділу праці. Посилення реститутивного права свідчить про те, що стрижень солідарності в сучасному суспільстві не в уподібненні індивідів один одному, а в суспільному поділі праці. Саме поділ праці зумовлює, відповідно до спеціалізації, розвиток особистісних здібностей і талантів. Тут кожний індивід - особистість, котра усвідомлює, що вона залежить від інших особистостей і що всі вони зв'язані єдиною системою суспільних зв'язків, які виникають внаслідок поділу праці. За таких умов індивіди солідарні поміж собою передусім тому, що вони різні і взаємно відчують потребу один в одному. Таку солідарність Дюркгейм називає органічною. Вона властива сучасному промислому суспільству. В ньому вже не контролюються всі сфери життя індивіда, як за репресивного права. Вірування і звичаї дедалі більше втрачають релігійний характер, зростає значення раціонального мислення, монолітність минулої моралі поступається диференційованій моралі соціальних груп, дістає визнання та поширюється індивідуалізм.

Особливе значення у забезпеченні органічної солідарності, за Дюркгеймом, мають моральні правила, які визнаються всіма членами суспільства. Дотримання їх у даному разі вважається не тільки обов'язковим, а й бажаним актом. Моральні норми стають головною цементуючою силою промислового суспільства, яка здатна забезпечити високий ступінь інтеграції різноманітних соціальних структур - сім'ї, церкви, політичних партій, держави та ін.

Науковий доробок Е. Дюркгейма - це класика соціології. Сучасні дослідники звертаються і ще довго звертатимуться до нього за відповідями на запитання, які вони формулюють стосовно найновіших проблем суспільного життя.

Георг Зіммель (1858-1918)

Німецький філософ і соціолог Г. Зіммель відомий як один з провідних представників модної на межі XIX-XX ст. філософії життя і як автор вельми оригінальної концепції формальної соціології. Ко-

ло його інтересів як ученого було надзвичайно широким. Він займався проблемами філософії, історіософії, політичної економії, релігії, літератури, образотворчого мистецтва, етики, музики, теорії культури тощо. В галузі соціології він писав на теми соціального пізнання, соціальної психології, взаємовідносин індивіда і суспільства, соціальної диференціації, влади і насильства, відчуження, культури, релігії, мистецтва, сім'ї, просторової організації соціального життя та ін.

Поняття суспільства

На думку Зіммеля, є два значення поняття суспільства, які слід чітко розрізнати. В одному випадку суспільством називають певну множину соціалізованих індивідів, які утворюють спільноту на ґрунті певної історичної дійсності. У цьому відношенні предметом соціальних наук є все, що відбувається всередині суспільства і з ним самим у цілому. В другому випадку йдеться про систему форм відносин між індивідами, завдяки якій проста множина їх перетворюється на спільноту. Тут предметом соціальних наук виступають сили, відносини і форми, завдяки яким індивіди соціалізуються, залучаються до суспільного життя.

В рамках першого значення соціологія не знаходить у суспільстві об'єкта, який не вивчався б уже якоюсь з існуючих соціальних наук. Тому вона повинна конституюватися нетрадиційним для соціальних наук способом - не шляхом пошуку не «зайнятого» іншими науками предмета, а як метод. У такому розумінні соціологія постає не як окрема наука про суспільство, а як науковий метод, котрий застосовується до усієї сукупності суспільних проблем. Отже, соціологія конституюється насамперед як соціологічне дослідження, що використовується в якості особливого методу в усіх науках, що досліджують явища суспільного життя.

Разом з тим Зіммель вважає, що інтерес соціології пов'язаний передусім з другим значенням поняття суспільства. У цьому разі метою соціологічного дослідження стає виокремлення в традиційних предметах різних соціальних наук особливої низки фактів, які і є власне предметом соціології, а саме - «чистих» форм соціалізації, або соціальної взаємодії. Як граматику відділяє чисті форми мови від змісту, в якому живуть ці форми, так і соціологічний метод, за Зіммелем, вичленовує із досліджуваних явищ чисті форми соціалізації.

Соціалізація - це та форма, завдяки якій індивіди на ґрунті різноманітних інтересів утворюють єдності, де вони реалізують ці інтереси. Зіммель підкреслює, що ні голод, ні кохання, ні праця, ні техніка, ні інтелект самі по собі не є соціалізацією. Однак вони утворюють її, як тільки ізольоване співіснування індивідів стає взаємодією, набуває характерних ознак сумісного буття.

Отже, головний об'єкт зіммелівської соціології - соціалізація, соціальна взаємодія. Форми соціалізації, соціальної взаємодії первинні щодо суспільства в цілому, тому соціологія, за Зіммелем, повинна займатися дослідженням зазначених форм раніше, ніж приступати до аналізу суспільства як такого. Причому форми соціалізації повинні досліджуватися

самодостатньо, самі по собі, а не як функціональні елементи суспільного цілого. Власне, такого цілого, котре існувало б поза формами соціації і незалежно від них, просто не існує. В будь-якому суспільстві, вважає німецький соціолог, діє безліч таких форм. Якщо одна з них зникне, то суспільство залишиться. Проте коли зникнуть усі форми соціації, то зникне і суспільство.

Концепція соціальної диференціації

Важливою ознакою наукового підходу вважається розклад різних колективних єдностей, соціологічних і психологічних цілісностей, організмів і агрегатів на первісні атоми. Такими у праці Т. Зімеля «Про соціальну диференціацію» (1890) є атомізовані індивіди, які безпосередньо взаємодіють один з одним, об'єднуються у н'великі групи й асоціації. В останніх домінує так звана колективна відповідальність, або групова солідарність. Індивід тут ще не є особистістю, не має особистої відповідальності, його індивідуальна свідомість повністю ідентична груповій.

Кількісне зростання груп, ускладнення взаємодій індивідів зумовлюють створення соціальних кіл. На відміну від монолітності невеликих первинних груп, соціальні кола гетерогенні, включають у себе кілька груп або асоціацій, більш численні, характеризуються різноманітністю інтересів індивідів. Прагнучи забезпечити свою цілісність і специфіку, соціальне коло виробляє механізми нейтралізації гетерогенності. Водночас індивіди, які становлять дане соціальне коло, мають можливість у його межах вступати в різні міжгрупові зв'язки, займати щодо кожної окремої групи порівняно незалежну позицію. Соціальна солідарність у соціальному колі дещо послаблюється, однак підвищується рівень міжособистісного спілкування, розширюються можливості розкриття індивідуальних здібностей, виникає поняття особистої відповідальності. Звідси соціальна диференціація, за Зімелем, завжди супроводжується індивідуалізацією і, отже, процесом становлення особистості.

У цілому соціальна диференціація, вважає німецький соціолог, веде до посилення економічної енергії, пом'якшення суперечностей, нейтралізації конфліктів і колізій, що виникають унаслідок зіткнення гетерогенних елементів. «Із зіткнення протилежностей, із суперечностей інтересів, із взаємного самообмеження властивих тій чи іншій групі специфічних спрямувань» народжуються соціальні інститути, які є втіленням компромісу, носіями компромісних способів досягнення кожною групою власних цілей за умови задоволення інтересів інших груп і з найменшими затратами зусиль.

Теорія конфлікту

Німецький соціолог упевнений, що людське суспільство, його існування і розвиток нерозривно пов'язані з конфліктами. Як соціальний процес конфлікт має системний характер, оскільки, по-перше, охоплює все суспільство, а, по-друге, його наслідки мають пряме відношення до збереження соціального цілого. За Зімелем, конфлікт відбиває не просто зіткнення інтересів, а й щось таке, що виникає на ґрунті інстинктів ворожості. Останні властиві окремим частинам соціального організ-

му так само, як і інстинкти любові. Таким чином, одним із джерел конфлікту, вважає вчений, є внутрішня біологічна природа людей.

На відміну від К. Маркса, який підкреслював антагоністичний характер конфліктів і тим самим їх деструктивну роль у структурних змінах соціального цілого, Зіммель робить акцент на інтегративних функціях конфліктів. Хоча конфліктні процеси іманентні будь-якому суспільству, це не означає, підкреслює німецький соціолог, що вони обов'язково і в усіх випадках призводять до структурних змін і руйнування соціального цілого. Навпаки, конфлікти, за Зімелем, є одним з головних соціальних процесів, що сприяють згуртованості і збереженню соціального цілого.

Свою увагу німецький соціолог зосереджує на малоінтенсивних і негострих конфліктах, які, на його думку, в диференційованому розвиненому суспільстві сприяють інтеграції останнього тим, що заважають виникненню гострих руйнівних конфліктів. Саме часті, нетривалі, неглибокі конфлікти допомагають індивідам позбавитися почуття ворожості і роздратування, запобігти будь-якій можливості накопичувати такі почуття. Крім того, такі конфлікти легше піддаються інституціоналізації, нормативному регулюванню, що також сприяє інтеграції соціального цілого.

Наслідки конфліктів Зіммель розглядає не лише в контексті соціального цілого, а й стосовно сторін, які беруть у них участь (індивідів, партій, груп). Він, наприклад, вважає, що чим сильніша емоційна залученість учасників боротьби, тим конфлікт гостріший, тим вірогідніше застосування в ньому насильства. Далі, за Зімелем, імовірність того, що конфлікт викличе застосування насильства, буде тим вищою, чим гармонійнішими були раніше стосунки груп - учасників конфлікту, чим менше ці групи були ізольовані і обособлені, чим більшою мірою кожна з них вважає конфлікт самоціллю, чим більше члени конфліктуючих груп впевнені, що конфлікт виходить за межі їхніх індивідуальних інтересів.

У зв'язку з цим німецький соціолог цікавиться передусім питанням про те, за яких умов може змінитися гострота конфлікту. Він доходить висновку, що чим ясніші цілі, які мають на меті учасники конфлікту, тим більш імовірно, що конфлікти можна вважати просто засобами для досягнення цілей. При цьому конфліктуючі групи, намагаючись уникнути гострих і насильницьких зіткнень, будуть змушені шукати компромісу. Отже, на відміну від Маркса, який стверджує, що як тільки соціальний клас усвідомить свої справжні інтереси, отримає чітке уявлення про свої цілі, насильницький конфлікт стане неминучим, Зіммель Дотримується іншої точки зору. На його думку, чітке усвідомлення учасниками конфлікту своїх інтересів і цілей якраз створює передумову для 'Смисленого пошуку компромісу між ними.

У цілому теорія конфлікту Зімеля орієнтована на пояснення конфліктних процесів у контексті їх інтегративних наслідків для соціального Цілого і його складових. З огляду на прийняті організаційні припу-

Ця зімелівська теорія спрямована на пошук насамперед ТРИВНИХ функцій конфлікту, які так чи інакше сприяють збережен-

ню й інтеграції соціального цілого. Значно меншою мірою ця теорія виявляє стурбованість тими функціями конфлікту, які призводять до зміни соціального цілого. Трактуювання конфлікту як способу досягнення певної функціональної єдності поклато початок одному з напрямків сучасної соціологічної теорії - конфліктному функціоналізму, що продовжує використовувати численні конфліктологічні ідеї Зіммеля.

Макс Вебер (1864-1920)

Соціологічна система М. Вебера - видатного німецького соціолога кінця XIX - початку XX ст. - належить до перших систем так званої *гуманістичної соціології*. Сам він називав її «розуміючою». Головна особливість останньої полягала в її антипозитивістській спрямованості. Представники гуманістичної соціології вважали, що соціальні явища не є речами, які слід вивчати за допомогою методів природничих наук. Навпаки, особливий онтологічний статус соціальної дійсності вимагає застосування інших - відмінних від природознавства - стандартів науковості. У визначенні свого предмета, тобто соціальної взаємодії, гуманістична соціологія не додержується постулатів психологізму або соціологізму. Вона концентрує увагу на меті поведінки і на тому, як індивіди тлумачать власні дії та дії інших.

Соціальна наука як наука про дійсність Вебер виходить з того, що дійсність, вивченням якої займається соціальна наука, складається з численної кількості елементів, ознак, факторів, явищ. За своїм характером вона аморфна, неупорядкована, хаотична. Завданням соціальної науки (її соціолог називає наукою про дійсність) є розуміння життя в його своєрідності, з'ясування культурної значущості суспільних явищ в їхньому специфічному вигляді, причин історичної своєрідності їх. До того ж наукове пізнання Вебер вважає галуззю, де хаотична дійсність раціонально упорядковується.

З усієї різноманітності емпіричної дійсності предметом наукового пізнання може стати, за Вебером, тільки частина її, істотна і важлива для мети дослідження. Критерієм такого вирізнення не може бути емпірична регулярність, оскільки, підкреслює німецький учений, не є важливим те, що лише регулярно повторюється. Таким критерієм можуть бути релігійні, моральні, естетичні, політичні та інші цінності певної культури. Тільки завдяки співвіднесенню з ними конкретний фрагмент дійсності стає значущим для наукового дослідження. Емпірична реальність постає як «культура», а поняття культури є ціннісним поняттям.

Пануючі в суспільстві ідеї сприяють формуванню ціннісної позиції дослідника. Цінності культури впливають на вибір дослідницької проблематики, добір емпіричного матеріалу, можуть стати предметом соціальної науки, наукової критики. Отже, за Вебером, соціальна наука про дійсність тісно пов'язана з позанауковими цінностями.

Важливе місце в соціальній науці Вебера посідає концепція ідеальних типів. Соціолог вбачає в ідеальних типах насамперед пізнавальний

інструмент, який дослідник конструює і використовує для упорядкування хаотичної дійсності та розуміння її. Ідеальний тип, підкреслює Вебер, не є гіпотезою стосовно дійсності, не є він і описом самої дійсності, ідеалом. Ідеальний тип являє собою теоретичний конструкт, «мислений образ», який створюється за допомогою виокремлення, загострення, підсилення тих елементів дійсності, які дослідник вважає істотними.

Принциповим моментом веберівського трактування ідеальних типів стало визнання того, що вони не мають десигнатів в емпіричній дійсності. Свою «реальність» ідеальні типи знаходять виключно через зіставлення з конкретно існуючою емпірією. Отже, припускається первісний розрив між ідеальними типами та емпіричною дійсністю. Внаслідок зіставлення з ідеальними типами емпіричні факти отримують лише негативну характеристику, оскільки результатом такого зіставлення є визначення міри відхилення емпіричних фактів від своїх еталонів - ідеальних типів.

Вебер розрізняє історичні та соціологічні ідеальні типи, беручи до уваги відмінність їх за мірою узагальнення. Історичні ідеальні типи, як правило, локалізовані у часі і просторі, соціологічні - більш абстрактні. Прикладами перших є такі понятійні конструкції, як «капіталізм», «середньовічне місто» та інші, других - «церква», «легітимний порядок», «бюрократія» тощо.

Конструювання ідеальних типів - творчий акт, за допомогою якого формується специфічний образ дійсності. Це й робить її більш осмисленою та зрозумілою для дослідника. Отже, ідеальні типи являють собою незамінний евристичний інструмент соціальної науки.

Основні категорії «розуміючої соціології» У творчості Вебера можна умовно виокремити два етапи. На першому він виступає насамперед як історик культури, що досліджує історичну дійсність у дусі неокантіанських «наук про культуру».

На другому німецький учений розробляє концепцію «розуміючої соціології», здійснюючи перехід від історичного пізнання до соціологічного.

Соціологію Вебер визначає як науку, що намагається пояснити свій предмет - соціальну дію - на основі розуміння її. Розуміння для Вебера являє собою специфічну категорію, за допомогою якої можна пояснити людську поведінку. При цьому мається на увазі поведінка окремого індивіда або групи індивідів. Окремий індивід та його поведінка розглядаються як «клітинка» соціології, «атом» її, «найпростіша єдність», яка не підлягає роздрібненню. У своєму трактуванні розуміючої соціології Вебер посідає позицію номіналізму, або методологічного індивідуалізму. На його думку, такі поняття, як «держава», «суспільство», «феодалізм» та інші, позначають певні категорії спільної діяльності людей. Отже, завдання соціології полягає в тому, щоб звести їх до «зрозумілої» поведінки, тобто до поведінки окремих людей, що беруть участь у цій діяльності.

Однак зрозуміти можна тільки таку поведінку, що має смисл для її суб'єкта. Отже, предметом розуміючої соціології є осмислена дія, дія,

пов'язана із «суб'єктивно передбачуваним смислом». Звідси впливає соціологічне обґрунтована потреба «в інтерпретуючому розумінні свідо орієнтованих людських дій». Таке розуміння, за Вебером, може бути або безпосереднім, або пояснюючим. Наприклад, ми безпосередньо «розуміємо» смисл правила $2 \times 2 = 4$ або гнівний спалах, що виявляється у виразі обличчя, ірраціональних жестах. До безпосереднього розуміння належать також дії лісоруба, людини, яка простягає руку до дверей, щоб закрити їх, мисливця, який цілиться, щоб влучити у звіра, та ін.

Із пояснюючим розумінням маємо справу тоді, коли «розуміємо» мотиваційне, який смисл вкладав у правило $2 \times 2 = 4$ той, хто його придумав і записав, чому він зробив це саме тоді, коли був зайнятий комерційною калькуляцією, демонстрацією наукового досліду, технічними розрахунками тощо. Порівняно із безпосереднім розумінням пояснює розуміння являє собою вищий рівень пізнання людських дій. Воно орієнтоване не на з'ясування змісту самого акту дії, а на пізнання мотивів, якими користується індивід, виконуючи певний акт. У такому разі йдеться не про те, що індивіди роблять, а про те, чому вони це роблять.

У структурі людських дій німецький учений виокремлює особливий клас дій - соціальні дії. Соціальну дію він трактує як таку, що орієнтована на поведінку інших індивідів. Поведінка індивіда не є соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти. Крім того, не всі типи взаємин людей мають, за Вебером, соціальний характер. Зіткнення двох велосипедистів, наприклад, не більш як пригода, подібна до явища природи. В той же час намагання будь-кого з них уникнути цього зіткнення є вже соціальною дією, тому що в цьому разі ми маємо справу з виявом орієнтованої поведінки одного велосипедиста щодо іншого.

Залежно від наближення соціальної дії до певної межі, за якою вона може бути названа осмислено орієнтованою, Вебер вирізняє чотири дії. Ближче всього до цієї межі, а найчастіше на самій межі, знаходяться *традиційна* та *афективна* дії. Далі від межі розміщуються раціональні дії, які Вебер поділяє на *ціннісно-раціональну* і *цілераціональну*.

Традиційні дії ґрунтуються на тривалій звичці людей. Більшу частину їхньої повсякденної поведінки можна віднести до цього типу. В той же час у ряді випадків традиційна дія може наближатися або трансформуватися в афективну дію. Остання обумовлена афектами або емоційним станом індивіда. Часто ця дія виходить за межі того, що осмислено орієнтоване. В цілому традиційні й афективні дії нерідко межують, з одного боку, з поведінкою суто реактивною, несвідомою, а з іншого - з раціональною поведінкою, в рамках якої люди або вірять у самодостатню цінність незалежно від наслідків дії (ціннісно-раціональна дія), або осмислено добирають відповідні засоби для реалізації поставленої мети, враховуючи можливі наслідки (цілераціональна дія).

Ціннісно-раціональними є дії того, хто вірить у самодостатню цінність - релігійну, естетичну або будь-яку іншу, незважаючи на можливі

наслідки. Цей тип дії завжди підпорядкований «заповідям» або «вимогам», у підкоренні яким вбачає свій обов'язок індивід. Цілераціональна дія властива тим індивідам, поведінка яких орієнтована на мету, засоби та побічні результати цієї дії. В цьому разі індивід діє не традиційно, не афективно, не за обов'язком, а на підставі осмисленого, раціонального розрахунку, співвіднесення достатності наявних засобів для досягнення поставленої мети, а також передбачення можливих побічних результатів такої дії.

На думку Вебера, Цілераціональна дія є по суті лише граничним випадком, відносно якого інші зазначені типи дії завжди ірраціональні. Разом з тим усі веберівські типи соціальної дії являють собою сконструйовані для соціологічного дослідження «понятійне чисті типи, до яких більшою або меншою мірою наближається реальна поведінка» людей. Отже, тлумачення соціальних дій ґрунтується не на необхідності, а на ймовірності здійснення їх.

У цілому для категорій веберівської розуміючої соціології («розуміння», «дія», «смисл» та ін.) характерна антипсихологічна спрямованість. Психологія, вважає німецький учений, взагалі не може бути основою розуміючої соціології, оскільки займається ірраціональною складовою поведінки людей, а не «раціоналістичним розумінням» її смислу. Внаслідок цього соціальні інститути і культурні значення не можна пояснити на основі психологічних факторів. Навпаки, саме соціальні інститути і культурні значення можуть сприяти поясненню психіки людей.

Висуваючи раціональність, раціоналізацію, цілераціональну поведінку як ключові методологічні засади розуміючої соціології, Вебер в той же час не доходить «висновку про переважання раціонального у повсякденному житті», однак пов'язує долю сучасного світу із зростаючими раціоналізацією та інтелектуалізацією. Такою є, на його думку, об'єктивна тенденція історичного процесу. Вага цілераціональних дій витискує інші типи поведінки людей, сприяє укоріненню на Заході раціонального способу ведення господарства, утвердженню раціональної держави, раціональних конституцій, права, науки, раціонально гармонійних музики, архітектури, образотворчого мистецтва тощо. На їхньому ґрунті виникає на Заході капіталістичне суспільство, яке не має історичних аналогів. Історія його генези і розвитку, запевняє Вебер, є історією зростаючої раціоналізації.

Час довів високу плідність ідей розуміючої соціології Вебера. Деякі з них стали відправним пунктом нових соціологічних напрямів. Веберівські ідеї використовуються в сучасних концепціях соціології, культури, політики, науки, права, управління. Це стосується також економічної й історичної соціології, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів та змін. Актуальними залишаються розробки всесвітньо-історичного порівняльного аналізу, ключові положення теорії модернізації, соціально-історичної інтерпретації явищ, що досліджуються. У працях Вебера запропоновані перспективи для критичного переосмислення та більш глибокого вивчення різних ціннісно-нормативних і культурних систем, проблем релігії, етики, раціональності.

Флоріан Знанецький (1882-1958)

Наукові погляди Ф. Знанецького формувалися під впливом гострого методологічного протиборства між прибічниками позитивістської (натуралістичної) та антипозитивістської (антинатуралістичної) орієнтації у філософії та соціогуманітарних науках. У цьому протиборстві польський учений обіймав антинатуралістичну позицію, яку загалом можна назвати *гуманістичною*, оскільки вона обґрунтовувала модель наукового пізнання з урахуванням людських, історичних та соціокультурних вимірів дійсності.

Концепція гуманістичного коефіцієнта

Проект гуманістичної соціології Знанецького обґрунтовується за допомогою так званого гуманістичного коефіцієнта. Специфіка і функції цього коефіцієнта розкриваються в таких працях, як «Соціологія виховання» (1928-30), «Метод соціології» (1934), «Науки про культуру» (1952).

За Знанецьким, культурна дійсність не існує поза гуманістичним коефіцієнтом. Міф, твір мистецтва, мовне вираження, інструмент, право, соціальний лад є тим, чим вони є тільки як свідомі людські явища. Пізнання цих явищ можливе лише завдяки досвіду та дії свідомих індивідів або груп індивідів, які створили їх і користуються ними.

Як евристичний інструмент пізнання гуманістичний коефіцієнт пов'язаний з *онтологічною* характеристикою культурних фактів, а також з *методологічним* підходом до їх дослідження. В онтологічному плані гуманістичний коефіцієнт підкреслює залежність будь-яких культурних явищ чи фактів від людського досвіду та діючих суб'єктів. Факти культури є «чіймись», вони не бувають «нічиї». Це означає, що на противагу вченому-природознавцю, який намагається виявити деякий порядок поміж емпіричних фактів, повністю незалежних від свідомих людських елементів, дослідник культури намагається визначити деякий порядок поміж емпіричних фактів, які залежать від цих елементів, ними створені та підтримані.

Іншими словами, будь-який емпіричний факт, що досліджується, слід розглядати крізь призму гуманістичного коефіцієнта, «тобто так, як цей факт уявляється тим людським індивідам, які його відчувають і використовують».

За допомогою гуманістичного коефіцієнта Знанецький вказує насамперед на специфічність культурних фактів. Разом з тим він виступає проти суб'єктивістської інтерпретації цього коефіцієнта. Зовсім не обов'язково, вважає вчений, будь-яка цінність у складі культури має належати сфері досвіду кожного індивіда. Досить, щоб вона належала йому потенційно. Сфера культури, в якій значення піддається об'єктивізації, перебуває за межами індивідуального досвіду. Об'єктивність цінностей тут, щоправда, ніколи не буває повною, проте вона тим повніша, чим більш внутрішньо монолітною є система цінностей.

У цілому концепція гуманістичного коефіцієнта, по-перше, репрезентує нову точку зору на ті явища, якими займалась натуралістична

соціологія, по-друге, з її допомогою здійснено спробу розширити традиційне коло соціологічних інтересів. Не заперечуючи впливу чуттєвих явищ на культурне життя, Знанецький вимагав, щоб цей вплив визначався «в гуманістичних термінах». Він підкреслював, що «достеменно середовище соціальних груп - це не те середовище, котре доступне спостерігачеві і пізнане ним... це те, що самі члени тих груп сприймають як дане протягом їхнього досвіду».

У людському досвіді, вважає Знанецький, наявні предмети, які не тільки володіють значенням, а й частково - іноді майже повністю - є нематеріальними в своєму змісті і невідповідними чуттєвому сприйняттю. Такими предметами є, наприклад, міфи та інші релігійні факти, політичні інститути, зміст літературних творів, наукові та філософські поняття. В цьому зв'язку не випадково культура, за Знанецьким, постає значною мірою як «духовна» дійсність.

Соціологія як наука про культуру

Знанецький вважав соціологію однією з наук про культуру. Визначення місця соціології з самого початку було пов'язане з питанням про те, як можлива соціологія як наука.

Свою точку зору на це питання вчений висловив у 30-х роках у своїй праці «Метод соціології», що з'явилася в період перетворення соціології із синтетичної дисципліни, орієнтованої на широкі суспільно-історичні узагальнення, на науку аналітичну, яка досліджує специфічні царини емпіричних даних. На думку Знанецького, соціологія, по-перше, не може бути загальною соціальною наукою, вона повинна бути тільки спеціальною науковою дисципліною із своїм особливим предметом досліджень. По-друге, на противагу позитивістським концепціям вивчення суспільства соціологія займається «суттєвим значенням» соціальної дійсності. По-третє, вона тривалий час буде швидше цариною якісних досліджень, ніж кількісних обчислень.

Отже, за Знанецьким, соціологія як наука про культуру повинна відмовитися від будь-яких претензій на універсальність. Культура як цілісність не може взагалі стати темою будь-якої окремої науки. Отже, предметом соціології є не всі, а тільки специфічні явища культури. Щоб надати їй статусу науки і бути у змозі цей статус обґрунтувати, слід показати, що ці специфічні явища культури існують поряд з іншими культурними явищами. Польський соціолог вважає такими специфічними явищами культури різноманітні соціальні системи. Отже, «завданням соціології є вивчення соціальних систем, а не інших видів культурних систем».

Як наука про культуру соціологія орієнтована на розкриття *аксіонормативного* порядку соціальних явищ, тобто сталої опосередкованості їх з боку певних взірців цінностей і норм поведінки. Для вирішення такого завдання вчений рекомендував застосовувати особливу процедуру, яку називав *аналітичною індукцією*. Аналітична індукція має ту перевагу перед іншими дослідницькими процедурами, що її узагальнення відбивають «суттєве в кожному окремому випадку». Вона абстрагує ознаки, що уособлюють сутність цього феномена, і узагальнення тим суттєвіші, чим більше ознак підтверджуються як повторювані або подібні для більшості випадків. Тому аналітичну індукцію іменують також типологіч-

ним методом, або методом типових випадків. Цей метод, за Знанецьким, настільки важливий, що завдяки йому соціологія є не тільки гуманістичною, а й аналітичною та індуктивною наукою.

Головні тези, які обстоює Знанецький у своїх працях стосовно соціології як науки про культуру, такі:

соціологія є соціальною, а не природничою наукою; гуманістичний коефіцієнт відрізняє явища, досліджувані соціологією, від явищ, що вивчаються природничими науками;

соціологія є спеціальною, а не загальною наукою; вона не займається всім, що трапляється в суспільстві, а обмежується вивченням соціальних дій, соціальних стосунків, особи, соціальних груп та соціальних ролей;

метод соціології може бути таким самим об'єктивним, точним і справді глибоким, як і метод фізичних наук;

гуманістичний коефіцієнт не впливає на об'єктивність наукового знання, навпаки, його слід усвідомлювати і використовувати для розвитку наукової соціології.

Теорія соціальних дій

У своїх соціологічних працях Знанецький безліч разів підкреслював, що *соціальні дії* становлять найважливішу складову соціальних явищ. Саме поняття соціальної дії слугує йому провідною теоретичною категорією, яка віддзеркалює внутрішню динаміку будь-яких соціальних систем. У світі культури соціальна дія, за Знанецьким, є тим посередником, який забезпечує динамічний зв'язок між суб'єктивними і об'єктивними елементами цього світу. Особливо добре таке розуміння представлене у книзі «Польський селянин у Європі та Америці» (1918-20, у співавт. з Вільямом Томасом), де настанова і соціальна цінність були подані як два полюси людської культури: настанова - полюс суб'єктивний, соціальна цінність - полюс об'єктивний. Соціальна дія трактувалась як динамічний процес, що пов'язує ці полюси.

Сутнісною характеристикою будь-яких соціальних дій є те, що вони є діями свідомими. Полювання на хижого звіра, рибальство, випікання хліба, купівля меблів, зведення будинку, участь у релігійних відправленнях, віршування, виконання симфонії - все це різновиди свідомих людських дій. Деякі з них порівняно нетривалі та прості (рибальство, купівля меблів). Ці дії Знанецький називає *елементарними*, маючи на увазі, що їх уже не можна розкласти на простіші дії. Інші дії (зведення будинку, творення симфонії) тривають довше і є *складними*, виконання їх потребує тривалого поєднання багатьох простіших операцій.

Соціальні дії сутнісно відрізняються від інших людських дій. Соціальними діями польський соціолог вважає такі дії, головними предметами яких виступають свідомі індивіди або групи людей. Незалежно від того, якими є ці дії - індивідуальними чи колективними, вони впливають на свій предмет з метою викликати у нього певні і бажані (з огляду на суб'єкта дії) реакції. Знанецький доходить висновку, що со-

ціальна дія репрезентує *динамічну систему цінностей*, які взаємодіють одна з одною. Структура цієї системи складається з двох видів цінностей - первинних і вторинних. *Первинні цінності* - це люди як суб'єкти та предмети дії. Предмет соціальної дії відрізняється від усіх можливих об'єктів людської активності тим, що подібно до суб'єкта дії він є свідомою, розуміючою людською істотою, здатною до взаємних дій та ініціювання їх.

Єдність суб'єкта і предмета у Знанецького виникає із спільності їхнього ціннісного статусу. І справді, діючий суб'єкт у будь-який момент може стати предметом соціальної дії. Предмет соціальної дії з такою самою вірогідністю може перевтілитися у суб'єкта дії. У житті, де більшість безпосередніх взаємовідносин, переважно неформальних контактів, має характер постійного взаємообміну, так і трапляється. Теоретична соціологія намагається взяти до уваги цю обставину, про що свідчить і концепція польського вченого. В емпіричній соціології суб'єкт і предмет, як відомо, чітко розмежовуються, що має вагоме значення для операціоналізації понять. Проте і в цьому разі слід враховувати, що відносини між суб'єктом і предметом мають перехідний характер.

Система соціальної дії охоплює не тільки первинні, а й *вторинні цінності*. Останні репрезентують людські витвори чи натуральні об'єкти, яким люди надають цінності. В цілому вторинні цінності, за Знанецьким, становлять свого роду динамічну платформу соціального контакту. Процес соціальної дії, отже, не вичерпується тільки взаємодією первинних цінностей. Активну участь у ньому беруть і вторинні цінності, на ґрунті яких чи з їхнього приводу чиниться соціальна дія. Кожна цінність, втягнута такою дією, обов'язково пов'язується з будь-якими іншими цінностями. В результаті ці зв'язки модифікують емпіричний зміст і значення взаємодіючих цінностей. Те, що робиться чи буде зроблено стосовно конкретної цінності, залежить прямо чи опосередковано від того, що було зроблено чи робиться щодо інших цінностей, і навпаки. Протікання дії, отже, передбачає певний динамічний порядок взаємозалежних замінів, яким у процесі його здійснення підлягають як первинні, так і вторинні цінності.

Структура соціальної дії як системи гомеостатичного типу, що саморегулюється, складається, за Знанецьким, з чотирьох елементів. По-перше, повинні існувати певні індивіди чи певні спільноти, на які спрямована дія суб'єкта. Тому перший елемент є *соціальним предметом*. По-друге, щоб дія була результативною, повинно існувати щось таке, за допомогою чого суб'єкт може чинити вплив на соціальні предмети. Другий елемент, отже, є певним *соціальним інструментом*. Третій елемент репрезентує *соціальний метод* - спосіб, яким використовується соціальний інструмент, коли суб'єкт намагається чинити вплив на соціальні предмети. Четвертим елементом є *соціальна реакція*, тобто результат соціальної дії, який з'являється після її завершення. Всі чотири елементи тісно пов'язані між собою, утворюють єдину цілісність.

На думку Знанецького, соціальні дії як найпростіший вид соціальних даних є ґрунтом звичаїв і законів, соціальних ролей і групової ор-

ганізації. Про них можна навіть сказати, що вони становлять той матеріал, з якого виникають більш складні соціальні утворення. З цієї причини вивчення соціальних дій повинне упереджувати і обумовлювати інші соціологічні дослідження. Водночас польський учений застерігає від психологічного редукціоналізму у поясненні джерел соціальної дії. Соціолог, наполягає вчений, повинен розглядати дії не з огляду на суб'єкт дії, а з огляду «систем, що утворені цими діями». Отже, пояснення соціальної дії польський учений пов'язує не з психологією діючого суб'єкта, а швидше з тим місцем, яке він посідає в соціальній структурі. Які ж принципові причини детермінують виникнення певних дій у певних ситуаціях?

Відповіді на це запитання Знанецький намагається за допомогою поняття взірця дії. Поняття «взірець» учений запозичив з культурної антропології, де воно використовувалося для позначення повторюваних, сталих поведінкових реакцій людей, таких, наприклад, як ритуал вітання. У своїй праці «Соціальні дії» польський соціолог визначає взірець як конфігурацію ознак людської дії, характерних для багатьох дійових осіб, а тому поширених у взаємодійних колах і групах. У його подальших працях з'являється ціле сімейство споріднених понять, пов'язаних певним чином з поняттям взірця: «взірець дефініції ситуації», «ідеологічна модель настанови», «норма поведінки» тощо. Всі ці поняття є важливими інструментами аналізу системи соціальної дії. За Знанецьким, розуміння соціальних явищ з їх гуманістичним коефіцієнтом - це, власне, пошук і знаходження взірців, які і реалізуються суб'єктами дії.

На відміну від М. Вебера, Знанецький виключав можливість редукції складних соціальних структур до соціальних дій. На його думку, такі складні структури, як соціальні відносини, соціальні ролі, соціальні особи і соціальні групи, не можна звести до менш складних структур: групу, наприклад, до індивідів або відносин, а відносини - до окремих соціальних акцій тощо. Кожна складна структура є чимось більшим, ніж комбінація менш складних структур, і містить у собі такі зміст і значення, форми і функції, які відсутні у менш складних структурах. З часом науковий інтерес ученого дедалі більше зосереджується саме на складних соціальних структурах.

Знанецький був одним з небагатьох представників гуманістичної соціології, котрі відхиляли тезу про принципovu різницю методів наук про природу і наук про культуру. Він вважав, що ці дві групи наук відрізняються одна від одної тільки предметом, а не методом. Цієї позиції він дотримується у методологічному підході до людських дій. У праці «Науки -про культуру» вчений підкреслює, що людські дії можуть бути науково досліджені за допомогою тих самих методів, які використовують для дослідження природничих та органічних систем.

Толкотт Парсонс(1902-1979)

Видатний американський соціолог Т. Парсонс - фундатор досить впливової у світовій соціології структурно-функціональної школи. Схиль-

ність Парсонса до соціологічного теоретизування яскраво виявилася уже в перших його працях. У 30-і роки, коли в американській соціології панував емпіризм, Парсонс стверджував, що соціологія як наука найбільше потребує теорії, емпіричні факти, не підтверджені теорією, не можуть пояснити складних соціальних явищ. Разом з тим теорія не виникає сама собою з процесу накопичення емпіричних даних, останні в певному розумінні самі є похідними від теорії. На його думку, теоретичні категорії, що їх має у своєму розпорядженні вчений, завжди становлять попередні умови ефективної наукової праці. В цьому зв'язку емпіричні факти постають перед дослідником як певні реконструкції дійсності.

Соціологія у своєму розвитку повинна приводити до теорії, але вона має і починати з неї.

При побудові соціологічної теорії Парсонс дотримується позиції «аналітичного реалізму». Це означає, що теорія повинна починатися з розробки понятійного апарату, абстрагованого від складної і різноманітної емпіричної дійсності. Такий понятійний апарат репрезентує аналітичну систему абстрактних понять, які здатні «схоплювати» *найсуттєвіші, найважливіші ознаки* «справжнього світу». Ця здатність абстрактних РОНЯТЬ не даватиме їм змоги «опинитися в полоні надмірної кількості емпіричних деталей».

Розробку аналітичних понять Парсонс вважав першочерговим завданням порівняно з розробкою систем теоретичних суджень. Тільки після побудови системи аналітичних понять можна переходити до формулювання операціональних визначень, які організуються в системі теоретичних міркувань.

Парсонсівська стратегія побудови соціологічної теорії вперше була викладена у двотомнику «Структура соціальної дії» (1937). За словами американського соціолога, ця праця стала для нього «поворотним пунктом з огляду не тільки на зміст, а й на стратегію побудови теорії». У ній йому вдалося продемонструвати конвергенцію чільних концептуальних схем Альфреда Маршалла, Е. Дюркгейма, В. Ф. Парето та М. Вебера. В цілому це утворило, згідно з Парсонсом, «перший рівень інтегрованої загальної теорії» в його власній роботі. Конвергенція їхніх концептуальних схем стала можливою тому, що всі вони, згідно з Парсонсом, є окремими аспектами однієї теорії, орієнтованої на волюнтаристське вирішення проблеми соціального порядку. Цю теорію американський соціолог репродукує в цілісному вигляді і називає *волюнтаристською теорією дії*.

Теорія дії Термін «волюнтаристський» підкреслює ту обставину, що соціальний порядок повністю не детермінується зовнішнім тиском. Волюнтаризм, звія означає передусім суб'єктивний процес прийняття рішень, що, звичайно, може зазнавати тиску цінностей і норм (нормативний аспект), а також умов та ситуації (ситуаційний аспект). Отже, сама дія не може бути ототожнена, за Парсонсом, з поведінкою як такою. В цьому відношенні його точка зору не розходиться з позицією М. Вебера та Ф. Знанецького. Будь-яка

дія є, очевидно, поведінкою, проте не всяка поведінка є дією. Щоб вести мову про дію, мало фіксувати реакцію організму на середовище, оскільки соціолога інтересує передусім зв'язок не організму і середовища, а особи («актора») і ситуації.

Дія у Парсонса, як і в теоретиків гуманістичної соціології, характеризується цілеспрямованістю, суб'єктивним значенням і більш чи менш виразною мотивацією. Той, хто здійснює дію, повинен, по-перше, володіти певним знанням як про умови, в яких він намагатиметься реалізувати свою мету, так і про предмети, з якими матиме справу в ході цієї реалізації, а по-друге, відчувати потребу в досягненні поставленої мети і в емоційній реакції на неї; повинен він, зрештою, мати критерій оцінки мети і засобів, які слугують для її досягнення, з тим щоб здійснювати вибір, необхідний для правильного витрачання енергії.

Внутрішня структура індивідуальної дії або поодинокого акту складається, за Парсонсом, з таких елементів: «актора» (дійової особи); мети, яку він намагається реалізувати; засобів, якими «актор» володіє, прагнучи досягти мети; ситуаційних умов, з якими «актор» стикається в процесі дії, наприклад з різноманітними зовнішніми екологічними факторами або з власною біологічною природою і спадковістю; нормативних принципів відбору, котрими «актор» керується при виборі мети і відборі засобів, що підходять для її досягнення.

Нормативні принципи відбору, нормативна орієнтація дії (а саме їм Парсонс під впливом Дюркгейма надавав великого значення) набувають у його соціології статусу фундаментальних. У цьому зв'язку Парсонс підкреслює, що «нормативна орієнтація є фундаментальною для схеми дії в тому розумінні, як і простір є фундаментальним для класичної механіки». Для його концептуальної схеми «не існує дії, окрім прагнення відповідати нормам, як не існує дії, окрім зміни місцезнаходження в просторі». Взагалі, вважає американський соціолог, для соціальних наук на зламі XIX і XX ст. було великим відкриттям установлення величезної ролі соціальних цінностей і норм, яку вони відіграють у формуванні поведінки людей. В цілому вони утворюють нормативний порядок міжлюдських відносин, який складається в процесі цих відносин і водночас закріплює їх.

Концепція соціальної системи

Поняття системи було характерне для соціологічного теоретизування Парсонса з самого початку. Оскільки людській дії властива регулярність, що впливає з її підпорядкування соціальним нормам, то слід вести пошук її певної структури. В цьому плані соціальна структура, за Парсонсом, є системою відносин між «акторами», яка ґрунтується на певних взірцях, що проявляються у взаємозалежних ролях. При цьому роль є ланкою, яка пов'язує «актора» із соціальною структурою. Із соціальною системою дослідник має справу тоді, коли йдеться про певну диференціацію соціальних ролей та позицій, прав і обов'язків, що супроводжують їх, а також про наявність загальних цінностей і норм. Всі ці моменти виникають разом з процесом взаємодії «акторів», у якому Парсонс підкреслює роль нормативних аспектів.

Разом з тим соціальну систему не слід ототожнювати із сукупністю взаємодій. Американський теоретик вважає, що система має такі властивості, які не можна звести до властивостей її складових частин. Таким чином Парсонс принципово змінює напрям свого аналізу. Замість «акторів», взаємодія яких утворює певну конфігурацію, він звертає увагу на саму конфігурацію, що певною мірою віддаляє його від інтеракціонізму М. Вебера і наближає до соціологізму Е. Дюркгейма. Водночас слід постійно пам'ятати, що парсонсівське поняття системи є лише аналітичним інструментом, воно не пов'язується конкретно з жодною соціальною дійсністю.

Соціальну систему Парсонс визначає як складову частину більш загальної системи дії. Іншими складовими частинами загальної системи дії є система культури, система особистості та система поведінкового організму. Розмежування між чотирма виокремленими підсистемами дії можна провести за характерними для них функціями. Щоб система дії могла існувати, вона повинна бути здатна до адаптації, досягнення мети, інтеграції \ збереження взірця, тобто вона має задовольнити чотирьом функціональним вимогам.

Інтегративну функцію Парсонс пов'язує головним чином із соціальною системою, яка організовує соціальні відносини між «акторами» і колективами. Збереження взірця реалізується здебільшого за допомогою культури, яка організовує комплекси символічних значень, здійснює їх структурування, використання, збереження і зміну. Досягнення мети пов'язується переважно з особистістю індивіда. Система особистості, згідно з Парсонсом, є чільним агентом процесів дії, а звідси стає можливим здійснення культурних принципів і вимог. Поведінковий організм Парсонс розуміє як адаптивну систему, зосередження важливих людських здатностей, що допомагають їй адаптуватися до вимог фізичного і біологічного оточення.

Аналізуючи взаємозв'язки чотирьох підсистем дії, а також між ними і оточенням дії, Парсонс звертає увагу на явище взаємопроникнення. Найвідомішим випадком взаємопроникнення є інтерналізація соціальних об'єктів і культурних норм особистістю індивіда. Вивчений зміст досвіду, організований і накопичений завдяки механізму пам'яті, може слугувати іншим прикладом зазначеного явища, так само як інституціоналізація нормативних компонентів культурних систем. Завдяки існуванню зон взаємопроникнення стає можливим процес взаємообміну між системами. За рахунок цього між різноманітними вимірами системи дії можливий стан динамічної рівноваги.

Виникає запитання: як виживають соціальні системи, як вони вирішують свої інтегративні проблеми? На думку Парсонса, це можливо завдяки двом механізмам, які орієнтовані на інтеграцію особи до соціальної системи, - механізмам соціалізації та соціального контролю. Механізми соціалізації забезпечують інтеріоризацію культурних взірців (цінностей, ідей, мови, символів тощо) особою, позначаючи при цьому межі її потреб. Саме завдяки соціалізації в «акторів» виникає бажання витратити на виконання певної ролі свою енергію або ж набути потрібної майстерності, щоб зіграти цю роль. Механізм

соціального контролю включає засоби, завдяки яким у соціальних системах зменшуються напруження і відхилення. В цілому, за Парсонсом, ці два механізми здатні вирішувати інтегративні проблеми, з якими стикаються соціальні системи.

Соціальні зміни В останнє десятиліття своєї творчості Парсонс дедалі більше інтересується проблематикою соціальних змін.

Свій новий інтерес Парсонс, проте, не вважав відмовою від постулатів функціоналізму. Навпаки, соціальну еволюцію він намагається розглядати в контексті теорії дії і теорії систем. Американський теоретик ніколи не наполягав на тому, що, займаючись функціональним аналізом, він, як вважали багато його критиків, відмовляється від вивчення проблематики змін і соціального розвитку. Насправді він тільки стверджував, що слід починати з досліджень структури, щоб потім перейти до дослідження процесів.

Роздуми Парсонса про соціальну зміну охоплюють чотири групи проблем: соціальної рівноваги, структурної зміни, структурної диференціації і соціальної еволюції. Еволюція в розумінні американського соціолога досить близька до класичної її версії і полягає в підвищенні адаптаційної здатності суспільства. До цього ведуть два (розглянуті ще Г. Спенсером) процеси: *диференціація* та *інтеграція*. Диференціація означає виникнення й утвердження нових функцій і відповідних їм нових ролей та груп. Це, в свою чергу, породжує проблеми координації, які мають бути вирішені завдяки створенню нових систем цінностей, пристосованих до нових, більш складних відносин. Зростаюча складність соціальної структури потребує, щоб культурні взірці ставали більш загальними. Процес інтеграції - це вироблення адекватних засобів соціального контролю.

Парсонс виокремлює три фази еволюції, беручи до уваги різні ступені адаптаційної здатності і форми соціального контролю, а саме *примітивну, перехідну та сучасну*. На противагу «соціальній системі», де він особливо підкреслював проблему інтеграції соціальних систем і особистості, у своїй еволюційній моделі Парсонс звертає увагу на диференціацію поміж і всередині культурної і соціальної систем, а також на інтегративні проблеми, що зрештою виникають між суспільством і культурою в міру того, як кожна з цих систем ставала дедалі диференційованішою і водночас більше відокремлювалася від інших систем.

Взагалі еволюція суспільств здійснюється під знаком зміцнення культури, підвищення значення і ролі її у збереженні, розвитку та передачі різноманітних інституціональних взірців. Тому не випадково соціальна еволюція, вважає Парсонс, набуває форми прогресивного утвердження культури в соціальному житті людей. Такий генеральний висновок парсонсівської теорії соціальної еволюції, яка увінчує соціологічну систему американського вченого.

У цілому структурно-функціональна соціологія Парсонса є послідовною і докладно розробленою теоретичною системою. Інтерес до соціології видатного американського теоретика не вгасає й досі. І причиною цього є зміст соціологічних ідей Парсонса, а також високий

евристичний потенціал їх, що дає змогу знаходити раціональні відповіді на численні питання сьогодення.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Parsons T.* Structure and function of society. - Warszawa: PWN, 1969. - 454 s.
Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. - М.: Прогресс, 1972. - 392 с.
Parsons T. Szkice z teorii socjologicznej. - Warszawa: PWN, 1972. - 590 s.
Szacki J. Historia myśli socjologicznej. - Warszawa: PWN, 1983. - Cz. 2. - 462 s.
Тернер Дж. Структура социологической теории. - М.: Прогресс, 1985. - 471 с.
Американская социологическая мысль: Тексты. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. - 494 с.
Современная американская социология. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. - 296 с.
Ручка А. О., Танчер В. В. Курс истории теоретической социологии. - К.: Наук. думка, 1995. - 224 с.

Розділ 3. КУЛЬТУРА

Як і «суспільство», «культура» є ключовою соціологічною категорією. Незважаючи на певну різницю між ними, обидві категорії скоріше доповнюють одна одну як два аспекти однієї і тієї самої реальності. Іншими словами, коли йдеться про суспільство і культуру, то потрібно розуміти не дві особливі реальності, а два особливі аспекти однієї реальності. Для кожної культури людське суспільство є необхідною і обов'язковою умовою. І, навпаки, будь-якому людському суспільству властива культура як його продукт і як умова його подальшого існування. Ось чому проблема культури вимагає природного зв'язку з проблематикою суспільства. Роз'єднання їх можливе лише з аналітичною метою.

Поняття та ідея культури Термін «культура» походить з античності. Це латинське слово спочатку означало обробіток ґрунту. З префіксом «агри» слово «культура» входить згодом у мову середньовічної Європи, зберігаючи первісне значення до наших часів. Коли говорять про культуру землекористування, культуру злакових, льону, бавовни, кукурудзи та ін., то мають на увазі саме це.

Проте вже у Давньому Римі слово «культура» починають вживати в переносному значенні. Вираз Цицерона «cultura animi» (культура душі) закликав сучасників плекати дух і душу, дбати про подальший розвиток власних задатків і здібностей.

Отже, первісне значення слова «культура» розширює свій обсяг, позначаючи не тільки обробіток ґрунту, а й формування, виховання людини. Так стає очевидним ядро античного поняття культури. Його пов'язують з ошляхетненням природи і людини. В більш широкому розумінні культура в античні часи означає турботу про життя людини у протистоянні її силам природи.

У XVIII ст. ідея культури раніше, ніж в інших європейських країнах, утверджується в Німеччині. У публікаціях того часу слово «культура» вживається з двома смисловими відтінками. Перший пов'язують з пануванням людини над природою за допомогою наук та ремесел, другий - з внутрішнім духовним багатством окремої людини.

При цьому поняття культури німецькі автори (Йоганн Готфрід Гердер, Самуель Пуфендорф, Йоганн Крістоф Аделунг та ін.) дедалі частіше стали асоціювати з ідеєю прогресу. Гердер вважав, наприклад, що культура є щаблем історичного вдосконалення людства, пов'язаним з науками та просвітою, вона виникає в результаті перетворення «першої» природи на «другу», штучну, рукотворну, створювану людиною. Іммануїл Кант, посилаючись на Жан Жака Руссо, також тлумачить про-

грес як становлення і розвиток культури. В той же час Йоганн Готліб Фіхте вбачає в культурі насамперед волю духу, незалежність особи.

Протягом XVIII і XIX ст. поняття культури набуває дуже широкого значення, оскільки застосовується до всього, що не походить з природи, а виникає завдяки розумовій і фізичній діяльності людей. Культура охоплює все, що продукowane людиною: будинки, меблі, книги, машини, потяги, кораблі, право, релігію, мораль, науку та ін. Світ людей - це природа, що виникла задовго до появи людей на землі, і культура, тобто штучне середовище, що утворилося в результаті цілеспрямованої і спонтанної діяльності людей. Звідси в повсякденній і теоретичній рефлексії утверджується поділ усього, що існує в світі, на два класи явищ - природи і культури. В соціальних науках цей поділ був особливо популярний до середини XIX століття.

Дещо пізніше суттєве доповнення до характеристики опозиції «культура - природа» внесли неокантіанці, зокрема Генріх Ріккерт. Останній вважав, що опозиція культури і природи ґрунтується на тому, що культура є втіленням цінностей, а природа не має їх. Все, що виникло і виросло само по собі, повинно розглядатися поза будь-яким відношенням до цінностей, які людина визнає і здійснює у своїй діяльності. Наголос на зв'язку явищ культури з їхнім значенням, цінністю і смислом для людей є досить вагомим фактом. Для багатьох концепцій культури (Флоріана Знанецького, Пітирима Сорокіна, Толкотта Парсонса та ін.) саме цей факт є основним у розумінні світу культури. Для неокантіанців він слугував критерієм поділу всіх наук на науки про природу і науки про культуру.

Важливо те, що опозиція культури і природи спирається на досвід людства, зафіксований у міфологіях та релігіях. Люди тисячі років вели боротьбу за своє існування із силами природи - силами сліпими, стихійними, грізними, руйнівними. Те, що було досягнуто в цій боротьбі і забезпечувало подальше життя, витлумачувалось як дещо протилежне природі, як таке, що підкоряється волі людини, і перетворювалося згідно з її планами. Водночас у багатьох релігіях елементи культури вважали даром богів. Саме боги, божа воля скеровують людину на оволодіння силами природи, використання їх у своїх цілях.

Проте широке розуміння культури призводить до ототожнення культури із суспільством. Якщо культура охоплює все, що створено людиною, значить, до неї належать і суто суспільні утворення (групи, відносини, структури) та й зрештою суспільство в цілому. Тоді суспільство нібито розчиняється в культурі, його історія стає історією культури, що в результаті робить поняття суспільства непотрібним. Якщо ж стверджувати, що природі протистоїть не культура, а людське суспільство в цілому, то поняття культури стає зайвим.

Далі, широке розуміння культури заперечується тими, хто розглядає природу, а не культуру, як основу суспільства. Вони вважають, що суспільство виникає з його матеріальними і нематеріальними продуктами і підпорядковується загальним законам природи. Інтерпретація культури як частини більш загальної цілісності спонукає до пошуку натуральних механізмів різного роду, які детермінують зміст і форми явищ культу-

ри. Власне з цієї позиції виростають концепції, які стверджують вирішальний вплив на культуру природних факторів (географічне середовище, клімат, біологічні особливості та ін.). Природа розглядається як первісний стан людини, в якому вона найкраще може розвиватися. Штучні продукти культури, навпаки, проголошуються джерелом її деградації. І тоді уникнути деградації можна, лише рухаючись назад - до природи. Обгрунтування необхідності повернення до природи в історії європейської думки звичайно пов'язують з Ж. Ж. Руссо.

Сьогодні в опозиції «природа - культура» з'являються нові аспекти. Поширення і утвердження промислових форм економіки на ґрунті досягнень науки і техніки призвело до радикальної зміни в балансі сил. Надмірна економічна і технічна діяльність людини вже загрожує природі. Саме через це, як реакція на забруднення і руйнування природного середовища, виникає нове ставлення до природи, орієнтоване не на підкорення сил природи, не на спотворення її заради задоволення людських потреб, а на збереження природи в первісному стані. Протиставлення культури і природи не знімається, але відтепер культура повинна дбайливо ставитися до природи.

І нарешті, широке розуміння культури нечутливе до важливих аспектів еволюції культури. Створений людиною світ речей і міжлюдських стосунків з його нормами, цінностями та ідеалами є безумовно культурою, описати яку можна, перераховуючи її складові елементи. Водночас ціннісний аспект явищ культури свідчить, що далеко не всі продукти людської діяльності можуть бути віднесені до історично актуальної культури. Те, що в певну історичну епоху кваліфікується як культурне надбання, як міра гуманності, свободи і творчої саморегуляції людини, в іншу історичну епоху таким може і не бути. Іншими словами, кожна історична епоха висуває свої нормативні вимоги до результатів суспільної та індивідуальної життєдіяльності. Залежно від міри відповідності останніх цим вимогам вони належать або не належать до історично актуальної культури. Попри все інше, ті чи ті речі і предмети не можуть автоматично бути віднесені до складу певної культури. Таким чином, історично актуальною культурою є лише те, що відповідає ціннісним критеріям, виробленим певними епохами.

У цьому відношенні культура людини являє собою передусім міру залучення-до-історично актуальної культури, ступінь оволодіння нею. Це означає вироблення здатності «розпредмечувати» для себе культурні досягнення епохи, виявляти й освоювати закладений у них зміст, перетворювати культурні досягнення в основу своєї діяльності та самореалізації. Коли ми говоримо про культуру праці, поведінки, спілкування, мислення, то маємо на увазі те, якою мірою людина оволоділа досвідом, що вважається зразковим у певних галузях на певний час. Отже, історично актуальна культура формує людину і водночас є формою її самовияву. Вона характеризує, з одного боку, міру оволодіння людиною тими результатами і способами людської діяльності, які вважаються на цей момент часу культурними досягненнями, а з іншого - міру розвитку особистості на ґрунті засвоєних культурних досягнень.

Отже, якщо до культури, яка трактується широко, належить усе, що створено протягом історичного існування людства, то в нормативному розумінні акцент робиться на відповідності явищ культури історично напрацьованим цінностям і нормам. І хоч останні змінюються від однієї епохи до іншої, на основі їх стає принципово можливою оцінка рівня культури, розрізнення «культурного» і «некультурного», «високої культури» і «низької культури». В античності, наприклад, греки вважали культурою лише мистецтво, присвячене зображенню виключно людини. Мистецтво ж кочових народів, де здебільшого переважали зображення хижих істот і звірині орнаменти, вони кваліфікували як варварство. При цьому культура асоціювалася із втіленням істини, добра, краси, а варварство - з уособленням культу сили, роду, авторитету.

Такий підхід до оцінки «своєї» і «чужої» культури пов'язаний, як легко помітити, з ідеологією етноцентризму. Історичний розвиток людського суспільства, більш тісні контакти між різними конкретними культурами, удосконалення засобів та каналів міжкультурної комунікації, поширення культурних досягнень мають своїм результатом подолання етноцентризму та вироблення універсальних підходів до оцінки продуктів світової культури. Те, що греки зневажали або повністю заперечували, наші сучасники розглядають як загальноєвропейське культурне надбання.

Домінування нормативного підходу до культури зумовлене не тільки етноцентризмом. У своєму розвитку людство переживає ряд неповторних, своєрідних культурних епох, які характеризуються різною мірою опанування природної та соціальної дійсності. Кожній з них властивий свій тип раціональності (домінуючі схеми пізнання та пояснення природного і соціального світу, включаючи міфологію, релігію, філософію, мистецтво, науку та ін.) і свій тип моральності (домінуюча система цінностей і норм діяльності, спілкування і поведінки). При цьому раціональність і моральність можуть по-різному співвідноситися одна з одною. Інколи певним видам раціональності відповідають особливі принципи моральності. Це, однак, не заперечує необхідності пошуку моральної опори поза даною раціональністю, «доповнення» її релігійною етикою.

Культурні епохи

Перша культурна епоха в історії людства, перші принципи раціональності і моральності виникають, імовірно, в той період, коли в результаті спільної діяльності людей створюється додатковий продукт, що дає їм змогу у вільний час вийти за межі повсякденних турбот та поміркувати над змістом свого існування, зв'язками з природним середовищем, над взаємовідносинами з іншими людьми. Міф і є тією особливою формою першої культурної епохи, в якій закріпилися перші ціннісні уявлення людини про природу і саму себе. Напрацьовані в руслі міфологічної свідомості (тотемізм, анімізм, магія, фантастичні образи), ці уявлення виконують функцію ціннісної інтерпретації життєвого світу, з їх допомогою природа сприймається переважно як чужа, ворожа сила. Існування і безпеку людині гарантує спільнота, до якої вона належить. Поступово виникає уявлення про фатальну залежність індивіда від колективного цілого, а останнього - від сил природи.

У розвиненому рабовласницькому суспільстві вже домінує уявлення про відокремленість людини від природи. Давні греки також вважали, що людина може набути впливу в суспільстві за допомогою власних заслуг, а завдяки членству в полісі може стати вільним громадянином. Ідея свободи шанується демократичними інститутами грецьких міст-держав, хоча її реалізація тут відбувалася на ґрунті несвободи значної частини населення - рабів. Вільний громадянин поліса був у змозі розширити межі своєї свободи за допомогою пізнання. Цьому сприяв пошук відповідей на запитання, як можливе існування навколишнього світу, як він влаштований і що приводить у рух його багатоманітні елементи. На основі відповідей на ці запитання виникають перші систематичні теорії стосовно не тільки природи, а й соціальної дійсності.

Якісно нова культурна епоха складається із розвитком феодального суспільства. В християнському Середньовіччі ідея єдиного Бога прямо або опосередковано виражала ставлення людей до буття. Разом з вірою у загробне життя ця домінуюча ідея стала об'єднуючою для багатьох народів Європи. Християнська доктрина розуміє людину як поєднання природного (фізичного) і духовного, але в цілому людське існування зумовлене первородним гріхом, а ставлення до Бога є у своїй першооснові ставленням до нього грішника. Спокутування можливе лише на шляху до Бога.

Неважко помітити, що одна з ідей християнства акцентує увагу на спроможності людини «врятувати» саму себе насамперед за допомогою своєї віри в Бога. Цим християнство, безсумнівно, сприяло формуванню свідомості суб'єктивних можливостей, яка пізніше, в епоху капіталізму, відіграє істотну роль в історичному звільненні людини від тенет феодальних відносин.

Значення суб'єктивності особливо швидко зростало в епоху Ренесансу, коли ідея надприродного Бога стала співвідноситися з образом земної людини. Саме потреби та інтереси земної людини становлять фундамент домінуючої ідеї культурної епохи модернізму, яка склалася за умов капіталістичної суспільної організації. Серцевиною останньої є капіталістична господарська діяльність, що характеризується спрямованістю на планомірне використання матеріальних засобів і особистих зусиль людини на отримання прибутку. Можна сказати, що капіталізм буквально просякнутий потягом до наживи, прагненням мати прибуток, безперервним відтворенням та нарощуванням капіталу. Однак це стає можливим лише за раціональної організації праці в рамках капіталістичного підприємства, завжди орієнтованого на рентабельність.

Розвиткові капіталізму на Заході сприяв певний стиль релігійної етики - пуританської, принципи якої були тісно пов'язані з економічним процвітанням. Згідно з принципами цієї етики, шлях людини до благодаті, символом якої є життєвий успіх, може бути забезпечений тільки завдяки самодисципліні та самовідданій праці. Вимагаючи також ощадливості, простоти, самообмеження, пуританізм сприяє утвердженню особливого стилю життя, який Макс Вебер назвав «посейбічною аскезою» на відміну від колишньої «потойбічної аскези» святих. Нагородою для людей, які самовіддано працюють, дисципліновано ви-

конують мирські обов'язки, обмежують себе, стає багатство, його створення, збереження та примноження. Прагнення до збагачення пуританська етика розглядає як визнання, місію людини у «посейбічному» світі. В період початкового капіталістичного накопичення ця нова життєва настанова одержує масове поширення. Отже, принципи пуританізму відіграли визначну роль у формуванні духу капіталізму в цілому.

Укорінення капіталізму супроводжується пошквалюванням духовного життя, творчим переопрацюванням колишніх культурних досягнень. Особливо яскраво це виявилось в період італійського Ренесансу (XIV-XVI ст.), коли традиції гуманізму відроджувалися на ґрунті переосмислення давньогрецької культурної спадщини. Проголошується та реалізується принцип емансипації людського розуму від середньовічних забобонів і догматів, увага зосереджується на творчості, пізнанні, науці. Віра в «силу розуму» сягає свого апогею у французькому Просвітництві, яке проголосило необхідність встановлення «царства розуму» в людському суспільстві. Все це не могло не привести до своєрідної інтелектуальної революції, передусім у науці і філософії.

Не менше враження справляли досягнення в літературі (Данте, Петрарка, Боккаччо, Сервантес), драматургії (Лопе де Вега, Шекспір), живопису, скульптурі й архітектурі (Леонардо да Вінчі, Рафаель, Тіціан, Мікеланджело). Творчість зазначених авторів проходила під знаком гуманістичної етики, що формувалася. Вагомий внесок у закладання її підвалин зробив італійський учений Леон Альберті (1404-1472), що виходив із природності людського буття, закони якого близькі до законів природи. Людина, за Альберті, творча особистість, яка активно облаштовує світ. Якщо в ранньому Середньовіччі ще повністю панують релігійно-етичні цінності, то в епоху Відродження вони поступово втрачають свої позиції - спочатку серед видатних мислителів і творців (з XIV ст.), а надалі й серед населення.

За даними П. Сорокіна, які він наводить у своїй чотири томній праці «Соціальна та культурна динаміка» (1937-41), середньовічні живопис і скульптура були за своїм змістом переважно релігійними (з усіх вивчених картин і скульптур XII-XIII ст. релігійні становили 97 відсотків). Проте після XIII ст. питома вага релігійних сюжетів у живопису та скульптурі неухильно знижується. У XIV-XV ст. такі сюжети становили 85 відсотків, у XVI - 65, у XVII - 50, у XVIII - 24, а в XIX ст. - 10 відсотків. Одночасно з XIII ст. збільшується питома вага світських (нерелігійних за змістом) картин і скульптур, яких фактично не було у Середні віки. В XIX ст. вони становили вже 90 відсотків усіх відомих картин і скульптур. Аналогічні тенденції спостерігалися в музиці, літературі та архітектурі. Отже, можна сказати, що у XVIII-XIX ст. панувала світська - вивільнена від церковних канонів - культура, її коліскою була Західна Європа. Після цього зразки досягнень гуманістичного Відродження поширилися по всьому світові.

З плином часу культурне надбання епохи Відродження періодично реформувалося, переоцінювалося, пристосовувалося до нового досвіду, нових умов життя. Зміни були досить помітними, наприклад у період Реформації та у добу Просвітництва, проте особливо виразними

вони стали у XIX-XX ст., у період утвердження і розвитку індустріального суспільства.

Сутність індустріалізму становить машинний характер виробництва та організації праці, що накладає свій відбиток на економічні, політичні, соціальні та культурні відносини між людьми. Зростаючі механізація, автоматизація та концентрація виробництва приводять до розповсюдження систем машин, які технологічно пов'язані між собою не тільки на рівні окремого виробництва, а й у межах окремої держави, низки держав, а з часом - у глобальному (планетарному) масштабі. Це перетворює суспільство на сукупність взаємопереплетених технічних систем, що працюють у єдиному ритмі.

Індустріальне суспільство віддає перевагу технологіям, які засновані на досягненнях науки, створюють небачені досі засоби масової комунікації (радіо, телебачення, електронну пошту тощо) і значно прискорюють поширення взірців культури, сприяють підвищенню та зближенню культурного рівня різних країн і регіонів. Зміст і ритміка духовного життя людей дедалі більше підкоряються вимогам і динаміці індустріальної системи. Це виявилось передусім у загальній тенденції до підвищення та вирівнювання культурно-освітнього рівня працівників, рівня розвитку регіонів, до політичної, соціальної та культурної рівності.

Разом з тим індустріальному суспільству в XX ст. властиві і кризові тенденції. Поступово втрачаються гуманістичні традиції. Крім того, з'ясувалось, що загальна індустріальна стандартизація торує стежку до підриву засад народної культури, традиційних каналів передачі її, збереження та відтворення. Це, в свою чергу, негативно позначилося на високій, елітарній культурі, яка поступово позбувається зв'язку з культурою народною. В такій ситуації культура потенційно перебуває під загрозою втрати національної самобутності, руйнування усталених зв'язків і традицій.

На думку прихильників теорії циклічної динаміки людського суспільства, сучасна культура перебуває у глибокій кризі. На ознаки цієї кризи на початку століття звернув увагу Освальд Шпенглер у своїй праці «Занепад Європи» (1918). Філософ вважав, що кожна культура у своєму історичному існуванні проходить вікові ступені: дитинство, юність, змужніння і старість. Крім того, він відрізняв ідею культури, сукупність її внутрішніх можливостей від її чуттєвого виявлення в історії як досягнутого здійснення, а історію культури розглядав як поступальне здійснення її внутрішніх можливостей. На стадії дитинства, юності та змужніння культура, реалізуючи свою ідею, міцнішає, розквітає й визріває. Однак у старості, вичерпавши свої внутрішні можливості, культура надломлюється, застигає і відмирає. На цій стадії культура стає цивілізацією, під якою Шпенглер розумів мертві, застигли продукти культури. Розширення сфери рутинізованої цивілізації неминуче призводить до занепаду культури. У шпенглерівському розумінні цивілізація, як бачимо, протиставляється культурі, проте це смислове розмежування культури та цивілізації в подальшому не набуло загального визнання. У філософії і культурології ці терміни нерідко вживаються як синоніми.

Головний висновок, якого доходить Шпенглер, полягає в тому, що будь-яка культура смертна. Набувши зрілості, вона починає занепадати. Завершується цей занепад неминучою катастрофою культури й суспільства, до якого вона належить. Західна культура, на думку Шпенглера, вже пройшла точку свого найвищого розквіту і тепер перебуває на останній стадії свого занепаду. Отже, сучасна криза культури неминуче покладе край її історичному існуванню.

П. Сорокін, який вважав найважливішим фактором соціокультурної динаміки розклад тієї чи іншої домінуючої культурної суперсистеми (ідеаціональної чи сенситивної), також підкреслював, що західна культура сьогодні переживає серйозну кризу. Вона має, на думку вченого, не звичайний, а екстраординарний характер, оскільки водночас охоплює культуру і суспільство в цілому, всі головні інститути їх: мистецтво, науку, філософію, релігію, право, мораль, стиль життя, соціальні, політичні та економічні організації, шлюб і сім'ю. Це криза майже всього життя західного суспільства, його стилю мислення і поведінки. Сутність цієї кризи, за Сорокіним, полягає у розкладі основоположних форм західної культури та суспільства останніх чотирьох століть.

На відміну від Шпенглера, Сорокін вважав цю всеохоплюючу кризу культури не кінцем її історичного існування, а провісником її майбутнього розквіту. Ми живемо і діємо, зазначав учений, в один з поворотних моментів людської історії, коли сенситивна (чуттєва) форма культури та суспільства зникає, а інша форма (ідеаціональна) народжується. Водночас цей перехідний період, підсумовує Сорокін, зовсім не означає повного зникнення західної культури і суспільства, навпаки, він провіщає одну з найзначніших революцій у нашому культурному і соціальному житті, пов'язану з настанням у майбутньому ідеаціональної епохи.

Це передбачення було зроблено у 30-х роках XX ст. На жаль, сьогодні слід констатувати, що цивілізаційна криза наприкінці століття все ще триває і навіть поширюється з розвинених країн та регіонів на периферію. У таких країнах, як наша, ситуація посилюється тим, що на цивілізаційну кризу накладаються кризи локально-трансформаційного типу: економічна, політична, технологічна, екологічна, ідеологічна, психологічна тощо.

Сьогодні мало хто сумнівається в тому, що людське суспільство останньої чверті XX ст. вступило в черговий перехідний період свого існування - від *індустріальної цивілізації* *RO* *постіндустріальної*. Про це свідчать головні параметри історичної динаміки: швидкість змін, їхня глибина та географічна масштабність. Те, що вчора здавалося непорушним, сьогодні радикально змінюється за характером і спрямуванням; зрушення, що відбуваються, торкаються всіх суспільних сфер і страт; у світі, певно, немає жодної країни, яка в наш час не була б утягнута у процес цивілізаційних перетворень.

На думку фахівців, тепер відбувається зміна культурно-цивілізаційних циклів, яка визначає зміст, тривалість та підсумок сучасної кризи. За змістом перехідний період характеризується змішаним типом технологічних, економічних та соціально-політичних структур і проце-

сів, які зберігають ознаки попередньої (індустріальної) і нової (постіндустріальної) цивілізацій. Цей період, вважають фахівці, триватиме близько півстоліття. У результаті індустріальна цивілізація поступиться місцем постіндустріальній, яка розвиватиметься відтепер на власній основі.

Динаміка культури має циклічний характер. Так, починаючи із середини XVII ст., можна виокремити кілька культурних циклів:

1651-1790 рр. - період поширення й утвердження культури індустріального суспільства на ґрунті засвоєння і модифікації досягнень епохи Відродження (140 років);

1871-1930 рр. - період загострення суперечностей індустріального суспільства, початок його кризи (60 років);

1931-1985 рр. - період гострої кризи та розпаду індустріальної культури, виникнення її крайніх тоталітарних форм та подолання їх (55 років);

1986-2025 рр. - перехідний період до культури постіндустріальної цивілізації, відродження гуманізму, синтезу високої культури і високої технології (40 років).

Як бачимо, ми є свідками перехідного періоду у розвитку культури - від культури індустріального суспільства до культури постіндустріальної цивілізації. Надзвичайно важливою тенденцією цього періоду є відродження гуманізму, культурної самобутності, творчості, мистецтва, духовного життя людини. Гуманізм взагалі є стрижневим принципом наступної постіндустріальної цивілізації, духовного світу людей XXI століття.

Своєрідність світових і локальних цивілізацій, взаємодія різних культурних епох і циклів, ідей і тенденцій сприяють формуванню й утвердженню *культурного релятивізму*. Сутність його полягає у відмові визнати будь-яку культуру як норму, аби з її допомогою оцінювати стан інших культур. З цієї точки зору немає культур «вищих» чи «нижчих», «кращих» чи «гірших», є лише різні культури. У такій інтерпретації принцип культурного релятивізму є противагою проявам етноцентризму й нетолерантності, які нерідко ще спостерігаються в сучасному світі.

Разом з тим будь-яке суспільство, будь-яка культура попри всю свою своєрідність можуть бути оцінені через призму вироблених світовим співтовариством універсальних стандартів, які дають змогу встановити рівень цивілізаційного розвитку конкретного суспільства або культури. Так визначаються розвинені та слабозвинені країни і регіони світу. При цьому факт існування традиційних інститутів і цінностей не є перешкодою модернізації слабозвинених країн та регіонів. Навпаки, головний наголос при реалізації універсальних стандартів і завдань розвитку робиться на національну, самобутню форму здійснення їх. Іншими словами, впровадження досягнень цивілізації повинно спиратися на самобутні культури, а не руйнувати їх. Лише в цьому разі принципи культурного релятивізму та цивілізаційного універсалізму не суперечать, а взаємно доповнюють один одного.

Визначення культури Як зазначалося раніше, терміни «культура» і «цивілізація» нерідко використовуються як синоніми. Так, англійський антрополог, історик культури Едуард

Бернетт Тайлор писав у своїй праці «Первісна культура» (1871), що «культура, або цивілізація, в широкому етнографічному смислі складається в цілому із знання, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв та деяких інших властивостей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства».

Наприкінці XIX - на початку XX ст. відбулись певні зрушення в осмисленні зазначених понять переважно у працях німецьких філософів і соціологів. Культура відтепер пов'язується з внутрішнім духовним змістом, а цивілізація - із зовнішньою, матеріальною формою. Таку позицію обстоював, наприклад, Шпенглер. Вебер, який також поділяв цю точку зору, виокремлював в історії три процеси: соціальний, цивілізаційний та культурний. Соціальний процес формує соціальні інститути та структури; цивілізаційний здійснює за допомогою техніки, винаходів та природознавства адаптацію до зовнішніх умов; культурний визначає за допомогою філософії, релігії та мистецтва мету життя людей.

Можливо, під впливом ідей Вебера американський соціолог Роберт Макайвер протиставляє цивілізацію і культуру як засіб і мету. Цивілізацію він розглядає як технологічний порядок, сферу засобів, створених людиною для забезпечення бажаних умов життя, досягнення поставленої мети, культуру ж розуміє як сферу цілей, оцінок, стилів, традицій та ін. Це сфера самодостатньої духовності, що маніфестується передусім у філософії, мистецтві й релігії.

Аналогічної точки зору дотримується відомий американський соціолог Роберт Мертон, який розрізняє «цивілізаційну» культуру як дещо об'єктивне і «культурну» культуру, що має суб'єктивний характер. Інший американський автор антрополог Алфред Луїс Кребер, звертаючи увагу на специфіку цивілізації і культури, називає першу «культурою дійсності», а другу - «культурою цінностей».

З огляду на наведені точки зору цивілізація, таким чином, становить комплекс технічних засобів та способів оволодіння природою, має практично-утилітарний характер, є сферою суто інструментальною. Розвивається цивілізація шляхом акумуляції наукових і техніко-технологічних досягнень. Зрозуміло, що кожне нове покоління людей або нова спільнота починає свою життєдіяльність з освоєння й використання накопичених попередниками досягнень цивілізації. Разом з тим ці досягнення з часом старіють, руйнуються, зникають, а тому вимагають постійного відтворення. Культура ж - це сфера духовних, самодостатніх цінностей, що не зв'язані безпосередньо з утилітарною користю. Вони, як правило, триваліші за будь-які блага цивілізації, оскільки втілюють ідеали краси, добра, правди, справедливості тощо.

Неважко помітити, що таке розуміння культури не відповідає її широкому антропологічному трактуванню, яке виходить з протиставлення культури і природи. Протиставлення цивілізації і культури призводить до вузького тлумачення поняття «культура». У вузькому розумінні культура охоплює передусім сукупність духовних форм певної епохи - науку, філософію, мистецтво, релігію, мораль, право та ідеологію.

У сучасній спеціальній літературі поняття «цивілізація» тлумачиться досить широко. Так, світова цивілізація розглядається як етап в історії людства, що характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним та економічним способом виробництва, побудовою політичних і суспільних відносин. У цьому разі духовна культура, зрозуміло, не протистоїть цивілізації, а входить до її структури. До структури цивілізації входить і матеріальна культура, хоча за походженням вона може належати до різних цивілізацій.

У цілому сучасне розуміння культури ускладнюється наявністю надто великого числа визначень її. Якщо в 1952 р. американські антропологі А. Л. Кребер та Клайд Клакхон навели 164 формальні визначення поняття культури, то в 1964 р. систематизованих ними дефініцій культури було вже 257. За оцінками фахівців, на сьогодні число дефініцій культури зросло приблизно вдвічі.

З плином часу поняття культури не тільки природно збагачувалося змістом, а й варіювалось залежно від того, під яким кутом зору розглядалися ті чи інші культурні явища. Досить цікавим є аналіз визначень культури, виконаний групою фінських дослідників у середині 70-х років. Були проаналізовані монографії про політику в галузі культури у тридцять одній державі - учасниці ЮНЕСКО.

Згідно з проведеним аналізом усі держави у визначення культури ввели мистецтво. Поряд з такими видами діяльності, як музика, театр, література, кінематографія, архітектура і живопис, що становлять дещо на зразок загального культурного ядра, були вказані й деякі специфічні національні види культури. Японія, наприклад, до визначення культури ввела мистецтво ікебани, чайну церемонію, Польща - випікання хліба, Танзанія - татування. Крім того, у багатьох державах до культури залучались засоби масової інформації: телебачення, радіомовлення і преса. Освіта більшістю держав була віднесена до розряду мистецтв. Наука згадувалась рідко. Там, де це мало місце, про неї йшлося у зв'язку з археологією, антропологією, фольклористикою та історією. Отже, переважна більшість держав розглядає мистецтво як найважливішу складову культури. Оскільки мистецтво тісно пов'язане з творчістю й майстерністю, які не обмежені лише мистецтвом, то можна зробити висновок, що культура ідентифікується переважно з творчістю.

Кребер і Клакхон, аналізуючи зібрані ними дефініції культури, класифікували їх, виокремивши: 1) дескриптивні визначення культури (наприклад, дефініція Е. Б. Тайлора), що обмежуються лише переліком складових елементів культури; 2) історичні визначення, які роблять акцент на механізмі передачі культурної спадщини; 3) нормативні визначення, які наголошують на підпорядкуванні людської поведінки загальним взірцям, цінностям і моделям; 4) психологічні визначення, які акцентують увагу на процесах навчання та формування культурних умінь, враховують вплив культури на особистість індивідів; 5) структурні визначення, що зосереджують увагу на внутрішньокультурних зв'язках та інструментальному характері культури; 6) генетичні визначення

культури, які тлумачать культуру як специфічно людську форму адаптації до навколишнього середовища, підкреслюють роль мови як головної умови переходу від природи до культури, а також роль символів у комунікації та акумуляції знань і практичних умінь.

На ґрунті виконаного аналізу американські автори формулюють власну дефініцію культури: «Культура складається з явних і латентних взірців поведінки, вивчених і переданих за допомогою символів, що являють собою специфічне надбання людських груп, включаючи їх матеріальне втілення в артефактах; суттєве ядро культури становлять традиційні (тобто історично відібрані й передані) ідеї і передусім пов'язані з ними цінності». На перший погляд ця дефініція нібито повністю узгоджується з вузьким трактуванням культури, оскільки ядром культури є ментальні утворення - ідеї та цінності. Однак поряд з ними до культури належать, як вважають автори, також і поведінкові взірці, символи, їхнє матеріальне втілення в артефактах, тобто культура не вичерпується лише духовним змістом, вона передбачає і форми реалізації його. Такий підхід певною мірою відповідає завданням і функціям соціології, яка акцентує увагу на культурі у вузькому розумінні (а саме на символічній культурі), а також прагне віднайти зв'язки її з проявами групового життя людей.

Чисельність і різноманітність дефініцій культури, що побутують у сучасній соціологічній і культурологічній літературі, ймовірно, свідчать про те, що таке складне явище, як культура, не вдається визначити за допомогою однієї дефініції. Сьогодні універсального визначення культури, яке задовольнило б усіх, не існує і навряд чи воно можливе. Викладені американськими антропологами аспекти культури - внутрішня структура культури, механізм передачі культурних досягнень, її нормативність, інструментальність, інтегральна взаємозалежність елементів, символічний характер - є однаково важливими.

Разом з тим варто підкреслити низку аспектів культурної дійсності, які можна назвати фундаментальними і які визнаються всіма соціальними науками і філософією.

По-перше, культура є */сторичним явищем*, вона модифікується, змінюється залежно від типу цивілізацій і культурно-історичних епох, успадковується поколіннями і передається в часі.

По-друге, культура є *суспільним явищем*, культуру не можна зрозуміти у відриві від суспільства. Суспільство ще можна уявити без культури, але культура без суспільства неможлива. Власне, з огляду на свою суспільну природу культура ніколи не була монолітною у межах даного суспільства. Існують, наприклад, відмінності, пов'язані з різними соціальними ролями, виконуваними чоловіками, жінками, людьми різного віку, несхожих професій, орієнтацій тощо.

По-третє, культура є *символічним утворенням*, як система символів вона передається в соціумі за допомогою мови та інших соціальних інститутів. На цей аспект особливу увагу звертає сучасна соціологія культури. Можна стверджувати, що всі людські дії та продукти їх мають символічний характер, оскільки всі вони - а не тільки мова - передають певну інформацію і постають у процесі комунікації як знаки і

символи. Разом з тим існують такі царини культури, як мова, мистецтво, релігія, магія, світоглядні системи, де символічна функція має гіпертрофованій порівняно з інструментальною функцією прояв. Деякі соціологи саме ці культурні структури розуміють під «символічною культурою».

По-четверте, культура є також своєрідною *інструментальною реальністю*, яка включає в себе не тільки явні, а й латентні, не тільки функціонально корисні, а й дисфункційні елементи і структури. Розбіжність між ними зумовлюється часом виникнення та обсягом впливу, оскільки формуються вони в різні історичні періоди. Звідси неминучість суперечності різноманітних культурних впливів на соціальне організовані системи діяльності людей.

По-п'яте, культура в певному розумінні є *психологічним явищем*. Незважаючи на те що культуру часто-густо тлумачать як понадіндивідуальне буття, вона так чи інакше замикається на індивідуальному досвіді, психології, ментальності індивіда.

Представники американської школи «культури і особистості» стверджують, що погляд на культуру з точки зору індивідуального досвіду, взірців поведінки, які індивід привласнює та інтерналізує, може розповісти про конкретну культуру більше, ніж перелік існуючих, об'єктивованих культурних продуктів. Отже, культура в цілому становить багатоманітну та складну суспільну, історично мінливу, символічну, інструментальну і психологічну реальність. Цю багатоманітність і складність обов'язково слід брати до уваги під час наукового вивчення соціологією феномена культури.

Суспільство і культура У соціології як науці про суспільство (Огюст Конт) та його інститути (Герберт Спенсер) вивчаються взаємовідносини суспільства і культури. У XIX ст. суспільство розумілось недиференційовано, як цілісність, інтеграція якої залежить передусім від культурних факторів. За Контом, суспільство взагалі є культурною системою. Люди, включені в цю систему, пов'язані між собою насамперед не природними, а культурними зв'язками: загальним політичним устроєм, господарською організацією, мовою, релігією, звичаями, знаннями, мистецтвом тощо. Будь-яка людська група тут є продуктом культури, а різноманітні види культурної діяльності набувають вигляду особливих взаємозалежних функцій суспільства. Звідси соціологія як наука про суспільство є водночас наукою про культуру. Поняття суспільства в цьому разі ідентичне поняттю культури.

Спенсер, як і Конт, вважає культурні явища інтегральними елементами суспільства. Проте у своїй теорії інститутів він намагається встановити певний зв'язок між суспільною організацією як такою і культурними явищами. У спенсерівській соціології інститут є передусім гарантом цілісності суспільної організації, збереження її та розвитку. Водночас деякі інститути слугують безпосередньо збереженню і розвитку певних категорій культурних явищ. Так, релігію зберігають і розвивають церковні інститути, організовані релігійні об'єднання. Мистецтво, літературу і науку підтримують і розвивають спеціфічні інститути, професійні групи та об'єднання.

Ця позиція деякою мірою суперечить поглядам Конта стосовно визначальної ролі культурних факторів в інтеграції суспільства, розуміння суспільства як виключно культурної системи. За Спенсером, принциповою ознакою суспільства як системи є співпраця індивідів і груп. Це означає, що інтеграція суспільства ґрунтується насамперед на суспільній організації як такій, а не на культурних факторах. Хоча британський соціолог постулює останні як інтегральні елементи суспільства, проте у його теорії простежуються витoki понятійного відокремлення суспільства і суспільної організації від культурних явищ, культури в цілому. Особливо це помітно, коли Спенсер підкреслює роль соціальних інститутів, організованих груп суспільства у підтриманні і розвитку тих чи інших культурних явищ.

У 70-і роки XIX ст., коли вийшли друком основні соціологічні праці Спенсера, його співвітчизник антрополог та історик культури Е. Б. Тайлор видає свою капітальну працю «Первісна культура» (1871), де формулює не тільки першу дефініцію культури, а й програму «науки про культуру». Всупереч підходу Спенсера до суспільства як цілісності, що включає в себе і культуру, Тайлор звертається виключно до культурних явищ (міфів, звичаїв, вірувань, мистецтва, звичок тощо), тобто до того, що ми називаємо духовною культурою (у своїх наступних працях Спенсер називає культурою і техніку, яка становить елемент матеріальної культури). За Тайлором, дослідник культури повинен розкласти культуру на частини, елементи та класифікувати їх у відповідні групи. Тому у його визначенні культури увага акцентується передусім на перерахуванні елементів, з яких складається культура. Остання є «складною цілісністю». Проте, розклавши її на частини, елементи, британський антрополог намагається збагнути не еволюцію культури в цілому, а еволюцію її різноманітних елементів, що не одне й те саме.

Концентруючи увагу на окремих культурних явищах, однорідних і порівняльних елементах, Тайлор відкрив шлях до вживання нових дослідницьких технік, наприклад статистичних методів, що пропагував на той час Ламбер Адольф Кетле, орієнтував прихильників еволюціонізму (передусім в антропології) на дослідження не суспільної еволюції в цілому, а еволюції сім'ї, релігії, моралі тощо. Пізніше все це дало підстави критикувати еволюціонізм і «науку про культуру» Тайлора за висмикування фактів з контексту, ігнорування цілісностей, з яких висмикують ті чи інші окремі фрагменти. Однак програмні положення «науки про культуру» були використані при формуванні засад американської *культурної антропології*.

Надмірної автономізації культурних явищ, залежності їх від суспільства і його структур французька соціологічна школа на чолі з Емілем Дюркгеймом прийняти не могла. Прибічники цієї школи всі культурні явища трактували як продукти суспільної організації, як соціальні явища, що санкціонуються суспільством. Звідси найважливішим завданням соціології вважалось вивчення характеру їх, а також способів нав'язування суспільством згоди з ними. Єдність суспільства тримається на визнаних і підтримуваних суспільством принципах і нормах, які регулюють не тільки дії, а й досвід і уявлення його членів.

Порівняльні дослідження релігії, права, моралі, політики, економіки, знання, мови тощо, які здійснювались Дюркгеймом і його послідовниками, були передусім орієнтовані - в дусі соціологізму - на доведення того, що всі ці явища із зазначених галузей є частинами цілісно організованого життя суспільства, а тому залежать від суспільної організації в цілому. Створена Дюркгеймом соціологічна концепція релігії привела його до теорії, згідно з якою релігія як така не є особливим культурним продуктом. Не тільки релігія, мораль і політика, а й знання, окремі теорії, основні логічні принципи і категорії тлумачилися виключно як суспільні продукти.

Таку жорстку залежність культурних явищ від суспільної організації було піддано сумніву. Зокрема, прихильників соціологізму критикували за перебільшення ролі групових факторів у житті суспільства та недооцінку індивідуальних. Крім того, Дюркгейм і його послідовники самі переконалися, що суспільні явища не можна обмежити тільки однією людською групою і тим самим однозначно констатувати їхню залежність від будь-якої групової організації. В цьому зв'язку в 1913 р. Е. Дюркгейм і Марсель Мосс підкреслювали у французькому часописі «Соціологічний щорічник», що «політичні та правові інститути, явища суспільної морфології є частинами устрою, властивого кожному народу. На противагу їм міфи, легенди, гроші, торгівля, витончені мистецтва, інструменти, мови, слова, наукові знання і літературні форми мають мандрівний характер... Вони існують не тільки у вигляді ізольованих фактів, а й як складні системи, що не обмежуються певним політичним організмом...». Французькі соціологи пропонують називати системи фактів, які характеризуються внутрішньою єдністю і своїм власним способом буття, *цивілізацією*. Отже, те, що в англomовній науковій літературі з ініціативи Тайлора (який сам запозичив термін «культура» з німецьких праць) іменувалося культурою, у французькій називалося цивілізацією. Подальший розвиток світової науки пом'якшує цю термінологічну розбіжність, але й тепер вона все ще зберігається.

У Німеччині значний внесок у розуміння сутності культури зробив видатний представник німецького Просвітництва Й. Г. Гердер. Згідно з його точкою зору, суспільство якісно не відрізняється від решти світу і підлягає одним і тим самим законам. Для окремого індивіда воно є «природним станом», оскільки з моменту народження він обов'язково включений у певну спільність: сім'ю, плем'я, народ тощо. Народ, за Гердером, є найважливішою людською спільністю. Це не стільки спільність, що мешкає на певній території і дотримується певних законів, скільки історично сформована *культурна спільність*, яка втілюється передусім у мові. Кожний народ, вважає мислитель, розмовляє як мислить і мислить як говорить. Отже, мова є основним фактором ідентичності народу, в ній відбиваються характер народу, його традиції.

Політичну організацію Гердер вважав другорядною річчю, котра детермінується культурними факторами. Сутністю держави є існування не суверенної влади, а людської спільноти, що створює таку політичну організацію, якої вона потребує. Сила держави залежить від згуртованості людської спільноти, коли остання послаблюється, то навіть най-

сильніший уряд безсилий. Гарні закони - не ті закони, за якими стоїть державний апарат, а ті, фундаментом яких є народні звичаї.

Роздуми Гердера про культуру концентрувалися головним чином на: а) вивченні відмінності природи від усього того, що в оточенні людини становить продукт її власної діяльності, і б) відстеженні історичної та просторової диференціації створеного людиною штучного середовища. При цьому все те, що створене людиною, її штучне середовище і є власне культурою, яка протистоїть природі в цілому. Далі неокантіанці (Ріккерт та інші) підкреслюють, що культура завжди втілює будь-які людські цінності, природа ж їх не має. В цьому вбачалася головна відмінність культури від природи. Людські спільноти розумілись передусім як культурні спільноти.

На думку Вільгельма Дільтея, автора фундаментальної праці «Введення у науку про дух» (1883), природа чужа людині. Воля є для людей, підкреслював філософ, «чимось зовнішнім, а не внутрішнім. Нашим світом є суспільство». Вихідним поняттям для Дільтея слугує *життя*, яке тісно пов'язується у його філософії життя з поняттям *переживання*, тобто з внутрішнім світом людських індивідів як «психологічних цілісностей». Життя в процесі його плину виробляє порівняно сталі структури взаємодії людей у формі, з одного боку, *культурних систем* (релігія, мистецтво, філософія, наука, право, господарство, мова, виховання тощо), а з іншого - *зовнішніх суспільних організацій* (сім'я, держава, церква, корпорація тощо).

Усі культурні системи і зовнішні суспільні організації, вважає Дільтей, приводяться у рух індивідами, виростають із живої людської психіки, а тому їх можна зрозуміти тільки на її ґрунті. Водночас переживання індивідів не можуть бути зрозумілими для нас, якщо вони відірвані від культурних систем і зовнішніх суспільних організацій.

Культура в цілому як об'єктивація життя генетичне пов'язана з внутрішнім світом людини, проте це не означає, що пізнання цього світу обмежується тільки психологією. Кожний індивід мислить, переживає і діє завжди у межах певної спільноти, тому його можна зрозуміти тільки в її межах. Усі ми, підкреслює філософ, живемо і обертаємося в атмосфері спільності, що постійно оточує нас. Це наш історичний дім, усе, що знаходиться в ньому, має свій сенс і значення, їх ми розуміємо чи прагнемо зрозуміти. Звідси головним завданням гуманітарних наук є, за Дільтеєм, *герменевтична інтерпретація* - метод розуміння творинь культури, прочитання їхнього прихованого значення: через пізнання культури, її об'єктивованих структур можливе не тільки проникнення в глибинні структури внутрішнього світу людини, а й самопізнання її. В самому об'єктивованому світі культури зберігається «залежність між частинами і цілим». Завдяки цій залежності частини отримують своє значення від цілого, а ціле зобов'язане своїм смислом частинам.

Наукові погляди Дільтея відіграли важливу роль у ході так званого антипозитивістського перелому в соціогуманітарних науках у Німеччині на зламі XIX і XX ст. Його концепція «наук про дух» виходила з принципової відмінності зазначених наук від природознавства як за пред-

метом, так і за методом. Предметна царина соціогуманітарних наук охоплює «індивідів, сім'ї, об'єднання, народи, епохи, історичні рухи й еволюційні тенденції, суспільні організації, культурні системи, інші фрагменти людства аж до людства як такого». У світі історії панують швидше цінності, ніж причини, швидше воля, ніж необхідність. Пізнання його потребує застосування відповідного методу, а саме методу розуміння, що принципово відрізняється, за Дільтеєм, від методу пояснення, властивого природознавству.

Таке тлумачення специфіки соціогуманітарних наук позначилось на подальшому розвитку не тільки філософії, а й соціології. Для останньої найбільш значущими були дільтеївські ідеї, пов'язані з осмисленням проблем розуміння, світогляду, зв'язку особи та культури тощо. Всі вони так чи інакше отримали свою подальшу розробку передусім у системах *гуманістичної соціології* Георга Зіммеля та Макса Вебера. Характерною особливістю цієї соціології є те, що вона тлумачилася виключно як «наука про соціальну інтеракцію» (соціальну взаємодію). Про соціальну ж інтеракцію можна говорити лише в тому разі, коли індивіди, що діють, беруть до уваги у своїх діях дії інших і намагаються впливати на них.

У такому розумінні соціологія вже не є наукою про суспільство в широкому смислі, що було характерне для концепцій Конта, Спенсера і Дюркгейма. В рамках гуманістичної соціології мова може йти скоріше про суспільство у вузькому значенні. Зіммелю поняття суспільства взагалі уявлялося проблематичним, замість суспільства - навіть у вузькому його значенні - він переважно говорить про форми соціації, тобто про форми взаємодії людей, які продукуються і функціонують на ґрунті їхніх взаємних орієнтацій. Цим не тільки обмежувався предмет досліджень соціології, вона орієнтувалася на вивчення скоріше процесуальності, а не структурності суспільного життя.

Про культуру, за Зіммедем, ми говоримо тоді, коли виробляються певні форми, в яких відбиваються і втілюються твори мистецтва, релігія, наука, техніка, право і багато іншого. Вони охоплюють плін життя і наділяють його змістом і смислом. І хоча ці форми виростають «із життєвого процесу, вони не беруть участі в його ритмі, що не знає спокою, його злетах і падіннях, у безперервному поновленні, безперервних діленнях і поверненні до єдності... Вони набувають фіксованої ідентичності, власної логіки і регулярності; ця щойно набута жорсткість неминуче відокремлює їх від духовної динаміки, яка створила їх та надала їм незалежності». В цілому культуру, вважає Зіммель, характеризує стала напруженість між споконвічним плином життя і структурно закріпленими формами.

Найсерйознішою проблемою тут є проблема, пов'язана з прагненням індивіда «уберегти незалежність і своєрідність особистого існування від тиску суспільства, історичної спадщини, зовнішньої культури та техніки життя».

Водночас об'єктивація культури, що викликається дедалі зростаючим поділом праці та спеціалізацією всіх суспільних галузей і аспектів, неухильно призводить до відокремлення культури від життя, а об'єкти-

вована, «кристалізована» культура пригнічує життєві імпульси. Втілюючи момент сталості, культурні форми вступають у конфлікт з динамічною природою життя. В результаті потік життя «зносить» застарілі форми і замінює їх новими; цей процес безперервно відтворюється у постійному чергуванні культурних форм. Отже, за Зіммедем, напруженість між життям і культурою не зникає; життя, хоч і прагне цього, не здатне здійснити себе поза культурою, а культура не встигає за динамікою життя. Так виникає розрив між об'єктивованою (об'єктивною) й індивідуальною (суб'єктивною) культурою. Якщо перша в історичному плані збагачується, то друга, навпаки, може спрощуватись і зубожіти порівняно з об'єктивною.

Суб'єктивну культуру Зіммель вважає «домінуючою кінцевою метою» діяльності людини. На шляху до досягнення досконалішої суб'єктивної культури людина змушена використовувати об'єктивну культуру як необхідний засіб. Разом з тим вона також має потребу в ідеях і цінностях, які допомагають їй орієнтуватися в соціумі. На жаль, констатує соціолог, такого роду «ціннісних кристалізацій» загальній культурі бракує. Звідси - хиткість «ідейного єднання» перехідної культурної епохи, яка склалася на зламі XIX і XX століть.

Оскільки все те, що створене людиною або людським суспільством, називалося у німецькій гуманістиці культурою, то і у Зіммеля продукти суспільства є, зрозуміло, продуктом культури. Отже, будь-які явища суспільного життя можуть бути подані і як соціальні форми, і як культурний зміст. Тому не випадково такі явища, як вірність, вдячність, такт, сором, скромність, ревності, суперництво, кокетування, німецький соціолог називає найважливішими «соціально-культурними формами стосунків». Усі вони є для Зіммеля специфічними соціаціями, в яких можна аналітичне виокремити як соціальний (учасники та форми інтеракції), так і культурний (контекст, предмет і результати інтеракції) аспекти. Обидва аспекти можуть бути порівняно автономними джерелами соціологічних і культурологічних знань. Разом з тим соціальний аспект інтеракції, якщо відірвати його від її культурного аспекту, не можна адекватно пояснити.

Аналогічної позиції дотримується і Вебер. Він вважає, що реальна історія та історія ідей характеризуються саме зростаючою гетерогенізацією і супутньою цьому процесові диференціацією основних взірців культури та суспільства, що в Новий час культура стає свідомо врахованим завданням суспільства в цілому або, меншою мірою, окремих його «культурних згуртувань». Різноманітність культурних значень, суперництво ціннісних ідей і смислів потребують постійної уваги до себе з боку суспільства, яке, використовуючи свої інститути, прагне їх контролювати, коригувати, зберігати, поширювати тощо. В цьому зв'язку виникає потреба в систематичному і безперервному відтворенні різноманітних груп культурної еліти (літераторів, художників, учених тощо), що професійно займаються культурною діяльністю.

Культура для Вебера - це той «кінцевий фрагмент ... світової нескінченності, що, з погляду людини, має смисл і значення». З нескінченного і неосяжного багатства буття виокремлюються, отже, ті вимі-

ри, які людина оформляє у «світ культури». Всі явища цього світу так чи інакше сформовані людьми. Це означає, що *антропогенна* «культурна дійсність» кожного разу відтворюється вольовими діями.

«Якість» культурних явищ тісно пов'язана з продукуванням «значень», «цінностей» та «смислів», без них специфічно людські інтенції не можуть бути здійснені. За Вебером, «люди культури» обдаровані хистом і волею, і це дає їм змогу «свідомо обстоювати певну *позицію* стосовно світу і надавати йому *смысл*». Тільки тоді, коли світові надано *смысл*, він сприймається як «світ культури». В цьому значенні культура є центральним виміром людського існування і смислового тлумачення життя. Вона, отже, не тільки має інструментальний *смысл*, значення і цінність, а й є світом самодостатніх антропоморфних цінностей і значень. Відповідно поняття культури постає «*ціннісним поняттям*». Взагалі ідея, поняття і реальність культури, на думку Вебера, завжди ціннісно наповнені. Він підкреслює, що «емпірична реальність є для нас «культурою» тому, що ми зіставляємо її з ціннісними ідеями; ... культура охоплює ті - і *лише ті* - компоненти дійсності, які завдяки віднесенню до цінності стають *значущими для нас*».

У трактуванні Вебера поняттю культури властиві три суттєві ознаки. По-перше, воно використовується стосовно всіх без винятку життєвих сфер. У цьому зв'язку він досить часто говорить про «політичну культуру», «світову культуру», «релігійну культуру», «античну культуру» тощо. По-друге, Вебер підкреслює міжлюдську зумовленість усіх культурних досягнень. На його думку, світ культури - результат діяльності не одного індивіда, а багатьох чи навіть усіх індивідів. Отже, загальна сукупність культурних досягнень є не тільки антропогенною, а й *соціоморфною*. І нарешті, по-третє, підкреслює Вебер, у суспільному житті є царини, де культурне і соціальне безпосередньо зливаються. Однак при цьому культура відіграє провідну роль при визначенні модальностей соціального життя. В цьому смислі «соціальні явища» можна вважати фундаментальними складовими елементами «культурного життя». Соціальний світ, таким чином, зливається з культурним світом, у результаті чого перед дослідником постає єдине «соціально-культурне життя». Різноманітні конкретні вияви «соціально-культурного життя» утворюють предметне поле соціологічної науки.

Німецький соціолог неодноразово підкреслював, що соціальна наука завжди прагне до вивчення процесів у їхньому «якісному забарвленні». І тоді «соціально-культурне життя» стає предметом *соціології культури*. Основним завданням цієї соціології Вебер вважав пошук відповідей на такі запитання: яким культурним засобом користуються люди у своїх міжлюдських стосунках; які ціннісні ідеї є значущими і з яким радіусом впливу вони діють; які зміни внаслідок цього відбуваються; які основоположні та повторювані соціально-культурні «констеляції» в усьому цьому можна віднайти?

У своєму історичному русі людське суспільство, за Вебером, стає дедалі «прозорішим», тобто зрозумілим, доступним пізнанню. Все це відбувається завдяки зростаючій раціоналізації соціального життя, звільненню його від «мари» традиційних цінностей. Соціологія культури в

даному випадку покликана здійснити досить відповідальну місію: за допомогою своїх концептуалізацій, мовних форм, класифікацій тощо сприяти розумінню суспільства.

На думку Ф. Знанецького, соціологія розробляє властивий лише їй погляд на культуру. У праці «Науки про культуру» (1952) він пише: «Соціологи повинні не тільки показати, що постійне існування своєрідних культурних систем залежить від аксіонормативно упорядкованої соціальної інтеракції, а й що зв'язки між своєрідними культурними системами є зв'язками непрямыми, встановленими завдяки соціальним відносинам; будь-яка культурна інтеракція будь-якої спільності залежить врешті-решт від суспільної організації».

Запропонована польським соціологом класифікація культурних систем (технічних, економічних, соціальних, правових, релігійних, символічних, естетичних, пізнавальних тощо) є водночас класифікацією наук про культуру. Соціологія ж, хоча й проголошується наукою про культуру, займається лише специфічними культурними явищами. На думку Знанецького, це різноманітні *соціальні системи* (соціальні дії, соціальні відносини, соціальні особи, соціальні групи, соціальні ролі). Завданням соціології, вважає вчений, є вивчення саме соціальних систем.

У той же час американські антропологи запропонували широке тлумачення культури, наполягаючи на вивченні її як цілісності. Так, А. Л. Кребер у своїй праці «Сутність культури» (1952) зазначав: «Жодному із сучасних антропологів не спало б на думку виокремити сім'ю, родинну групу, локальну спільність чи будь-яке інше соціальне угруповання для того, щоб протиставити їх культурі, а потім винести за її межі. Навпаки, такі соціальні структури та функціонування їх є для антрополога однією з частин або сегментів культури...». Оскільки дослідницький інтерес антропологів концентрувався переважно на цілісності та принциповій пов'язаності культур примітивних, дописьменних та слабо диференційованих суспільств, остільки розрізнення частин чи сегментів цих культур уявлялося чимось другорядним. Культура в цілому поставала більш істотною, ніж суспільство; його трактували лише як частину чи сегмент культури.

Щоправда, британський антрополог Альфред Радкліф-Браун висловлював стосовно цього зовсім іншу точку зору. На його думку, «культура є цілісністю остільки, оскільки вона пов'язана з чітко відмежованою соціальною структурою». При цьому під «соціальною структурою» вчений розумів «фактично існуючу мережу соціальних відносин» у суспільстві. У цьому зв'язку він наполягав, що не культура, а «соціальна структура становить фундамент будь-якого соціального життя».

Слід зазначити, що ця точка зору набула поширення не лише в британській антропології. Вона слугувала висхідною тезою і для так званої структурної соціології, у якій соціальна структура розглядалася як основопокладаючий фактор суспільного життя. Культурні ж ідеї, символи, цінності тлумачились як вторинні, допоміжні явища, похідні від соціальної структури.

І справді, у складних сучасних суспільствах соціальні та культурні аспекти суспільного життя тісно переплетені та взаємопов'язані. Про-

те з цього однозначно випливає, що предмет соціології не можна зводити тільки до соціального аспекту. В протилежному випадку поза «кадром» залишаються такі суспільні артефакти, як наука, релігія, технологія, мистецтво, та інші, без яких соціальне життя неможливе. Тому П. Сорокін вважає таку позицію неприйнятною.

На думку соціолога, єдина розбіжність між соціальним і культурним пов'язана з тим фактом, «що термін "соціальний" позначає зосередження на сукупності взаємодіючих людей та їхніх стосунках, тоді як "культурний" означає зосередження на значеннях, цінностях і нормах, а також на їхніх матеріальних носіях...». Водночас неподільна єдність обох аспектів дає підставу Сорокіну характеризувати явища суспільного життя як *соціокультурні* явища. Отже, процес людської взаємодії постає соціокультурним явищем завдяки тому, що в ньому беруть участь: 1) мислячі люди як суб'єкти взаємодії; 2) значення, цінності та норми, завдяки яким індивіди взаємодіють, усвідомлюючи їх і обмінюючись ними; 3) дії та матеріальні артефакти як рушії, завдяки яким об'єктивуються й соціалізуються нематеріальні значення, цінності і норми.

Соціокультурна взаємодія як предмет соціології має, на думку Сорокіна, три таких аспекти: 1) *особа як суб'єкт* взаємодії; 2) *суспільство* як сукупність взаємодіючих осіб; 3) *культура* як сукупність значень, цінностей та норм, якою володіють взаємодіючі особи, та сукупність носіїв, що об'єктивують, соціалізують і розкривають ці значення. Жоден з цих трьох аспектів (особа, суспільство та культура) не може існувати поза іншими. Цей соціокультурний порядок неподільний, і ніхто не може створити спеціальну науку на ґрунті лише одного його аспекту, наприклад соціального, ігноруючи культурні та особистісні аспекти. Отже, соціологія має приділяти увагу всім трьом аспектам соціокультурних явищ, залишаючись, проте, генералізуючою наукою, що розглядає соціокультурну систему як ціле.

Предметна царина соціології виявляється досить широкою, збігаючись на практиці з усією сферою надорганіки, а її завданням є дослідження загальних, специфічно «надорганічних» елементів усіх класів явищ. Цим Сорокін по суті формулює нову парадигму в соціології. Його підхід до суспільства і культури враховує тенденцію культурантропологів «розчинити» суспільство в культурі та тенденцію соціологів перетворити культуру на один з компонентів соціальної системи. Він намагається поєднати ці дві тенденції. У культурантропологів Сорокін позичає поняття «надорганічне» для позначення специфіки людського світу, але соціологізує зміст цього поняття і надає перевагу використанню поняття «соціокультурне». У його моделі культура та суспільство постають двома неподільними аспектами однієї й тієї самої реальності, а не двома різними реальностями, з яких одна може «поглинути» іншу. Відповідно до цього «соціальне» та «культурне» не можуть бути двома онтологічно диференційованими реальностями, а є двома аспектами однієї і тієї самої реальності. Між суспільством і культурою не існує чіткої демаркаційної лінії, стверджує Сорокін. І те й інше інтегровані в одну реальність - соціокультурну, а тому розмежування їх може бути лише аналітичним.

Згодом ця ідея отримала всебічне обґрунтування в працях Т. Парсонса, Р. Мертона, Даніела Белла та ін. У концепції Парсонса, в якій центральною теоретичною категорією є соціальна дія, аналітичне виокремлюються соціальна система, система культури і система особистості, які трактуються як підсистеми більш загальної системи дії.

У контексті культури дії розглядаються з огляду їхнього значення чи смислу. Власне культура репрезентує упорядковану систему значень, символів і цінностей, на ґрунті яких може мати місце соціальна інтерація. Сутність культури, за Парсонсом, визначають три основні моменти: «По-перше, культура *передається*, вона становить спадщину або соціальну традицію; по-друге, це те, чому *навчаються*; по-третє, вона є *загальноприйнятною*. Отже, культура, з одного боку, є продуктом, а з іншого - детермінантою систем людської взаємодії».

У своїх працях Парсонс не раз повертався до визначення взаємовідносин суспільства і культури, соціальної системи і системи культури. Його розробки у цій галузі, безперечно, успадковують традиції американської культурної антропології, ідеї М. Вебера, Е. Дюркгейма, П. Сорокіна, Броніслава Малиновського. Продовжуючи класичну лінію в соціології, Парсонс впевнений, що *суспільство не можна зрозуміти і пояснити, відриваючи його від культури*.

У сучасній соціології категорія культури належить до числа фундаментальних. Вона вважається досить важливою для аналізу соціального життя. Водночас саму культуру неможливо зрозуміти та пояснити поза співвіднесеністю її із суспільством. У межах останнього культура реалізує низку найважливіших функцій, без чого сучасне суспільство обійтися не може. До них належать передусім функції:

- ідентифікації*- констатація групової приналежності людини;
- орієнтації* - спрямування прагнень людини на ціннісно-смісловий зміст суспільних явищ;
- адаптації*- пристосування до суспільного середовища, що змінюється;
- соціалізації*- обрання людиною певних соціальних ролей, які дають їй змогу реалізувати свої інтереси;
- інтеграції*- забезпечення різноманітним соціальним групам можливості співіснування у межах певного суспільства;
- комунікації*- забезпечення взаємодії соціальних груп на ґрунті використання загальноприйнятих символів, алгоритмів, засобів інформації та мови спілкування.

Якщо погодитися, що культура - це спосіб діяльності людини, то суспільство - це поле суспільних відносин, де розгортається і відбувається ця діяльність. За допомогою культури суспільство створює поле для соціальних дій, обумовлює їхні межі, задає характер і способи цих дій. Отже, культура і суспільство не співвідносяться як частина і ціле, сегмент і тотальність. Це два взаємопов'язаних, взаємодоповнюючих аспекти суспільного життя, їхня специфіка полягає в тому, що соціальний аспект відбиває суспільне життя з огляду зразків і способів взаємодії людей, згуртування їх у групи та асоціації, а культурний аспект - з боку цінностей, стандартів і норм, завдяки яким люди взаємодіють і розуміють один одного.

У сучасній соціології досить помітна тенденція до використання поняття культури у вузькому значенні. Наприклад, Нейл Смелзер у своєму підручнику із загальної соціології визначає культуру як деяку сукупність цінностей, норм і стандартів поведінки. Саме як така культура може виконувати регулятивні функції, керувати вчинками людей, їхніми стосунками, ставленням до суспільства, природи. Аналогічну позицію займає Ентоні Гідденс. У світлі цієї тенденції культура постає як сукупність взірців, норм і цінностей, які характеризують рівень і спрямованість людської діяльності та взаємодії людей. З цих позицій культура є способом регуляції, збереження, відтворення і розвитку людського життя, індивідуального та соціального.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Акультурація - процес взаємного впливу культур, коли у процесі міжкультурних контактів засвоюються технології, взірці, цінності чужої культури, які своєю чергою змінюються та пристосовуються до нових вимог.

Антропологія культурна - галузь суспільствознавства, яка зосереджує увагу на вивченні взірців життя як примітивних, дописьменних, так і сучасних людських суспільств. Намагається відповісти на запитання стосовно сутності культури, впливу її на людську особистість, на зразки адаптації людини до навколишнього середовища, впливу культури на біологічну еволюцію тощо. Широко використовує для цього дані археології, етнографії, соціології, культурології, психології, лінгвістики та інших наук.

Артефакт - об'єкт, створений у результаті діяльності людей.

Взірець - культурне утворення, що визначає, як індивід має реагувати на ситуацію, важливу для нього самого та його оточення, що поводить його відповідно до очікувань і не потрапити в конфлікт з іншими членами групи (Я. Щепанський). Найчастіше повторюваний спосіб поведінки в певних ситуаціях.

Декультурація - втрата основної (сутнісної) частини рідної (вітчизняної) культури.

Етноцентризм - практика оцінювання інших культур з огляду цінності власної культури, що ґрунтується на впевненості у перевагах її над будь-якими іншими культурами.

Інкультурація - процес опанування (вивчення) культури даною спільнотою чи суспільством.

Контркультура - субкультура, цінності та норми якої суперечать цінностям і нормам домінуючої культури.

Культура - 1. Все, створене людством у минулому, сучасному і що буде зроблено в майбутньому в духовній, соціальній і матеріальній сферах (антропологічне розуміння); 2. Специфічна, генетичне не успадковувана сукупність способів, форм і орієнтацій діяльності людей, їхньої взаємодії між собою і з середовищем існування, які продукуються для підтримання структур і процесів суспільного життя (загальносоціологічне розуміння); 3. Властива певній групі чи спільноті система колективних прийнятих цінностей, взірців і норм поведінки, діяльності та спілкування (вузькосоціологічне розуміння).

Культура масова - сукупність артефактів (художніх, музичних, візуальних та ін.), які стандартизуються, тиражуються та розповсюджуються в суспільстві за допомогою засобів масової комунікації (телебачення, радіо, преси, кіно).

Культура національна - сукупність самобутніх досягнень певного народу, в яких втілюються його історичні символи, цінності й традиції.

Культура елітарна - сукупність артефактів, що належать до класичних взірців мистецтва, музики, літератури та споживаються переважно культурною елітою суспільства.

Норми - правила поведінки, очікування та стандарти, що регулюють взаємодії людей (Н. Смелзер).

Ритуал - взірець поведінки стосовно сакрального та надприродного.

Символ - образ, поняття, дія чи предмет, що замінює інший образ, поняття, дію або предмет і відбиває смисл його.

Субкультура - система цінностей і норм, що відрізняє культуру певної групи від цінностей та норм домінуючої культури.

Цінності - переконання, що поділяються колективом стосовно цілей, до яких люди повинні прагнути, та основних засобів досягнення їх (термінальні та інструментальні цінності).

Цивілізація - 1. Світові цивілізації - етап в історії людства, що характеризується певним рівнем потреб, здібностей, знань, навичок та інтересів людини, технологічним й економічним способом виробництва, устроєм політичних і суспільних відносин, рівнем розвитку духовного відтворення; 2. Локальні цивілізації відбивають культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, групи країн, етносів, пов'язаних загальною долею, що відображають так чи інакше ритм суспільного прогресу (Ю. В. Яковець).

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Kroeber A. L* Istota Kultury. - Warszawa; PWN, 1973. - 693 s.
Моль А. Социодинамика культуры. - М.: Прогресс, 1973. - 406 с.
Ktoskowska A. Sociologia Kultury. - Warszawa: PWN, 1981. - 608 s.
Маркарян Э. Теория культуры и современная наука. - М.: Мысль, 1983. - 284 с.
Витань И. Общество, культура, социология. - М.: Прогресс, 1984. - 287 с.
Тайлор Э. Б. Первобытная культура.- М.: Политиздат, 1989.- 573 с.
Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат, 1992. - 543 с.
Культурне відродження в Україні.- Львів: Астерис, 1993. - 221 с.
Лісовий В. «Культура» та «цивілізація»: Концептуально-семантичний аналіз // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - № 1. - С. 19-44.
Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований). - К.: Наук, думка, 1993.- 134 с.
Войтович С. О. Світ соціальних відносин в українській культурі: історико-соціологічне дослідження. - К.: Ін-т соціології НАН України, 1994. - 145 с.
Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича.- К.: Либідь, 1994. - 656 с.
Яковец Ю. В. История цивилизаций.- М.: ВладДар, 1995.- 461 с.
Попович М. Нарис історії культури України. - К.: Артк, 1998. - 728 с.

Розділ 4. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА

Соціологічне уявлення про структуру

Завжди було так, що люди жили колективами і групами. Спочатку це родоплемінні утворення, а згодом інші, різночлени від племені: міста, держави, імперії, спілки, співтовариства (Європейське співтовариство). І сьогодні нічого не свідчить про такий розвиток подій, за яким ми всі почали б жити самітниками чи зменшилася б влада над нами об'єднань та спільнот, до яких ми належимо. Навпаки, густина населення зростає, міста, укрупнюючись, тіснять села; збільшується кількість контактів між людьми, дедалі більше зв'язків утворюється між ними, породжуючи нові залежності їх один від одного. Справжньою проблемою стає перебування на самоті. Потрібні значні зусилля для того, аби протистояти тенденціям підпорядкування всього життя людини колективним та масовим формам. Ми маємо всі підстави стверджувати, що історія є не що інше, як перехід від порівняно простих до значно складніших форм організації та контролю спільного життя людей.

Об'єднання в колективи з самого початку не було актом доброї волі, дружелюбності чи взаємної симпатії. Для роду людського в цілому і його окремих представників об'єднання є жорсткою необхідністю. На ранніх етапах історії - це потреба протистояти природним явищам і вижити. Пізніше - це потреба протистояти формам та умовам спільного життя, втіленим у соціальних інститутах і організаціях, системах цінностей та моделях схвальної поведінки, які дещо дозволяють, але набагато більше забороняють, карають та переслідують за порушення обмежень. Тільки спільними зусиллями люди здатні змінити їх, привести у відповідність зі своїми новими сподіваннями та домаганнями.

На той факт, що еволюція людства має саме таке спрямування, одним з перших звернув увагу німецький філософ і соціолог Фердинанд Тьонніс. У 1887 р. він видав працю «Спільнота і суспільство. Дослідження комунізму та соціалізму як емпіричних форм культури», в якій стверджував, що будь-які роздуми про суспільство з претензією називатися соціологічними виходять з передумови, яка не вимагає подальшого обґрунтування: люди живуть із собі подібними. Такою є емпірично дана форма культури.

За Тьоннісом, спільнота (Gemeinschaft) - це така сукупність індивідів, у якій усі знають один одного, постійно зустрічаються, часом є близькими чи далекими родичами.

Ознаки спільноти більш властиві сім'ї. Сімейне спілкування і повсякденне життя родичів значною мірою підпорядковані емоціям, перед якими відступають практичні або доцільні міркування, поведінка знаходиться під впливом настрою, пристрастей, потягів. Тут добровільно

взяті зобов'язання домінують над розрахунком й ефективністю, а підпорядкованість без користі та сподівань на винагороду ґрунтується на довірі й повазі. Сімейноподібні утворення - це теж спільноти.

У суспільстві (Gesellschaft) життя анонімніше, особисте знайомство не є обов'язковим та, мабуть, і можливим. Вміння знаходити найкращі засоби та найкоротші шляхи до мети, орієнтація на мінімізацію витрат, дотримання усталених правил і норм, лояльність щодо влади за умови чіткого усвідомлення вигідності цього, невпинне піклування про симетричність будь-яких обмінів - ось що заохочується в суспільстві і часто приречене на успіх. Рациональність тут явно домінує над почуттями. Подібними «суспільствами» є сучасне індустріальне суспільство, держава, промислове підприємство, велика установа, політична партія тощо.

Перша форма співжиття - «спільнота» - історично передує «суспільству», яке виникає пізніше, знаменуючи перехід людства до нового етапу розвитку цивілізації. Жити в різноманітних спільнотах і суспільствах, що успадковуються від попередніх поколінь та щойно створюються, - такою є доля людства і кожного з нас зокрема. Отже, соціальну структуру можна визначити як сукупність об'єднань людей, у кожному з яких індивідів може багато що об'єднувати: симпатії, інтереси, потреби, вік, стать, національність, спільність долі або становище в суспільстві. В соціології подібні об'єднання іменують класами (верствами), категоріями, групами, колами (адже ми говоримо «коло друзів і знайомих»), школами (наприклад, науковими). Це - елементи соціальної структури, те, що становить власне «структуру». Деякі з них досить стійкі у часі. Стабільно відтворюючись, вони забезпечують наступність і порядок у суспільстві. Вік інших елементів значно коротший. Треті формуються зусиллями та енергією індивідів, іноді виникають і зникають буквально на наших очах. Адже, повторимо, створюючи об'єднання або входячи до вже існуючих, індивіди задовольняють різноманітні потреби та домагання: в матеріальних благах, у повазі й визнанні, в любові та щасті, можливо, насамперед.

Проте соціальна структура - це не тільки елементи, а й те, що поєднує їх, утримує від розпаду, впорядковує і надає структурі конфігурації. Групи і категорії індивідів так чи інакше відчувають потребу одна в одній, залежать одна від одної та взаємно доповнюють одна одну. В такому разі соціологи говорять про функціональну залежність елементів, що утворюють одне ціле - структуру. Різноманітність елементів свідчить про міру диференційованості структури. Чим більше їх, тим складніша структура. Сучасні суспільства є глибоко диференційованими утвореннями з вузькою спеціалізацією функцій і занять.

Водночас соціальні групи наділені та користуються неоднаковими правами, мають різні зобов'язання, різне багатство, славу, престиж, можливість задовольняти сподівання та вимагання своїх членів. Отже, вони не рівні між собою, а структура - це підтримувана та порівняно стійка нерівність, тобто ієрархічне розташування груп одна відносно одної. Вертикальне розшарування суспільства в соціології називають соціальною стратифікацією (від лат. stratum - верства, пласт і facere -

робити), маючи на увазі як структуру нерівностей, що вже склалася, так і процес утворення та легітимації (утвердження законності) нових! Отже, соціальна структура організована функціонально та ієрархічно.

§ 1. КЛАСИ, ГРУПИ, КАТЕГОРІЇ

Класи У XVIII ст. поступово формується і утверджується індустріальне суспільство. Головним джерелом багатства і добробуту стає переробна промисловість - індустрія, а основними суб'єктами соціальних та політичних дій - класи.

У логіці та природознавстві поняття «клас» використовують з метою систематизації, об'єднання однорідних за якою-небудь істотною ознакою явищ у велику групу («класи» висловлювань, тварин, рослин тощо). Стосовно суспільства воно досить широко вживається в Англії наприкінці XVIII ст. для позначення «класу бідняків» (lower class). Підприємець і мислитель Роберт Оуен у 1816 р. відокремлює «виробничий клас» (working class) від «бездіяльного (дозвільного) класу» (leisure class). Клод Анрі Сен-Сімон вважав виробничим класом власників капіталу, банкірів, купців, робітників. У XIX ст. європейське суспільство зображується і тлумачиться як класове суспільство. Чи не загальноприйнятим стає уявлення, згідно з яким класи визначають соціальне обличчя суспільства, тенденції та напрями його розвитку. Поняття «клас» стає центральним у світогляді та політичному вченні марксизму.

Класи виникають як результат радикальних соціальних трансформацій. Революції XVII ст. в Англії та XVIII ст. у Франції поступово утверджують юридичну і політичну рівність різних суспільних груп. Дедалі істотнішу роль у житті цих країн відіграє «третій стан» - буржуазія (або «середній клас»), підприємницька і виробнича верстви міст, що зайняли проміжне становище між «знаттю» та «черню». Стрижнем економічного порядку стає володіння і розпорядження не людьми (кріпаками, васалами), а власністю у вигляді капіталу, землі, збраряд та засобів виробництва, знань та умінь. Приватна власність, ринок капіталів, товарів і праці стали гарантом зростаючих можливостей індивідів конструювати власну долю і досягати поставленої мети.

Кардинально змінюються організація праці та спосіб життя значної частини населення. В доіндустріальну епоху землероб міг бути, наприклад, ще й ткачем. З появою фабрик настає ера глибокої спеціалізації, а поділ праці надовго залишається найефективнішим засобом підвищення її продуктивності. Поеднувати землеробство з ремеслом відтепер неможливо, місце проживання і місце праці як правило не збігаються. Більшість працює поза межами дому, а отже, і за межами сім'ї. Праця в численних колективах мануфактур і заводів, життя у швидко зростаючих та погано впорядкованих містах, диференціація на роботодавців і найманих робітників - такі найбільш значущі ознаки індустріального суспільства. Головні діючі особи в ньому (головні соціальні типи) - буржуа, землевласники, пролетарі.

У незавершеному 52-му розділі третього тому «Капіталу» Карл Маркс писав: «Наймани робітники, капіталісти і земельні власники утворюють три великі класи сучасного суспільства, що ґрунтується на капіталістичному способі виробництва. В Англії сучасне суспільство у своїй економічній структурі досягло, безперечно, найбільш широкого, найбільш класичного розвитку. Проте і тут це класове розшарування не виступає ще в чистому вигляді. Навіть і тут середні і перехідні ступені скрізь затемнюють межові лінії (правда, на селі незрівняно менше, ніж у містах)». Отже, за Марксом, класи є елементами економічної структури, де володіння власністю та джерела прибутку є ознаками, що власне конституюють класи, а міжкласові кордони досить розмиті, особливо в містах.

Буржуа спочатку - це дрібні власники, що досягають економічного та життєвого успіху наполегливою працею, ощадливістю, розрахунком, чесністю, творчою активністю, особливою житейською мудрістю, а також за допомогою сили, хитрощів, обману - так було в усі часи. І все ж законним шляхом досягнення успіху визнавалася праця. «Першим буржуа» іноді називають американського видавця, дипломата і винахідника Бенджаміна Франкліна (1706-1790) за чітко сформульовані ним етичні принципи поведінки та запровадження їх у власне життя.

В «Автобіографії» він перелічує 13 чеснот, які постійно й методично культивував у собі: помірність у їжі, небагатослівність, порядок, рішучість, ощадливість, любов до праці, щирість, справедливість, невибагливість, охайність, спокій, доброчесність, скромність. Отже, буржуа не тільки володіє, розпоряджається, привласнює, виробляє, а й є носієм певних навичок, стратегій поведінки, певного способу життя і мислення. Саме таке уявлення про класи має право називатися власне соціологічним.

Фрідріх Енгельс у праці «Становище робітничого класу в Англії», користуючись матеріалами преси, статистичними даними та власними спостереженнями, проаналізував формування класу пролетарів. Вже на ранніх етапах становлення капіталістичного суспільства існували відмінності в умовах та рівні життя буржуа і робітника. Однак патріархальні стосунки між капіталістом і робітником (господар дає роботу й засоби до життя, виявляючи чи не батьківське піклування), схожі погляди на життя та суспільний устрій, спільні цілі існування, спільна релігія об'єднують і згуртовують, прикриваючи відмінності у становищі.

Пролетарі ще перебувають у стані, якому Маркс пізніше дасть назву «клас у собі». Причину низьких заробітків робітники могли вбачати, наприклад, у машинах і справді спрямовували свій гнів саме на них. «Класом для себе» пролетаріат стає тоді, коли набуває понять, навичок, цінностей та сподівань, що відповідають його життєвим умовам і дають змогу переконливо пояснювати існуючий порядок. Для того щоб це сталося, на місце попередньої згоди має прийти відчуження: тільки на віддалі, з певної дистанції можна розглядіти особисту й нерідко корисну зацікавленість протилежного класу, а також пояснити власну життєву ситуацію з огляду на задуми й наміри інших.

Відмінності у становищі в економічній системі повинні доповнюватися розбіжністю в поглядах на соціальний світ та відмінністю у прийнятих стандартах життя. В марксизмі цьому відповідає теза про взаємозв'язок та взаємообумовленість становища і свідомості (ідеології) класу. Об'єктивні життєві умови та розуміння їхньої специфіки порівняно з умовами життя інших спільнот, визнання обов'язковими до виконання вимог і норм, зумовлених ситуацією, необхідні для нормального перебігу процесу самоідентифікації, тобто віднесення себе до певної суспільної групи, а також для ідентифікації інших. Відтоді механізм розпізнавання класу не зазнав кардинальних змін. Ось сучасний приклад.

Під час перепису населення в колишньому СРСР в облікових картках індивідів відносили до однієї з трьох великих категорій: робітники, селяни, службовці. Тому визначити як власне соціальне становище, так і становище інших могла, з огляду на названі категорії, значна частина дорослого населення. Однак у другій половині 80-х років сталося взаємне відчуження тих, хто уособлював державну та партійну владу, від мас. Більшість людей, а до цього - лише інакомислячі, раптом з'ясували для себе, що існує верства так званої партійно-державної номенклатури з цілою низкою домагань, навичок, стандартів споживання. Стала очевидною протилежність життєвих умов і відповідних їм понять, що призвело до формування в суспільній свідомості біполярної структури: «вони» і «ми».

Макс Вебер про класи

М. Вебер також визнавав класи елементами економічної структури. Він вважав можливим говорити про класи, якщо є такі три умови: 1) існує сукупність людей, для яких є спільною можливістю задовольняти певний обсяг життєвих потреб (мати велосипед, але не машину, володіти будинком, але не мати вілли на березі моря); 2) якщо ці можливості забезпечені певним рівнем винагороди і намаганням підтримувати або підвищувати його; 3) якщо ці можливості є за умов ринку товарів та ринку робочої сили.

Виконання усіх трьох умов конститує те, що Вебер називав класовою ситуацією, - сукупність можливостей забезпечити себе матеріальними і соціальними благами, знаходити застосування знанням, навичкам і особистому досвіду. Тому термін «клас» є референтним для сукупності людей, що перебувають в подібній класовій ситуації, базисними категоріями якої є власність та відсутність власності (робітники, підприємці, банкіри, рантьє).

Крім того, індивідів об'єднує у клас економічний інтерес підтримувати або поліпшувати стандарт життя. Тому в класовій ситуації завжди можливі спільні дії, тобто однакові реакції на подібні життєві умови. Залежність між класовою ситуацією і життєвими шансами може бути більш-менш усвідомлена. Якщо зв'язок усвідомлюється, тоді стає зрозумілим, що відмінність у життєвих шансах є наслідком розподілу власності, а також структури конкретного економічного ладу. Обурен-

ня проти наявної класової структури в цьому разі ґрунтується на раціональних засадах.

Разом з тим Вебер завжди різко заперечував проти наділення класу здатністю володіти свідомістю або культивувати інтереси («свідомість класу», «інтереси класу» в марксистській інтерпретації). Реально існують тільки індивіди, що перебувають в однаковій ситуації на ринку праці і ринку товарів.

Сучасне уявлення про класи

Поняття «клас», як і раніше, входить до концептуального каталогу соціології. За його допомогою намагаються осмислити зміни в структурах економіки і суспільства. В розвинених країнах відбувся поділ власності і контролю за нею. Перебіг соціального життя дедалі частіше регулюється формальними організаціями (багатонаціональними компаніями, політичними партіями). Складається нова структура економіки з незаними досі заняттями та професіями. Світ, здається, остаточно визнав неминучість нерівності та відсутність переконливих і привабливих альтернатив їй. Ці зміни настільки радикальні, що соціологи говорять про «новий середній клас», «новий робітничий клас», «клас менеджерів», «новий правлячий клас». Досягнутий рівень добробуту диктує цінності, політичні настанови і переваги, що надають суспільству більшої згуртованості. Інструментальний колективізм замінив колишню групову неприязнь, однак, на думку деяких соціологів, не відмінив класів та класової ситуації.

Сучасний американський соціолог Ерік Олін Райт зараховує себе до прибічників марксистської традиції і в дослідженні класів сучасного суспільства виходить із способу виробництва. Останній навіть тепер не є однорідним, поряд з розвиненим капіталістичним виробництвом існує просте товарне і дрібнотоварне виробництво; значною власністю іноді володіють численні акціонери, проте керує нею обмежена кількість менеджерів; на великих та середніх підприємствах, що становлять основу економіки, влада розподілена нерівномірно. Звідси й різні базисні, проміжні, а також суперечливі позиції в економічній структурі суспільства: власники значних, середніх та дрібних капіталів, наймані робітники, менеджери на великих та малих підприємствах, що мають повноваження і відповідальність, керують власністю, але не володіють нею. Три ознаки, вважає Райт, визначають сьогодні належність до класу - власність та її розміри, кваліфікація і компетентність, відповідальність або участь у прийнятті рішень чи владі.

Англійський соціолог Джон Голдторп пропонує визначати клас, виходячи із заняття. Найістотнішими характеристиками заняття є статус за наймом (роботодавець чи найманий робітник), рівень доходу, ступінь економічної безпеки (ризик втратити роботу або капітал), шанси на економічний успіх, місце в системі влади та контролю за процесом виробництва, міра автономії в роботі, а частково й престиж заняття в суспільстві. З урахуванням названих характеристик кожне заняття належить до одного з 11 класів: керівники найвищого рівня в державі та різних галузях економіки; керівники середнього рівня; спе-

ціалісти з вищою освітою; працівники сфери послуг; дрібні власники, що наймають робітників; дрібні власники, які не наймають робітників; фермери; техніки та майстри; кваліфіковані робітники; напівкваліфіковані й некваліфіковані робітники; працівники сільського господарства.

У соціології сьогодні існує два основних підходи до інтерпретації поняття «клас». Насамперед класи розглядаються як позиції в структурі виробництва та розподілу. Однак частіше до ознак класу зараховують певну культуру, життєвий устрій, порівняно стійкі традиції. В цьому разі (переконані прихильники такого підходу) можна говорити про «соціальний клас», як і годиться соціології. Тоді міркування соціолога збігаються з циркулюючими в суспільстві уявленнями про поведінку та ознаками тих чи інших соціальних типів. Відомо, наприклад, що купці гуляли з розмахом, козаки вважалися носіями вільнолюбства, різночинці були нетерпимими.

Отже, належати до класу означає дістати доступ до певного обсягу матеріальних і соціальних благ, володіти конкретним обсягом влади і відповідальності, розпоряджатись людьми і різноманітними ресурсами, бути носієм специфічних сподівань та домагань, а в більш широкому розумінні - й культури: поводити себе стосовно інших людей або подій згідно із ситуацією, набутими поняттями та уявленнями. Інституціоналізована приватна власність та зміцнілий ринок є конче необхідними передумовами існування класів як елементів економічної структури. Виходячи із соціологічної традиції, що склалася, ми не можемо говорити про існування класів в Україні: і приватна власність, і ринок є більше лозунгами і метою, ніж реальністю, а звичаї та зразки поведінки переважної більшості населення формувалися далеко не за ринкових умов.

Соціальні групи

Ніхто не спроможний створити клас - він є витвором складного комплексу історичних умов, життєдіяльності суспільства, його різноманітних сфер та рівнів, але аж ніяк не окремих індивідів. Без сумніву, кожен з нас належить чи належатиме до того чи іншого класу або верстви (це слово в соціології, особливо західній, є синонімом класу), відтворюючи його в повсякденній діяльності: працюючи, отримуючи винагороду, наслідуючи певні зразки і стандарти поведінки й споживання. Проте все наше життя минає в малих групах, до яких ми належимо фактом свого народження (наприклад, сім'я), обставинами життєвої долі (клас у середній школі, учбова група в університеті чи інституті, колектив, де ми працюємо, - бригада, лабораторія, відділ) або яким надаємо перевагу (коло друзів та знайомих).

Досягнення особистісно значущих цілей, прийнятного рівня добробуту, поваги інших та самоповаги - все це неможливе без взаємодії з тими, хто поряд з нами, без опори на них, без надання їм допомоги у відповідь. Соціальна група має місце там, де є усталена мережа контактів між індивідами. До того ж не має значення, з якого конкретного приводу встановлюються контакти: реалізація піднесених ідеалів, пошук засобів до життя, корисні інтереси, злочинний задум чи взаємна

симпатія. Важливим є те, що об'єднання індивідів виступає як цілісний суб'єкт і саме так сприймається сторонніми. Соціальне життя, без сумніву, відтворюється і підтримується діями саме таких спільнот (або груп).

Отже, індивіди мають потребу в групах, оскільки задоволення значної частини життєво важливих потреб можливе лише у взаємодії з іншими. В сучасному світі є дуже мало справ і цілей, які виконуються чи досягаються власними зусиллями. Людина чи не одвічно несамодостатня, маючи потребу в інших та жадаючи їх.

Належність до групи вимагає певних обмежень, наприклад свободи поведінки, індивідуальних прав, а також взяття додаткових зобов'язань, дотримання групових вимог і норм. Баланс здобутків і втрат від участі у групі в різних ситуаціях різний. До того ж кожен з нас одночасно належить до кількох груп. Вихід з групи, розрив з нею може бути наслідком як нереалізованості сподівань і домагань, так і суб'єктивного неприйняття розпоряджень та норм, джерелом яких є група.

Так само, як і про суспільство в цілому, говорячи про групу, соціологи розрізняють культуру та структуру групи. Культуру становлять групові цінності, норми, стандарти поведінки, санкції, що більшою чи меншою мірою можуть відрізнятися від домінуючих соціальних або загальнолюдських. Рідко яка група записує, формалізує правила, що регулюють її внутрішнє життя. Якщо це відбувається, то ми маємо статут армії чи монастиря, кодекси поведінки або честі (клятва Гіппократа), вимоги внутрішнього розпорядку тощо. Проте у більшості випадків ці правила латентні (приховані), непомітні сторонньому спостерігачеві. Можливий варіант, коли писані і неписані правила мирно співіснують, маючи окремі сфери застосування і реалізації: одні - для інших та на показ, інші - для себе та внутрішнього вжитку. Проте діючі члени групи з ними обізнані, відрізняють дозволене від осудливого, нормативне від того, що виходить за межі.

Літературознавець Лідія Гінзбург сказала про це з вичерпною точністю: «Індивід дуже точно відділяє словесну фікцію від етичних реальностей, від умов, що йому запропоновані, якщо він хоче залишатися діючим членом даного середовища. У старій армії, наприклад, офіцер твердо знав, що "не перелюбствуй" - то церковна фразеологія, а ось шахраювати в карти справді не можна: це громадянська смерть».

У цілому соціолог переконаний, що будь-яка досить стійка взаємодія індивідів спирається на певну культуру - латентну, приховану від непосвячених чи подану прилюдно. І зовсім не обов'язково, щоб схвальне в суспільстві розцінювалось так само у групі, її культура може бути навіть у всьому протилежною домінуючій у суспільстві, викликом їй, «контркультурою».

Група може, звичайно, являти собою аморфне, недиференційоване утворення. Однак частіше вона все-таки певним чином організована і має структуру. Прийнято розрізняти формальну і неформальну структури групи. Перша засновується на наказах, розпорядженнях, як у разі призначення керівника та його заступників у трудових колективах, або через вибори, тобто демократичне делегування повноважень. У ре-

зультаті в групі конкретно розподіляються влада, права і відповідальність. Той, хто володіє найбільшою владою в групі (про владу див. § 3 цього розділу), тобто здатністю впливати на поведінку її членів, є лідером групи. Неформальна структура групи складається негласно, шляхом стихійного розподілу владних повноважень і засобів впливу. Законність (легітимність) лідерства утверджується мовчазною згодою та добровільним підпорядкуванням, вона спирається на силу, енергію, волю підтримувати групові стандарти претендента на лідерство.

Авторитет і повагу, якими користується член групи, називають статусом, а функції, які він виконує, - роллю (обидва поняття розглядаються в § 2 цього розділу). У деякому розумінні спільні дії - праця чи безтурботний відпочинок - мають бути розіграні. Праця вимагає різноманітних якостей: організаторських, виконавських, творчих тощо, які звичайно розподілені між різними людьми. Реалізація таких якостей, закріплення їх за конкретними індивідами перетворюють їх на роль. У групі завжди відомо, хто допоможе словом і ділом, хто справедливо розсудить, хто розвеселить, а хто є джерелом напруги та неспокою.

Різноманітність статусів і ролей, поєднання і взаємодоповнення їх - це і є структура групи. Вона дає змогу групі усвідомлювати й артикулювати власні цілі й інтереси, досягати та реалізовувати їх, приймати рішення і більш-менш ефективно реагувати на вимоги зовнішнього середовища, протистояти їм, чинити тиск на інші групи тощо. Структура є деяким гарантом виживання у взаємодії - не завжди дружельлюбній - з іншими групами та суспільством у цілому, а для індивідів запорукою задоволення потреб в емоційних контактах і перевагах.

Міра автономності чи, точніше, незалежності групи визначається дефіцитними або стратегічними ресурсами, які є в її розпорядженні і використовуючи які група намагається досягти своїх цілей, захистити чи підвищити свій статус у суспільстві. Це сировина і матеріали, престиж, цінності, що визнаються групою, кваліфікація та специфічні особливості її членів, можливості впливу на законодавчу та виконавчу владу, ступінь і міра солідарності групи, готовність до колективних дій. Сила групи тим більша, чим більше вона здатна збурити нормальний перебіг соціальних та економічних процесів, демонструючи чималі шанси відстояти власні інтереси. Окремі професійні групи, наприклад шахтарі, енергетики, водії громадського транспорту, мають можливості чинити силовий тиск. Проте значна частина індивідів, що не володіє відповідними ресурсами, вдається до голодування як крайнього засобу, тобто ставить під загрозу власне життя.

Нині належність до групи - це не тільки необхідність, якої не уникнути, а й внутрішня потреба пошуку оптимального поєднання самотності й колективного життя. Справді, багато цінностей та благ, яких ми потребуємо, стають доступними лише за умови взаємодії з іншими людьми, а часом і спільного виступу на захист своїх прав. Але йдучи на подібну взаємодію, ми свідомо поступаємося частиною своєї суверенності, визнаємо над собою ще одну (групову) владу і повинні рахуватися з можливістю, що за деяких, наприклад екстремальних, обставин група вимагатиме конкретних проявів лояльності, підпорядкованості її владі аж до відмови від власної індивідуальності.

Категорії населення

Жити в спільнотах і суспільствах означає бути носієм багатьох ознак. Частина з них усвідомлюється, і кожен з нас без особливих вагань відповідає на запитання: «Хто я?». Належність до класу, соціально-професійної групи, кола друзів обумовлюється відповідною ринковою ситуацією, заняттям (професією), способом життя, цінностями і нормами, пристрастями та симпатіями, які ми культивуємо в собі. Крім того, «Я» - чоловік чи жінка конкретної національності, певного віку та віросповідання, з певною освітою й сімейним станом. Можна визначити себе за антропологічними даними: зростом, масою, кольором очей та волосся.

Ми часто говоримо або чуємо, що кожна людина індивідуальна й неповторна. Проте мають на увазі, очевидно, не названі вище або подібні до них ознаки, адже яку ознаку не візьми, завжди знайдеться ще безліч її носіїв. «Всі чоловіки» і «всі жінки», «всі індивіди високого зросту» і «всі низькорослі», «всі брюнети» і «всі руді», «молодь» і «особи пенсійного віку» - такі сукупності, однорідні за певною ознакою, в соціології називають категоріями населення. До деяких з них ми зараховуємо себе самі, до інших нас відносять соціологи, що намагаються з'ясувати, чи має конкретна ознака суспільну значущість.

Для категорій непридатні ті уявлення про культуру і структуру, що були доречними при розгляді групи. Не існує специфічної культури «низькорослих» або «рудих» як системи дозволеного та забороненого. Ось коли всі руді об'єднуються у «Спілку рудих», а всі любителі морозива в «Партію любителів морозива», тоді з'явиться можливість говорити про структуру цих організацій та підпорядкування всіх, хто належить до них, єдиним вимогам та нормам, тобто про культуру. Проте ця обставина не виключає того, що ті чи інші ознаки мають певне соціальне значення. Справді, багато які з них позитивно пов'язані (корелюють) з цінностями, настановами, орієнтаціями, домаганнями та сподіваннями, оцінками й мотивами.

Чоловіки й жінки по-різному сприймають та інтерпретують довколишній світ. Вони мають неоднакові можливості для досягнення успіху в житті. Отже, стать є ознакою, що соціальне диференціює людей. Не збігаються інтереси та домагання індивідів різного віку, а це дає підстави для висновку, що й у віці «закодована» соціальна інформація. Відмінні потреби формуються в тих, хто перебуває чи не перебуває у шлюбі, має чи не має дітей тощо. Іншими словами, якщо ми знаємо окремі соціально-демографічні характеристики, то можемо ставити їм у відповідність вербальну, а іноді й реальну поведінку їхніх носіїв. Реакції індивідів можуть певною мірою повторюватись, тому їх можна передбачити. До того ж такі реакції досить стійкі у часі. Вони відомі не тільки соціологам, а й громадянам, а також політикам та державним діячам. Різні соціальні інститути й організації періодично виявляють турботу про інтереси молоді, вимагають захистити пенсіонерів, забезпечити права жінок чи національних меншин. Мабуть, саме про соціально-демографічні категорії населення найчастіше говорять соціологи. Ці категорії стають також об'єктом соціального захисту в державі.

І все ж твердження соціолога про кореляцію між конкретною ознакою та поведінкою індивідів мають бути досить обережними. Те, що він може собі дозволити, найбільше нагадує ось що: «...носії такої-то ознаки (називається ознака) з такою-то ймовірністю (вказується) покаже такі-то реакції (перелічуються) в конкретній ситуації (зображується)». Обережність зумовлена двома моментами. По-перше, не виключено, що фактором вирішального впливу є інший, не врахований соціологом фактор. Переконалися в цьому, до речі, нелегко, оскільки необхідні додаткові експерименти, ретельний аналіз зібраної інформації. По-друге, соціальна значущість багатьох ознак ще не з'ясована, а ситуації, в яких розкривається їхня здатність диференціювати, ще, можливо, не потрапили в поле зору соціолога.

Нарешті, категорії формуються як результат спільної життєвої ситуації чи навіть долі. Не є винятковими випадки, коли за такими категоріями закріплюються особливі права, привілеї та пільги. Таким чином держава винагороджує особливо шанованих, захищає нездатних потурбуватися про себе, поступається тиску необачно взятих зобов'язань, культивує лояльність до себе (пільги молодим спеціалістам, багатодітним матерям, державні нагороди тощо). Маючи на увазі спільність життєвої долі, ми говоримо про такі категорії, як «учасники Великої Вітчизняної війни», «воїни-інтернаціоналісти», «учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС».

Спільність життєвої ситуації, поєднана з офіційно запровадженими пільгами та привілеями, дає ефект спільності цілей та становища в суспільстві. Категорії населення, що виникають на такій основі, як правило, створюють власні організації, що захищають їхні права, маніфестують їхні інтереси в політичному й економічному житті суспільства, згуртовують своїх членів на основі спільних цінностей і цілей. У межах подібних категорій можуть виникати різні соціальні групи, в яких індивіди перебувають у постійному контакті, утворюючи «правління», «президії», відділи тощо, формуючи і культуру, і структуру. Очевидно, ознаки здатні диференціювати в одному відношенні і зовсім не диференціювати - в іншому. Давньогрецький філософ Арістотель зауважив, що різниця між повільним та швидким істотною в змаганнях, але байдужа в політиці. Основна проблема для соціолога завжди полягає в поясненні, розумінні та інтерпретації ситуації в доречних, адекватних ознаках, що можуть диференціювати: класових, групових, категоріальних. Саме це і є проблемою виявлення соціальної структури подій, ситуацій, процесів, адже структура - це не тільки те, що заздалегідь задане й відоме, її доводиться відшукувати як таємну пружину чи механізм соціального спектаклю, що розгортається на наших очах.

§ 2. СТАТУС І РОЛЬ

Статус Непобутовий характер слова «статус» досить очевидний. У повсякденному спілкуванні ми його практично не вживаємо, що є чи не найкращою ознакою належності слова до мовних структур, які більш глибоко відображують реальність. Про ста-

тус говорять юристи, політологи, навіть медики («імунний статус»). Поняття «статус» і в соціології має цілком визначений зміст.

Слово «status» (давньогрец. - отаок;) означає «поза борця, що приготувався до бою». Це деяка попередня готовність до дії. Однак уже в першому столітті нашої ери такий відверто спортивний термін радикально переосмислюється. В риторичній науці красномовності - він використовується для позначення 4 типів запитань, що іменувалися статусами та ставилися під час судового розгляду з метою уточнення сутності справи (чи мав місце вчинок? - статус встановлення; у чому полягав вчинок? - статус визначення; чи справедливим та корисним був вчинок? - статус оцінки; чи законним є звинувачення? - статус відводу). Такі запитання були доречними і під час обговорення більш абстрактних проблем. Певно, тому ми час від часу згадуємо про «риторичні запитання». Той, хто готувався до юридичної діяльності, повинен був знати, про які саме аспекти справи належить питати відповідача для того, щоб розібратися з позовом, справити позитивне враження на суддів та слухачів і відвести звинувачення.

Етимологічне (поза, позиція як схильність до дії) і термінологічне (статус як сукупність чогось однотипного, в даному разі - запитань) значення частково збереглися в соціології. Однак частіше тут апелюють до значення, що бере початок від латинського «положення», «позиція» або «стан»: статус - це положення в суспільстві. Стосовно такого положення або позиції (статусу) можна сформулювати принаймні три ряди тверджень.

По-перше, говорячи про статус, мають на увазі обсяг політичних та юридичних прав, обов'язків, можливостей, зафіксований, як правило, законодавче, а в окремих випадках - у неписаних нормах і традиціях. Скажімо, в індивідів, що мають громадянство певної країни, і в тих, що не мають його, безумовно різні права й можливості обирати й бути обраними до органів влади, здобути освіту, займати робочі місця та претендувати на винагороду. Коли запитують про статус території, то намагаються з'ясувати її належність до певної держави, ступінь підпорядкованості владі та законам. Виразно відчутний у даному разі державно-правознавчий акцент обмежує використання таких тверджень для розгляду соціальної структури.

По-друге, «становище в суспільстві» може бути відображене у термінах різних соціальних координат чи, як прийнято називати їх у соціології, вимірів: рівень доходу, рівень освіти, стать, етнічне походження (національність), місце в структурі влади. За статус може прийматися положення на шкалі тієї чи іншої ознаки. Оскільки дохід буває принаймні високим, середнім та низьким, то мати відповідний статус означає бути добре, посередньо чи низькооплачуваним робітником. Так само й з освітою. Випускник вищого закладу освіти має вищий освітній статус, ніж власник атестату про закінчення середньої школи. Статус директора підприємства вищий за статус начальника цеху. У даному разі статус - це положення на шкалі (ранг), що вказує на більшу чи меншу міру прояву певної ознаки.

Крім того, статус досить часто інтерпретується як деяка міра узгодженості подібних вимірів. В ідеальному випадку рівень доходу, наприклад, пропорційний рівню освіти і позитивно корелює з місцем у структурі влади. Узгодженість статусних характеристик приводить до кристалізації статусу, його усталеності. Проте досить часто високий рівень освіти поєднується з низьким доходом, що стає для індивідів, носіїв неузгоджених статусних характеристик, джерелом невдоволеності, стурбованості, а іноді й непевності в собі, розчарування в суспільстві та його можливостях забезпечити справедливість. Отже, статус можна зобразити за допомогою низки ознак, а також з урахуванням конкретної міри поєднання та узгодження їх. Маючи на увазі ці ознаки і характеристики, в соціології іноді говорять про об'єктивний статус.

По-третє, статус у соціології трактується як визнання й оцінка з боку інших індивідів чи певних формальних інстанцій. Згідно з традицією, яку започаткував М. Вебер, статус визначається як позитивна чи негативна оцінка честі й слави (престиж) груп, індивідів або позицій. Статус - це певний ранг, приписуваний індивідами або громадською думкою. В групі чи колективі найвищий статус має індивід, якого найбільше цінують та поважають; найнижчий - той, кому не вдалося встановити контакти з колегами, кого всі уникають. Оскільки джерелом оцінки, нерідко емоційної та персональної, є конкретні суб'єкти, це дає підстави називати статус «суб'єктивним».

Престиж або повага та визнання є явищами соціально-психологічними, що безпосередньо пов'язані з усталеним стереотипним сприйняттям індивідів та груп, їхнього місця й значення в суспільстві. Так, ієрархії престижу професій не зазнають відсутніх змін протягом десятиліть і залишаються схожими в усіх економічно розвинених країнах. Французьке слово *prestige* (чарівність, зачарування) досить точно передає соціально-психологічний механізм оцінювання: приписувати високий престиж означає знаходитися під владою зачарування, бути зачарованим предметом оцінки. Престиж - це оцінка з боку інших. Ніхто не в змозі приписати собі авторитет - він повинен виходити від сторонніх осіб, стверджуватися зовнішніми суб'єктами сприйняття. Тільки тоді індивіди та групи можуть насолоджуватися престижем, експлуатувати престиж, домагатися престижу, змагатися за престиж. Справді, індивіди та групи очікують не тільки на матеріальну винагороду, а й на повагу та визнання, що відповідають їхнім компетентності, відповідальності, заслугам.

Про статус у всіх перелічених значеннях можна говорити стосовно різних суб'єктів: індивідів, спільнот, співтовариств, позицій, інститутів, їхні статуси, очевидно, не збігаються, проте не є суворо розмежованими. На індивіда, наприклад, неминуче падає тень статусу спільноти, до якої він належить, а також організації, де він працює. Саме ці суб'єкти певною мірою - залежно від типу суспільного устрою - наділяють індивіда статусними характеристиками, приписують йому статус.

У соціології прийнято відрізнати «приписуваний статус» від «досяжного статусу». Стосовно першого мається на увазі сукупність характеристик, що зумовлені обставинами та перебувають поза контролем

окремого індивіда: ми не вибираємо стать, національність, вік чи статус батьків (соціальне походження). Інші характеристики ми маємо внаслідок здобутих освіти, знань та навичок, професіоналізму, іншими словами, ми їх набуваємо. Сучасні суспільства трактуються як суспільства «досяжного статусу», оскільки багато що в них залежить від індивідуальної енергії, підприємливості, амбіційності, честолюбства і зовсім небагато характеристик, привілеїв та пільг передаються у спадок від покоління до покоління.

Отже, статус індивідів і визначається наперед, і досягається ними як результат власних зусиль. Він не редукується до особистісних рис та минулої діяльності повністю, в ньому обов'язково присутне те, що має надіндивідуальну природу, - те, чим наділяють індивіда групи та організації, до яких він належить. Лікар або вчитель користується певною суспільною повагою (престижем) незалежно від того, добре чи погано виконує свої обов'язки, лише внаслідок належності до професійної групи. А от яким він є лікарем або вчителем, залежить від його здібностей і зусиль. І в місті, і в сільській місцевості завжди відомо, у кого варто вчитися і до кого звертатися у разі хвороби: тут основою престижу є компетентне виконання професіональних обов'язків.

Із соціально-політичних устроїв, що надають перевагу цінності колективізму перед індивідуалізмом як у теорії, так і на практиці, а саме таким є суспільство, в якому ми живемо, статусними характеристиками працівників нерідко наділяє держава та організації. Рівень оплати праці встановлювався централізовано з урахуванням пріоритетів існуючої політики ще на початку 90-х років. Такою практикою охоплена нині більша частина зайнятого населення. Квартири можна було «отримувати» від держави чи підприємства, як, зрештою, й деякі інші блага та послуги. Таким чином формувалася залежність індивідів від інститутів та організацій, заснована на приписуванні статусу та маніпулюванні статусними вимірами.

Отже, статус - це позиція в соціальній структурі, що може бути зображена в об'єктивних та суб'єктивних, приписуваних та досяжних характеристиках і оцінена в термінах доходу, влади і престижу.

Статусні групи

Сукупність індивідів, що мають однаковий статус, називається статусною групою. Традицію соціологічної інтерпретації статусних груп започаткував М. Вебер. Поряд з економічним устроєм, тобто способом розподілу матеріальних благ, він виокремлював також соціальний устрій - спосіб розподілу честі й слави (поваги та визнання). Статусні групи утворюються індивідами, що перебувають у подібній статусній ситуації, позитивно чи негативно оцінюються з огляду на авторитет і престиж.

Стабільність оцінок престижу забезпечується стилем життя, якого дотримуються індивіди певної статусної групи. Статус визначає, де і в якому будинку жити, коло друзів та знайомих («своє коло») - тих, з ким пристойно дружити, кого належить запрошувати в гості, які товари купувати і в яких магазинах, чому надавати перевагу у вільний час, як відпочивати й розважатись та багато іншого. Отже, наявній позиції

повинен відповідати стиль життя чи стиль споживання, певний смак та навички дотримуватися правил і ритуалів, що регулюють повсякденне життя. Іншими словами, статусні групи - це групи певного «стилю життя», що цілеспрямовано культивується.

Вироблення стилю споживання і відповідної поведінки вимагає багаторічного навчання, майже не піддається корекції, часто передається у спадок. Що і як людина повинна робити, як реагувати на ті чи інші ситуації - все це становить своєрідний кодекс честі і моралі, а іноді закріплюється в етикеті, наборі правил, які впорядковують взаємодію індивідів та їхню колективну поведінку.

За Вебером, основні риси статусних груп найбільшою мірою властиві станам феодального суспільства, їхнє становище в суспільстві, пільги та привілеї закріплені юридичне, спираються на традицію і монополію, ніким незаперечуване володіння благами, можливостями, ресурсами. У середньовічному Китаї основою статусу було не матеріальне багатство, а кваліфікація державних чиновників, яка вдосконалювалася тривалою гуманітарною освітою, навчанням літературному стилю ведення ділових паперів та каліграфії. Станом було і російське дворянство з його привілеями вільно розпоряджатися землею, карати та милувати кріпаків, що були їм повністю підвладні, а також обов'язком нести повинність державної служби. До того ж зубожілий дворянин залишався дворянином, злидні, що раптом випадали на його долю, не обмежували його привілеїв. Не обставини життя, а лише воля монарха могла позбавити статусу, який байдужий до економічних факторів.

Важливою соціальною функцією станів була охорона існуючих привілеїв, остаточне закріплення їх за собою. Мета полягала в тому, щоб не дати відмінностям у манерах і смаках можливості нівелюватись, зникнути, не піддатись тенденції до уніфікації, тобто зберегти соціальну дистанцію. Лише прагнення до такої мети ініціює процес перетворення станів на більш-менш закриті суспільні утворення кастоподібного типу з обмеженнями або навіть заборонаю контактів та шлюбів з представниками інших каст, із збільшенням кількості ритуальних дій та церемоній, розвитком культів тощо. Шлюб дворянина із селянкою, посполитого - з дочкою козацького полковника був винятком, слугував основою сюжетів народної любовної лірики та більш пізніх літературних творів.

Було б помилкою стверджувати, що час статусних груп залишився в минулому. Справді, в Середні віки кожний ремісничий цех мав відмінності в одязі, правах та привілеях. Наприкінці XVIII ст. в Росії та Україні знать (дворянство) відокремилась від черні (козаків, селян) життєвими звичаями, освітою, манерами та мовою, спрямовуючи повсякденне спілкування на європейський - німецький чи французький - лад. Нині обличчя суспільства визначає економічний устрій. Зрозуміло, що класи, професійні групи та категорії практично не мають ознак станів у розумінні володіння юридичне закріпленими правами та життєвими можливостями. Настійливіше, ніж будь-коли, сучасні соціологи ведуть мову про настання «масового суспільства», «масової культури»,

підкреслюючи наростання одноманітності в житті суспільства та індивідів. Проте звідси не випливає, що сучасні спільноти, групи позбулися абсолютно всіх ознак груп «стилю життя».

Культурі та стилю життя «мас» сьогодні впевнено протиставляються культурі і стиль життя «еліти». Услід за Вільфредо Федеріко Парето, до еліти зараховують, по-перше, незначну кількість індивідів, що досягли значних успіхів у своїй професійній діяльності, здобувши непересічні результати. Це, як правило, генії і просто таланти, що виявляють неабиякі здібності в різних сферах діяльності: економіці, мистецтві, науці, спорті. По-друге, еліта - досить вузьке коло осіб, що мають державну та політичну владу в суспільстві. Престижний відпочинок і престижне споживання, слідування високої моді стають можливими тому, що склалася індустрія задоволення смаків та домагань еліти, а ті, хто належить до неї, мають можливості та засоби культивувати такий стиль життя, який їм до вподоби.

Носієм ознак статусних груп є не лише еліта. В сучасних суспільствах ці ознаки іноді властиві етнічним групам, що зберігають традиційний спосіб життя та звичаї, надають перевагу усталеним і доступним заняттям. У такому становищі опинилися сьогодні в економічно процвітаючих країнах вихідці з країн, що розвиваються: турки у ФРН, мексиканці у США. Етнічні меншини взагалі є більш замкненими і досить стабільно відтворюють традиційний стиль життя - чи то природним шляхом, чи вимушено, під впливом зовнішніх обставин.

Крім того, становленню соціального порядку або, інакше кажучи, підвищенню значення розподілу авторитету, честі й слави сприяє економічна і політична стабільність на тлі надто уповільненого господарського зростання, як це сталося в 70-80-і роки в СРСР. Честь і славу за економічні, будівельні та інші успіхи заведено було адресувати правлячій партії та її лідерам. Саме тоді розквітла система державного нагородження орденами і медалями, що сприяла формуванню статусних груп, причому декотрі з них починали «закриватися», обґрунтовуючи усіма доступними засобами та закріплюючи права на володіння ресурсами і можливостями. В колишньому СРСР цей процес обслуговували система прихованого розподілу дефіцитних матеріальних благ, «спеціальні» підприємства, які виробляли продукцію та надавали послуги для наділених владою прошарків, контроль над зарубіжними поїздками (обмеження виїздів), а також внутрішньогрупові шлюби.

І навпаки, будь-які технологічні, економічні, політичні та соціальні перетворення порушують і послаблюють статусний порядок, висуваючи на передній план, про що й говорив М. Вебер, класову ситуацію. 90-і роки в Україні - це десятиліття формування нового економічного устрою, тобто розподілу багатства, престижу і стилю життя. З'ясувалося, що нові економічні групи населення, матеріальне існування яких ґрунтується на недержавних формах власності, досягають себе і як статусні групи. Перетворення життя на товар, наприклад, відкрило нові можливості для територіального розосередження різних «класів» і груп населення.

У великих містах з розвинутою структурою послуг та мережею магазинів завжди престижніше було мешкати в центрі, а масове будівництво розгорнулося на околицях. У 90-і роки інтенсивнішим став процес перерозподілу житла (обмін квартири на фінансові можливості) між групами населення, що мали різні економічні можливості: одні з периферійних районів переселилися в центр, інші у зворотному напрямку, треті віддавали перевагу власному будинку на околиці міста. Стандарти споживання узгоджувалися з фінансовими можливостями через доступність імпортованих товарів, мережу дорожніх магазинів, туристичних агентств тощо. Адаптація промисловості України, сфера послуг не в змозі були забезпечити різноманітність стилів життя, оскільки не мали такої орієнтації ні раніше, ні до середини 90-х років. Проте відносна свобода зарубіжних поїздок, проникнення на український ринок товарів закордонного виробництва сприяли культивуванню образного стилю життя. Отже, склалися передумови (про більше поки що говорити завчасно) для формування статусних характеристик новими економічними групами.

Символи статусу Соціологи намагаються виявити й описати статусні характеристики, частина з яких прихована, недоступна для безпосереднього спостереження. Однак на поверхні соціального життя статуси виявляють себе за допомогою своїх представників (репрезентантів) - символів. Про статус (ранг) індивіда ми можемо судити за зовнішніми ознаками. Те, як одягнуті школярі або студенти, красномовно свідчить про фінансові можливості (статус) їхніх батьків. Пошана і увага до людини найчастіше зумовлені її високим становищем в ієрархії влади.

Етимологія слова вказує на комунікативні функції: символами називалися в Давній Греції частини єдиної пластини, складаючи яку за лінією розлому, впізнавали один одного друзі чи союзники. Разом з утвердженням різних статусів розвивалася і їхня символіка: мати довге волосся, наприклад, дозволялося лише вільнонародженим, повноправним громадянам Спарти. Коротка зачіска свідчила про належність до класу «знарядь, що вмюють говорити» (рабів). Дворяни носили перуки, що символізувало їхні права та привілеї.

Як символи статусу використовуються найрізноманітніші предмети і речі: колір, емблема, значок, слово, книга, автомобіль - усього й не пригадаєш. У відомому вислові «Скажи мені, хто є твоїм другом, і я скажу тобі, хто є ти» йдеться не лише про те, чи хороша «ти» людина, а й про те, як високо ти піднявся по сходинках соціальної піраміди, що її уособлює ієрархія статусів: про твою позицію все розповідь статус друзів. Таку саму розпізнавальну функцію виконує значна частина предметів споживання, що оточують людину. Все населення України поділяється на тих, хто має автомобіль, і тих, хто його не має. У свою чергу, власники автомобілів диференціюються щодо марки та вартості машини. За всіма подібними відмінностями, на думку соціолога, криється не розбіжність смаків і переваг, а різниця в можливостях і ресурсах, тобто в статусах.

У науці символами є вчені ступені та звання, членство в наукових товариствах. Ступінь доктора наук свідчить про певний рівень (ранг) професійної компетентності; обрання академіком - про визнання наукових заслуг. В армії символічну функцію виконують форма та військові звання. Для характеристики системи господарювання активно використовують символіку кольору: чорний ринок, тіньова економіка. У 80-і роки символіка чорного кольору сприймалась частиною населення як ознака високого статусу споживання, наприклад стосовно тих, хто мав у своєму розпорядженні чорний службовий автомобіль, діставав товари з чорного ходу або в спеціальних розподільниках, мав змогу купувати товари на чорному ринку. Молодь демонструє свій статус за допомогою зачісок, одягу, поведінки у вільний час.

Різнманітна і відносно стійка в часі символіка влади. Це й не дивно, адже в соціальній взаємодії представники влади повинні миттєво розпізнаватися. Вони рідко дозволяють собі з'являтися де-небудь інкогніто. Привселюдно при виконанні своїх функцій, влада оповита символічним убранням: колір та номерні знаки машин, одяг, впевнена манера триматися, значки та емблеми. Символам влади властива гранична візуальність, вони призначені для зорового сприйняття та миттєвого розпізнавання. Такі самі властивості мають і символи визнання, представлені орденами та медалями, почесними званнями й преміями. Крім того, вони розташовані за рангом від вищого до нижчого і повинні належним чином відповідати заслугам індивідів перед державою і суспільством, свідчити про різну міру визнання та поваги (честі й слави).

Символи статусу виконують низку важливих функцій у суспільстві. З їх допомогою індивіди ідентифікують статуси - чужі і власні. Розпізнавання статусів необхідне для того, щоб набрав сили та почав діяти доречний у даному разі етикет, сформувався сподівання, спрацювали стереотипи поведінки: хто, кому і в яких межах повинен виявляти увагу, шану, повагу, опікунство.

Сприйняття символів статусу індивідами та групами дає їм змогу створювати досить цілісний образ соціального світу. Зрозуміло, що символи статусу помітно спрощують реальність, обмежуючи статусну різноманітність невеликою кількістю об'єктів (символів завжди менше, ніж статусів). Масова, а також групова свідомість легко відволікається від подробиць, деталей, відтінків. Цілком очевидно, що соціальний світ для багатьох досить задовільно описується та пояснюється за допомогою опозицій: багаті й бідні, наділені та не наділені владою чи власністю, експлуататори та експлуатовані, демократи й консерватори, вищий, середній та нижчий класи. Близьке до дихотомічного уявлення про соціальний світ мінімізує складність реальності, робить її зрозумілою, легко інтерпретованою, а тому обжитою і, якщо вийде, безпечною. В безкризовому, стабільному суспільстві символи статусу здатні підтримувати життєвий тонус і позитивне самопочуття індивідів та груп.

І ще одна функція. Оскільки символи впорядковують поведінку індивідів, спрямовують її в потрібне русло, то контроль за символами є

водночас контролем за поведінкою індивідів та груп, а нагородження символами - позитивною санкцією за виявлену активність. Не випадково розподіл знаків визнання (орденів, звань, премій) здійснюється державою, її керівниками та вищими органами влади. Даючи офіційну оцінку діям громадян, внеску різних груп населення в спільну справу, нагороджуючи їх відзнаками та преміями, держава демонструє прихильність до зразків поведінки, що гідні наслідування, заінтересованість у них. У той же час, розподіляючи символи, держава постає всевидцем, спостерігачем та оцінювачем праці й завзяття кожного. Зі свого боку, індивіди та групи починають домагатися символів визнання, оскільки деякі символи супроводжуються цілком конкретними привілеями та пільгами. Остаточною метою, можна сказати, є відтворення взаємної лояльності: індивідів стосовно держави й навпаки.

Роль

У соціології соціальну роль визначають як сукупність нормативно обумовлених соціальних властивостей, очікувань і зобов'язань у поєднанні з конкретною соціальною позицією. В структурно-функціональній соціології статусно-рольова єдність визнається основним елементом соціальної структури, під якою розуміють систему взаємодій індивідів. Позиції в суспільстві (статуси) вимагають виконання тих чи інших функцій. Активність індивідів, спрямована на реалізацію функцій, - це і є соціальна роль. Вона є основою формування відповідних очікувань з боку інших: від дорослої людини очікують ініціативи, від підлітка - покірності, від бізнесмена - підприємливості, від найманого робітника - ретельності та дисципліни, від дівчинки - бути дівчинкою, а від хлопчика - бути хлопчиком. Дотримання певних правил вимагають від пасажира літака, від студента, від чоловіка.

У структурно-функціональній теоретичній орієнтації роль трактується як складне діяння. Складне тому, що, по-перше, активність індивіда спрямована на досягнення певної мети, тобто має цільову орієнтацію. По-друге, роль пропонує засоби для адекватної реакції на ситуацію, що складається, тобто виконує адаптивну функцію. По-третє, роль інтегрує зусилля принаймні двох індивідів у єдине ціле, сприяючи встановленню порядку. По-четверте, роль виконується в межах інституціоналізованої системи цінностей, контролюється та спрямовується нею.

Близькою до власне соціологічної є концепція статусу та ролі, запропонована американським антропологом Ральфом Лінтоном (1893-1953). У 40-і роки він намагається осмислити численні аспекти взаємодії особистості та соціальної структури. На його думку, дослідження цієї проблеми продуктивне лише за умови, що буде розвинута модель соціальної структури, найбільш придатна для вивчення особистості. В такій моделі центральним Р. Лінтон вважав поняття «культура». Саме культура окреслює межі соціальних спільнот, а найістотнішими відмінностями є культурні: відмінності в цінностях і нормах, у засвоєних зразках поведінки. В Англії, наприклад, слово «джентльмен» зовсім не означає «багата людина», це людина з бездоганними манерами, твердими і високо цінованими в суспільстві принципами. У передреволюційній Америці це слово функціонувало в дещо іншому культур-

ному контексті, адже там «джентльмен» мав цілком конкретний привілей (статус): він не підлягав тілесним покаранням.

Індивід належить до обмеженої, але все ж таки досить великої кількості спільнот, категорій, спілок, товариств тощо. Він є членом сім'ї, трудового колективу, має певне коло друзів і знайомих, їдучи в транспорті, він входить до категорії «пасажирів», знаходячись у театрі - до «глядачів», у магазині - до «споживачів» і так далі. Кожну з позицій, яку індивід займає протягом одного лише дня, Лінтон називав статусом, серед них і позицію в ієрархії престижу.

Поняття «роль» використовується ним для позначення суми культурних зразків, що асоціюються з певним статусом. Це настанови, норми, цінності, правила поведінки, які суспільство пропонує для організації діяльності кожному володільцеві статусу. Вони є обов'язковими для виконання, належать позиції (статусу) незалежно від того, яка саме людина претендує на цей статус. Однак лише реалізація поведінки перетворює їх на роль: Лінтон говорить про роль як про динамічний аспект статусу.

Отже, статус потребує дій, а сама дія, що регулюється і спрямовується сукупністю норм, - це і є роль. Статусу, як правило, відповідають кілька ролей - так званий рольовий набір. Викладач очікує від студента старанності у навчанні, студентська організація - активності, а друзі - уваги та прихильності. Окрім того, протягом дня індивід займає кілька позицій та виконує кілька рольових наборів. Здобуваючи загальну і спеціальну освіту, ми набуваємо навичок та зразків для виконання професійної ролі, посідаємо певну позицію в структурі занять. На роботі ми користуємося певною повагою та авторитетом, тобто володіємо конкретним статусом, і своїми діями намагаємося йому відповідати чи підтримувати його. Дорогою з роботи додому наш статус визначається статтю та віком і передбачає вияв конкретних зразків поведінки у громадському транспорті в «годину пік». Вдома нас очікує нова конфігурація статусів та ролей, що вимагає відповідних реакцій на різні життєві ситуації.

Соціальне життя проходить організовано ще й тому, що статуси і рольові набори більш-менш упорядковані у просторі та часі. Якби вони раптом зійшлися в одній точці простору, ми б відчули труднощі у виборі належної до виконання ролі, наша діяльність паралізувалася б. Суспільство та індивіди піклуються про розосередження статусів і ролей, щоб нам не довелося, наприклад, виконувати роль турботливих батьків у робочий час, іншими словами, щоб одна роль не накладалася на іншу.

І все ж таки, як би ми не намагалися, розвести ролі не завжди вдається. Тоді якась з них «грається» явно погано, оскільки не вдається примирити й узгодити протилежні чи помітно відмінні очікування. Однак найістотнішим, можливо, є навіть не це. Головна проблема полягає в тому, щоб, виконуючи різні ролі, зберегти вірність самому собі, не дати розпастися тій тотожності, що називається «Я». Людина - істота пластична, але у прагненні відповідати неузгодженим вимогам вона, як правило, піклується і про самозбереження: в усіх ролях по-

винно виступати деяке неподільне «Я». Таким є і очікування з боку інших. Якщо ми розчаруємо їх, то почуємо на свою адресу звинувачення у «втраті обличчя», «дволикості», «зраді самому собі», нам відмовлять у дружбі та знайомстві, але відхід від власного «Я» повинен бути значним, необхідно радикально вийти за межі прийнятих модифікацій поведінки, пов'язаних з виконанням різних ролевих наборів. Проте відома ізольованість статусно-ролевих комплексів, про яку ми самі піклуємося, дає нам змогу бути різними в різних ситуаціях, розщеплювати своє «Я» на взаємовідмінні елементи і успішно приховувати таке розщеплення від інших.

Завдяки неодноразовому повторенню, традиції, покаранням за їх невиконання зразки поведінки дуже міцно поєднані зі статусами. Ця обставина усталює процес формування очікувань стосовно належного «розігрування ролі». Ми сподіваємося, що водій маршрутного автобуса не відхилиться від маршруту, що викладач університету читатиме лекції, а не гумористичні оповідання, що продавець торгуватиме, а не обговорюватиме вголос, як ми одягнуті, що чиновник державного закладу приділить нам максимум уваги тощо. Якщо наші сподівання виправдовуються, соціальне життя іде своїм звичаєм, нічим не збурюючись. Розлад, розпад і дисконфорт починаються тоді, коли ми обманюємося у своїх очікуваннях. Якби існував інтегративний показник соціальних криз, його можна було б назвати «невиправдані сподівання». В цей час не йдеться про невиконані зобов'язання - не виконується належне, обов'язкове, те, що не можна не виконати. Індивіди раптом відчують себе вільними стосовно того, що передбачено статусом. Саме в кризові періоди відбувається розлам статусу та ролі, а правила, норми та зразки поведінки ігноруються, повністю чи частково підмінюються імпровізацією.

Соціальна рівновага, відчуття власної безпеки підтримуються узгодженістю між статусами, ролями і, нарешті, відповідністю статусів та ролей. Таким є ідеальний стан, до якого прагне і суспільство, і кожен з нас. Домогтися такої потрійної узгодженості не вдається ні суспільству в цілому, ні окремим індивідам. Вона є бажаною метою, оскільки втрати від статусно-ролевої дезінтеграції очевидні. Відчай охоплює людину, що має високу кваліфікацію, але одержує мінімальну чи близьку до неї заробітну плату (неузгодженість статусів). Коли в подібній ситуації опиняється багато людей, слід чекати колективних виступів з вимогою соціальних перетворень. Статус не підкріплюється роллю, якщо відповідальна посада не забезпечена необхідними повноваженнями та правами - таким чином дезорганізується діяльність установ, підприємств, урядів.

Чи впливає з усього сказаного, що люди приречені на беззастережне наслідування усталених культурних зразків без права відхилення від них? Звичайно ні, адже якби все відбувалося за написаним заздалегідь сценарієм, то розвиток був би неможливий. Особливі ролі справді непорушні, оскільки спираються на фундаментальні цінності і закони людського співжиття. Проте частина ролей зазнає революційних змін під впливом технологічних та соціальних перетворень, зру-

шень в організації спільної діяльності, пошуку ефективніших правил регулювання взаємодії для досягнення цілей особистісного й суспільного значення. Життя в суспільстві регулюється та спрямовується, але воно стало б абсолютно нестерпним, якби зразки поведінки й етикет обумовлювали кожен наш крок. На щастя, все відбувається зовсім не так. У повсякденних ситуаціях взаємоприйнятні форми контактів складаються стихійно, орієнтуючись на загальнолюдські, а також на групові ідеали та цінності.

§ 3. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

Нерівність Спільне життя людей має очевидні вигоди і переваги, але за володіння ними доводиться розплачуватися. Чи не найсуттєвішою даниною, яку людство сплачує за вигоди спільного життя, є постійно відтворювана нерівність. Існуючу в суспільстві в цілому, а також у спільнотах і групах нерівність між індивідами та об'єднаннями індивідів, що виявляється в неоднаковому доступі до основних соціальних благ і ресурсів та володінні ними, в соціології називають стратифікацією (соціальним розшаруванням). Стратифікація означає ієрархічний, вертикальний розподіл індивідів та груп відповідно до міри володіння й розпорядження певним благом. Статуси та ієрархія їх саме й утворюють стратифікаційну вертикаль.

Нерівність, очевидно, є ровесницею цивілізації. Людство не пам'ятає (можливо, ніколи й не переживало) стану рівності. Невиразні образи, збережені переказами про «золоту добу», навіяні скоріше сподіванням, що так могло б бути, аніж тугою за втраченим. Принаймні відома частина людської історії є історією нерівності - часом зовсім нестерпною, брутальною та принизливою, а іноді витонченішою й припустимішою. Завжди були «кращі» та «гірші», достойніші та менш гідні. Одні височіли над іншими, домінували, інші підкорялися, одні жили в розкоші, інші - в злиднях, для одних були свої закони, для інших - відмінні, одні могли домагатися влади, а інші ні: вільні й раби, феодали й васали, дворяни й кріпаки, знать та чернь, буржуа й пролетарі, повноправні громадяни і громадяни всіх інших гатунків.

Тисячоліттями люди намагаються знайти відповідь на запитання: нерівність - це зло, яке ми здатні випроводити з нашого життя, чи це неминучість, від якої не ухилитися? Що нерівність є злом - у цьому не мали сумніву і нею головним чином пояснювали пануючі в суспільстві заздрість, розбрат, зневолення, користолюбство, зухвалу та завуальовану експлуатацію, відчайдушні спроби переламати долю. Надзвичайно рано, ще до нашої ери, у Давній Греції викарбувалось твердження: «рівність - це мир». Зробити людей щасливими означає зробити їх рівними, адже протилежний стан є постійним джерелом людських страждань і знегод, вибухів обурення й соціальної дезорганізації.

Всі, хто намагався знайти відповідь на поставлене запитання, розділилися на переконаних прихильників досягнення реальної рівності та тих, хто пропонував засоби компенсації й зменшення нерівності, зми-

рившись з неминучістю її. До певної міри світові релігії також були відповіддю, запропонувавши власний варіант забезпечення рівності - у вірі. Ієрархія мирського багатства і мирської слави знецінювалася перед лицем більш високих критеріїв. Однак організація і долішнього, і верхнього світів залишалася ієрархічною і уявлялася саме такою. Зрівнювала нова належність - цей принцип пізніше відтворюватиметься в таємних союзах, масонських ложах, орденах, партіях.

Утопії та проекти «ідеальних» державних устроїв - такі дві основні літературні форми, в яких висувалася й обговорювалася проблема рівності. Одним з найвідоміших є проект Арістотеля. Раби виведені ним за межі офіційної соціальної структури. Вони не більше ніж «знаряддя, що вміють говорити», сучасною термінологією - «гвинтики», і проблеми державного устрою стосуються зовсім не їх. Світ же вільнонароджених, на думку Арістотеля, влаштований так, що в ньому одвічно присутня нерівність: слава й безвісність, шана й приниження, багатство і бідність, влада й безправність, надія та відчай. Та й людина значною мірою розбещена, безмірно жадає пошестей, багатства, влади - цих, як сказали б ми сьогодні, найдефіцитніших благ. Щоб уникнути чвар, забезпечити справедливості та рівності, в ідеальній державі повинен діяти чіткий та зрозумілий усім принцип розподілу й перерозподілу індивідів на стани.

Іншими словами, рівність Арістотель розуміє як рівні можливості доступу до обмежених ресурсів. І наполягає: належність до двох основних станів ідеальної держави - воїнів та політиків - має диктуватися не знатністю, освітою чи багатством, а лише віком. Молодь воює, люди зрілого віку приймають рішення та консультують. Рід занять задається не випадком, не чиєюсь волею й примусом, не прийнятими кимось та колись законами, а виключно біологічним ритмом існування людини. Якщо з рішеннями окремих осіб та зборів можна не погодитися, то періоди природного розвитку настають неминуче, ніхто не може уникнути їх. Тому близький до природного соціальний порядок - стійкий і стабільний, адже нікому не спадає на думку обурюватися тим, що літо приходить на зміну весні, а осінь - літу. Після юності настане, як це не сумно, зрілість, а потім прийде старість. Що може бути природнішим, якщо, стаючи дорослим, індивід змінює свій соціальний статус. Ось як пише Арістотель: «Сама природа встановила цю різницю: вона зробила одну й ту саму за своїм походженням істоту молодшою і зрілішою. Одним належить бути в підпорядкуванні; іншим - владарювати. Ніхто, зважаючи на відповідний вік, не обурюватиметься тим, що він знаходиться в підпорядкуванні, і не вважатиме себе кращим, якщо знає, що і він за інших умов отримає свою частку на святі, саме коли досягне відповідного віку».

Спостереження Арістотеля напрочуд точно схоплює сутність справи. Звичайно, проблема нерівності - це проблема частки на святі життя, де найшанованіші блага - це багатство, влада, честь і слава. В XX ст. М. Вебер назве їх основними вимірами соціальної стратифікації. Багатство виробляється в межах економічного устрою і є рівнем (часткою) матеріальної забезпеченості та мірою участі у споживанні житте-

во необхідних благ, що в соціології фіксується за допомогою ознак: «розмір власності та кількість найманих робітників», а також «рівень доходу або заробітної плати». Честь і слава розподіляються в межах соціального устрою, найбільш адекватно втілюючись у престижі і стилі життя. Нарешті, влада розподіляється в межах політичного устрою. За сучасних умов економічний і політичний устрої головним чином встановлюють і підтримують характеристики стратифікаційних систем.

Влада

Серед певної частини соціологів поширена думка, що саме нерівномірний розподіл влади зумовлює розподіл багатства й престижу, а позиція (статус) в системі влади визначає позицію в економічних і соціальних структурах. Можливо, через це влада завжди була такою бажаною, за неї конкурували з надзвичайним азартом і пристрасстю, до неї прямували, переступаючи буквально через усе. Меншість завжди правила й править більшістю і, спираючись на міць державних інституцій у вигляді армії, служб безпеки та дотримання законності, охорони суспільного порядку, змушує до підкорення або переконує в необхідності його. Протягом усієї історії людства сила та хитрощі вважалися найефективнішими засобами управління більшістю (італійський політичний мислитель Нікколо Макіавеллі ще в XVI ст. поділяв усіх правителів на левів та лисиць - за способами здійснення ними влади).

Із власного досвіду кожному з нас відомо, що таке влада. Ми вільно розпоряджаємося речами, що нам належать, можемо їх подарувати, зламати, викинути. Вони нам підвладні. З такою ж легкістю визначається й те, що нам не підвладне і цілком належить іншим. Не тільки речі, а й люди можуть «належати» один одному. До того ж зовсім не обов'язково мати на увазі рабство, кріпацтво та інші ранні етапи цивілізації. Досить поширені ситуації, в яких ми свідомо чи самі того не відаючи знаходимося під чиєюсь владою: підкоряємося, виконуємо вказівки, але нам водночас сприяють, нас захищають і підтримують. І справді, будь-яка влада, чергуючись, постає в двох подобах: то такою, що маніпулює та попихає, то такою, що опікає.

Володіти владою в суспільстві означає контролювати блага і ресурси, яких потребують індивіди і групи. Тим самим з'являється можливість впливати на формування установок, потреб і домагань соціальних суб'єктів. Якщо ми контролюємо *блага*, щодо яких склалися орієнтації, то ми володіємо могутнім засобом, щоб змусити індивідів та групи взаємодіяти з нами на тих умовах, які ми самі багато в чому й продукуємо. Із соціологічної точки зору, володіння владою - це врешті-решт можливість впливати на поведінку інших таким чином, щоб успішно досягти заздалегідь поставленої мети.

Засновані на силі та страху примітивні форми влади можуть бути і справді є сьогодні. Однак прогрес суспільства виявляється і в переході до більш витончених, економічних і соціально-психологічних механізмів примусу, які в усьому світі називають демократичними. Здійснення політичної влади передбачає вплив на функціонуючі в суспільстві ціннісно-нормативні системи - дискредитацію віджилих цінностей і норм,

утвердження нових ціннісних пріоритетів та ідеалів, обґрунтування нетрадиційних критеріїв диференціації благ. І, певна річ, ефективне управління немислиме без маніпулювання інформацією, нав'язування інтерпретацій, замовчування тощо, адже нині стійкість влади багато в чому є похідною від її здатності впливати на суспільну думку, на те, що люди повинні й можуть знати.

Цілком очевидно (прикладу неважко навести), що боротьба «за ефір», засоби масової комунікації є сьогодні боротьбою за владу, а контроль політичний навряд чи повноцінний без контролю за потоками та змістом інформації. Міць держави, наприклад, продовжує багато в чому визначатися масштабами виробництва зброї. Проте базовою складовою стає виробництво інформації («знаків»), а також шляхи обробки та поширення її. Домінувати, нав'язуючи оцінки, смаки, критерії, моделі поведінки, експортуючи й транслюючи культурні зразки, - такою є реальність, на яку доводиться зважати і тим, хто домагається влади, і тим, хто прагне уникнути підпорядкування.

Отже, влада уособлює можливість і здатність впливати на поведінку індивідів і груп. Та де ж витoki влади, на чому вона ґрунтується? Вище згадувалися два джерела. Перше - узурпація влади й утримання більшості в підпорядкуванні силою і страхом. Друге - це хитрість та спритність, що дають змогу вводити більшість в оману стосовно істинних цілей правління (при владі, нагадаємо, ніколи не знаходяться народи, класи чи партії в цілому, але завжди - так звані правлячі еліти). Проте запитання залишається відкритим, оскільки слід вказати ще й на законні (легітимні) джерела влади.

Авторитетом, до якого прийнято звертатися в даному разі, як і раніше, залишається М. Вебер. Він виокремив три ідеальних типи легітимної влади. По-перше, *раціонально обґрунтована влада*, що передбачає існування в суспільстві усіма визнаних безперечних правил досягнення влади претендентами. Якщо правил, а це переважно закони про вибори, дотримувалися, претендент в результаті виборів наділяється відповідними повноваженнями й отримує право віддавати розпорядження й вимагати підпорядкування. Людина має владу тому, що є обраною, і такий порядок визнається та дотримується усіма. В сучасних демократичних суспільствах склався саме такий тип легітимності.

По-друге, *традиційна влада* підкріплена й обґрунтована посиланнями на раніше, до нас, заведений порядок, що пройшов перевірку часом, а тому є авторитетним. Влада царів, наприклад, освячувалася успадкованою від предків вірою в Богом дане або здавна усталене право тієї чи іншої особи чинити владу, карати чи милувати. Давність роду, що іноді вів генеалогічне походження від міфологічних героїв, була безумовним доказом права на владу. Птолемеї, колишній воєначальник Александра Македонського, захопив Єгипет силою і почав правити. Проте за звичаєм влада не могла знаходитися в руках людини безрідної, інакше вона була б нелегітимною. Згідно з джерелами, Птолемеї не знав навіть імені свого діда, проте йому склали генеалогію, де його прямим предком був названий Геракл. Та й у 90-і роки ХХ ст. домагання нащадків колишніх коронованих родів країн Східної

Європи на повернення трону подаються іноді в засобах масової інформації з великим співчуттям, неначе з визнанням традиційного типу влади.

По-третє, *харизматична влада* («харизма» - від грец. божественний дар, надзвичайна обдарованість) - це влада людини, послуги якої для країни та її народу неоціненні, це влада героя, що зробив неможливе, змінив попередній економічний та соціальний устрій, очолив революцію або завдав поразки агресору. Джерелом влади у цьому разі є надзвичайні заслуги, які викликають довіру і подяку більшості до людини, що перебуває на вершині влади. Харизматичні лідери існували завжди, проте, мабуть, лише в новітні часи їхні претензії на владу були підтримані переважною більшістю населення і виправдані в їхніх очах.

Ось кілька прикладів з історії: де Голль у Франції після другої світової війни, Ф. Кастро на Кубі, С. Хуссейн в Іраку. В СРСР Сталін розпочинав як «вірний учень та продовжувач справи», тобто підкреслювалась наступність влади, притаманна саме традиційній легітимності. Однак пізніше всі «перемоги» в економічному і державному будівництві (термінологія суто харизматична) почали пов'язуватися тільки з його ім'ям, що формувало образ харизматичного лідера. Сутності справи не змінює навіть та обставина, що приписані заслуги не завжди співмірні з реально зробленим, а влада утримується в руках в інший спосіб, адже обґрунтування влади все одно залишається харизматичним.

За Вебером, перший тип легітимної влади найбільшою мірою відповідає сучасним суспільствам, оскільки вони організовані бюрократично, а це слово в німецького соціолога не має негативного змісту. Суспільство бюрократично організоване тоді, коли організоване раціонально: визначені цілі та вибрані найефективніші засоби для досягнення їх, розраховані витрати, розподілені функціональні обов'язки, встановлена ієрархія влади, повноважень і відповідальності, визначені правила взаємодії частин соціального цілого, що функціонально та ієрархічно диференційовані.

Раціональна впорядкованість суспільства виявляє себе і в тому, що все помітнішу роль у забезпеченні життєдіяльності соціума відіграють різноманітні організації - економічні (підприємства та фірми), політичні (партії та рухи), суспільні, молодіжні, добродійні тощо. Організації також є бюрократичними, в них діють правила, норми, розпорядження, що регулюють усі взаємодії та підлягають заучуванню й виконанню; влада розподілена і закріплена так, що нижні ланки ієрархії підзвітні й підконтрольні вищим; управління організаціями здійснюється на підставі письмових документів (сьогодні ми б сказали, що організації породжують та обробляють «папери»); виконання керівних функцій в організації передбачає ґрунтовну спеціальну підготовку, потребує особливих здібностей та навичок і не може розглядатися в суспільстві як щось другорядне, претендуючи на частку поваги та визнання (престиж).

Взагалі Вебер наполягав на тому, що бюрократизація (раціоналізація) суспільства є передумовою домінування раціонально обґрун-

тованого типу влади, а ієрархія влади - найважливіший вимір соціальної стратифікації.

Причини нерівності Про одну з них - владу - щойно йшлося. Влада, повторимо, належить до речей, які неможливо розподілити порівну. Необхідність спеціалізації меншості на виконанні владних функцій природно призводить до нерівності. В деяких типах суспільств місце в ієрархії влади визначає і позицію у споживанні благ та послуг, і позицію в ієрархії престижу. До них належать насамперед тоталітарні суспільства, а також ті, в яких держава посідає центральне місце в регулюванні соціально-економічних процесів. Проте і в демократичних суспільствах влада не залишає поза увагою економічну активність, більшою або меншою мірою втручається у господарську діяльність, підтверджуючи і зміцнюючи свою легітимність впливом на розподіл доходів між різними верствами населення. Саме тому багато хто із соціологів вважає владу чинником, що визначає основні ознаки соціальної стратифікації, окреслює межі класів і груп, розташовує їх вище чи нижче один відносно одного.

Друга причина, згадувана в історії людства, мабуть, найчастіше, - це майнова нерівність (нерівність власності). Розгалужена мережа залежності відтворюється саме тому, що одні володіють багатом чим, а інші - нічим. Звідси випливав висновок: щоб зробити людей рівними, слід зрівняти їх у володінні майном і власністю. Цей висновок був забобом вже за часів Арістотеля, до того ж вельми шкідливим, оскільки живив ілюзії та марні сподівання на легке розв'язання дуже складних проблем. Що справді слід було б зрівняти, підкреслював філософ, так це людські прагнення та домагання, оскільки саме в людині закладені витoki стратифікації майна. Та чи можливо змінити людські істоти? Це не до снаги жодній людині. Сам Арістотель, як ми пам'ятаємо, у своєму проекті ідеальної держави запропонував інший шлях розв'язання проблеми.

Проте мрія соціальних низів про країну достатку і справедливості, де відмінності між молодими та старими, розумними й пересічними, войовничими та покірними, активними й пасивними не спричиняють різниці у володінні майном, де все перебуває у спільній власності, не зникла ні у Середньовіччя, ні в Новий час. У XIX ст. систематичне обгрунтування цієї мрії («перетворення соціалізму з утопії в науку») запропонували К. Маркс і Ф. Енгельс. У капіталістичному суспільстві, констатували вони, нижчий клас принижений, скривджений та знедолений. А все тому, що одні володіють знаряддями, засобами виробництва й капіталом, а інші - лише власною робочою силою. Такий розподіл умов виробництва призводить до непропорційного розподілу створених благ, життєвих шансів і можливостей. Приватна власність є невичерпним джерелом економічної поляризації на процвітаючу меншість та більшість, що ледь животіє на межі виживання. Економічна поляризація має своїм наслідком поляризацію інтересів, потреб, домагань і сподівань. Подолання прірви між розкішним життям та убогістю, до того ж не тільки убогістю благ, а й прагнень і можливостей,

вимагає передачі засобів та предметів праці у загальнодоступне користування, у спільне володіння.

Згідно з Марксом та Енгельсом, суспільна власність не зрівнює всіх за обсягом володіння благами, однак забезпечує більш справедливий розподіл багатства відповідно до затрат праці, її якості та ефективності. Отримуючи достатню частку необхідного продукту, індивіди більше часу приділяють розвитку своїх здібностей і талантів, долають закріпленість за вузькими трудовими і соціальними функціями. Якщо врахувати, що й держава розглядається в марксизмі як інститут, що відмирає, а навичками управління оволодіють буквально всі, то і влада як стратифікуючий чинник поступово зійде з історичної сцени і в майбутньому суспільстві її не буде, як і приватної власності.

Однак у суспільстві XIX ст. привілеї у споживанні настільки бажані й привабливі, що тих, хто володіє ними, неможливо умовити поділитися. Пригноблений клас, стверджується у марксизмі, зобов'язаний силою спонукати до перерозподілу, розпочавши відкритий класовий конфлікт. Його виступ повинен бути політичним, спрямованим проти влади, яка закріплює та обслуговує економічну нерівність. Це є виступ за гідні людини умови існування для більшості населення. Марксизм справив величезний вплив на політичну й соціальну думку минулого та нинішнього століть, став офіційною ідеологією революцій XX ст., державних і соціально-політичних утворень. Та й капіталізм зазнав змін не без впливу марксизму, еволюціонуючи у напрямі справедливого розподілу вироблених благ.

У 1945 р. вийшла друком стаття американських соціологів Кінгслі Девіса та Вілберта Мура «Деякі принципи соціальної стратифікації», в якій автори запропонували функціональне пояснення нерівності. Суспільство вони розуміють як певним чином організовану сукупність нерівноцінних позицій, одні з яких більш важливі для підтримання нормального функціонування, єдності й безпеки соціального цілого за інші. Позиція директора підприємства функціонально важливіша за позицію вахтера на тому самому підприємстві, а позиція генерала важливіша за позицію рядового солдата. Чим вища в ієрархії та чи інша позиція, тобто чим вищий статус, тим більших витрат для розвитку здібностей, кваліфікації та компетентності повинен зазнати індивід, що претендує на певну позицію. Розмаїття позицій вимагає різноманітності талантів та здібностей, частина з яких зустрічається досить рідко. Здобуття освіти розтягується іноді на роки, воно пов'язане із значними грошовими витратами, індивіди відмовляють собі в розвагах, докладають зусиль та зазнають психологічного тиску під час навчання, відкладають на невизначений строк задоволення окремих своїх потреб, пізніше порівняно з ровесниками беруть шлюб або досягають фінансової самостійності.

Суспільство заінтересоване в тому, щоб спонукати індивідів зазнавати подібних обмежень та переборювати труднощі набуття високої кваліфікації. Для цього майбутні позиції, що будуть заповнені, повинні забезпечити індивідам задоволення потреб у засобах існування та комфорту, розвагах та відпочинку, потреб у самоповазі та самоствердженні в

обсязі, що відповідає витратам на здобуття компетентності, а також адекватні функціональній значущості позиції. Суспільство «закладає» винагорода в позицію, і кожен індивід заздалегідь обізнаний, що він отримує в обмін на свої витрати та працю. До того ж диференційований доступ до задоволення базових потреб доповнюється диференціацією престижу, закріпленого в публічних оцінках та громадській думці.

Функціональна концепція нерівності викликала жваві дискусії, що періодично поновлюються і дотепер. Виявлюся, що реальність не вкладається в запропоновану схему (зрештою, в жодну схему вона й не може «вкластися»). Виникли труднощі з визначенням того, що таке «важливість» позиції. У ринковій економіці, крім того, винагорода залежить від багатьох випадкових обставин, а позиція, скажімо, «президент США» виявляється не найбільш високооплачуваною. Однак численні спроби емпірично підтвердити чи спростувати цю концепцію переконують в тому, що, мабуть, суспільство справді влаштоване так, як його уявили Девіс і Мур, а нерівність є для нього функціональною необхідністю підтримувати темпи зростання та протидіяти деградації.

У межах функціонального напрямку в соціології пояснення причин існуючої нерівності запропонував також Толкотт Парсонс. На його думку, нагадаємо, будь-яке суспільство постійно розв'язує низку фундаментальних проблем. Воно адаптується до зовнішніх та внутрішніх вимог, і цю функцію виконує економіка; воно висуває цілі й намагається їх досягти, і цю функцію виконує держава; суспільство підтримує оптимальну міру інтегрованості, і цю функцію виконує система законів і заходів з виконання їх, а також релігія та ідеологія; суспільство піклується про те, щоб індивіди якнайкраще були підготовлені до виконання професійних та соціальних ролей, і цю функцію виконують сім'я та інститут освіти.

Нормальна життєдіяльність суспільства передбачає ефективне розв'язання усіх названих проблем. Однак в тому чи іншому суспільстві одна з них може виявитися найважливішою, як і інститут, який відповідає за її розв'язання, що є результатом усієї сукупності історичних обставин, тенденцій попереднього розвитку. Якщо це проблема адаптації, то економіка є найважливішою сферою, як це і відбувається в сучасних розвинених країнах. Якщо основною стає проблема досягнення цілей, держава вирішальною мірою впливає на перебіг життя (як приклад такого типу суспільства Т. Парсонс наводив колишні соціалістичні країни, СРСР зокрема). Залежно від того, яка проблема визнана домінуючою і від якого інституту очікують її розв'язання, відповідна міра важливості приписується соціальним спільнотам, верствам чи групам, що пов'язані з конкретним інститутом. У першому випадку - це групи, що діють у сфері економіки, у другому - державні службовці (чиновники) різного рівня.

Крім того, базисною потребою для суспільства в цілому є соціальна інтеграція, об'єднання в єдине ціле усієї сукупності індивідів і створених ними груп. Для соціолога, на думку Парсонса, відмінність та нерівність представлені насамперед стратифікацією статусів у розумінні престижу, поваги та авторитету. У суспільстві люди завжди оці-

нюють один одного. Оцінка тим вища, чим більше індивіди перебувають під впливом загально визнаної системи цінностей, яка і виконує основну соціальну інтегруючу функцію, чим повніше втілюють її у своїх вчинках та переконаннях. Зміст та набір цінностей, що є критеріями моральної оцінки інших, визначаються тим, яка з проблем і який інститут домінують у цьому суспільстві. Ієрархія статусів є первинною щодо ієрархії багатства та ієрархії влади. Прихильники загальних цінностей та ідей на додаток до престижу одержують високий дохід (багатство), а за свої очевидні моральні чесноти наділяються ще й владою.

Отже, причини нерівності Парсонс вбачає у визнаних найважливішими в суспільстві інституті та системі цінностей, що його обслуговують. Американському соціологу колеги дорікали за перебільшення значення згуртованості індивідів і груп навколо загальних цінностей та підкреслене дистанціювання від стратифікуючої ролі економічного устрою й політичної влади. А втім, будь-яка серйозна концепція - це завжди перебільшення певної обставини. Однак не викликає сумнівів і те, яким згубним для суспільства і держави є руйнування загальної системи цінностей.

Наслідки нерівності У функціональній концепції нерівність трактується як щось абсолютно необхідне і позитивне для суспільства. Іншими словами, нерівність функціональна. Справа

в тому, що не існує більш ефективного шляху спонукати індивідів займати певні позиції та сумлінно і ретельно виконувати обов'язки, ніж захочувати їхні зусилля, розширюючи доступ до обмежених ресурсів задоволення потреб. Отже, нерівність формує і підтримує мотивацію учасників процесу відтворення соціального життя. Ієрархія позицій та винагород відкриває перед кожним чіткі перспективи професійної кар'єри та самореалізації, не дозволяє зупинятися на досягнутому, підвищуючи цінність культивування дедалі нових домагань і сподівань.

Прагнення зробити свій внесок максимальним або хоча б не послаблювати своїх зусиль, просування по стратифікаційній ієрархії підкріплюються винагородами та привілеями, що є недосяжними на нижчих сходинках. Оскільки винагороджується виконання, а не добрі наміри, конкретний результат, а не обіцянки, то у стратифікованій системі відбираються та просуваються найздібніші, компетентні та відповідальні працівники. Такий суспільний устрій (Вебер сказав би «ідеальний тип»), що понад усе ставить ділові якості та віддачу, можна по праву називати найсправедливішим з усіх, що існували досі. Проте реальність завжди відхиляється від ідеального типу.

Взаємозв'язок (позитивна кореляція) місця в соціальній структурі та ціннісних орієнтацій особистості сьогодні в соціології ніким не заперчується. Численні дослідження підтвердили, що чим складнішою та відповідальнішою є праця індивіда, чим вищу позицію він займає, тим підвладніший цінностям саморегуляції своєї поведінки, ініціативи і відповідальності, тим терпиміший до проявів нонконформізму, відкритий для сприйняття нового. І навпаки, чим нижча позиція індивіда, чим більш рутинною й одноманітною працею він займається, тим консервативніші

його погляди, з більшим бажанням він визнає особливу цінність підпорядкування, слідування настановам та розпорядженням і тим менш терпимий до проявів нонконформізму. Нерівність статусів продовжується та закріплюється розбіжністю в ціннісних перевагах і орієнтаціях.

У створенні та підтриманні мотивації, по суті у формуванні інтересу, в забезпеченні справедливості, зміцненні залежності між індивідом та соціумом чимало соціологів вбачають основний позитивний ефект нерівності. Проте й негативний ефект, дисфункції нерівності цілком очевидні. На початку 50-х років їх проаналізував американський соціолог Мелвін Тьюмін. Стратифікований доступ до матеріальних благ як основи розвитку схильностей і здібностей, до якісної освіти не забезпечує рівності можливостей двом однаково талановитим вихідцям з різних економічних класів. Виходець із заможнішого класу має більше шансів закінчити престижний університет з бездоганною репутацією підготовки у компетентних фахівців і з високою вартістю навчання, що неймовірно важливо для подальшої кар'єри.

Далі, стратифікація приводить до формування еліт у різних сферах діяльності, які використовують раціональні, правові та моральні аргументи й засоби з тим, щоб зберегти за собою і передати у спадок досягнуті привілеї та пільги. Нарешті, стратифікаційна система неспроможна забезпечити однакову лояльність до нерівності серед усіх верств населення. Серед непрестижних, непривілейованих верств визрівають невдоволення своїм становищем та підозра щодо справедливості наявного соціального устрою, що зменшує міру інтегрованості суспільства, прихильності як до цінності нерівності, так і до загальних цінностей. Вони, можливо, і не виступатимуть відкрито, але не будуть розуміти того, що відбувається, або втратять сенс демонструвати лояльність до домінуючих норм та зразків поведінки, у них не сформується мотивація на те, щоб повноцінно брати участь у загальних справах.

Стратифікаційна система пропонує індивідам соціальне та особистісно значущі цілі, а також визнані культурою інституціональні засоби та норми досягнення їх. Однак не всі мають однаковий доступ до засобів, внаслідок багатьох причин засоби та норми можуть не привести до досягнення цілей. Якщо неспроможність реалізувати життєві плани та наміри на основі звичних і раніше дійових стандартів поведінки стає масовим явищем, якщо індивіди раптом відкривають для себе, що домагатися бажаного не забороняється будь-якими засобами, а інструментальність, ефективність поведінки ставиться понад усе при знеціненні колишніх культурних заборон та обмежень, то такий стан у соціології, слідом за Емілем Дюркгеймом, називають *аномією*, тобто відсутністю загальнозначущих норм або їх цинічним ігноруванням.

Аномія супроводжує процес девальвації попередніх моральних і ціннісних підвалин, коли збагачуватися дозволяється за будь-яку ціну, а досягти перемоги - будь-якими шляхами, коли мета виправдовує засоби. Це звичайно період кризи, різкого зламу усталеного ритму життя та зміни правил поведінки і взаємодії. Однак вона цілком природно виникає і за умов формування високої і стійкої мотивації членів суспільства щодо досягнення успіху та процвітання. Практично завжди іс-

нує розбіжність між бажаннями (потребами) та можливостями задоволення їх. Іноді вона стає занадто великою та нестерпною, частина індивідів зневірюється у собі і своїх можливостях, стає несприйнятливою до запропонованих з боку суспільства стимулів і мотивів. А якщо мета приваблива, частина індивідів та груп нехтує легітимними зразками поведінки і приймає нові, що найкоротшим шляхом приведуть до значущих цілей. Певно, аномія є необхідним побічним продуктом нерівності, тією ціною, яку неминуче доводиться платити за намагання підтримувати високу мотивацію членів суспільства, активність і продуктивність їх на прийнятному рівні.

Перспективи нерівності

Сьогодні людство, мабуть, примирилося з невідворотністю нерівності, але нерівності, яка не ображає людської гідності, спирається на чіткі та зрозумілі засади, не припускає узурпації благ і можливостей для виключного користування окремими індивідами чи групами.

Як свідчить досвід останніх десятиліть, рівність у світі не зростає, однак поліпшення умов існування перетворює нерівність, що зберігається, на припустиму й легітимну. Наука і мистецтво жити в нерівності полягає нині в тому, щоб створити та вчасно видозмінювати механізми компенсації неминучих наслідків її. Не випадково, наприклад, досить широке коло благ та можливостей, пов'язаних із задоволенням найважливіших життєвих потреб і домагань, в економічно розвинених країнах порівняно швидко потрапляє у розпорядження широких мас населення. На це орієнтується виробництво товарів та послуг, нові продукти в найкоротший строк стають доступними для пересічного покупця. Елітне та престижне споживання зберігається, але на фоні не злиднів, а досить високого достатку

Ідеалом і реальною практикою, що компенсує негативні наслідки стратифікації, стає «рівність стартових можливостей». Образ бігунів, що завмерли на стартовій лінії, переконливо і, мабуть, вичерпно розкриває його зміст. Доступу до старту не обмежують станові, національні, расові, класові і будь-які інші привілеї. Принципи політичної рівності та економічної свободи гарантують участь усім. Дистанція ж для всіх однакова - по пересіченій місцевості ринкової економіки до високих прибутків, соціального престижу, влади. Індивіду, що стає на шлях самостійного життя, пропонують показати себе, почавши з нуля, досягти того, на що здатен. На фініші, який, як відомо, недосяжний для всіх одночасно, кожен повинен констатувати, що всіма здобутками він зобов'язаний лише самому собі (*self made man*).

Насправді, зрозуміло, не доводиться говорити про рівність можливостей вихідця із заможної сім'ї і з бідної. Проте ця обставина не змінює принципу, за яким окремі індивіди й суспільство в цілому повинні невтомно піклуватися про те, щоб незалежно від місця в соціальній ієрархії кожен реалізував себе згідно з критеріями домінуючої системи цінностей і мав однакові з іншими шанси втілити в життя свої мрії та наміри. Якщо освіта, наприклад, платна, то створюється система позичок, дотацій, субсидій, що не дає змоги платні за освіту перетво-

ритися на нездоланий бар'єр, перешкодити будь-кому набути бажаної кваліфікації або посісти обрану позицію.

Компенсатором нерівності є також механізм формування так званого середнього класу. Уявлення про нього супроводжували спроби впоратися з дилемою «багатство - бідність». Уже для Арістотеля кращими людьми були ті, що належали до середнього класу, з помірними бажаннями, здатні приборкати терзання і муки жадоби, протистояти пристрастям й емоціям. Один з авторів американської конституції Томас Джефферсон мріяв наділити кожного американця 50 акрами землі і таким чином реалізувати уявлення про середній клас. І нині до «середнього» належить переважна більшість населення, що володіє достатніми засобами для замомного існування та заперечує колишню поляризацію на багатих і бідних. Наявність численого середнього класу недвозначно вказує на досягнення суспільством фази прийнятної, легітимної нерівності, що не розпалює соціальні чвари та ворожнечу. Нині для багатьох суспільств формування середнього класу є метою і нагальною потребою в процесі досягнення високого ступеня стабільності і соціальної інтеграції.

§ 4. СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ

У стратифікованих суспільствах, а інших просто не існує, винагорода у вигляді доходу, престижу та влади немовби закладена в конкретні позиції. Індивіди можуть володіти ними, рухаючись між позиціями. Процес переміщення між ієрархічно і функціонально організованими елементами соціальної структури (класами, верствами, групами та категоріями населення, позиціями) називають *соціальною мобільністю*. Збільшити чи зменшити дохід, владу, престиж як результат переходу на іншу позицію, до іншої групи означає здійснити соціальну мобільність. Соціологи вивчають *міжгенераційну мобільність*, порівнюючи соціальне становище опитуваного із соціальним становищем батьків (частіше батька), а також *внутрішньогенераційну мобільність*, фіксуючи зміну соціального становища і статусу респондента протягом життя.

У соціології найкращим способом отримання інформації про соціальну стратифікацію є вивчення соціальної мобільності. Справді, щоб простежити за рухом, слід якнайточніше описати, визначити, виміряти ті позиції, між якими просуваються індивіди, встановити суспільне значущий критерій (чи критерії) їх ієрархізації (ранжування). Тільки в деякому просторі нерівностей має сенс твердження про мобільність, адже в іншому разі неможливо буде говорити ні про напрямки руху, ні про швидкість, ні про подолані відстані.

Пітирим Сорокін про мобільність

У 1927 р. у Нью-Йорку П. Сорокін видав працю «Соціальна мобільність», у якій формулює завдання, основні поняття і принципи дослідження різноманітного руху індивідів у неоднорідному соціальному просторі. Мобільність Сорокін визначав як перехід, переміщення соціального об'єкта з однієї позиції на іншу.

Соціальним об'єктом може бути індивід, група, радіо, автомобіль, мода, ідеологічна доктрина, коротко кажучи, всі продукти людської діяльності. В суспільстві з ними відбуваються найрізноманітніші метаморфози: вони старіють, занепадають, стають менш привабливими. Увесь цикл існування їх виявляється в досить складній кривій руху, іншими словами, в мобільності. Ставлення до моральних норм і творів мистецтва з часом змінюється, зазнає змін і зміст норм. Не є сталими й уявлення людей про пристойне та непристойне, індивіди відкидають одні умовності і виробляють інші. Ставлення, оцінки, норми, уявлення «мобільні», і соціолог намагається з'ясувати, в якому напрямі вони еволюціонували. Соціальна система в цілому також мобільна, трансформуються її основні інститути, виникають нові, видозмінюються форми політичної влади.

Вивчення соціальної динаміки Сорокін вважав основним обов'язком і турботою соціолога. Проте у книзі, яка вийшла друком 1927 р., він аналізує виключно мобільність індивідів, її умови та інтенсивність, а також мобільність груп у періоди революційних перетворень у суспільстві. Мобільність є вельми зручним об'єктом дослідження, адже рух індивідів, як і будь-який інший, піддається вимірюванню. В параметрах мобільності, крім того, заковдані важливі відомості про стан суспільства, і соціолог здійснює своєрідну діагностику, схожу на те, як лікар за тиском крові оцінює стан пацієнта.

У суспільстві завжди наявні три основні форми нерівності (стратифікації): *економічна* стратифікація за рівнем доходу, в якій багатство та бідність - лише полюси, між якими розміщуються більше чи менше відмежовані одна від одної верстви; *політична*, що означає поділ населення на правлячу меншість і підпорядковану більшість; і нарешті, *професійна*, згідно з якою професії знаходяться в ієрархії тим вище, чим важливіші функції вони виконують в організації життя суспільства та контролю за підтриманням порядку.

Спостерігаючи за рухом, ми можемо визначити інтенсивність мобільності та її дистанцію, тобто скільки індивідів з конкретної групи перемістилися до іншої групи, яким напрямом руху надають перевагу, а також кількість пройдених щаблів соціальної драбини. Враховуючи величину групи та чисельність вихідців з неї, що досягли високостатусних позицій, можемо оцінити шанси на соціальне просування тих, хто належить до групи. В цьому разі мобільність є визначником міри рівності чи нерівності між групами. Порівняння цього показника за різні періоди часу дає змогу зробити висновки стосовно глобальних тенденцій розвитку людства.

Узагальнивши досить широкий історичний матеріал, Сорокін дійшов висновку, що флуктуації індивідів між соціальними позиціями не мають певної тенденції, в кожній окремих проміжок часу вони визначаються боротьбою між силами стратифікації, які обмежують мобільність, і силами егалітаризації (від франц. *egalite* - рівність), що полегшують її. Іншими словами, соціальний прогрес не несе із собою автоматичного зростання масштабів та інтенсивності переміщень.

Сучасні дослідження мобільності На 50-80-і роки припадає бурхливе зростання емпіричних досліджень мобільності. Загальне визнання дістала теза, згідно з якою класова і професійна стратифікація залишаються найважливішими в сучасних суспільствах. Відповідно вивчалася класова і професійна мобільність. Інтерпретація класів здійснювалась у термінах, значення яких бере початок у соціальних теоріях К. Маркса та М. Вебера, внаслідок чого визначальним був критерій власності. Проте останню, як правило, доповнювали найважливішими характеристиками професії. Мабуть, найпоширенішою та найбільш відомою з низки подібних розробок стала згадана вище класова схема Дж. Голдторпа, яка застосовувалася саме для вивчення класової мобільності у Великобританії.

Американські соціологи вважають за краще мати справу з професією і відповідно з професійними категоріями. У професії (занятті) є багато ознак, кожна з яких може бути використана як критерій стратифікації. Це і доход, і рівень освіти, і складність праці (кваліфікація, відповідальність, самоконтроль), і престиж. Всі заняття, наприклад, розподіляються між розумовою та фізичною працею, всередині кожної з цих великих категорій вони стратифіковані за рівнем освіти і кваліфікації, а отже, і винагороди. Виявляючи відмінності між батьками та синами в належності до виділених категорій, соціолог фіксує факт мобільності.

Ознаки професій до певної міри узгоджені між собою. У США дохід позитивно пов'язаний з рівнем освіти індивіда та престижем його професії. Беручи до уваги цей факт, Пітер Блау та Отіс Данкен запропонували методику побудови індексу професійного статусу, що враховує три змінні - доход, престиж професії, кількість років навчання в навчальних закладах. Відповідно до цього кожне заняття було оцінене у балах від 0 до 96 і віднесене до однієї з 19 категорій з п'ятибальним інтервалом (0-4, 5-9 тощо). Ця вражаюча спроба запропонувати кількісну модель стратифікації суспільства і точними математичними методами вивчити соціальну мобільність була викладена в опублікованій у 1967 р. книзі «The American Occupational Structure». Вони вважали, що дослідження мобільності передбачають аналіз тих умов, які впливають на професійні досягнення та кар'єру в межах наявних форм соціальної нерівності.

У сучасних дослідженнях визнано за доцільне розрізняти мобільність структурну та обмінну (циркулюючу). *Структурна мобільність* зумовлена змінами в економіці й технології виробництва. До таких змін належать індустріалізація, а пізніше - зростання значення сфери послуг, скорочення чисельності зайнятих у сільському господарстві, зрушення в структурі професій та робочих місць під впливом сучасної техніки і технології. Поступово скорочуються частка порівняно простої трудової діяльності і потреба в ній та збільшується потреба у складній праці. Відповідно зростають вимоги до компетентності та кваліфікації індивідів. Кожне наступне покоління застосовує вдосконалену порівняно з попереднім періодом структуру робочих місць та місць у навчальних

зкладах. Щоб відтворити структуру позицій, що зазнала змін, поколінню дітей потрібно не наслідувати заняття і статус батьків, а здійснити мобільність. І це не вибір їх, це ззовні продиктована необхідність.

На відміну від сказаного вище, обмінна мобільність зумовлюється виключно соціальними факторами. Мається на увазі розширення можливостей здобути вищу освіту, зростання обсягів соціальних гарантій та пільг, що надаються суспільством і державою з метою вирівнювання шансів на досягнення економічного і соціального успіху, а також утвердження домінуючої структури цінностей і мотивації досягнень. Саме цей вид мобільності переважно інтересує соціологів, що прагнуть простежити процес утвердження «м'яких», неконфронтаційних форм нерівності, поліпшення умов існування індивідів та груп.

Отже, мобільність існує тому, що змінюється економічна і професійна структура суспільства, а також більш сприятливими стають умови формування та розвитку індивідуальних здібностей. Однак у соціологічному дослідженні головним джерелом інформації залишається респондент, а все, що пов'язане з його соціальним оточенням, є умовами та передумовами мобільності. Таким чином, вона похідна і від статусних характеристик респондента та його сім'ї. Статусні характеристики, або, як їх ще називають, незалежні змінні - це професійний та освітній статус батьків, їхній доход, місце проживання респондента до 15-річного віку (соціалізація у місті чи в сільській місцевості впливає на особливості формування ціннісних орієнтацій та домагань), кількість братів і сестер, здобута респондентом освіта, статус першого місяця роботи.

Здійснена мобільність, статусні характеристики досягнутої позиції, що визначаються у термінах доходу, престижу, необхідного рівня освіти і компетентності, стають тоді залежними змінними. З'ясувалося, що шанси на досягнення привабливих позицій тим більші, чим престижнішою і високооплачуваною працею зайняті батьки, чим у більшому місті проживав респондент, чим менше у нього братів і сестер.

Мобільна поведінка

Нерівномірний розподіл винагород між соціальними позиціями спонукає індивідів прямувати саме до таких, які здатні найповніше задовольнити їхні домагання. Врешті-решт, надавати перевагу кращому, що приваблює, перед гіршим, що дратує, цілком природно. Однак, щоб мобільність відбулася, це «краще» має бути порівняно доступним, а в індивідів має скластися раціональна мотивація на його досягнення. В цьому разі мобільність стає не просто рефлекторною реакцією на зовнішні умови, а значущим вибором індивідами і групами соціального та економічного статусу, який звичайно відбувається з урахуванням наявних умов відтворення життя, цінностей і норм найближчого соціального оточення, уявлень про шляхи та міру задоволення потреб і запитів (про стиль життя), тобто поведінкою.

Індивіди, без сумніву, відрізняються щодо сприйняття запропонованих умов існування, а також здатності і потенціалу пересуватися у стратифікованому соціальному просторі, долаючи наявну нерівність. Погоджуючись з певними критеріями і принципами, вони вибудовують

життєві та професійні плани, відшукують чи створюють ресурси, що забезпечують їхню поведінку. До того ж сукупність вчинків, намірів, переваг, нахилів, пов'язана з мобільністю, є не тільки вимушеною, а й довільною. Мобільність - це випробовування міцності й піддатливості тенденцій середовища інтенціями індивідів. У процесі взаємодії із середовищем властивості зовнішнього світу переосмислюються й реінтерпретуються. Корекція планів і намірів також свідчить про активність індивідів.

Соціальні суб'єкти цілеспрямовано пересуваються між елементами соціальної структури. Звідси виникає ілюзія стосовно того, що мобільна поведінка завжди і в будь-якому разі раціональна, начебто без особливих труднощів можна визначити цілі та мотиви, які індивіди усвідомлюють, а також варіанти, з яких вони вибирають, перш ніж змінити позицію. Справді, частина актів мобільної поведінки є раціональною і здійснюється після роздумів та консультацій. Однак не можна заперечувати й інше. Далеко не завжди поведінка орієнтована на свідомо висунуті цілі, зумовлена добре усвідомленими потребами й інтересами. Немотивовані вчинки, поспіхом прийняті рішення також можуть викликати і справді викликають переміщення. Здавна відомо, що мобільна поведінка є також і поведінкою наслідувальною. Індивіди поводяться певним чином саме тому, що так роблять їхні близькі або друзі.

Мобільна поведінка - це складний процес вибору цілей переміщення, спроб здійснити їх, а також процес своєчасного коригування програм дії. Очевидно, соціально-економічна ситуація в суспільстві, нерівність у винагороді різних позицій, міра індивідуальної та групової закріпленості за видами праці й територіями визначають основну частку мотивів та можливостей для здійснення мобільності. Комплекс подібних умов становить конкретну примусову силу, що до певної міри дозволяє мобільність або забороняє її.

Проте орієнтації на майбутню соціальну позицію складаються переважно в сім'ї, що явно чи латентно нав'язує життєві та соціальні пріоритети. Задаючи конкретне бачення світу, образ бажаного майбутнього, ставлення до наявних умов існування, формуючи очікування та домагання, визначаючи умови задоволення їх, сім'я надає фінансову та емоційну підтримку професійним і життєвим планам підростаючого покоління. Невдалі спроби досягти бажаного потребуватимуть зміни програми дій, можливо, навіть зниження рівня домагань, складання нових планів, знаходження компенсації нереалізованим задумами, спонукатимуть до пошуку нових ресурсів для досягнення мети.

Мобільна поведінка є своєрідною комунікацією між суспільством (державними структурами і господарським механізмом) та індивідом (групами індивідів). Державні структури, соціальні інститути, механізми ринкової і неринкової економіки спонукають та примушують до певного типу поведінки і до конкретних напрямів мобільності. Індивіди та групи індивідів підпорядковуються цим вимогам або намагаються зберегти відносну свободу самовизначення, досягти нормальних та прийнятних умов існування. Ставлення до оточуючих соці-

ально-економічних реалій диференціює індивідів. Одні погоджуються із запропонованими соціумом правилами гри, приймають нав'язану ієрархію цінностей і стандартів поведінки, інші не погоджуються і не приймають. Одні докладають максимальних зусиль до виконання накреслених планів, інші впадають у відчай від першої ж невдачі. Одні перебувають у постійному пошуку ресурсів, що допоможуть привести до намічених цілей, інші нічого для цього не роблять.

Наслідки мобільності

Два очевидні підсумки мобільної поведінки постають перед індивідом. Якщо мобільність відбулася, той, хто здійснив її, переконається у дієвості існуючих принципів та норм, у справедливості соціального устрою. Вербальне, на словах, і діями він ладен демонструвати прихильність до домінуючих цінностей, лояльність до наявного устрою. А коли спроба соціального сходження не вдалася, коли внаслідок різних обставин індивід опинився на «соціальному дні», то й результатом швидше за все буде аномія. Розвиткові подібної хвороби, без сумніву, сприяє невдалий особистий досвід просування в стратифікованому просторі. Інші наслідки не такі помітні і значно рідше обговорюються в соціологічній літературі, проте вони не менш важливі для усвідомлення процесів диференціації і стратифікації в суспільстві.

Між класами і групами відбувається постійний обмін індивідами, через це чисельність одних елементів соціальної структури зростає, інших - зменшується. Для групи такі коливання чисельності мають певні наслідки.

У тих групах і верствах, які масово залишають індивіди, спостерігаються посилення однорідності, зниження загального рівня кваліфікації та компетентності. В історії нашої країни неважко віднайти такі приклади. Мабуть, саме такими були наслідки масової мобільності із селянства до робітничого класу. І тепер сільську місцевість залишає передусім найбільш здібна та освічена частина дорослого населення. Зустрічний потік з міста в середині 90-х років не міг компенсувати втрат. Візьмемо інший приклад. Економічна криза останнього десятиліття призвела до того, що різко збільшився відплив з професійних груп наймолодших, найбільш ініціативних та підприємлих, а в перспективі, напевне, найкомпетентніших. Наукові співробітники, кваліфіковані інженери та робітники просувалися до позицій, що могли задовольнити їхні матеріальні потреби, внаслідок чого знижувалися якість та потенціал груп, які вони залишали.

Не настільки однозначними є наслідки для тих елементів соціальної структури, до яких вливаються основні потоки мобільних індивідів. Насамперед вони стають неодноріднішими. Внаслідок зростання чисельності периферійних прошарків стираються межі групи. Стає неможливим чітко визначити сталі центри груп, вони розпадаються або втрачають виразність під натиском мобільних індивідів, практично непомітно перетворюючись на неадаптовані прошарки, де нагромаджується основна маса схильних до виходу з груп. Такий розвиток подій був характерний для примусово здійсненої індустріалізації, під час якої в

найкоротший історичний строк робітниками за статусом, але не за звичками та побутом стали мільйони колишніх селян. Не виключене також протиставлення ядра та периферії групи, що ґрунтується на розпізнаванні корінних та некорінних членів у межах явного чи латентного конфлікту («кадрові» робітники та інші, корінні жителі та приїжджі).

З іншого боку, зростання неоднорідності може мати і позитивні ефекти. Асиміляція мобільних індивідів вимагатиме корекції системи цінностей, ідеалів, стандартів поведінки. Нова якість групи виникає в процесі взаємодії гетерогенних елементів, попередніх та привнесених тими, хто здійснив мобільність. У побутовому уявленні цьому відповідає вливання «свіжої крові». Проте якщо статусні групи поступаються лише надзвичайній енергії та наполегливості окремих «вискочок», то сучасні класи та професійні групи утворюють сполучену систему, в якій переміщення індивідів відбувається більш-менш вільно, внаслідок чого проникнення сторонніх поглядів та звичаїв перетворюється на постійний чинник. Крім того, відкритість групи чи категорії для рекрутування нових членів перешкоджає перетворенню її на кастоподібне соціальне утворення.

Не тільки з групами, а й з індивідами, що здійснили мобільність, дещо відбувається. Вихідці з конкретного прошарку населення мають певний комплекс цінностей, сподівань та домагань. З ним вони приходять у нову для себе спільноту. Порівняно стабільні світогляд і світосприймання, специфічний спосіб життя, переконання, уподобання - з усім цим доводиться розлучитися або модифікувати їх. До того ж інерційність надбаного комплексу значна, він складається роками, і відразу змінити його не вдається. Індивіди, що перемістилися, деякий час становлять неорганічні елементи групи, і це виявляється іноді дуже чітко в життєвому влаштуванні, звичаях, спілкуванні.

Адаптація до нових вимог і нового середовища є іноді досить тривалим процесом. При цьому мало ймовірно, що відбувається просте витіснення одних цінностей та норм іншими. Два крайніх випадки визначають межі можливих наслідків. По-перше, відносно безболісна інтеграція з групою якщо не самого індивіда, який здійснив мобільність, то принаймні його дітей. По-друге, втрата усіх орієнтирів, виникнення вироджених маргінальних станів і орієнтацій, іншими словами, та сама аномія, однак на тлі втрати коренів і неспроможності сприйняти нові культурні зразки, призвичаїтися до нового середовища. Та найбільш ймовірно виникає низка змішаних, перехідних форм і станів свідомості, звичаїв, очікувань та домагань, навичок спілкування і поведінки.

Образи суспільства

Певний образ суспільства (уявлення про найбільш глибокі нерівності, домінуючі соціальні інститути і системи цінностей), як правило, передре соціологічному вивченню мобільності. Тут, як і в інших випадках, знання про ціле задає контекст інтерпретації і пояснення фіксованих параметрів руху. Ми розуміємо, в якому напрямі і чому переміщуються індивіди. В той же час образи суспільства є результатом досліджень мобільності, їх висновком. Склалася низка стереотипів, до яких соціологи апелюють або які пред'являють у міру потреби.

За Сорокіним, наприклад, історія здійснює не прямолінійні, а тільки колові рухи. Тому кожне суспільство проходить кілька етапів: зародження - розквіт - занепад. На кожному з них масштаби та інтенсивність мобільності, доступність привабливих позицій залежать від результату взаємодії тенденцій стратифікації та егалітаризації. Проте розквіту відповідає максимально розвинена структура суспільства, що складається з досить великої кількості груп і категорій. Різноманітність груп дає змогу реалізуватися, самоздійснитися різноманітності талантів і схильностей. У диференційованому суспільстві індивідам у цілому легше йти за своїм покликанням. Розквіт супроводжується і найінтенсивнішою мобільністю.

Погляди П. Сорокіна не відзначаються великою популярністю. Вони не такі відомі, як розповсюджені загальнодоступними підручниками із соціології. У засади останньої закладена суттєва відмінність між «традиційним» та «сучасним» суспільствами. У традиційному, кастовому і феодальному, суспільстві переважають застигли, жорсткі структури та інститути, що створюють практично нездоланні відмінності в авторитеті, правах і можливостях, у достатку. Статус тут визначається шляхетністю походження, давніми привілеями, титулами. Його зміна є швидше випадковістю, що підтверджує правило раз і назавжди досягнутого соціального становища. Це *закрите* суспільство. На противагу традиційному в сучасному суспільстві мобільність - явище масове, законмірне, але не випадкове. Вона є прямим результатом політичної та економічної свободи і рівності можливостей, поширених серед усіх станів. Це *відкрите* суспільство.

Зрозуміло, що і «закрите», і «відкрите» суспільства є деякими ідеальними конструкціями. В соціальному житті не буває повної незалежності від різних структур і закладів, як і безумовного підпорядкування їм. Незалежність неможлива хоча б тому, що ресурси задоволення індивідуальних потреб контролюються переважно організаціями і соціальними інститутами. Завжди існує дистанція, що відмежовує індивіда від життєво необхідних ресурсів, дистанція, яку він намагається скоротити, завжди є перепони, що перешкоджають мобільності. Так само неможлива і цілковита залежність, адже індивідам вдається протистояти диктату соціальних структур і отримувати доступ до ресурсів та благ. Реалії, з якими має справу соціолог, безумовно підлягають аналізу з огляду на можливість вибирати професію, місце проживання, соціальне положення, робоче місце, тобто з огляду на свободу здійснювати мобільність.

Мобільність в Україні

Сучасне українське суспільство є суспільством змішаного типу, в якому статус і приписується, і досягається, де діють фактори, що спонукають до мобільності та перешкоджають їй. Дефіцит багатьох видів ресурсів, істотні відмінності у рівні та якості життя в сільській місцевості та місті, у великих і малих містах - все це визначає основну різницю потенціалів, яка змушує індивідів рухатися до місць скупчення благ і послуг.

Однак система прописки, відсутність ринку житла, низькі доходи переважної більшості населення помітно звужують канали мобільності.

Тим часом протягом кількох останніх десятиліть мобільність була і масовою, і інтенсивною, можливо, швидше вимушеною, ніж добровільною.

За життя одного покоління українське суспільство з переважно аграрного перетворилося на індустріальне. Якщо в 1940 р. 47 відсотків працездатного населення становили селяни, то на початку 90-х років зайнятих у сільському господарстві було тільки 14 відсотків. До того ж статус селянина практично не успадковується. Для молодого покоління переїзд із села до міста є нормою. Свої життєві плани юнаки та дівчата пов'язують із зміною статусу, передбаченого народженням у певному населеному пункті. У рідній місцевості їх нічого не приваблює й не тримає. Не приваблює повсякденне життя в обмеженому колі трудових занять з труднощами задоволення елементарних життєвих потреб, практично цілковитою відсутністю сучасних засобів комунікації та навчальних закладів, низькою якістю освіти в середній школі.

За таких умов мобільність сприймається і батьками, і дітьми як життєва необхідність. Батьки, зі свого боку, не бажають дітям долі, яка навіть віддалено нагадує їх власну. З існуючими соціальними та економічними умовами життя батьки звиклися, але не вважають їх прийнятними для своїх дітей. Неприйняття наявних реалій, їх невідповідність домаганням та очікуванням спонукає, якщо не сказати змушує, здійснювати мобільність.

Переїзд до міст протягом останніх десятиліть за характером та спрямованістю був і залишається децентрованим, до якомога більших міст, до центрів областей, до столиці республіки. Саме там концентрувалися різноманітні освітні заклади, аж до початку 90-х років було перевиробництво робочих місць і вони розцінювалися як привабливіші, там більш різноманітні форми проведення дозвілля, ширші можливості для престижного споживання чи імітації його. До того ж інтенсивність мобільності була високою в 40-і та 50-і роки, коли особливо суворими були обмеження щодо зміни місця проживання. Сільські мешканці, як відомо, не мали паспорта, без якого неможливо було кудись виїхати та влаштуватися на роботу (мешканців міст закріплював за місцем народження інститут прописки). У відносно привілейованому становищі перебувала молодь, її вивозили із села шляхом трудової мобілізації та організованого набору до міських професійно-технічних училищ. Молодість була найреальнішим шансом вирватися із зумовленої обставинами колії і спробувати пробитися до більш сприятливих життєвих умов.

Ті, хто перебрався до міста, віддають перевагу заняттям, які забезпечують надійний матеріальний і не дуже високий соціальний статус. Професія вчителя особливо приваблює дівчат. Юнаки влаштовуються на роботу переважно в промисловості і на транспорті. Вони становлять 2/3 кваліфікованих робітників. Проте і серед зайнятих неprestижною фізичною працею більшість (3/4) - колишні мешканці сіл. Діючі обмеження на прописку змушували сільську молодь працювати в тих галузях і на підприємствах, які мали дозвіл міської влади на залучення нової робочої сили. Як правило, це професії в будівництві та промисловості. Тому шанси міської і сільської молоді отримати пристойну роботу були заздалегідь нерівними.

Городяни за походженням намагалися стати освіченішими за батьків, закінчити вищі заклади освіти, чого не могли зробити їхні батьки. Однак чим нижчий рівень освіти батьків, тим скромнішими є освітні запити дітей. Наприкінці 80-х років 48 % юнаків, батьки яких не мали закінченої середньої освіти і займалися фізичною працею, хотіли здобути вищу освіту. Такий рівень освіти приваблював 54 % тих, у кого батьки були зайняті фізичною працею і закінчили середню школу, а також 79 % тих юнаків, батьки яких мали вищу освіту.

Проте реалізувати плани відносно освіти вдавалося далеко не відразу. Багато мешканців міста починали трудовий шлях з найнижчих ступенів соціальної ієрархії, навіть якщо жили у великому місті з кількома вищими закладами освіти. Наприклад, у Києві у 80-і роки кожен третій юнак чи дівчина починали з робочих місць низькооплачуваної фізичної праці. Статус батьків тут майже не мав значення. Лише кожен четвертий виходець із сім'ї кваліфікованого робітника також став кваліфікованим робітником після закінчення професійного училища і лише кожен двадцятий одразу після закінчення середньої школи вступав до інституту. Діти батьків з вищою освітою частіше ставали студентами вузів з першої спроби (39 %). Проте і серед них кожен п'ятий змушений був починати самостійне життя, займаючись некваліфікованою працею.

Приблизно до 30-річного віку більшість молоді досягла рівня освіти та кваліфікації батьків. Серед дітей робітників лише кожен двадцятий займався некваліфікованою фізичною працею. Якщо батько був кваліфікованим робітником, то 16 % синів не зрівнялися з ним за кваліфікацією, 24 % зрівнялися, інші здобули середню спеціальну і вищу освіту. Лише кожен п'ятий виходець із сім'ї, де батьки зайняті простою розумовою працею і не мають вищої освіти, до 30-річного віку залишався у групі за походженням, кожен третій ставав кваліфікованим робітником, а кожен другий - фахівцем з вищою освітою. Тільки кожен десятий з дітей, що мали батьків з вищою освітою, переходив у групу зайнятих фізичною працею, а три чверті закінчували вищі заклади освіти і належали до тієї самої верстви, що й батьки. На відміну від селянства у цій категорії наслідування дітьми соціальної позиції батьків було нормою. Позиції, але не професії, оскільки діти здійснювали професійну мобільність і надавали перевагу зовсім іншим заняттям.

Низка об'єктивних обставин враховувалася молоддю при виборі напряму соціальної мобільності. Доходи зайнятих кваліфікованою фізичною працею у ті роки були помітно вищими, ніж доходи тих, хто працював після закінчення вузу. Перші досить швидко досягали засад самостійного та незалежного матеріального існування. Іншим потрібно було іноді більше десяти років, щоб досягти самостійності. І в 90-х роках реальність була такою, що в позиції творчої та змістовної праці не була закладена винагорода, яка б компенсувала додаткові витрати. Останні покривалися за рахунок батьківської сім'ї, яка перерозподіляла частину своїх доходів молоді.

Основним напрямом міжгенераційної та внутрішньогенераційної мобільності було соціальне сходження, посідання високостатусних по-

зицій у суспільстві, але і зустрічний рух уздовж соціальної ієрархії також був досить жвавим. Стосовно України не доводиться говорити про закріплення певної групи або прошарку за малопривабливою, тяжкою фізичною працею. Дослідження зайнятості виявили, що категорія робітників некваліфікованої праці формується поступово і становить 6-7 % обстежених. На ці позиції переміщуються індивіди, що раніше виконували більш кваліфіковану працю. До того ж від 2/5 до 2/3 їх мають професійну і навіть вищу освіту. Для них процес мобільності виявився процесом декваліфікації, відмови від надбаних знань та умінь, опусканням до самої основи соціальної піраміди.

Отже, у другій половині нинішнього століття мобільність в Україні - процес масовий та інтенсивний навіть у супереч обмеженням щодо переміщення індивідів між нерівноцінними позиціями. Однак існуючі перепони не можуть стримати наростаюче бажання індивідів шукати кращої долі, сходити до вершин соціальної ієрархії. Структура нерівності проникна. Саме тому соціальну мобільність здійснив багато хто з тих, для кого вона була не стільки проблемою вибору, скільки нагальною необхідністю уникнути умов, що визнавалися неприйнятними.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Дном/я - стан відсутності загальнозначущих норм поведінки і взаємодії або цинічне ігнорування їх.

Влада - контроль над благами і ресурсами, який дає можливість досягти визначеної мети навіть за умови опору інших, здатність ефективно впливати на поведінку окремих індивідів і груп.

Категорії населення - сукупність індивідів, виділена за однією чи кількома ознаками.

Клас - основний елемент економічної структури індустріального суспільства; його характеризує становище в економіці (класова ситуація) і певні культурні особливості стилю життя і світосприймання.

Роль - складна дія, яка: а) спрямована на досягнення певної мети; б) пропонує засоби реакції на конкретну ситуацію; в) встановлює порядок завдяки координації зусиль принаймні двох індивідів; г) виконується в межах інституціональної системи цінностей.

Соціальна група - сукупність індивідів, що має певну культуру і статусно-рольову структуру.

Соціальна мобільність - процес переміщення між функціонально та ієрархічно організованими елементами соціальної структури.

Соціальна структура - організована функціонально та ієрархічно множина спільнот і спільностей.

Статус - вище або нижче положення (позиція) індивіда на шкалі тієї чи іншої об'єктивної або суб'єктивної ознаки; певний ранг, приписуваний індивідами, організаціями, громадською думкою.

Статуси/ групи - сукупність індивідів, що мають однаковий статус, позитивно чи негативно оцінюються з огляду на авторитет і престиж, дотримуються певного стилю життя.

Стиль життя - зразки і моделі споживання матеріальних, соціальних і культурних благ; певний смак і навички дотримуватися правил і ритуалів, що регулюють повсякденне життя.

Стратифікація - процес формування і стійкого в часі відтворення нерівних за можливостями задоволення потреб спільнот і спільностей.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Davis K., Moore W.* Some principles of stratification // American sociological review. - 1945. - № 10. - P. 242-249.
- Weber M.* From Max Weber: Essays in sociology / Edited and translated by Hans H. Gerth and C. Wright Mills. - New York: Oxford university press, 1946.
- Parsons T.* Essays in sociological theory. - New York: Free press, 1964.
- Parsons T.* A revised analytical approach to the theory of social stratification // Essays in sociological theory. - New York: Free press, 1964. - P. 386-440.
- Lenski G.* Power and privilege. - New York: McGraw-Hill, 1966.
- B/au P., Duncan O. D.* The American Occupational Structure. - New York: John Wiley Sons, 1967.
- Dahrendorf R.* Essays in the theory of society. - Stanford, Calif.: Stanford university press, 1969.
- Mauser R., Featherman D.* The process of stratification. New York: Academic press, 1977.
- Wright E. O.* Class, crisis and state. - New York: Schocken books, 1978.
- Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И.* Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи. - К.: Наук, думка, 1979.
- Шкаратан О. И.* Социальная структура населения города // Город: проблемы социального развития. - Ленинград: Наука, 1982. - С. 63-73.
- Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости.* - К.: Наук, думка, 1984.
- Wright E. O.* Classes. - London: Verso, 1985.
- Титма М. Х., Саар Э. А.* Молодое поколение. - М.: Мысль, 1986.
- Goldthorpe J., Llewellyn C., Payne C.* Social mobility and class structure in modern Britain. - New York: Oxford university press, 1987.
- Оссовская М., Рыцарь и буржуа:* Исследования по истории морали. - М.: Прогресс, 1987.
- Межгенерационная трудовая мобильность.* - К.: Наук, думка, 1988.
- Макеев С. А.* Социальные перемещения в крупном городе. - К.: Наук, думка, 1989.
- Рывкина Р. В.* Социальная структура общества как регулятор развития экономики // Экономическая социология и перестройка. - М.: Прогресс, 1989. - С. 69-89.
- Шкаратан О. И.* Социальная структура: иллюзии и реальность // Социология перестройки. - М.: Наука, 1990.
- Заславская Т. И., Рывкина Р. В.* Социология экономической жизни. - Новосибирск: Наука, 1991. - Гл. 12.
- Сорокин П.* Человек. Цивилизация. Общество. - М.: Политиздат, 1992.
- Макеев С. А., Оксамитная С. Н., Швачко В. В.* Социальная идентификация и идентичности. - К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996.
- Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации.* - Харьков: Основы, 1997.

Розділ 5. СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНА ІНСТИТУЦІЯ

Суспільні відносини, які об'єднують людей у сталі спільноти, реалізуються у формі соціальних дій, тобто, за Максом Вебером, дій людей, орієнтованих на минулу, теперішню або очікувану в майбутньому поведінку. Кожна соціальна дія - результат прагнень індивідів, їхнього бачення та інтерпретації власних потреб, інтересів, стану усвідомлення і врахування соціальної ситуації, яка обмежує можливість задоволення їх. Кожному особистому інтересу протистоїть інтерес інших, зумовлений не лише диференціацією соціальних статусів різних людей, а й розмаїттям бачення змісту потреб і інтересів, засобів задоволення їх, особливо за умов обмежених ресурсів. Що ж упорядковує соціальні дії акторів драми, яку ми називаємо суспільним життям, стає перешкодою на шляху до хаосу війни всіх проти всіх, дає змогу зберігати форми колективного життя та соціальний порядок?

Перш ніж відповісти на це запитання, з'ясуємо, що ми маємо на увазі, користуючись терміном «соціальний порядок».

Загальновизнаним є твердження, що люди не можуть існувати нормально без колективних об'єднань, за межами суспільства (навіть Робінзону було конче потрібно спілкуватися з П'ятницею). Однак, як слушно зауважує у своєму підручнику «Соціологія» Нейл Смельзер, «незважаючи на явні *переваги* колективного життя порівняно з індивідуальним, суспільства зберігаються не автоматично»¹. Потрібні зусилля, щоб досягти такого стану взаємозв'язку, упорядкування процесів задоволення потреб і реалізації інтересів індивідів, щоб спільнота як цілісність існувала, виконувала свої функції і досягала своїх цілей, тобто соціальний порядок - це така взаємодія складових елементів спільноти, результатом якої є її певна цілісність. Отже, в суспільстві упорядкуванню, певній регламентації підлягає будь-яка індивідуальна поведінка, що становить зміст публічного життя на відміну від життя приватного.

Публічне - все те, що в межах певної культури, традиції і стану компетентності громадської думки про засади суспільного життя вважається (справедливо чи ні - то інша справа) істотним, важливим для долі соціальної групи, задоволення її потреб, реалізації загальних цінностей. Думка членів певної соціальної групи, спільноти, суспільства з приводу того, яка поведінка істотна для збереження цілісності соціуму, а яка - ні, може бути хибною, але оскільки вона вважається правильною, то спонукає до створення норм регуляції, які вимагають або забороняють певні дії.

Від сфери публічного слід відрізняти сферу приватного. Приватним вважається все те, що в суспільній свідомості не має значення для долі спільноти, а тому вона не цікавиться ним і не контролює його. Отже, коли йдеться про соціальний порядок, мається на увазі порядок у сфері публічного життя, певні правила «соціальної гри».

Виникає запитання: що буде, коли індивіди, орієнтовані в соціальних діях на власний інтерес, не дотримуватимуться цих правил? Таку ситуацію вельми образно презентував Вебер: «Якщо гравці в карти "дізнаються" про те, що прийнятих правил гри взагалі більше ніхто не дотримується, або як тільки з'ясується, що шансу, який звично враховується, не існує об'єктивно і тому на нього вже не зважають (шанс на те, що вбивця, наприклад, цікавитиметься встановленим порядком, котрий він свідомо порушує саме тому, що таке порушення не матиме згубних для нього наслідків), - у цьому разі цей встановлений порядок емпірично більше не існує, а тому не існують і відповідні спільноти в суспільстві»².

Які ж соціальні суб'єкти продукують правила гри, дотримання яких у певному сенсі робить з автономних індивідів соціальну групу, громаду, суспільство взагалі? Такими суб'єктами є соціальні організації і соціальні інституції. Саме вони задовольняють соціальні потреби в інтеграції суспільства, підтримують його цілісність, створюючи для цього відповідні умови. Американські соціологи Герхард та Джин Ленські склали перелік головних елементів, необхідних для підтримання життєдіяльності суспільства, збереження цілісності його. Він має такий вигляд:

1. Комунікація між членами суспільства. В будь-якому суспільстві існує спільна мова.
2. Продукування товарів і послуг, потрібних для підтримання життєдіяльності членів суспільства.
3. Розподіл товарів і послуг.
4. Захист членів суспільства від будь-якої небезпеки.
5. Репродукція членів суспільства шляхом біологічного розмноження і засвоєння індивідами культури в процесі соціалізації.
6. Контроль за поведінкою членів суспільства, спрямований на створення умов для плідної діяльності суспільства, а також регуляцію конфліктів між індивідами й групами.

Саме цю роботу покликани виконувати такі організації та інституції, як ринок, підприємства й установи, родина і навчальні заклади, заклади охорони здоров'я, правові і державні структури. Саме вони організують спільну діяльність людей, регулюють використання матеріальних і духовних ресурсів, необхідних для задоволення соціальних потреб.

У повсякденній мові, а часто-густо і в наукових текстах терміни «організація» і «інституція» використовують як взаємозамінні. Хтось, наприклад, говорить «у моїй інституції», маючи на увазі установу, де він працює. І це не випадково. Справа в тому, що зміст цих понять значною мірою збігається і певні десігнати одного з них водночас можуть бути десігнатами іншого. Однак, хоча зміст поняття соціальної інсти-

¹ Смельзер Н. Социология. - М.: Феникс, 1994. - С. 79.

² Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии // Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990. - С. 513.

туції близький до змісту поняття соціальної організації, вони не тотожні. На цю обставину слушно звертає увагу польський соціолог Антоні Каміньський, підкреслюючи, що кожна соціальна інституція - це організація, однак не кожна соціальна організація є інституцією.

Відомо, що будь-яка наукова дисципліна повинна формулювати висновки й узагальнення, користуючись термінами з точно визначеним змістом. Звісно, створення обов'язкової для всіх термінології - складне завдання, а розв'язання його проблематичне. Однак бажано, принаймні, щоб завжди чітко обумовлювався сенс, в якому використовується той чи інший термін, його зміст, адже саме поняття - це ті цеглини, з яких будується теорія будь-якого рівня. Виходячи з цих міркувань, більш докладно розглянемо зміст понять, які в сучасній соціології позначаються термінами «соціальна організація» і «соціальна інституція».

§ 1. ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ»

Метр польської, і не тільки польської, соціології Ян Щепанський у своїй праці «Елементарні поняття соціології» (1970) починає розгляд існуючих дефініцій організації з метафори. Він пише: «Можна порівняти соціальний зв'язок із системою шнурків і ниток, які зв'язують членів спільноти, керують їхніми діями, тримаючи їх у шорах, змушуючи їх виконувати певні дії і не даючи змоги робити інші. Такі шнурки і нитки не повинні плутатися, паралізувати одне одного. Вони мають доповнювати одне одного, аби регулювати процес упорядкованим засобом, - інакше кажучи, вони мають бути організовані».

Спробуємо від метафори перейти до більш точного визначення змісту поняття соціальної організації. На заваді стає той факт, що термін «організація» набуває різних значень залежно від контексту його застосування.

В одному розумінні термін «організація» тлумачиться як цільова група, створена для реалізації певних цілей за допомогою раціональних засобів, економії зусиль, раціонального поділу праці між членами групи, координації їхніх дій за допомогою керівних органів. На думку Н. Смельзера, організація - це велика соціальна група, сформована для досягнення визначених цілей.

В іншому розумінні термін «організація» розглядається як комплекс засобів управління і керівництва людьми, координації їхніх дій, гармонізації зусиль, спрямованих на досягнення визначених цілей більшої частини індивідів, які виконують окремі завдання.

Нарешті, під організацією розуміють сам процес регуляції соціальних дій, спрямованих на реалізацію певних цілей, тобто підкреслюється поведінковий аспект процесу.

«Соціологізувати» визначення змісту поняття організації спробував Щепанський. На його думку, соціальна організація будь-якої спільноти - це така сукупність зразків поведінки, настанов, соціальних ролей, засобів соціального контролю, яка забезпечує співжиття членів спільноти, гармонізує множину їхніх прагнень і дій у процесі

задоволення потреб, а також сприяє розв'язанню проблем і конфліктів, які виникають під час спільного життя.

Своє визначення Щепанський ілюструє прикладами з організації життя групи студентів. Тут ми маємо справу з елементами загальної організації навчального закладу, встановленої законами про освіту, такими як певний порядок занять, обов'язки студентів і викладачів, з прийнятими зразками поведінки і взаємовідносин, а також з нормами, що регулюють взаємини членів колективу вищого закладу освіти, та ін. Все це разом приводить до того, що студенти, які вступили до навчального закладу, керуючись особистим інтересом - здобути фахові знання і диплом, живуть і співпрацюють у групі упорядковано, не прагнучи реалізувати особисті інтереси за рахунок прав і прагнень інших, і таким чином життя студентської групи йде упорядкованим, «нормальним» шляхом. Отже, соціальна організація - це комплекс засобів, за допомогою яких спільнота підтримує внутрішню рівновагу, певний порядок у своєму середовищі.

Аналізуючи сутність соціальної організації, А. Каміньський ілюструє її дії на прикладі упорядкування дорожнього руху. Правила дорожнього руху достатньо подані в Цивільному кодексі і обов'язкові для всіх водіїв та пішоходів. Допоміжну функцію в регулюванні руху виконують різні дорожні знаки. За дотриманням правил руху на дорогах стежать спеціальні служби (ДАІ, дорожня міліція). На роздоріжжі, де небезпека для транспорту і пішоходів зростає, з'являються міліціонери-регулювальники. Якщо поряд є кілька перехресть, дії регулювальників координуються. Міліція узгоджує свої дії з роботою світлофорів, останні можна підключити до комп'ютера, щоб, скажімо, забезпечити «зелену хвилю» для транспорту, та ін.

Приклад організації дорожнього руху свідчить, що соціальна організація виявляється в різних вимірах суспільного життя. Не випадково автори, що оперують терміном «соціальна організація», позначають ним онтологічні аспекти суспільного буття. Залежно від контексту, де використовується цей термін, акцентуються його матеріальний (організація - це група), атрибутивний (організація - це упорядкованість) або поведінковий (організація - це процес) аспекти.

Отже, організація спільноти людей, наприклад соціальної групи, виявляється у:

- 1) розподілі соціальних дій відповідно до статусів та ролей у групі;
- 2) взаємодоповненні цих диференційованих дій;
- 3) стабільності, тривалості у часі статусної та ролевої структури;
- 4) відносній незалежності соціальних дій від персони, що їх виконує. Дія повинна відбуватися навіть тоді, коли повністю або частково змінюється склад групи;
- 5) факті, що певні відхилення від встановлених дій викликають негативні санкції, а деякі - позитивні або взагалі не беруться до уваги. Негативні санкції ~ це осудження, іронія, догана, позбавлення волі, страта, виключення з групи. Позитивною санкцією може бути визнання, похвала, нагорода та ін.

Ступінь відхилення від усталених зразків соціальної дії, зміст і модальність санкцій різні в різних групах, неоднакові для окремих категорій у межах тієї самої соціальної групи, для індивідів з різними соціальними статусами. Як ведеться: «що попові можна, то дякові - зась».

Всі ці прояви соціальної організації в групі свідчать про те, що діяльність людей в її межах зумовлена нормами і певними вимогами до того, як повинен діяти член спільноти в тій чи іншій ситуації. Ці норми становлять систему, яка охоплює сферу права, моралі, звичаїв і регулює поведінку в соціальній групі і в суспільстві взагалі. Оскільки в своїх діях індивіди обмежені наявними соціальними відносинами, можна і соціальну організацію визначити як систему нормативно обумовлених і санкціонованих соціальних відносин між індивідами в межах групи, між окремим членом групи і груповими цінностями і, нарешті, між ним та представниками інших груп і їхніми цінностями.

§ 2. ТИПИ СОЦІАЛЬНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Ще кілька століть тому все соціальне життя, задоволення соціальних потреб, турбота про здоров'я, навчання, піклування про старих відбувалися в межах родини, сусідської групи, сільської спільноти. Формування сучасних індустріальних та постіндустріальних суспільств з їхньою складною соціальною структурою, розгалуженим поділом праці, диференціацією соціальних потреб та інтересів вимагало нових форм задоволення їх, нових способів встановлення і збереження соціального порядку. Виникла потреба у створенні великої кількості організацій. Як зауважив Н. Смелзер, ми починаємо наше життя в організації і організовано залишаємо цей світ. Пологовий будинок, дитячий садок, школа, виробництво або установа, армія, міліція, банки, магазини, установи охорони здоров'я, соціального захисту і наприкінці бюро ритуальних послуг - всі ці та багато інших організацій регламентують все публічне життя. Спробуємо упорядкувати цей різноманітний світ організацій.

Організації, які регулюють соціальне життя, можна передусім поділити на такі, що сформовані свідомо, рефлексивно, немовби заздалегідь сплановано, та організації, які створюються поступово в процесі спільного життя, нагромадження соціального досвіду, коли рефлексія відіграє не плануючу, а швидше коригуючу роль.

Перший тип організації виникає як результат узагальнення в нормах і санкціях більш або менш раціонального аналізу соціальної дійсності, умов вирішення життєво важливих для спільноти завдань.

Другий тип створюється поступово і немовби несвідомо. Він містить у собі, як стрижень, такі норми і санкції, які певний час вже функціонували і визнавалися індивідами, але не були зафіксовані у кодексах, правилах чи загальних регламентах. Взагалі більшість таких норм не формулюється однозначно, хоча на практиці реалізується в діях індивідів - членів групи. Про це свідчать санкції, негативні для тих, хто відхиляється у своїй поведінці від визнаної більшістю норми.

Межа між першим і другим типами організації досить плинна. Обидва типи організації - граничні, ідеальні. Організації в архаїчних суспільствах, групи типу сусідської общини, сільської громади складаються спонтанно, як умова відтворення спільного життя і не мають прикмет, заздалегідь спланованих. У свою чергу, профспілки, установи охорони здоров'я, наукові товариства, взагалі великі групи, створені для реалізації визначених соціальних завдань, - це спільності, майже цілком сконструйовані, в яких усі основні норми і санкції чітко сформульовані у статутах. Однак слід зазначити, що кожна свідомо створена організація ґрунтується на організації або організаціях, сформованих поступово, з малою участю рефлексій. Наприклад, керівництво промисловим підприємством свідомо встановлює норми організації процесу виробництва і міжособових стосунків під час праці, спираючись на думку, що робітники підприємства засвоїли певні норми соціального співжиття, які були обов'язковими в середовищі, до якого вони належать, або на підприємстві, де вони раніше працювали.

Часто буває так, що організаційні норми, які спочатку були встановлені свідомо й ефективність яких була контролюваною, з часом настільки глибоко засвоюються індивідами, що реалізуються ними автоматично, без урахування можливості застосування санкцій. Це свідчить про високий ступінь соціалізації суспільства. Можна навести аналогію: у добре вихованій дитині поведінка визначена не страхом покарання, а тим, що сама думка про «поганий» вчинок для неї неприємна, тому емоційно відкидається.

Існуючі соціальні організації можна поділити на формальні і неформальні. Слід зауважити, що існують різні традиції тлумачення цього поділу. На це звертає увагу у своїх лекціях український соціолог Валерій Хмелько. В українській мові термін «formal organization» часто перекладають як «формальна організація». Однак українське слово «формальний» не має деяких значень, властивих англійському слову «formal». Наприклад, «formal», за американським словником англійської мови Вебстера, - це, крім іншого, ще й «highly organised» - «високоорганізований». Це значення Вебстер ілюструє словосполученням «a formal garden», що перекладається не як «формальний сад», а як «парк, що доглядається».

Терміном «formal organization» американські соціологи позначають великі вторинні групи, які свідомо створюються для досягнення певних цілей, підкреслюючи при цьому, що в останні десятиліття Сполучені Штати стали суспільством саме таких організацій. Це і «великий» уряд - система державної адміністрації від місцевих муніципалітетів до федерального уряду. Це також «великі» транснаціональні корпорації, «великі» лікарні, профспілки, університети тощо.

За іншою традицією, формальна організація - це система формалізованих приписів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів. Натомість неформальна організація - це спонтанне утворення зразків поведінки, які передаються за допомогою традиції, звичаїв. Неформальна організація упорядковує повсякденне життя поза межами формальних орга-

нізацій або ж доповнює і компенсує кодифіковані зразки поведінки; в ній функціонують переважно моральні санкції. Наприклад, на промисловому підприємстві формальна організація - це комплекс приписів, чітко сформульованих керівництвом, які регулюють поведінку персоналу в процесі виробництва. Неформальну організацію становлять усі засоби регуляції соціальних стосунків і процесів, які існують або створюються на підприємстві поряд з формальною організацією, а іноді і всупереч їй.

Одним з критеріїв, за якими формальну організацію відрізняють від неформальної, є принцип легальності. Формальним є все, що легальне, встановлене розпорядженнями чи за допомогою демократичних процедур волевиявлення, інший критерій - незалежність організаційної структури від конкретних індивідів, які виконують регулюючі функції. Слід зазначити, що за допомогою цих критеріїв не можна ясно і виразно визначитися, де формальна організація, а де неформальна. На практиці вони взаємно проникають, взаємно доповнюють одна одну.

Формування організаційних структур відбувається різними шляхами. Зважаючи на їхню специфіку, можна навести два антиподи - добровільну і тотальну (примусову) організації. Прикладом добровільних організацій є професійні і релігійні об'єднання, політичні партії (за умов демократії), різні асоціації типу наукових товариств, клуби за інтересами, самодіяльні колективи тощо. Смелзер наводить три головні ознаки добровільних організацій: 1) вони створені для захисту спільних інтересів їхніх членів; 2) членство в організації є добровільним - люди можуть вільно входити до них і вільно залишати їх; 3) організації цього типу не пов'язані з державними органами. Щодо останньої ознаки, то вона властива далеко не всім добровільним організаціям, тому модифікується залежно від специфіки тієї чи іншої країни.

Протилежний тип організації - організація тотальна, або примусова. Це таке об'єднання, входить до якого людей примушують, навіть якщо вони цього не бажають. Смелзер підкреслює: «Якщо добровільні організації створюються для захисту певних інтересів своїх членів, то примусова організація формується для «загального» суспільного блага, сутність якого формується державою, церквою, іншими організаціями, що мають право уособлювати загальний інтерес»⁵.

До них можна віднести такі організації, як шпиталі, будинки і санаторії для німечних людей, тюрми, виправні табори, різні типи примусових робіт для людей, небезпечних для суспільства, обов'язкову (не професійну) армію, обов'язкову школу тощо.

Специфічним типом організації є бюрократія - «організація організацій». Поговоримо про неї детальніше.

§ 3. БЮРОКРАТІЯ

У повсякденній мові слова «бюрократія», «бюрократ» мають негативне забарвлення і використовуються для позначення неефективної роботи

установ, паперової тяганини, безвідповідальності чиновників, зосереджених на формальних правилах, застарілих нормах, що перешкоджають продуктивному вирішенню нагальних справ.

У соціології поняття бюрократії використовують у нейтральному значенні, як певний засіб керівництва й управління людьми, як адміністративну владу - раціональну, підпорядковану чітко встановленим і неухильно виконуваним правовим нормам. Надалі ми позначатимемо терміном «бюрократія» ієрархічну, засновану на обумовлених контрактом відносинах безпосередньої службової залежності між керівником і підлеглим організацію, персонал якої одержує постійну грошову винагороду за свою роботу.

Своїми витоками бюрократія пов'язана із становленням товарно-грошових відносин, раціоналізацією податкових систем, упорядкуванням відносин між можновладцями й підлеглими. Притаманні ХХ ст. зростання й ускладнення соціальних організацій дали імпульс швидкому процесу бюрократизації їх. Щоб контролювати і регулювати різноманітну діяльність організацій та їхніх досить розгалужених структурних підрозділів, був потрібний відповідний механізм. Вперше ґрунтовний науковий аналіз цього механізму здійснив М. Вебер, який сконструював так званий ідеальний тип бюрократії. Зазначимо, що ідеальний тип - абстрагований опис певного явища на підставі багатьох реальних ознак цього явища, встановлення зв'язків, властивих якійсь історичній цілісності або перебігу подій. Це певна модель, в якій зафіксовані суттєві характеристики того чи іншого феномена і з якою порівнюються його конкретні емпіричні прояви.

Історичний аналіз становлення і функціонування влади, яка реалізувалась за допомогою раціонального адміністративного апарату в Давньому Єгипті, Давньому Римі, Візантійській імперії, в Китаї, католицькій церкві ХІІІ ст., у новітніх європейських державах, став підставою для визначення Вебером у 6-му розділі ІІІ частини праці «Господарство і суспільство» змісту поняття бюрократії. За Жюльєном Фрейдом, зміст дефініції Вебера виглядає приблизно так. Бюрократія - це типовий приклад легального панування. Вона заснована на таких принципах:

1) існування певних служб, а тому і компетенцій, суворо визначених законами і правилами так, що їхні функції чітко розмежовані, як і влада приймати рішення з метою розв'язання відповідних завдань;

2) захист службовців при виконанні ними функцій відповідно до того чи іншого статусу (незмінність судців, наприклад). Як правило, службовцем стають на все життя, державна служба стає головною професією, а не другорядним заняттям, що доповнює основну роботу;

3) ієрархія при виконанні функцій, що передбачає чітку адміністративну ієрархічну структуру з керівниками і підлеглими, з домінуючим напрямом руху інформації і розпоряджень зверху донизу; часто-густо в цій структурі панує єдиноначальність, а не колегіальне керівництво, спостерігається тенденція до максимальної централізації влади;

4) підбір кадрів відбувається за конкурсом після складання іспитів або за перевагою дипломів, що вимагає від кандидатів на посаду відповідної спеціальної освіти. Як правило, функціонер призначається (інколи обирається) на основі вільного підбору на контрактних засадах;

⁵ Смелзер Н. Социология. - С. 172.

5) регулярна оплата праці службовців у вигляді фіксованого заробітку та надання пенсії після закінчення державної служби; розміри платні встановлюються відповідно до штатного розкладу, з урахуванням внутрішньої адміністративної ієрархії та рівня відповідальності службовця;

6) право контролю з боку адміністрації за роботою підлеглих (скажімо, створенням контрольної дисциплінарної комісії);

7) можливість просування по службі на підставі оцінки за об'єктивними критеріями, а не на власний розсуд адміністрації;

8) повне відокремлення виконання функцій від особистості службовця, оскільки жодний чиновник не може бути власником своєї посади або засобів управління⁴.

На думку Вебера, найвищий ступінь раціональності й ефективності бюрократія посідає у *галузі господарства*. Діяльність ринку виключає арбітральність рішень саме тому, що його механізми об'єктивні та обов'язкові, а мета підприємства - прибуток - досить просто вимірювана і не потребує складних інтерпретацій. Слід зауважити, що державна, політична чи якась інша організація суттєво відрізняється від організації підприємства. Оскільки їхня діяльність орієнтована на більш складні якісні цінності, виникає ситуація, коли, як слушно підкреслює А. Камінський, завжди можна вважати сумнівним зв'язок між цінністю «справедливість» і формальними засадами діяльності апарату правопорядку або між цінністю «здоров'я» і показниками ефективності роботи шпиталю.

Вебер, незважаючи на високу оцінку ефективності бюрократії, прогнозував негативні наслідки зростання і розгалуження бюрократичних структур. Зокрема він звертав увагу на те, що бюрократизація суспільного життя може призвести до уніфікації культури, дегуманізації соціальних відносин. Він вважав, що людина в бюрократизованому суспільстві перетворюється на позбавлену індивідуальності дрібну деталь загального механізму.

Сучасність підтвердила веберівські прогнози щодо зростання бюрократії. Цьому сприяла низка факторів: розвиток сучасних фінансових глобальних систем, раціоналізація права, масовість виробництва товарів і послуг, зростання централізації управління на ґрунті сучасних можливостей комунікацій та інформатики, посилення впливу держави на всі сфери життя суспільства. Щодо реалій сучасної бюрократії, то вони істотно відрізняються від ідеального типу, розробленого Вебером. Саме емпірична практика функціонування бюрократичних структур стимулювала критику веберівського підходу.

Дослідження бюрократії у поствеберівський період пов'язане з пошуками не стільки «раціональної», скільки «природної», реалістичної моделі бюрократії, моделі, яка враховує стихійні тенденції формування соціальних організацій. Ці пошуки найбільш інтенсивно вели американські соціологи Роберт Мертон, Алвін Гоулднер, Філіпп Селзнік, Пітер Блау та ін. Багатий емпіричний матеріал для цих досліджень дали стрімкий розвиток функцій держави в США і практика традиційних сис-

тем централізованого планування та управління в країнах «реального соціалізму».

Критики ідеальної моделі Вебера констатували насамперед, що реальна бюрократія - не машина, в надрах її поряд з раціональними компонентами існують нераціональні, разом з безособовими - особові, поряд з формальними - неформальні. В бюрократичній організації відбувається постійна гра між угрупованнями на різних поверхах її ієрархії, де ставкою є влада, контроль за організацією і, не в останню чергу, матеріальна користь.

Акцентуючи увагу на дослідженні реалій державної адміністрації, аналітики констатували відчутну відмінність менталітету сучасних бюрократів порівняно з менталітетом чиновників Пруссії часів Вебера. Мабуть, причиною такої відмінності є той факт, що в прусській державі склалися умови для формування спадкового стану урядовців, які з дитинства були виховані в специфічному для держадміністрації світі цінностей. Це була еліта німецького суспільства. Інша справа - США. До недавніх часів свою кар'єру честолюбні і здібні люди намагалися зробити в бізнесі, а службу в державній адміністрації залишали для невдах у приватній економіці. У США не сформувався той прошарок чиновників, що був властивий Німеччині, не склалося і відповідного до веберівського ідеального типу бюрократії етосу.

Аналізуючи сучасну бюрократію в контексті природних тенденцій виникнення і розвитку організацій, не тільки властивих їм функцій, а й дисфункцій, дослідники дійшли висновку щодо неможливості уникнути соціальної патології в бюрократичних структурах, а саме - суперечності між проголошеними цілями організації та її фактичними діями. Показники цієї патології досліджені французьким соціологом Мішелем Крозьє. Ось головні з них: 1) метастази неформальних зв'язків, які за певних обставин мають тенденцію до формування в межах організації клік, мафіозних угруповань; 2) гальмування формальних зв'язків; 3) недоліки системи селекції і просування по службовій драбині працівників, зокрема випадки браку професійної компетенції керівників; 4) хиби обігу інформації; 5) неадекватність засобів керівництва цілям організації; 6) ритуалізм; 7) формалізм; 8) непропорційність між винагородою і негативними санкціями; 9) культивування в організації мотивацій, які не збігаються з цілями її, трактування організації лише як знаряддя для досягнення приватних цілей; 10) переоконання щодо малої суспільної ваги або навіть шкідливості цілей організації, сумніви з приводу можливості фактичної реалізації мети існування цієї організації.

Охарактеризуємо ці показники докладніше. В ефективній роботі організації велику роль відіграють не тільки формальні канали інформування, надання розпоряджень, коригування й узгодження спільної діяльності, а й різноманітні неформальні стосунки між співробітниками. Чим більше ці неформальні зв'язки наближені до цілей організації, тим ефективніше вона діятиме. Однак у разі, коли неформальні зв'язки домінують над формальними структурами і намагаються використати їх для реалізації позаорганізаційних цілей, тоді вони стають джерелом труднощів, перепон, запізнь, які помітно знижують ефективність

⁴ Цит. за: Арон Р. Этапы развития социологической мысли. - М.: Прогресс, 1993. - С. 578.

діяльності організації, заважають досягненню офіційно проголошених цілей. Іноді з неформальних зв'язків породжуються мафії, кліки, які перетворюють організацію на злочинне утворення.

Слабкий розвиток неформальних зв'язків також викликає суттєві труднощі в роботі організації. Для сучасної людини організація - «другий дім». Проводячи третину доби на роботі, людина під час виконання своїх службових обов'язків знаходиться під тиском дисциплінарних норм, що регламентують її поведінку. Цей тиск, як і сам процес праці, створює умови для нагромадження у працівників негативних емоцій. Саме гуманні неформальні стосунки можуть запобігти їм.

Стандарти роботи організації повинні постійно вдосконалюватися. Ефективність цього процесу багато в чому залежить від вирішення проблеми співвідношення між кар'єрою співробітників, їх просуванням по службових сходах і підвищенням фахового рівня. Кадрова політика в організації повинна заохочувати працівників здібних і продуктивних, тих, хто робить найбільший внесок у досягнення головних цілей організації. Згубний вплив порушення такої стратегії особливо відчутний, коли керівні посади обіймають спеціалісти з низькою кваліфікацією. Такі особи стають не тільки наочним символом життєвого успіху некомпетентності, а й джерелом мотивації працівників, які нехтують підвищенням своєї кваліфікації. Незбіг рівня компетентності і службової кар'єри помітно послаблює мотивацію підвищувати рівень професіоналізму.

Недосконалість системи обігу інформації, селекції її і засобів передачі - один з прикладів патології організації. Приховування або замовчування інформації не лише ускладнює індивідам виконання професійних функцій, а й заважає встановленню єдності і солідарності в колективі, згуртуванню його членів навколо спільних цінностей.

Неадекватність засобів керівництва є, з одного боку, досить наочною, а з іншого - часто невірно інтерпретованою. Якщо все розмаїття стилів керівництва розкласти на континууми від демократичного до так званого авторитарного стилю, то не можна заздалегідь визначити, який з них добрий або поганий, їхні недоліки можна виявити, лише зіставляючи їх із соціальною системою - об'єктом керівництва. В певних соціальних системах кращим може бути авторитарний стиль керівництва, в інших, навпаки, - демократичний. Отже, вибір стилю керівництва передбачає урахування типу стосунків як об'єкта керівництва. А це нелегка справа.

Недолік організації, який дістав назву «ригвалізм», полягає в гіпертрофії організаційних засобів: вони перетворюються на самоціль. Інструментальні процедури, запроваджені для досягнення цілей, заради яких організація створена, набувають самоцінності, виконуються заради них самих.

Істотною вадою діяльності організації є формалізм. Досить часто його ототожнюють із суворим дотриманням процедурних правил. Слід зазначити, що такий погляд на формалізм однобічний. Дотримання процедури прийняття організаційних рішень в одних випадках може бути функціональним, в інших - дисфункціональним. Отже, під формалізмом слід розуміти таку дисфункціональну щодо цілей організації

розбудову приписів, норм, процедурних правил, яка не дає свободи для ризику і новачі у незвичних ситуаціях. Організаційна рутинна формує у бюрократів так зване тунельне бачення, заважає йому бачити справу в широкому соціальному контексті, адекватно реагувати, коли зміна ситуації робить старі засоби вирішення проблем непридатними.

Для інтеграції працівників в організацію потрібні як неформальні, так і суто формальні стимули у вигляді винагород за сумлінну і плідну працю. Це стосується не тільки можливості просування по службі, а й різних почесних нагород, привілеїв, грошових премій тощо. Вони стимулюють ініціативу не лише тих, кого нагороджують, а й тих, які завдяки публічності винагород сподіваються, що і вони мають шанс на відзначення. Щодо негативних санкцій, то треба зважати, що покарання породжує приховану агресію. Жодна з організацій ще не відмовилася від застосування покарань. Вона скоріше повинна дбати про відповідну пропорцію між нагородою і покаранням.

Організація може ставитися до своїх працівників інструментально, тобто експлуатувати їхні мотивацію, енергію, організаційні зусилля, так само і члени організації ставитимуться до неї суто по-споживацьки. Організація, що культивує таку ситуацію, не може сподіватися на лояльність співробітників; соціально-психологічний клімат у такому колективі не сприятиме інтеграції його членів.

Чим більше уваги приділяється процедурам вирішення справ, методам досягнення ефектів, методиці організаційної поведінки, а меті, заради якої організація була створена, уваги приділяється дедалі менше, тим вірогідніше переродження її на консервативний, антиінноваційний осередок. Корекція функціонування організації завдяки урахуванню сигналь зворотного зв'язку забезпечить зростання творчої мотивації співробітників. І навпаки, брак наочності реалізації поставленої мети, недостатня корекція діяльності організації заради вчасного усунення недоліків знижують продуктивність працівників, їхня мотивація до плідної роботи вгасає.

Взагалі емпіричні дослідження сучасної бюрократії дають підставу для песимістичних прогнозів щодо її ефективності. Наприклад, Крозьє стверджує, що дисфункції бюрократії взаємопідсилюються і зміцнюються, створюючи «порочне коло». Саме тому кожна бюрократична організація намагається дистанціюватися від соціального середовища, знижується ефективність її, нарешті обираються нові цілі. На думку Крозьє, бюрократія - це такий тип організації, який не може вчитися на власних помилках. Жорстка структура, недостатній обмін інформацією, занадто централізована процедура прийняття рішень, ізоляція від прямих контактів з дійсністю - все це наслідки бюрократичної організації.

Аналізуючи недоліки бюрократії, Н. Смельзер констатує неминучість існування її. Він пише: «Чи стане зростання бюрократії нестерпним тягарем для суспільства? Чи стане суспільне життя настільки складним, що виникне потреба знищити бюрократію, а не вдосконалювати її на ґрунті створення нових бюрократій? На всі ці запитання існує одна відповідь - кінця бюрократії поки що не видно... Як і раніше, у нас буде подвійне ставлення до бюрократії, яка асоціюється із знеосібленням, втратою всіх надій і

вторгненням у наше життя. Відносини між сучасним суспільством і бюрократією деякою мірою нагадують стосунки між подружжям-неврастеніками. Любов навпіл з ненавистю, однак ми так залежимо один від одного, що не можемо спромогтися на розлучення⁵.

§ 4. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУЦІЇ

У попередніх параграфах вже підкреслювалася певна спорідненість термінів «соціальна організація» і «соціальна інституція», вказувалося на те, що досить часто їх використовують як синоніми. Однак існує певна відмінність у змісті цих термінів: кожна соціальну інституцію можна вважати організацією, однак не кожна організацію - інституцією. Розглянемо проблему співвідношення цих понять докладніше.

У сучасній соціології існують матеріальні, формальні і функціональні підходи до визначення й аналізу соціальних інституцій і соціальних організацій. Узагальнюючи зміст численних дефініцій, Я. Щепанський зводить їх до чотирьох найбільш загальних:

1. Інституції - це групи осіб, покликані для вирішення справ, важливих для всієї спільноти, для виконання публічних функцій. Наприклад, Рада народних депутатів є інституцією як група людей, обраних мешканцями для управління містом, районом тощо.

2. Інституція - це форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються деякими членами групи від імені спільноти, тобто в цьому розумінні не депутати Ради є інституцією, а організація Ради, що надає їй право діяльності і забезпечує можливість презентувати жителів міста.

3. Інституція - комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, спрямовані на задоволення потреб і регулювання поведінки цілої групи. В цьому значенні для Ради як інституції істотні такі засоби, як бюджет, персонал, технічні засоби тощо. Саме вони роблять Раду інституцією.

4. Інституція - певна соціальна роль деяких осіб, особливо важлива для життєдіяльності групи. Наприклад, соціальна роль голови Ради, членів її президії, депутатів, технічного персоналу тощо.

Узагальнюючи зміст цих чотирьох підходів до визначення інституцій, Щепанський вважає, що «інституція - це комплекс установ, в яких обрані члени груп отримують право на виконання публічних та імперсональних дій, спрямованих на задоволення індивідуальних і групових потреб, для регулювання поведінки членів групи». Характерними ознаками інституції є те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсонально, незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому або принаймні її більшості.

Кожна інституція, за Щепанським, визначає дії, які передбачені функціями її, встановлює і закріплює за людьми соціальні ролі, визначає систему санкцій і соціального контролю. Своїх цілей інституція досягає за допомогою різних засобів і знарядь: матеріальних, ідеальних

або символічних. Наприклад, церква як соціальна інституція має у своєму розпорядженні будинки, символічні предмети (хрест, ікона), ідеальні об'єкти (Бог, святі), які завдяки вірі в них людей впливають на соціальну поведінку. Нарешті, інституція застосовує до своїх функціонерів і тих осіб, які є об'єктом діяльності інституції, певні санкції.

Аналіз наведених нами типів дефініцій інституцій, перелік їхніх характерних ознак та елементів не дають відповіді на запитання: чим інституція відрізняється від організації? Може, є сенс користуватися цими термінами як синонімами або взагалі домовитися про скорочення соціологічного лексикону й залишити один термін - або «інституція», або «організація»? На наш погляд, не слід поспішати з відповідями на це запитання. Спробуємо визначити насамперед, які характеристики відрізняють інституцію від соціальної організації.

На одну із специфічних ознак соціальних інституцій звертає увагу Ентоні Гідденс. Він підкреслює, що соціальні інституції - це сталі форми соціальної діяльності, які відтворюються в часі і просторі. «Мова, - пише Гідденс, - добрий приклад однієї з таких форм інституціалізованої діяльності. Хоча мовою ми користуємося творчо, самі ми мову не створювали». Гідденс наголошує на тому, що загальноприйнята практика, яка в основному зберігається у сталій формі протягом кількох поколінь, набуває інституційного характеру. Прикладом інституцій може бути сім'я, приватна власність, держава. При такому використанні поняття «інституція» відрізняється від його буденного вживання в англійській мові як синоніма «установи» типу «в'язниці або шпиталю». Отже, найсуттєвішою ознакою соціальних інституцій є сталість їхнього існування протягом кількох поколінь.

І соціальні інституції, і соціальні організації створюються для того, щоб регулювати процес задоволення потреб індивідів і груп, слугувати реалізації соціальних інтересів. І це їх об'єднує. Існує певна ієрархія цих потреб та інтересів, соціальних чинників, від яких залежить збереження соціального порядку на глобальному рівні. Отже, соціальна інституція - така організація соціальних відносин, яка сформована для розв'язання основних соціальних проблем, це різновид соціального «головного проекту», що визначає, як саме суттєва діяльність має бути організована, спрямована і реалізована.

Сучасні соціологи виокремлюють п'ять головних сфер соціальної діяльності соціетального рівня. Це сім'я, економіка, політика, релігія і освіта, їм відповідають соціальні інституції, які виконують функції упорядкування соціальних відносин у цих сферах. Наприклад, інститут сім'ї регулює процес біологічного відтворення населення, засвоєння індивідами в процесі соціалізації певної культури; інститут економіки забезпечує виробництво та розподіл товарів і послуг; інститут політики виконує функцію поділу влади в соціумі; інститут релігії презентує сукупність цінностей і ритуалів, які підтримують у суспільстві солідарність і згоду; інститут освіти забезпечує передачу знань і набутих цінностей культури від одного покоління до іншого. Звісно, це спрощена класифікація. Проте вона акцентує увагу на специфічності функцій інституцій - їхній спрямованості на упорядкування глобальних процесів у суспільстві.

Нарешті, специфічною ознакою соціальних інституцій є те, що функціонування їх має культурний зміст, воно пов'язане з цінностями, нормами, ритуалами і символами тощо. Поняття інституції акцентує культурний аспект регуляції поведінки людей. А. Камінський демонструє цю специфіку на прикладі дорожнього руху. Він пише: «Цілком очевидно, що з точки зору культури ліво- або правосторонній рух не має значення так довго, як довго дотримуються прийнятої конвенції. Дотримання її, особливо тоді, коли вона пов'язана з безпекою людини на дорозі, є, однак, культурною цінністю, все що прислуговує її реалізації, стає нормою і отримує опосередковано культурну санкцію. Наприклад, поведінка на дорозі, котра порушує правила і загрожує безпеці людей, має наслідком не тільки формальний, а й неформальний осуд інших водіїв і пішоходів». З цього погляду, коли організація стає цінністю культури більшості членів певного соціуму (чи то окремої групи, чи то глобального суспільства), вона набуває інституціонального статусу. Отже, саме тривалість у просторі і часі, орієнтація на упорядкування головних сфер суспільного життя і культурна легітимність у соціумі - специфічні ознаки соціальної інституції порівняно із соціальною організацією.

§ 5. ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ОРГАНІЗАЦІЙ

Спорідненість між соціальною організацією і соціальною інституцією проявляється не тільки в тому, що їхні функції спрямовані на упорядкування поведінки людей, а й у тому, що практично завжди наявні тенденції до інституціоналізації організацій, надання їм культурного змісту. Так було і на ранніх етапах історії людства, коли не існувало різниці між організацією і інституціями. Як було з'ясовано культурантропологами, що досліджували так звані традиційні суспільства, всі зразки поведінки в них виходили з культурної традиції, а вся організація суспільного життя мала інституціональну форму. Такою була описана Броніславом Малиновським система обміну на островах Тробріана. Обмін суто господарського змісту заради задоволення буденних потреб набував глибокого релігійного і символічного забарвлення. Організація повсякденного життя була органічно пов'язана із світом магії, коли елементарним діям, спрямованим на задоволення первинних потреб, надавалося містичного значення, і, навпаки, релігійна практика, ритуальні відправи сприймалися як суто практичні дії, пов'язані з буденним життям. Хоча злиття світу магії із повсякденним життям гальмувало будь-яку інновацію в традиційних суспільствах, воно водночас забезпечувало порядок і соціальну стабільність.

Яскравим прикладом інституціоналізації є історична доля ринкової економіки. Звернімось до класиків соціології. На думку М. Вебера, саме культурний чинник - протестантський етос - зумовив інституціоналізацію сучасного ринкового господарства, надавши йому сенсу в категоріях релігії. У своїй роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» Вебер докладно проаналізував процес «аккультурації» ринкового господарства, а тим самим - його інституціоналізації, завдяки впливу кальвіністського різновиду протестантської релігії. Кальвінізм ствер-

джував віру в те, що Бог заздалегідь вирішує долю людини в потойбічному світі. Доля одних людей - спасіння і вічне блаженство, інших - муки пекла. На ґрунті такого віровчення виникла певна психологія. Віруючі хотіли знати, за яких умов можна потрапити до «обранців» Бога. Протестантизм стверджував, що божа благодать знаходить свій прояв у матеріальних благах, успіху у професійній діяльності за умови працьовитості, дисциплінованості, самоконтролю. На цьому ґрунті створювалася протестантська трудова етика, яка, на думку Вебера, надавала організації ринкової економіки культурного змісту. З цього, однак, не випливає, що тільки релігійний культурний чинник зумовлював інституціоналізацію ринкової економіки. Сам Вебер враховував такі фактори, як зростання попиту на товари та послуги, підвищення ролі військового бюджету, модернізація підприємств тощо, які безумовно стимулювали зростання виробництва. Крім того, Вебер вважав, що, хоча протестантська етика і відіграла суттєву роль у XVI ст., пізніше вплив її на економіку згасає, а інституціоналізованість підтримується і розвивається під впливом секуляризованих культурних цінностей.

Процеси інституціоналізації сучасних формальних організацій досліджував Ф. Селзнік. На його думку, інституціоналізація відбувається на певному етапі існування організації внаслідок нагромадження традицій, а також під впливом свідомих зусиль керівників. Завдяки інституціоналізації організація забезпечує діяльність персоналу, ідентифікацію індивідів з організаційними цілями, стабільність і злагоду своїх структурних елементів. Добрим прикладом у цьому відношенні став досвід сучасних фірм і корпорацій.

Моделлю інституціоналізації для японських фірм, наприклад «Соні», стала ціннісно-нормативна система традиційної соціальної інституції - родини. Як наголошував президент компанії «Соні» Маріта Акіо, головне завдання менеджера полягає в тому, щоб сформувати таку систему стосунків з робітниками, яка б стимулювала ставлення до корпорації як до рідної сім'ї, розуміння того, що у робітників і керівників одна доля. «Наша політика, - підкреслює Акіо, - полягає в тому, що, де б ми в світі не знаходились, ми ставимося до людей, яких найняли, як до членів родини "Соні", як до дорогих колег»⁶.

Інституціоналізація сучасних формальних організацій передбачає формування певної ідеології, культурного етосу, які надають цілям і самій організації характеру суспільної місії. На ґрунті організаційної ідеології створюються зразки поведінки членів організації, певні ритуали і символи, її соціальний образ. Наприклад, символом є прапор військового підрозділу, який, попри все, не можна віддати ворогу. Окрім такої явної символіки, як прапор, є більш витончені приклади символіки. Цікавий у цьому відношенні приклад наводить А. Камінський. Керівник великої фірми викликав до свого кабінету молодого практиканта і сказав йому: «Я помітив, що Ви маєте звичку просклизати по коридору під стінкою, крокуєте згорблений. Наші працівники ходять серединою коридору, з прямою спиною. Ви повинні пам'ятати про це, якщо маєте бажання працювати у нас».

⁶ Акіо Марита. Сделано в Японии. - М.: Экономика, 1990. - С. 207.

Манера крокувати, піклування про свій зовнішній вигляд, стиль мовлення - все це набуває символічного значення. Організаційні символи і ритуали створюють образ організації, яка інституціоналізується, її культурне обличчя. Разом з тим всі ці процеси мають і суто функціональний характер. За умов сучасного поділу праці, особливо у галузі економіки, робітник лише фрагментарно бере участь у виробничому процесі, кінцевим результатом якого є деякий продукт або послуга. Сама праця на робочому місці не створює психологічних умов для того, щоб пишатися результатами окремих трудових операцій. Такою умовою є усвідомлення належності до певної організації, підприємства, фірми. Отже, інституціоналізація організацій, набуття ними культурної легітимності стають стимулом для підвищення продуктивності праці, ефективності їхньої діяльності.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Бюрократія - ієрархічна, заснована на безпосередній службовій залежності підлеглих від керівників, урегульована правовими приписами організація, персонал якої одержує постійну грошову винагороду за роботу.

Інституція соціальна - 1) група осіб, покликана вирішувати справи, важливі для певної спільноти, для виконання функцій; 2) форма організації комплексу соціальних дій, які виконуються певними членами групи від імені всієї спільноти; 3) комплекс установ і знарядь діяльності, що дають змогу деяким членам групи виконувати публічні функції, що мають на меті задоволення потреб групи і регулювання поведінки її членів. Специфічними ознаками інституції є сталість її форми, орієнтованість на розв'язання основних соціальних проблем, культурний статус і культурна легітимність.

Організація соціальна - 1) цільова група, створена для реалізації певних цілей за допомогою раціональних засобів; 2) комплекс засобів управління і керівництва людьми, координації їхніх дій, спрямованих на досягнення визначених цілей; 3) сам процес регуляції соціальних дій.

Поведінка приватна - поведінка, яка вважається такою, що не має значення для долі спільноти, тому вона не цікавиться цією поведінкою і не контролює її.

Поведінка публічна - поведінка, яка вважається істотною, важливою для долі соціальної групи, задоволення її потреб, реалізації спільних цінностей.

Порядок соціальний - стан взаємозв'язку, упорядкування між процесами задоволення потреб і реалізації інтересів індивідів; така поведінка людей, завдяки якій стає можливим існування спільноти як цілісності, вона може виконувати свої функції і досягати поставлених цілей.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Szczepanski J. Elementarne pojęcia socjologii. - Warszawa: PWN, 1970.
Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избранные произведения. - М.: Прогресс, 1990.
Гидденс Э. Социология // Соц. исследования. - 1994. - № 2.
Kaminski A. L. Instytucje i organizacje // Socjologia: Problemy podstawowe. - Warszawa: PWN, 1994.
Смелзер Н. Социология. - М.: Феникс, 1994.
Войтович С. О. Соціальні інститути суспільства: Рід, влада, власність. - К.: Ін-т соціології НАН України, 1998.

Розділ 6. МАСОВА КОМУНІКАЦІЯ

§ 1. СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ТА ІСТОРИЧНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ

Соціальний порядок підтримується різними механізмами, які діють у масштабах суспільства в цілому. Насамперед йдеться про соціальну структуру - стійку сукупність соціальних суб'єктів у вигляді класів, прошарків, груп, категорій населення і правил їхньої взаємодії. А також мають на увазі соціальні інститути й організації, які обумовлюють, санкціонують і контролюють поведінку окремих або об'єднаних у формальні і неформальні спільноти індивідів. На макрорівні соціальної системи помітний вплив на перебіг суспільних процесів справляє культура, яка задає суспільству домінуючі ідеали й ціннісні ієрархії, а також надає легітимності ціннісним критеріям колективної й індивідуальної свідомості. Специфічним макромеханізмом є масова комунікація. Значною мірою саме вона забезпечує цілісність людської спільноти. Функція масової комунікації щодо підтримання всезагального й універсального зв'язку між людьми, державами і культурами настільки важлива, що дає підстави для уявлень про «інформаційну» цивілізацію. Проте зв'язок - не єдина її функція.

У соціології масову комунікацію описують у термінах або соціального спілкування, або соціального обміну, або соціальної взаємодії. Спільним у цих описах є те, що йдеться про символічні форми взаємозв'язку в суспільстві, тобто про такі, що репрезентують циркулюючі в соціумі знання, цінності, норми, значення - письмові та аудіовізуальні тексти. *Масову комунікацію, отже, ми можемо визначити як фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору з його численними секторами, що пов'язані між собою функціонально і за детерміністичними зразками, втілена у символічних формах і образах, які здатна сприймати і розуміти корпоративна, масова й індивідуальна свідомість.* У таких символах і образах, незалежно від того, адекватно вони відображають реальні життя чи є чистою ілюзією, завжди маніфестують домінанти, особливості, суперечності суспільного устрою, соціального порядку та культури. Такі образи соціального світу є водночас і змістом, і об'єктом взаємодії соціальних суб'єктів у масовій комунікації.

Стан масової комунікації реалізується на двох рівнях: когнітивному й інтерактивному.

Перший пов'язаний з процесами поширення соціально значущої інформації серед аудиторій, які охоплюють більшу частину населення. На когнітивному рівні слово «інформація» інтерпретується найчастіше як «ознайомлення». Соціальні за змістом відомості, які транслиуються

по каналах макрокомунікації (популярні знання про світ, ціннісне забарвлені зразки поведінки, норми взаємодії суб'єктів різного соціального статусу, культурні стереотипи), створюють інформаційну основу для когнітивної (пізнавальної) діяльності соціальних суб'єктів різного рангу. Занурюючись у масову комунікацію, вони здатні використовувати отриману інформацію як пізнавальний ресурс у процесі формування своїх уявлень, думок, ціннісних орієнтацій. На цьому рівні образи соціуму перетворюються на стихійно або випадково сформовані копії наукової чи культурної картини світу. Проте вони можуть бути навмисне деформованими, недостовірними відбитками з реальних процесів, що продукують суб'єкти, які контролюють інститут мас-медіа.

Інформація здатна іноді надовго затримуватись у когнітивних шарах колективної або індивідуальної свідомості. Однак у разі критичного осмислення чи некритичного сприйняття її під впливом цілеспрямованої пропаганди вона здатна зростатися із системою цінностей і норм різних груп і категорій індивідів і включатися в регуляцію їхніх контактів із середовищем. Саме на *інтерактивному рівні* інформація становить ресурс соціальної дії у різних формах. Отримавши інформацію, індивід чи група співвідносять себе з конкретною стратою, культурним колом, етнічною спільнотою, політичним рухом, тобто здійснюють соціальну! ціннісну ідентифікацію. За допомогою каналів масової комунікації вони символічно взаємодіють і конкурують за пріоритет інтерналізованих ними образів соціуму, беруть участь у формуванні громадської думки і настроїв. Останні, в свою чергу, ініціюють взаємодію заангажованих у соціальну структуру індивідів і вигляді різноманітних актів підпорядкування, опору чи солідарності між соціальними, політичними і культурними групами і категоріями.

Макрокомунікативні процеси здійснюються за допомогою спеціальних засобів - масової комунікації, або мас-медіа, - преси, радіо, телебачення, кіно, відеосистем. Отже, масова комунікація як стан суспільства конституюється мас-медіа, не існує поза ними і лише разом з ними має ознаки соціального інституту. Засоби масової інформації постійно модернізуються не тільки під впливом вимог соціуму до інформації і масового спілкування чи загальнокультурних змін, а й з огляду на виробництво нових стилів інформаційної взаємодії. Постійне суперництво між засобами за царини домінування обмежує, уточнює або навіть збільшує просторові і соціальні параметри кожного з них, але суттєво не зменшує суспільну потребу в існуванні таких засобів. Тільки разом вони формують складні і розгалужені мережі, в яких циркулюють сучасні знання про світ і ціннісні картини цього світу. Однак є різним час, протягом якого кожний із засобів масової комунікації присутній у суспільному житті; вони мають неоднакові перспективи на майбутнє, що свідчить про історичну обумовленість цього інституту. Навіть побіжне знайомство з історичним досвідом мас-медіа дає змогу простежити за набуттям ними статусу інституту.

Засоби масової комунікації

Комунікація (від лат. communicatio - повідомлення, передача) виникла з потреб індивідів у спіль-

ному житті, а тому суспільна за своєю природою. Це спілкування між людьми, в процесі якого вони обмінюються повідомленнями, власними і чужими думками та почуттями за допомогою мови чи інших знаків. Вивчаючи «примітивні» суспільства, французький етнограф і соціолог Клод Леві-Стросс встановив, що предметом соціального обміну між родами поряд з товарами і жінками була також інформація, яка згідно із звичаями, життєвими правилами чи сваволею її власника могла і повинна була стати спільним здобутком. Однак у таких «холодних», як називає їх Леві-Стросс, суспільствах схильність до виробництва і споживання інформації помітно нижча, ніж у «гарячих», індустріальних розвинених сучасних структурах. Масова комунікація - винахід останніх.

Риси і ознаки соціального інституту вона здобуває поступово. Першим мас-медіа була газета. Свою назву вона отримала, ймовірно, від дрібної монети - *gazetta*, яку у Венеції в VI ст. платили за рукописне зведення про поточні події. Періодичні друковані видання - нідерландська «коранто» («сучасні події»), англійська «ньюсбукс», французька «Ла Газетт», тобто те, що ми називаємо пресою, з'явилися в Європі вже у першій половині XVII ст. У Росії виникнення її датується 1702 р. - появою «Ведомостей» Петра I.

Преса відображувала політичні пристрасті та соціальні інтереси груп, які домінували в суспільстві. Преса була їхнім словом, трибуною, з якої вони проголошували свої ідеї і доктрини. Зміст останніх легко прочитувався з біржових і закордонних новин, з повідомлень про життя «вищого світу», з опису місцевих подій. Однак незалежність цього слова виходила за межі, встановлені монархічними особами й урядами. Хвиля нових газет і політичних памфлетів викликала рішення про цензуру. Наприклад, Декрет Довгого парламенту в Англії 1644 р. заборонив жорстку критику державних структур. Проте контроль з боку держави буржуазній свідомості був не до вподоби. Ідея незалежності преси від влади народилася, ймовірно, разом з «третім станом» і була виразно висловлена англійським поетом і політичним діячем XVII ст. Джоном Мілтоном: «Держава повинна керувати, а не критикувати мене». Ця ідея надихала й демократичні вимоги. І ось уже на гравюрі часів Великої французької революції під назвою «Свобода преси» (відповідно до Декларації прав людини і громадянина 1789 р.) ми бачимо збуджені обличчя громадян Першої республіки, які розмахують газетами.

У 30-40-і роки XIX ст. більшість населення отримала доступ до друкованих новин. У розвинених країнах Європи і в США набула поширення дешева «копійчана» преса. Французька газета «Ля Прес», англійська «Дейлі телеграф», американська «Сан» почали виходити масовими на той час накладами, враховуючи інформаційні уподобання аудиторії. Зважаючи на потреби і вимоги ринку, виробництво новин і газет дедалі більше ставало індустріальним за характером. Незамаскована політична упередженість і гострота преси, які слугували критерієм ефективності і доцільності ідеологічного впливу, доповнилися рекламою, сенсаційністю, що задовольняли інформаційний смак читача, здатного купувати газету. Однак відносна свобода від патронажу держави поєднувалася з відкритістю до імперативів економічної рентабель-

ності і прибутковості. Сталося так, що дух капіталізму, який асоціюється із «свободою», зумовив для преси інші залежності. Влада уособлюється державно-політичною елітою і різного роду капіталом, що й сьогодні залишаються найважливішими інститутами, які санкціонують конкретну ідеологічну і ціннісну забарвленість друківаного слова.

Проте залежність від влади, елітарних чи фінансових впливових груп завжди була тягарем для преси, заважала її внутрішнім комунікаційним інтенціям, які з часом посилювалися і починали регулюватися власними правилами. Ці правила значною мірою спиралися на культурні ресурси: зразки вербальної поведінки, цінності, норми, уявлення про світ. Не виключено, що автономність і суверенність преси обумовлена належністю її до сфери мови і культури. В прогресі культури й освіти преса відіграла, звичайно, свою роль, розповсюджуючи образи культури і наукові знання. В першій половині ХХ ст., наприклад, у Харкові друкувалося кілька періодичних просвітницьких видань: «Харьковский еженедельник», «Украинский вестник», «Харьковский демократ», «Украинский домовод», «Харьковские известия», «Украинский журнал», які сприяли становленню духовної атмосфери суспільства. Однак взаємодія преси і культури ніколи не відзначалася повною гармонією.

Швидко з'ясувалося, що невеличкі яскраві газетні повідомлення мають вражаючу здатність не тільки «висвітлювати стан» і транслювати новини суспільного життя за задумами журналістів і видавців, а й створювати соціальне значущі образи дійсності за допомогою особливих літературних жанрів, мовних кліше і правил складання текстів, які значно відрізняються від властивих традиційній книжковій культурі. Крім того, мова преси поступово враховувала специфіку психологічного впливу слова на масову публіку, тобто те, що раціональне осмислення фрагментів тексту необов'язкове. Створювався новий стиль вербальної культури і спілкування. Його вторгнення до культурної традиції і способу життя мешканців міст стало помітним на початку ХХ ст., в період газетного буму. Уявіть собі: у США в цей час виходить близько 21 тис. великих і малих газет. Діячі культури сприйняли таку популярність преси як культурну «експансію» текстів, непридатних до складного опису витоків і наслідків того, що відбувається, тобто непридатних до відтворення причинної обумовленості подій і станів політичного, соціального і культурного світу.

«Зараз, коли газети заступили історію, тобто точніше, ту традицію, яку можна назвати історичною пліткою, - читаємо у англійського письменника Плберта Честертона (30-і роки), - полегшало хоча б в одному відношенні. Принаймні тепер зрозуміло, що ми не знаємо нічого, крім кінця. Газети не лише інформують про новини - вони про все повідомляють як про новину. Наприклад, напрочуд новим виявився Тутанхамон. Так само із повідомлення про смерть генерала Бенгса ми довідалися, що він колись народився. Після війни ми дізналися про визволені народи; але ми ж ніколи не чули, що вони були уярмлені. Нам твердять про примирення, але ж ми нічого не знаємо про сварку. Ми не маємо часу займатися такими нудними речами, як сербський епос, - більш захопливе дискутувати на сучасному жаргоні з приводу

проблеми югославської дипломатії. Нас приваблює те, що зветься Чехословаччиною, але обходимо увагою Богемію. Речі, старі як Європа, подаються нам як сенсації, що не поступаються свіжістю останнім повідомленням з життя американських прерій. Це цікаво так само, як цікава остання сцена п'єси. Тому, хто задовольняється пострілом або обіймами, простіше та й легше приходити під завісу. Проте якщо ви прагнете дізнатися, хто кого вбив, хто кого цілував і чому, - цього за надто мало».

Ті, «кому достатньо пострілу», склали, тим часом, масову аудиторію, і саме їх Марина Цветаєва назвала тими, хто «ковтає пустоту» і «жує мастику», що можна інтерпретувати як натяк на відсутність у газетних текстах культурних значень і сенсу. Двозначний статус преси як невичерпного оперативного джерела інформації і як засобу, за допомогою якого свідомість членів аудиторії стає пересічною, насичується стереотипами, перейшов до інших мас-медіа, чії технологічна таїна і можливості розкрили нові перспективи зв'язку і спілкування, але не елімінували суперечності. Щоб бути масовою, тобто сприйматися якнайбільшою кількістю людей, інформація повинна концентрувати смисли і набувати форм у проміжку між оригінальним і банальним, поширюючи загальнодоступні соціальні значення і символи.

На початку ХХ ст. родину мас-медіа поповнило радіо, яке швидко продемонструвало унікальну здатність з'єднувати мешканців території, відокремлених та ізольованих військовими діями Першої світової війни. В Україні перша радіопередача вийшла в ефір у 1924 р. Радіомовлення залучило до складу аудиторії сільське населення, у якого, принаймні в нашому суспільстві, звичка до цього джерела і орієнтація на те, що «повідомили по радіо», і сьогодні досить стійкі. Як засвідчили проведені у 90-х роках соціологічні опитування української аудиторії, у сільській місцевості радіо слухають частіше, ніж дивляться телевізор.

Радіохвилі суттєво скоротили час доставки новин з центрів на периферію. Столиці й великі міста наблизилися до малих населених пунктів, що змінило уявлення про подолання не лише географічного, а й соціального простору. Проте телебачення мало ще більший ефект. Розпочавши свою «епоху» в системі мас-медіа у 30-х роках, уже через тридцять років воно у науковій, культурній, політичній і повсякденній рефлексії осмислюється як всемогутній засіб впливу на свідомість і стиль життя. Аудіовізуальні образи, які до цього були прерогативою кіно (також специфічного медіума масової комунікації), перетворилися на першочергового за значенням, легкістю засвоєння і привабливістю носія соціальної інформації.

Водночас мільйони людей у різних регіонах світу стали свідками найважливіших подій, які відбуваються в будь-якому місці. Світ політики і науки став наочно персоналізованим, а глядачі почали впізнавати обличчя своїх лідерів. Мистецтво доставляється до осель. Економічні досягнення, державна діяльність, міжнародні зносини, спортивні успіхи і, нарешті, погода в Лондоні і Владивостоці - все стало видимим. Масова аудиторія, якій миттєво повідомлялися новини і яка перебувала у полоні телевізійного ефекту «присутності на місці подій», пере-

творила їх на предмет обговорення у професійному середовищі, колі друзів і знайомих. Саме так ці події ставали часткою історичного і соціального досвіду людей, маючи шанс перетворитися на феномен колективної свідомості.

Доступність засобів масової комунікації, зрозумілість знань про світ забезпечили можливість відносного вирівнювання різних за соціально-статусними характеристиками груп щодо рівня інформованості про життя суспільства. Однак інтерпретації, оцінки, ціннісні обґрунтування телевізійних повідомлень не могли бути ідентичними. Аудиторія перед телеекраном розшаровувалася залежно від здатності добирати цікаву й важливу для себе інформацію, критично ставитися до неї, довіряти джерелу, адекватно сприймати і розуміти зміст, втілений у символічні форми, бути нечутливим до сугестивного і маніпуляційного впливу комунікаторів та ін., тобто аудиторія розшаровувалася відповідно до різноманітних соціальних, соціокультурних і психологічних особливостей її членів.

У 70-80-і роки, так і не з'ясувавши остаточно, що таке телебачення: «чаклун», який створює реальність на наших очах, чи «монстр», що формує «одномірну» людину з невибагливим смаком і свідомістю, насиченою штампами і стереотипами, суспільна рефлексія зіткнулася з проблемою оцінки радикальних перетворень у масовій комунікації. Поширення електронних засобів зв'язку, супутникового і кабельного телебачення, відеотехніки ставить сучасну людину в залежність від густої комунікаційної мережі. Аудіовізуальна комунікація є сталим фактом життя людини, а світ, який створюється нею з претензією на реальність, здатний конкурувати з дійсністю. Як показали дослідження американського соціолога Джорджа Гербнера, «завзяті телеглядачі схильні описувати реальність - її соціальну структуру, взаємовідносини між статусами, професійними групами, представниками різної статі, рівень злочинності - так, як подає її телебачення».

Технічний потенціал «нових» мас-медіа породжує можливість без перешкод транслювати аудіовізуальні образи на будь-яку відстань. Мешканці України, наприклад, мають змогу отримувати новини з інформаційних програм найбільшої американської телекомпанії Сі-Ен-Ен. Проте сьогодні така інформаційна різноманітність створює низку проблем для національного телебачення. Прагнучи до монополізму у сфері інформації, могутні телемережі і телеслужби здатні пропонувати і поширювати серед масової аудиторії свій погляд на світ, культивувати власні культурні моделі і зразки поведінки. Це викликає складну взаємодію культур, яка не завжди здійснюється за принципом «діалогу», їй властиві явища дифузії, взаємного доповнення, відторгнення, домінування і конкуренції інноваційних та традиційних зразків. Останні - предмет захисту з боку національних держав. Іншою сферою державного регулювання є прогресуюча комерціалізація телепрограм, перенасичення їх рекламою, розширення мережі комерційних телестанцій.

Складається враження, що аудіовізуальні і комп'ютеризовані мас-медіа цілком монополізували соціальну комунікацію, позбавляючи традиційні джерела можливості інформувати і спілкуватися. Існує без-

ліч наукових концепцій, які розглядають перспективи суспільства з огляду на технологічну могутність електронних засобів зв'язку та їх здатність підпорядковувати собі соціальні явища і процеси. Такою є, зокрема, і позиція канадського соціолога Герберта Маклуена. Проте і сьогодні в деяких сферах громадського життя радіо і преса залишаються звичними каналами ознайомлення аудиторії з новинами і оцінками подій. У Швеції, наприклад, досить популярною є партійна преса. Відомості про внутрішньопартійні відносини, а також взаємини між партіями прийнято одержувати скоріше з газет, ніж з телепрограм.

У середині 90-х років у зв'язку з плюралізацією політичних рухів схожа картина спостерігається і в Україні. На відміну від телебачення, яке перебуває у державному або комерційному підпорядкуванні, преса є для партій найдоступнішим засобом пропаганди поглядів та ідей.

Статус мас-медіа

Розглядаючи мас-медіа під кутом зору легітимації їхнього статусу в системі соціальних інститутів, можна, таким чином, зобразити їх як прагнення медіума (тобто засобу *переказу* і *поширення* інформації, важливої для різних соціальних груп і категорій) розширити заздалегідь передбачені статусні межі й досягти інституційної автономії. Деякою мірою таке прагнення здійснене. Однак інституціональні зв'язки мас-медіа досить складні, а ефективність їхнього функціонування в соціумі, участь у процесах соціальної диференціації і соціальної інтеграції залежать від того, наскільки їхні домагання самостійності поєднуються, погоджуються, а також протистоять впливові, тиску і домаганням інших інститутів. Схематично ці залежності можна зобразити так:

1. Мас-медіа підпадають під контроль з боку інституту влади (держави, правлячих еліт, політичних партій). Цей контроль здійснюється за допомогою державного регулювання, механізмів цензури, ідеологічного пресингу різних політичних і владних утворень. У демократично розвинених суспільствах жорсткі форми підпорядкування мас-медіа інституту влади, притаманні тоталітарному режиму, поступаються місцем більш «м'яким» і «виваженим».

2. Мас-медіа зазнають тиску економічних структур, капіталу, комерційних кіл, орієнтованих на функціонування їх як прибуткових індустриальних комплексів, які виробляють інформаційну й розважальну продукцію, розраховану на масове споживання. Перетворення системи мас-медіа на одну з галузей сучасного виробництва вимагає великих капіталовкладень в удосконалення і розвиток технологій макрокомунікацій.

3. На масову комунікацію впливає й інституціональна культура, яка санкціонує трансмісію узаконених нею цінностей, норм, стилів життя окремих соціальних груп і суспільства в цілому. Для успішного функціонування в різних соціокультурних середовищах мас-медіа відтворюють і поширюють культурні зразки повсякденного життя.

4. Досить складні взаємні відносини мас-медіа з громадською думкою. Для характеристики перших часто вживають метафори «голос народу», «четверта влада», завдяки яким засоби масової комунікації постають як речник громадської думки. Ці метафори нав'язані імперати-

вами та інтенціями демократичної свідомості, що не гарантує, проте, відступу громадськості від переважно інструментального підходу до преси і телебачення і відмови від спроб впливати на них.

5. Життєво важливим для інституту мас-медіа є врахування інформаційних, комунікативних, релаксаційних потреб та інтересів аудиторії. Остання не має виразних інституціональних ознак. Вона гетерогенна у соціокультурному плані і розподілена по різних територіях. Однак як соціальний суб'єкт вона сповіщає про свої смаки, які задають рівень загальної доступності знань, що транслюються, зумовлює семіотичну і психологічну сприйнятливості інформації, формує відповідні очікування від мас-медіа. Саме у цій якості аудиторія впливає на діяльність засобів масової комунікації.

Перелічені залежності не виключають свободи і автономності мас-медіа у збереженні, утвердженні або перегляді основ існуючого соціального порядку. Мас-медіа мають особливі функції у соціокультурних процесах на когнітивному й інтерактивному рівнях:

артикулюють образи соціальної структури, соціальної диференціації, цінності соціального розшарування чи, навпаки, егалітаризму;

транслюють і культивують іміджі соціальних страт і статусів, сприяють або перешкоджають зростанню престижу їх;

здійснюють соціокультурну структуру аудиторії, затверджуючи особливі соціокультурні статуси аматорів політичних телепрограм, розважальних жанрів або, як ми бачили наприкінці 80-х років, структуру аудиторії на читачів «Нового мира», орієнтованих на трансформацію суспільства, і читачів «Нашего современника» з більш традиціоналістськими орієнтаціями;

закріплюють минулі чи репрезентують нові стилі спілкування між індивідами і групами, типи соціальної взаємодії.

Крім участі у макромасштабних процесах масова комунікація укорінюється у повсякденність, підтримуючи взаємозв'язок публічної і щоденної сфер шляхом залучення розсіяних у просторі індивідів до значущої для суспільства інформації. Описуючи і пояснюючи феномен масової комунікації, ми обов'язково стикаємося з явищами культурного, семіотичного і психологічного порядку. Однак нас зараз цікавить лише те, як вона пізнається соціологією.

§ 2. ПАРАДИГМИ ВИВЧЕННЯ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Різномірні комунікативні явища привертають до себе увагу різних гуманітарних наук та інформаційних теорій: філософії і культурології, соціології і психології, лінгвістики і семіотики, кібернетичних підходів до аналізу соціальних процесів. Саме на досягненнях цих наук ґрунтується сучасне знання про макрокомунікацію, і сьогодні дослідження її («mass communication research») тягнуть до виокремлення в єдину міждисциплінарну галузь науки, спрямовану на вивчення комунікативних ситуацій у глобальному і локальному масштабах, на визначення соціальних, культурних, політичних тенденцій, наслідків і прогнозів їх

розвитку. Це аж ніяк не перешкоджає соціологічній специфікації предмета. Остання передбачає, що найсуттєвіші принципи і засоби/аналітичного підходу до макрокомунікативних станів, механізмів чи процесів складаються на платформі соціологічної теорії і методології. Термінологічно ж обмеження і заборони, які диктувала лексика кожної окремої науки, зараз майже зняті або менш жорсткі, ніж раніше.

Масова комунікація ніколи не залишалася поза увагою соціології. Як підкреслював у своїй статті «До соціології преси» Макс Вебер, проблема вивчення преси полягає у виявленні ставлення її до існуючих політичних партій, до світу бізнесу, до численних груп та інтересів, які впливають на громадськість і зазнають зворотного впливу. Будь-які концепції й моделі, що їх розробляє соціологія масової комунікації, не обминають цієї проблеми. Проте теоретичні й методологічні перспективи, з позицій яких дослідники спостерігають, пояснюють або інтерпретують макрокомунікативну реальність, вельми відрізняються одна від одної. У соціології склалося кілька парадигм вивчення масової комунікації, якщо під парадигмою, слідом за американським філософом і істориком науки Томасом Куном, розуміти визнані науковою спільнотою теоретичні й емпіричні моделі, які виявилися здатними закласти традицію наступних систематичних пошуків. Міркування про такі парадигми мають враховувати особливості європейського і американського наукового менталітету, відданість творців парадигм певним теоретичним напрямкам і школам.

Найважливішою ознакою цих парадигм є артикуляція ставлення до концепту «масове суспільство». Йому або приписують фундаментальне значення у поясненні масової комунікації, або використовують із застереженнями, або ж відмовляються від нього як нерелевантного для описування й аналізу макрокомунікативного стану суспільства. Вибір ставлення до цього концепту і є водночас вибором тези про силу або слабкість інститутів мас-медіа щодо їхнього впливу на ціннісні системи суспільної свідомості, соціальну структуру, соціальний порядок і людську індивідуальність. Ця теза у спрощеному вигляді має два варіанти: 1) всемогутні засоби масової комунікації, реалізуючи інтереси престижних соціальних груп, *тотально* впливають на інертну й пасивну аудиторію, прищеплюючи їй бажані погляди, установки і звички; 2) мас-медіа, обмежені системою соціальних інститутів, не втрачають своєї автономії, а тому здатні здійснити лише *частковий* вплив на свідомість і поведінку публіки, гетерогенної соціокультурно і диференційованої за мірою включеності до комунікації.

Ідеї «всемогутності», тотального, «незворотного» впливу мас-медіа або, навпаки, їх соціальне обмеженої дії існували й існують у соціології паралельно. Інша річ, що в окремі періоди зростання популярності певних наукових шкіл і підходів перевага віддавалася одній з них. При цьому домінанта змінювалася не раз, нагадуючи про значну укоріненість цих ідей у соціологічному мисленні.

Парадигма «тотального» впливу

У тому чи іншому вигляді вона присутня у соціально-філософських і соціологічних теоріях масового суспільства і масової культури. Не дивлячись на те,

що уявлення про «масове суспільство» належить значною мірою до минулого соціальної думки, сьогодні вони знаходять нові метафори («суспільство споживання», наприклад), які мають на увазі наявність недиференційованого традиційним способом (на класи, страти, шари) соціального простору. Поряд з таким аморфноподібним сегментом соціальної структури часто мислиться й інший - той, що відповідає за соціальний і культурний контроль: еліти. Як особлива складова еліти присутні і в інших образах структурації суспільства, однак у теоріях масового суспільства і масової культури дилема «масового - елітарного» акцентується обов'язково. Саме її обговорення надало напруги першим подібним концепціям, їхній родовід бере початок із середини XIX ст., і вони в цілому песимістично оцінюють прогрес мас-медіа, розглядаючи їх як загрозу елітарним культурним цінностям, з одного боку, і культурній автономії окремого індивіда, з іншого. Концептуальне оформлення європейської соціальної думки щодо розладу «органічної спільності» капіталізму, неспроможності класичної раціональності та ідеалізованої Просвітництвом системи освіти здійснювалося в ході засвоєння і реінтерпретації романтично консервативної рефлексії, до якої можна віднести культурні теорії Метью Арнолда і Томаса Стернза Еліста, а пізніше - Фрідріха Ніцше і Хосе Ортеги-і-Гассета, політичні доктрини Джона Стюарта Мілля і Алексіса де Токвіля, італійську школу соціологів і дослідників масової психології. Експансія масової культури викликала побоювання щодо порушення «природного» балансу між елітою і масою на користь останньої, створення умов для культивування пересічних моральних й інтелектуальних якостей, трансформації політичної демократії під тиском ірраціональних сил натовпу, залучення дедалі більшої кількості людей до вульгарних форм високої культури. Розквіт самого «царства мас» також уявлявся проблематичним, оскільки першоелементи його структури - індивіди - перетворилися на знеособлену жертву маніпуляції з боку соціальної стихії чи навмисності еліт.

У соціології початку XX ст., і особливо після Першої світової війни, коли помітно збільшилася аудиторія радіо і газет, вона (аудиторія) розглядалася згідно з основними характеристиками «маси», сформульованими в концепціях і сюжетах «масового суспільства». Члени аудиторії сприймалися дослідниками як пасивні споживачі, не здатні до самостійного інформаційного вибору. На тлі відчуження мешканця урбанізованих поселень від традиційних цінностей масова аудиторія поставала як беззахисна перед потоком інформації і тими, хто виробляє і транслює її. Мас-медіа випускає «словесну кулю», яка проникає у розм'якшену свідомість реципієнтів. Дослідникові залишається тільки визначити глибину її проникнення за допомогою існуючих методик. Саме так описують дослідницьке кредо того часу.

Песимізм щодо масового суспільства й масової культури не вгасав. У 30-і роки його виразно демонструють теоретики франкфуртської школи, реагуючи на виникнення фашизму і осмислюючи нездатність німецького суспільства протистояти йому. Пропагандистська машина нацистської влади ефективно використовувала знеособлюючі механізми масової культури. До того ж всемогутність впливу мас-

медіа, які брали участь у цьому, для багатьох була явною. Наслідки її були жажливими з огляду на незворотне перетворення людської індивідуальності на істоту, яка покірливо дозволяє робити пропагандистські ін'єкції своїй свідомості. Після війни у роботі «Діалектика Просвітництва» (1948), присвяченій критиці гноблячої людини раціональності, яка калічить соціальні зв'язки і призводить до саморозпаду західної цивілізації, Макс Хоркхаймер і Теодор Адорно висловили негативне ставлення до досягнень сучасної культурної індустрії і мас-медіа у сфері інтеграції суспільної свідомості і оцінили останню як регрес.

«Парадигма ефектів» мас-медіа Нічого схожого не було в американському досвіді суспільного життя. Абсолютно «маніпуляційна» модель масової комунікації, що передбачає безпосередній і тотальний вплив мас-медіа на членів аудиторії, не сприймалася тут як адекватна. В американській соціології пропаганди з 30-х років формується принципово інший підхід до вивчення макрокомунікаційних явищ і процесів. У літературі його називають «парадигмою ефектів» мас-медіа, і саме з нею асоціюються відомі в соціології імена: Гарольд Дуайт Лассуелл, Пол Лазарсфельд, Еліа Катц, Бернард Берельсон, Джозеф Клеппер. Суспільно-політичною основою цього підходу є ліберал-плюралістичні теорії. Вони не тільки пояснюють та описують політичну демократію американського типу, а й конструюють плюральний образ суспільства. За засобами масової комунікації визнають статус суверенного соціального інституту, порівняно незалежного від легітимних владних структур і обмеженого загальними нормами соціальної системи. Вплив їх розглядають як один з факторів соціальних змін.

Американська соціологія пропаганди перенесла наукові дебати про масову комунікацію з галузі культури в галузь соціальної організації й політики, пов'язуючи їх насамперед з вивченням електорату, поведінки людей у виборчих кампаніях. Згідно з методологією позитивізму перевага віддавалася скоріше емпірично верифікованим, ніж спекулятивним твердженням. А зміст їх був такий: аудиторія радіо і газет аж ніяк не в'язке безструктурне утворення, схоже на мікромодель «масового суспільства». Вона гетерогенна у своїх пристрастях до комунікації. Особливим чином реагуючи і сприймаючи інформацію, члени аудиторії репрезентують власні соціальні статуси. Соціальна диференціація і групові відмінності не обминають публіку, яка читає, дивиться і слухає, зумовлюючи її інформаційні вимоги і смаки. Потенційно масова комунікація настільки активна у вираженні своїх потреб і звичок, що вектор тотального впливу у «маніпуляційній» моделі (від комунікатора - реципієнту) може бути обернений у протилежний бік. Соціологи, зрозуміло, не заперечували переважного впливу мас-медіа за конкретних обставин: тоді, наприклад, коли увага аудиторії сконцентрована на фактах і не торкається установок; коли джерело повідомлень має досить високий престиж, викликає довіру; коли предмет обговорення далекий від повсякденного досвіду. Проте загальна методологічна позиція формулювалася жорстко: масова комунікація найчастіше не є

необхідною і достатньою причиною впливу на аудиторію. Саме так Клеппер розпочинає свою відому працю «Ефекти масової комунікації», яка вийшла друком у 1960 р. і підбила підсумки розвою цієї парадигми за попередній період.

Теоретично вивчення впливу мас-медіа на індивідуальну свідомість і поведінку спиралося на біхевіористські тези, на теорії «когнітивного дисонансу» або «рівноваги», які сприймали спонукання до гомеостазису за основний регулятор формування знань і установок. Ідея про те, що у сфері інформації людина свідомо і автономно робить вибір, у найзавершенішій формі висловлює парадигму обмеженого впливу засобів масової комунікації. Лазарсфельд, а пізніше Клеппер вивели її у вигляді «доктрини підсилення», за якою засоби масової комунікації є агентом скоріше підсилення, ніж зміни установок аудиторії, тобто здатні підкріпити наявні в індивідів когнітивні й емотивні ресурси. Порівняння реципієнта уникнути дискомфорту від несумісних цінностей і переконань сприяє спростуванню чи неприйняттю відомостей, які суперечать його поглядам. Так, скажімо, лабораторне встановлено, що інформація, яка містила расові упередження, сприймалася й утримувалася у пам'яті лише тоді, коли реципієнт демонстрував схильність до них.

У вивченні соціальних характеристик аудиторії, пов'язаних з наявними знаннями, ціннісними орієнтаціями й установками індивідів, використовувалися теоретичні уявлення структурного функціоналізму. Особливо значущими вони виявилися в дослідженні функцій масової комунікації, вимірюванні їхньої ефективності.

Найопераціональнішою для аналізу макрокомунікативного процесу деякий час була «формула Лассуелла», яка лінійно структурувала цей процес на ланки, вони вивчалися самостійно або у сукупності. Формула досить проста: **хто** говорить - що говорить - яким **каналом** - **кому** - з яким **ефектом**. Формула запропонована у 1948 р., але їй передувала багаторічна праця над теорією політичної пропаганди, спрямованою на укріплення демократичних засад у політиці. Розуміючи під пропагандою «управління колективними установками шляхом маніпуляції значущими символами», Лассуелл ще у 1927 р. в одній з ранніх праць наполягав на тому, що більшість пропагандистських ефектів, зокрема за участю мас-медіа, які раніше досягалися насильством і погрозами, слід добиватися умовлянням й аргументацією. Вербальні символи традиційних демократичних цінностей, що тиражуються мас-медіа, цікавили його і з точки зору відповідності політичним реаліям, і в плані співвіднесення з властивостями природи тих, хто пропагує їх і кому вони адресовані. Формула Лассуелла давала змогу планомірно вимірювати й установи комунікатора, а також політичних еліт, які стояли за ним, і ціннісний зміст повідомлень, й ефекти їхнього впливу на публіку.

Емпірично орієнтована соціологія 30-50-х років суттєво змінила погляди на «масове суспільство» і масову комунікацію, її фундатори і послідовники, розвиваючи методологію і технологію досліджень аудиторії і змісту пропаганди, розробили контент-аналіз - формалізований спосіб реєстрації важливих елементів змісту повідомлень. Типологізація ефектів масової комунікації з виходом друком книги «The People's

Choice» під редакцією Лазарсфельда, Берельсона та інших стала обов'язковою процедурою. Ефекти диференціювалися у кількох напрямках: такі, що викликають кардинальні зміни; підкріплюють чи підсилюють наявну в індивіда установку; слабо впливають; нарешті, протилежні намірові комунікатора. Спостереження за ефектами здійснювалося під час опитувань і експериментів. До контент-аналізу звертаються і сьогодні, особливо коли йдеться про вплив політичної пропаганди і зусилля еліт у цьому напрямі.

У повоєнні роки парадигма ефектів змінюється і коригується. Справа в тому, що концепція селективної поведінки на основі когнітивного балансу з самого початку зіткнулася з теоретичними і методологічними проблемами. Насамперед вони торкалися явного чи прихованого визнання пріоритету ідей, якими людина вже володіла. Баланс уявлявся як механічне «зауваження» нової і набутої інформації досить пасивною індивідуальною свідомістю, діяльність якої полягала у захисті від інноваційних значень і кодів. Таке спрощення обмежувало інтерпретаційні можливості парадигми. Очевидними були труднощі ідентифікації ефекту виключно зміною, яка зовсім не обов'язково мала спостерігатися. Експериментальна перевірка стану свідомості реципієнта, його установок визнавалася недостатньою.

«Двоступенева модель» масової комунікації

Пошук факторів селективної поведінки людей здійснювався і за межами, окресленими біхевіористською тезою «стимул-реакція» (де зміст масової комунікації розглядався як такий, що здатний до безпосереднього і прямого впливу на індивіда і спонукає його до відповіді). Був сенс припускати, що у світі комунікації масовому інформаційному потоку супутні або протистоять інші потоки - ті, що народжуються у міжособистісних контактах. У праці «The Personal Influence», яка вийшла друком 1955 р., Катц і Лазарсфельд розробили «двоступеневу модель комунікації». Макрокомунікативний процес було структуровано на дві стадії: спочатку повідомлення мас-медіа сприймаються активною частиною аудиторії - «лідерами думок», а потім в цих міжособистісних каналах транслуються пасивній частині, байдужій до радіо і газет. Подібні ідеї, проте, висловлювалися ще у 40-х роках, коли під час емпіричних досліджень ролі мас-медіа у виборчих кампаніях не знайшлося доказових підтверджень тому фактові, що пропагандистські зусилля преси і радіо помітно впливають на результати голосування. В той період люди, зауважили Лазарсфельд і Катц, «виявляли схильність голосувати так, як завжди, фактично так, як це постійно робили їхні сім'ї».

Те, що макрокомунікативна реальність формується не в ізольованому просторі, а немовби вклинюється у соціальний світ з притаманними йому складними стосунками між суб'єктами і джерелами важливої і змістовної інформації, здавалося прийнятним припущенням. Інтерес до міжособистісного компонента у масовій комунікації був співзвучний зростаючій увазі соціології до соціальної взаємодії, до інтеракціоністських підходів і рольових теорій. «Двоступенева модель» ґрунтувалася

на гіпотезі про те, що стосовно масової комунікації індивіди дотримуються різних соціальних ролей. Деякі з них активні у сприйнятті і поширенні знань і цінностей, що їх повідомляють мас-медіа. Це, безумовно, пов'язано з їхніми статусами, комунікативними здатностями особистості, регулярними контактами з газетами і радіо. Інші ж досить інертні у спілкуванні з мас-медіа, а тому найчастіше звертаються до неформальних джерел або переказів повідомлень лідерами референтної групи. Отже, вплив масової комунікації не завжди прямий і безпосередній. Скоріше він проходить через шлюзи і опосередковування соціального оточення індивідів.

Нелінійна двоступенева структурація масового інформаційного потоку стимулювала подальше теоретичне моделювання макрокомунікативних процесів й емпіричну верифікацію цих моделей. Проте, як і «парадигма ефектів» у цілому, ідеї якої тяжіли до уявлень про обмежений, частковий вплив мас-медіа на структуру і зміст знання, ціннісні орієнтації і поведінку людей, «двоступенева модель» з часом також була піддана уточненню і перегляду. Соціальна практика вичерпала можливості плідного її застосування.

Відносна політична стабільність повоєнного світу поступилася місцем більш значній рухливості партійних інтересів і політичних переваг. У суспільному кліматі 60-х років «доктрина посилення» політичних ефектів мас-медіа втрачає інтерпретаційний статус. Що ж стосується «двоступеневої моделі», то її постулат про «непрямі» ефекти масової комунікації поставив під сумнів насамперед розвиток телебачення. Було помічено, що «лідери думок» зовсім не обов'язково є ланкою між аудиторією і телебаченням, яке безпосередньо впливає на індивіда. Це не означало виключення міжособистісного обговорення телевізійних новин і артикульованих проблем. Скоріше процес розповсюдження їх розуміли як «багатоступеневий», до складу якого входили також альтернативні макрокомунікативні рухи. Нові моделі функціоналістського типу почали враховувати компонент соціально-психологічної «вигоди» і «задоволеності» для описування ставлення індивідів до інформації. Люди, іншими словами, відтворюють у моделях те, що вони бачать і чують, згідно з власними інтересами, цінностями, соціальною роллю.

Маючи на меті укорінити масову комунікацію в систему формування громадської думки, створювалися нові інтерпретації ідей конгруентності і когнітивного балансу. Зокрема, у 70-і р. Дж. Маклеод і С. Чаффі запропонували модель «ко-орієнтації», яка пояснювала взаємодію еліт, засобів масової комунікації і публіки, беручи до уваги ту обставину, що публіка набуває знання про проблеми на ґрунті власного досвіду, елітних джерел і мас-медіа. Звернення до засобів масової комунікації стає особливо актуальним у ситуації напруги між елітою і громадськістю, кожна з них здійснює спроби контролювати масову комунікацію.

У географічному просторі колишнього СРСР 70-і роки були найпліднішими щодо дослідження феномена масової комунікації. У той час використовувалися і модифікувалися моделі структурно-функціоналістського типу з поправкою на традиційні і новітні розробки. За загальну теоретичну основу правив марксизм, де мас-медіа розглядаються в

системі ідеологічних інститутів, які знаходяться у розпорядженні домінуючих класів, і які, за висловом Карла Маркса, «регулюють виробництво і розподіл думок свого часу». Помітний внесок у вивчення цієї проблематики зробили Борис Грушин, Валерій Коробейников, Мар'ю Лаурістін, Борис Фірсов та ін. Результати їхніх досліджень узагальнені у книзі «Масова інформація у радянському промисловому місті».

У 60-70-і роки пошуки того, що обмежує політичну ефективність мас-медіа, дещо слабнуть, до того ж і інтерес до вимірювання їхнього прямого та непрямого впливу на аудиторію практично вичерпується навіть в орієнтованій на позитивістську культуру американській соціології. На початку 70-х років польський дослідник П. Штомпка провів опитування 152 професорів з 21 університету США, з'ясовуючи їхню основну спеціалізацію. Виявилось, що темам масової комунікації відводять майже останнє місце, далеко позаду за темами методів і техніки соціологічного дослідження, соціальної психології, соціальних змін, стратифікації і мобільності. У науковій літературі дедалі частіше звертають увагу на необхідність «нових стратегій у перегляді медіа-ефектів», «нового погляду на політичну комунікацію» і навіть закликають до повернення до концепції всемогутності засобів масової комунікації. Останнє не здається дивним у світлі стрімкого наступу аудіовізуальних електронних засобів інформації і зв'язку.

Сучасні концепції масової комунікації

У поясненні образу масової комунікації комбінуються теоретичні й емпіричні контексти, особливості того, що умовно можна назвати «європейською» і «американською» науковими традиціями, з їхньою схильністю до соціально-філософського аналізу у першому випадку і до позитивізму - в другому. Це цілком відповідає загальному стану сучасної соціологічної думки, для якої напружена дилема типу «макро- або мікрорівні дослідження», «холізм», що приписує домінування цілого над частинами (наприклад, соціальної структури над дією), чи «методологічний індивідуалізм», «кількісні або якісні способи аналізу» тощо є джерелом подальших теоретичних пошуків і фокусом дискурсу. Однак простежується така тенденція. Масова комунікація розглядається переважно з позицій перспективи культури, а участь її у відтворенні соціально-структурних процесів, влади і контролю, повсякденного життя людей, людської індивідуальності розуміють як трансмісію культурних значень і смислів у вигляді знань, цінностей, думок, переконань, навичок і зразків. Ідея «фіксувати установки» суб'єктів комунікації, а також вимірювати ефекти впливу мас-медіа на аудиторію поступається місцем іншим уявленням. Те, що масова комунікація достеменно робить, це не стільки неодмінний, хоч і обмежений вплив на аудиторію, скільки репрезентація знань, цінностей і зразків, які за певних умов засвоюються індивідами і групами. Когнітивний та інтерпретативний компоненти, пов'язані з розумінням, тлумаченням значень і смислів у текстах, що транслюються мас-медіа, були присутні і у «парадигмі ефектів». Сьогодні їм надається перевага.

Дослідження, які тяжіють до *структурно-функціональних моделей*, орієнтовані на процеси соціалізації. Мас-медіа трактується як один з інструментів соціалізації індивідів, а також інтеграції і соціального контролю завдяки інтерналізованій системі цінностей і норм. Шведський соціолог Карл Розенгрен, ґрунтуючись на критичному узагальненні наявного досвіду, розглядає масову комунікацію як таку, що забезпечує «горизонтальні» і «вертикальні» зв'язки в соціальному відтворенні. Перші означають участь мас-медіа в об'єднанні смислів і зразків, притаманних самостійним підсистемам суспільства (політиці, економіці, технології, науці, освіті), з культурою в цілому. Другі припускають можливість поєднання макро- і мікрорівнів соціуму.

У масовій комунікації вбачають і знаходять культурні індикатори, що вказують на структуру і динаміку ціннісних систем і ціннісних пріоритетів у суспільстві. Сам термін «культурні індикатори» запропонований Дж. Гербнером, а використання його свідчить про зміщення акцентів з вивчення нетривалих чи ситуативних ефектів масової комунікації на дослідження культурних рухів і циклів. Прибічники цього напряму спираються на праці Пітирима Сорокіна із соціокультурної динаміки, на ідеї Г. Д. Лассуелла і його розробки словників цінностей з метою аналізу повідомлень. Дослідження такого типу містять контент-аналіз функціонуючих у масовій комунікації текстів, який дає змогу формалізовано і наочно зобразити, наприклад, зміну ціннісних домінант у політичному кліматі повоєнної Швеції, що прослідковані за вибіркою газетних передовиць, або короткі і довгі цикли обертання цінностей в американській культурі, виявлені Робертом Філіппом Вебером у вивченні передвиборчих партійних платформ із середини ХІХ ст. до наших днів.

Кількісний аналіз змісту масової комунікації - невід'ємна складова «культываційного» підходу Гербнера, який за допомогою моніторингу телепрограм зафіксував, що телебачення є могутнім засобом культувації в суспільстві деяких тем, сюжетів і уявлень: про насильство, толерантне і нетолерантне ставлення до рас, людей похилого віку, про політичні установки, професійні вимоги, здоров'я, медицину, науку, тобто про основні аспекти соціалізації. Зіставлення цих даних з результатами опитування аудиторії, диференційованої за ступенем інтенсивності і регулярності звернення до телебачення, свідчить на користь того, що культурні зразки, які поширюються саме цим медіа, справляють суттєвий вплив на знання і цінності активних прихильників ТБ. Поряд з такою технологією, як вивчення «порядку денного» чи «платформи» газети у зіставленні з ціннісними позиціями і перевагами читачів, «культываційний» підхід дав новий стимул дослідженням ефектів мас-медіа. Проте критики звернули увагу на досить сумнівну тезу про «масове суспільство», яке підпадає під неконтрольований ним вплив аудіовізуальних засобів.

І сьогодні можна помітити, що термінологія обмежених ефектів, а також уявлення про «всемогутність» мас-медіа не зникли безслідно. Насамперед вони поширюються на аудіовізуальну комунікацію і втілюються у моделях глобального масштабу або приписують розвиненим засобам масової комунікації визначальну роль у формуванні но-

вого етапу культури, нових культурних парадигм комунікації, інформаційних процесів і взаємодії людей. Такою є розроблена наприкінці 50-х - на початку 60-х років концепція Г. Маклуена. З технократичних позицій він пов'язує прогрес електронних засобів спілкування з радикально іншими (соціальними і культурними) засобами взаємозв'язку, які забезпечують контроль і програмування соціального порядку в «глобальному селищі», на яке перетворюється людська спільнота.

Виключне місце посідають засоби масової комунікації у соціодинамічній концепції французького соціолога Абраама Моля. Спираючись на кібернетичні ідеї, він говорить про «мозаїчний» тип культури, відмінності якого від класичного, гуманітарного типу задано засобами виробництва, розповсюдження і освоєння знань про навколишній світ. Якщо в класичному типі культури система знання будувалася на потребі осягнення ланцюга причин і наслідків, то в «мозаїчному» - знання є випадковою сукупністю розрізаних елементів. Як писав Моль, «сучасна людина відкриває для себе навколишній світ за законами випадку, у процесі спроб і помилок. Сукупність знань її визначається статистичне, вона черпає їх з газет, з відомостей, здобутих у разі потреби. Лише набувши певного обсягу знань, людина починає виявляти приховані в ньому структури. Вона іде від випадкового до випадкового, але іноді це випадкове є вельми суттєвим». Моля насамперед цікавить когнітивний аспект функціонування мас-медіа, здатність їх вибірково репрезентувати світовий запас знань зовсім не за правилами адекватного моделювання чи значення ідей для культури.

Як підкреслює Моль, у сприйнятті масової інформації збудження раціональних пластів і механізмів індивідуальної свідомості не відбувається з тією обов'язковістю, яка має місце в освоєнні класичних текстів. Повідомлення мас-медіа звертаються найчастіше до почуттів. Мотив апеляції засобів масової комунікації не стільки до раціонального осмислення інформації, скільки до логіки міфу, яка знімає суперечності і значно спрощує образи світу, соціуму, людини, особливо відчутний у критиків сучасної масової культури, прихильників франкфуртської школи, у культурологічних та семіологічних підходах. Масова комунікація розміщується в контексті стихійної чи ідеологічно спрямованої міфотворчості, що викликає як нейтральне ставлення, так і негативні оцінки, пов'язані з визнанням зростання примітивності та одномірності в осягненні людиною складної і суперечливої реальності.

Безпрецедентність антираціонального імпульсу масової комунікації виразно відчутна у *постмодерністській перспективі*, що формується в руслі посткласичних напрямів філософії та соціології. В ній, крім того, міститься ідея про здатність мас-медіа здійснювати соціальний контроль. Проте йдеться про іншу його форму, відмінну від тієї, що пропонується у «парадигмі ефектів». За Жан П'єром Бодрійяром, це контроль через зваблення публіки особливою чуттєво-знаковою реальністю мас-медіа, яка має виразну схильність до саморозмноження, надмірного нарощування знаків, що призводить до витіснення смислів і значень за межі комунікації й розчинення вірогідних знань у численних варіантах. Мас-медіа залишаються чутливими до загальнокультурних змін,

але здатні також створювати різноманітні іміджі-симулякри (від лат. *simulacrum* - образ, зображення, *simulare* - робити схожим, уподібнювати), які своїм правдоподібним нагадуванням дійсності захоплюють, загартовують або викликають відразу в публіки. Такий контроль - «влада симулякрів» у метафорі Жіля Делеза - не менш жорсткий, ніж тиск будь-яких владних структур, і прагне до тотальності. За Бодрійяром, він сприяє перетворенню членів аудиторії виключно на споживачів зваблюючих знаків, що призводить до руйнування соціальних зв'язків між ними та «зникнення соціальної реальності». Для того щоб недвозначно уявити собі такий погляд на масову комунікацію й відповідні претензії культурно автономного індивіда, звернімося до вислову близького до постмодернізму італійського письменника Джорджа Манганеллі. Цитата завелика, але точна та вичерпна. Прочитайте її уважно.

«Я не хочу завелати... що телевізор спокосливий, але він не може стриматися від настійливих, вправних, підлесливих спроб спокосити. Присутність у квартирі механічної «людини», яка постійно стурбована тим, щоб тебе привабити, вже сама здатна нервувати, але знати, що ця спокоса - всезагальна, глобальна, без індивідуального підходу, що підморгує вона всім одночасно, просто образливо. Добре, нехай зваблюють, якщо це робиться майстерно, але думка, що спокоса здійснюється в масштабах нації, справді пригнічує. До того ж телевізор хоче переконати мене, нібито "людина" варта подиву - щиросердна, добра, всебічно освічена, лукава, але не аморальна, млосна, але не палка, дбайлива, однак без посягань на мою свободу. Вона бреше, я достеменно знаю: бреше, її убогий ідеал - тримати мене прикутим до себе годинами; нахаба прагне, щоб я сміявся в ту саму мить, що й мільйони інших телеманів. Вона хоче керувати моїм обуренням, ідеями, фантазіями, поглядами на Папу, на Пертіні, Арафата, на безсмертя душі, на людоджерство, висадку на Марс, на покинутих дітей, але мало цього: вона прагне нав'язати мені - слівце, характерне для телевізійної психології - що пити я «повинен» той, а не інший аперитив. Проте тут я не поступлюся».

Постмодерністська перспектива орієнтована на інтелектуальну установку тотального впливу мас-медіа і в такому значенні робить свій внесок в описування масової комунікації у термінах «універсальності» та «всезагальності». Проте, як ми бачили, глобальність чи локальність контекстів розгляду нашого предмета т не єдина демаркаційна лінія між сучасними концепціями комунікації. Іншою лінією є дилема «раціонально опосередкованого - неререфлексивного» залучення людей до макрокомунікативних процесів з відповідними соціокультурними наслідками. Існують підходи, в яких, на відміну від попереднього, наголоси робляться на здатності мас-медіа забезпечувати та стимулювати раціонально опосередковану вербальну комунікацію. До них близькі *когнітивні й комунікативні парадигми*, аналіз структури і змісту дискурсу в дусі Тео ван Дейка, лінгвістичні моделі, які підкреслюють важливість мови в організації макрокомунікативних зв'язків.

Той факт, що зміст масової комунікації полісемічний і його можна тлумачити по-різному, сьогодні не викликає сумнівів. Однак це не роз-

цінюється як непереборна перешкода до виникнення на його основі взаємопорозуміння між людьми. У концептуально завершеній формі така точка зору присутня в теорії комунікативної дії німецького соціального філософа Юргена Хабермаса, де вербальна комунікативна взаємодія індивідів розглядається з перспективи розуміння та соціальної інтеграції. Остання, на відміну від функціональної інтеграції підсистем суспільства, досягається раціональним дискурсом у процесі комунікативних актів суб'єктів. Вони добровільно вступають у вербальний контакт, успіх якого рівнозначний перемозі найкращого аргументу, але не влади чи капіталу. В такому контакті висуваються й задовольняються взаємні домагання суб'єктів на істинність знань, які пред'являються партнерами, на нормативну правильність вербальної поведінки й щирість власних інтенцій.

Комунікативна дія притаманна насамперед життєвому світу людей. У масовій комунікації, яка організовується за правилами стратегічної дії, вона - виняток. Проте, вважає Хабермас, соціальний контроль, що виробляється засобами масової комунікації, має амбівалентний характер. Тиск ідеології чи інтересів виробництва співіснує тут з правилами конструювання мовної реальності. У сучасному світі, в якому координатором соціальних дій є гроші, мас-медіа «віддані мовному розумінню», зберігаючи шанс визволення людини з пут «оречевлення». Суттєво примножуючи комунікативні зв'язки взагалі, мас-медіа здатні працювати на підтримку раціонального суспільного дискурсу, якщо він народжується в публічній сфері. Вони транслюють його від центру до периферії і в географічному, і в соціальному сенсі.

Публічний дискурс, що його організують й транслюють мас-медіа, відкриває можливості широкого раціонального обговорення бажаних з огляду на соціальну інтеграцію ціннісних пріоритетів різних соціальних груп, інститутів та організацій, надаючи масовій свідомості додаткову когнітивну основу для ціннісної ідентифікації себе та інших у глибоко структурованому соціумі. Зрозуміло, снага раціональної аргументації не є запорукою інтерналізації індивідами цінностей і знань. Однак інформаційне збудження когнітивних пластів суспільної, корпоративної та індивідуальної свідомості є стимулом і чинником ціннісних змін. Через суспільний дискурс налагоджується зв'язок публічної та приватної сфер суспільства.

Наведені у цьому розділі парадигми й концепції масової комунікації спираються на різні методологічні засади, і це слід мати на увазі тому, хто вивчає соціологію. Той, хто прагне створити універсальну конструкцію, синтезуючи різні концепції, обирає хибний шлях. Проте доповнення одного іншим цілком доречно. Можна констатувати, що в соціології обговорення феномена масової комунікації дедалі частіше здійснюється в контексті комунікативних аспектів соціальної організації в цілому і зміщується воно від спостереження за її функціями по обслуговуванню взаємодії соціальних структур та суб'єктів до розуміння комунікації як найрелевантнішої форми і сенсу такої взаємодії.

§ 3 КОНТЕНТ-АНАЛІЗ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

В емпіричних дослідженнях масової комунікації, на яких би концептуальних моделях вони не ґрунтувалися, використовуються майже всі методи: спостереження, опитування, аналіз документів і статистики, експеримент. Технології й конкретні методики різноманітні: від традиційних до авторських, чий імена невідомі або ж фігурують у їхніх назвах. Якщо узагальнити практику використання методів, можна дійти такого висновку. Вивчення уподобань аудиторії, реальної поведінки людей у світі інформації, громадської думки (а вона формується не без участі мас-медіа) найчастіше здійснюється за допомогою опитування згідно із загальними правилами методики (див. розд. 10), адаптованими для збирання специфічних даних. Зміст же повідомлень, значення цінностей, які є предметом масової комунікації, досліджується звичайно за допомогою контент-аналізу. Контент-аналіз (англ. content - зміст) - це формалізований метод інтерпретації текстів. З'ясування особливостей його, меж застосування, постулатів та припущень тощо потребує з'ясування методологічних основ, оскільки саме вони є вирішальними у виборі методу дослідження. Справа в тому, що способи прочитання текстів досить різні. Умовно їх можна диференціювати на якісні та кількісні.

Методологічна дилема

«якісне — кількісне»

На методологічному рівні таке розрізнення пов'язане з існуванням двох принципово різних способів пізнання соціальної реальності.

Один з них, розроблений позитивізмом, орієнтується на природничо-наукову модель дослідження і передбачає, що збирання інформації емпіричним шляхом спрямоване на підтвердження теорії, а методи збору мають бути точними, елімінувати в ідеалі суб'єктивізм зовнішнього спостерігача, забезпечувати надійність та відтворюваність даних, обґрунтованість їх за незалежними критеріями, зіставлення з даними інших досліджень. Згідно з іншим способом окремі ознаки соціальної реальності фіксуються за допомогою дослідницьких стратегій, які розраховані на досягнення смислу соціальних взаємодій та глибинних механізмів їх організації. Якісні методики на кшталт включеного спостереження, неформалізованого інтерв'ю тощо визнаються найдоцільнішими. Питання надійності та верифікованості даних при цьому не артикулюються. Дослідник зовсім не прагне надати своїм висновкам «законопрписуючий» характер, але задовольняється ідеографічним зображенням об'єкта, що вивчається, як унікального цілого.

«Якісні» та «кількісні» дослідження найчастіше розглядалися як такі, що конкурують, або як альтернативні установки пізнання суспільства. Активна дискусія з цього приводу розгорнулася у 60-і роки. В цей час вплив феноменології вже був помітним, а придатність «наукових методів», що їх практикує позитивізм для дослідження реального життєвого світу людей, була поставлена під сумнів. Ця дилема, хоч і не така напружена, як у 60-і роки, існує і в сучасній соціологічній думці. Со-

годні спостерігається і протистояння двох фундаментальних способів пізнання, і спроби можливої конвергенції їх, взаємних посилень, уточнень і доповнень.

Методи аналізу текстів також належать до цих двох арсеналів пізнання. Так, якісні методики вивчення біографій, мемуарів, «життєвих історій», аналіз групових дискусій, повсякденних вербальних контактів використовуються тими дослідниками, хто йде за тезами феноменології, етнометодології, почати символічного інтеракціонізму і хто орієнтується на веберівське «розуміння». За допомогою цих методів реальність конструюється дослідником з унікальних, але таких, що мають спільну природу, вербальних свідоцтв та проявів. Кількісні, формалізовані методи, і насамперед контент-аналіз, відтворюють позитивістський еталон пізнання, який поширюється в даному разі не стільки на спостереження за поведінкою людей, стабільністю чи змінністю соціальних структур, скільки за символічною, втіленою в знаках реальністю.

Тим часом методи отримання інформації для аналітичних висновків характеризуються певним ступенем свободи від теоретичних і концептуальних установок. На вибір методу впливають також особливості текстів, їхні види й жанри, обсяг, належність до особливого типу літературної культури з конкретними правилами складання тексту, до визначеного часового контексту. Будь-який текст - це досить складна знакова конструкція. Осягаючи значення, що містяться в ньому, досліднику не уникнути ефекту «людського коефіцієнта», за висловом Ф. Знанецького. В інтерпретаціях символічних утворень неминуче присутній «суб'єктивний залишок», оскільки дослідник сам належить до світу культури та соціуму і як автор тексту є носієм значень, котрі беруть участь у його міркуваннях. Зчепленість і відчуження, притягання й відторгнення аналітика від тексту, що співіснують у його прагненні прочитати культурне послання, є чимось незмірно більшим, визначальним, ніж якісні або кількісні атрибути пізнання. Проблемою стає будь-який тип дослідження та аналіз текстів взагалі.

Методологічні максими контені--аналізу

Контент-аналізові відомі всі ці проблеми, а ті, хто використовує його, визнають низку обмежень і припущень стосовно сфери використання й узагальнення висновків. Він ґрунтується на класичній «репрезентативній» моделі мови, згідно з якою знаки (слова і символи) репрезентують, тобто виражають, цілком певні значення, що однаково прочитуються, а відносини між знаком та значенням є досить стійкими.

Загальна доступність значень і загальноприйнятість символів ґрунтуються саме на цьому. Для текстів масової комунікації, як ми пам'ятаємо, ці якості досить характерні. Власне контент-аналіз і розроблявся насамперед для вивчення повідомлень мас-медіа. Ще наприкінці XIX ст. було помічено, що пропагандистський завдання цього соціального інституту, а також комерційні цілі виробництва інформації спрямовані на оприлюднення й тиражування визначеного кола ідей, цінностей, зразків поведінки, опис яких досить швидко стереотипізується в

газетах, насичується вербальними штампами і кліше. Отже, в потоці масової інформації циркулюють фрагменти змісту, які завдяки повторюваності неважко виділити, зафіксувати, перелічити і виміряти частоту виникнення їх.

Можливий ефект впливу змісту мас-медіа є похідним від параметра частоти: чим частіше повторюється теза, тим вона переконливіша. Враховуючи складність соціокультурної і психологічної обумовленості переконань та уявлень людей, цьому положенню не надають статусу непорушного. Скоріше воно висувається як припущення, що приймають на віру. У «парадигмі ефектів» його присутність очевидна. Припускається, що частотний контент-аналіз змісту мас-медіа здатний пред'явити надійні свідоцтва стосовно усіх ланок комунікаційного ланцюга: установок та цінностей комунікатора, який виявляє їх у своїх повідомленнях; соціальної інформації (тобто знань, цінностей і нормативних зразків, що мають соціальне значення), яка циркулює у макрокомунікативному потоці й здатна породжувати різні ефекти; і, нарешті, стосовно соціальних очікувань аудиторії, на яку інформація розрахована.

Контент-аналіз, що використовується як суто соціологічний метод, а не тільки як засіб журналістських та маркетингових пошуків популярних у газетах тем і сюжетів, планувався за принципом регулярного, ретельного, формалізованого дослідження в текстах мас-медіа фрагментів змісту. Сакраментальне Лассуеллове запитання «чому кількісний?» - а саме таку назву мала опублікована ним наприкінці 40-х років стаття - ініціювалося незадоволеністю «суб'єктивним» підходом до вибірки документів і цитат для аналізу, що оберталось безпідставністю й упередженістю у дослідженнях преси, а також відсутністю гарантій однаково уважного прочитування всіх матеріалів. Прагнення уникнути таких вад за допомогою суворішої процедури, яка б підлягала незалежній від дослідника перевірці, її самої й отриманих за її допомогою даних, стимулювало подальшу розробку контент-аналізу.

Як же це відбувалося? Нагадаємо, що предметною галуззю американської соціології пропаганди 30-50-х років була переважно політика і її різноманітні аспекти, включаючи політичну риторичку. Саме ця думка присутня у визначенні контент-аналізу, запропонованому на початку 40-х років американським дослідником мови А. Капланом: «Контент-аналіз - це статистична семантика політичного дискурсу». Крім того, тут очевидно артикульована спрямованість контент-аналізу на пізнання мовної реальності, заявлено про його інтерпретаційний механізм, пов'язаний з обов'язковістю найпростішої семантичної операції аналітика - знаходження відповідності знаків їхнім статистичне зафіксованим значенням. Проте водночас підкреслюється й обмеження інтерпретації сферою «загальноновизнаного» та недвозначно прочитаного.

Ще виразніше такі акценти розставлені у визначенні методу Б. Берельсоном у його відомій праці «Контент-аналіз у дослідженнях комунікації» (1952). Його визначення майже класичне: «Контент-аналіз - це дослідницька техніка для об'єктивного, систематичного і кількісного опису явного змісту комунікації». Тут перелічено основні вимоги пози-

тивізму до дослідницького інструментарію: об'єктивне, систематичне, квантифіковане, а тому й доступне для відтворення в інших дослідженнях спостереження за текстами. Воно концентрується на реєстрації очевидних значень і не передбачає інтуїтивного «вживання» у зміст, пошуку прихованих значень і підтекстів. До такого визначення мало чого суттєвого можна додати. Мабуть, лише те, що спостереження за «явними» фрагментами змісту, які повторюються, дає аналітикові змогу знайти їх латентну структуру в межах інформаційного потоку. В усіх великих дослідженнях, проведених у руслі «парадигми ефектів», особливо у роки Другої світової війни (спостереження за пресою і радіо ворожої сторони, вивчення нацистської пропаганди, ефективно здійснені американським соціологом Александром Джорджем, вивчення схильності різних кіл та еліт до колабораціонізму тощо), для виявлення установок комунікатора з успіхом використовувався контент-аналіз.

У когнітивних та інтерпретаційних парадигмах масової комунікації контент-аналіз розглядається з позицій дещо іншої методологічної максими. З його допомогою можна зібрати докупи мозаїчне розсіяні фрагменти змісту - окремі факти, посилання на цінності й зразки поведінки - і переструктурувати їх так, як цього потребує аналітик. Спираючись на контент-аналіз, аналітик здатний виявити впорядкованість фрагментів змісту за частотою виникнення їх у текстах мас-медіа, тобто їхню *рангову* структуру. Він спроможний також відбити взаємозв'язки, спільну присутність цих елементів змісту в текстах і визначити їхню *асоціативну* структуру. Проте висновки вже не поширюватимуться на установки комунікатора або очікувані ефекти впливу змісту на публіку. Значною мірою вони стосуються того, як соціальне важлива інформація репрезентована у масовій комунікації, чи здатна вона брати участь у соціалізації індивідів та груп, формувати громадську думку, слугувати соціуму за культурні індикатори.

Отже, контент-аналіз цілком доречний у вивченні макрокомунікативних станів і на когнітивному, і на інтерактивному рівнях. Він дає змогу порівнювати зміст окремих мас-медіа, які діють на різних територіях і в різний час. Сучасні технології досліджень масової комунікації на кшталт «культиваційного аналізу» Дж. Гербнера чи аналізу «порядку денного» газети передбачають порівняння моделей реальності, що тиражуються інформаційними джерелами, і тих її образів, які склалися в уявленні аудиторії, в масовій та груповій свідомості. А це потребує дбайливої розробки програми і процедури контент-аналізу.

Методика контент-аналізу

Контент-аналіз текстів масової комунікації проектується за усіма правилами соціологічного дослідження позитивістського зразка.

Опрацьовується програма, тобто формулюються цілі, завдання та гіпотези, описуються предмет і об'єкт дослідження. *Предметом* контент-аналізу завжди є стан і тенденції розвитку соціально значущого змісту мас-медіа. Структура і динаміка цього змісту - чи то політичні цінності, історико-культурні факти, чи то зразки соціальної взаємодії

індивідів і груп - насамперед цікавлять аналітика. *Об'єктом*, як правило, є сукупність текстів, цілий масив повідомлень, які транслюються пресою, радіо, телебаченням, кіно тощо.

Цілком зрозуміло, що перше запитання, яке виникає під час організації контент-аналізу, стосується *вибірки* такої сукупності текстів. Зрозуміло і те, що вона не буде такою суворого, як у разі опитувань. Взагалі слід мати на увазі, що контент-аналіз звичайно спирається на конвенційні, досягнуті спільним досвідом, узгоджені серед дослідників припущення. Справа в тому, що текстова реальність - символічна версія, знакове зображення соціального світу в усіх його проявах і взаємозв'язках, яке аж ніяк не є якимось зліпком, буквальним відбитком його. У роботі із символічними структурами багато що залежить від того, наскільки початкове прочитання текстів за певними правилами сприяє порівнянню результатів, одержаних окремими дослідниками. Конвенційність супроводжує і уявлення про відбір повідомлень для аналізу. Вибірка текстів не тотожна вибірці людей. На будь-яку уявну генеральну сукупність текстів мас-медіа впливають порушення періодичності видань, випадковість й непередбачувані обставини їх виробництва тощо. Можна сказати, що вимоги до вибірки текстів дещо «м'якші», ніж до вибірки респондентів, а апеляції до того, що «так прийнято» або «практика показує», трапляються тут частіше. Проте це не означає, начебто недбалість і сваволя викликають співчуття. Навпаки, досліднику, що береться за контент-аналіз, слід враховувати і по можливості елімінувати вплив на текстову впорядкованість різного роду зовнішніх чинників.

Звичайно використовується багатоступенева вибірка текстів мас-медіа. Насамперед відбирають канали, джерела інформації, конкретні періодичні видання чи програми. Скажімо, нас цікавить ціннісна свідомість політичних еліт альтернативної ідеологічної спрямованості, які з'явилися на українській політичній сцені наприкінці 80-х років. На підставі попередньої аналітичної роботи ми відбираємо для вивчення два друковані видання, які найбільш відверто репрезентують позиції. У нашому суспільному досвіді це були газети «Правда України» і «Літературна Україна». Для аналізу новин відбираються специфічно орієнтовані телепрограми, радіопередачі тощо, які пропонуються тими чи іншими каналами, станціями, інформаційними компаніями. Відбір конкретного джерела вже наперед обмежує рамки інтерпретації висновків аналітика, оскільки він повинен коректно поширювати їх на особливості і тенденції змісту більших за обсягом інформаційних потоків.

Наступна сходинка вибірки - формування сукупності повідомлень обраного джерела. Основним обмежувачем тут є часова рамка інформаційного простору. Відрізок часу визначається метою і завданнями дослідження, спрямованого або на відображення сучасного стану масової комунікації, або на спостереження за його динамікою, або на те й інше одночасно. Слід зауважити, що контент-аналіз, як і аналіз документів взагалі, відкриває можливість не лише лонгitudного дослідження соціуму, що здійснюється і за допомогою опитувань, а й ретроспективного вивчення соціальної реальності, цінностей, норм і

зразків минулих часів. Місяць, півроку, триріччя чи п'ятиріччя, «середина 90-х років» і, нарешті, «увесь повоєнний час» - приклади того, як можна обмежити часову рамку.

У межах *суцільної* вибірки аналізуються всі матеріали джерела: кожна телепрограма, кожен номер газети, що вийшов протягом визначеного періоду. Іноді вона модифікується у «50-відсоткову». Вибіркова сукупність визначається як «суцільна» не лише за параметром часу. Велику роль відіграє і тематична релевантність повідомлень предмета дослідження. Відповідно аналізується або весь зміст номера чи «телевізійного дня», коли, наприклад, ми шукаємо всі можливі культурні індикатори у масовій комунікації, або окремі рубрики, сюжети, матеріали, які безпосередньо стосуються предмета вивчення - міжнародних відносин, реклами, політичних цінностей, екологічних уявлень тощо. Суцільні вибірки використовують під час спостереження за перебігом передвиборчих кампаній, які мають визначені часові межі, у разі «оперативного» аналізу, наприклад, обговорення у світовій пресі міжнародних візитів державних лідерів.

Для аналізу новин, тематичної спрямованості мас-медіа найчастіше застосовують моделі вибірки, близькі до *типологічних*. З цією метою у практиці контент-аналізу прийнято спостерігати за кожним п'ятим чи шостим числом газети, враховуючи періодичність виходу її і зміщення інформації залежно від днів тижня.

Проектуються і *випадкові* вибірки, в яких наперед визначається крок відбору текстових одиниць або експериментальне розраховується кількість їх, достатня за мінімальної помилки для репрезентативного зображення всього масиву. Таку кількість номерів газети можна потім набрати за таблицею випадкових чисел. У такому разі дослідник повинен мати чітке уявлення про генеральну сукупність текстів мас-медіа, які він вивчає.

Отже, вибірку повідомлень зроблено. Наступне завдання - розробка надійного інструментарію кодування їх змісту. Процедура передбачає три основні аналітичні операції: визначення категорій аналізу, одиниць аналізу та одиниць рахунку.

Категорії аналізу - це поняття, за допомогою яких описується предмет дослідження. Сукупність їх утворює концептуальну схему контент-аналізу. Проте це не абстрактна теоретична модель, це змістовна конструкція, адаптована для зображення образу предмета, наявного у текстовій реальності. Ось чому концептуальна схема має відповідати особливим вимогам. Безумовно, їй передують теоретичне моделювання. Однак вона має бути придатною для того, щоб сповна і водночас економно описати предмет, зважаючи також на абстрактні уявлення про нього і на досвід його текстових версій. При цьому категорії повинні бути *вичерпними*, тобто повністю описувати предмет, а в сукупності репрезентувати весь зміст тексту. Категорії мають недвозначно характеризувати лише один аспект цього предмета, і тоді кодувальник, читаючи текст, матиме змогу безпомилково зіставляти його окремий фрагмент з конкретною категорією. На практиці аналітик розробляє концептуальну схему, використовуючи три основні можливості:

1) категорії добираються експериментальним шляхом на підставі уявлень про предмет. Наприклад, експерти назвали найактуальніші соціально-економічні проблеми суспільства. Перелік їх слугуватиме номінальною шкалою категорій у контент-аналізі сучасної преси, що має на меті з'ясувати, який образ соціальної реальності вона пропонує читачам;

2) категорії беруть з текстів, які слід вивчити. Це так званий пошуковий шлях. До нього звертаються тоді, коли є потреба висунути гіпотези про предмет;

3) категорії обираються дослідником на прагматичній основі, тобто він спирається на власні теоретичні уявлення про предмет, на історико-культурний і соціальний аналіз ситуації, на практику контент-аналізу.

Предметом контент-аналізу звичайно є тематична та ціннісна структура змісту текстів мас-медіа. Мабуть, саме репрезентація цінностей, ціннісних суджень, ціннісної свідомості груп і спільнот, ціннісне забарвлення зразків поведінки здебільшого цікавить соціолога у дослідженні масової комунікації. Прагнення стандартизувати категорії, що описують поле соціальних цінностей, не згасає серед аналітиків. Для цього вони звертаються до відомих концептуальних розробок проблеми ціннісної свідомості Г. Д. Лассуелла, Мілтона Рокича, Роналда Інглехарта. Проте особливості соціокультурного контексту масової комунікації в тому чи іншому суспільстві, стабільний чи збурений стан соціального середовища потребують внесення коректив у ці спроби.

Наприклад, концептуальна схема контент-аналізу преси, створена для вивчення політичного клімату повоєнної Швеції під керівництвом К. Розенгрена, складається з дев'яти ціннісних категорій, відібраних під час пілотажного дослідження. Це свобода, демократія, рівність, соціалізм, безпека, трудова зайнятість, економічне зростання, стан навколишнього середовища, соціальне регулювання. Повністю використовувати цю схему в контент-аналізі сучасної української преси недоцільно, оскільки у Швеції склалася досить стабільна, стійка у часі система цінностей, які мають визначене тлумачення і звичне, відоме текстове чи вербальне вираження. Політична риторика в суспільстві, що трансформується, а саме таким є українське, більшою мірою характеризується амбівалентним ставленням до традиційних демократичних цінностей, апеляцією до альтернативних ціннісних позицій.

Порушення міри числа категорій, що застосовуються, також призводить до аналітичних прорахунків. Таке число важко визначити: прагнення максимально докладно описати предмет набором понять обертається надто роздрібненою категоріальною схемою, не пристосованою класифікувати зміст текстів у зручній і переконливій формі. Наприкінці 40-х років проводилося відоме дослідження «RAPIR» (Revolution and Development of International Revolution). Воно мало на меті ідентифікувати та картографувати тенденції символічного репрезентування основних цінностей у сучасному світі, а також з'ясувати чинники, які впливають на цей процес. Обстежувалася преса шістьох провідних країн з 1890 по 1949 р. Було проаналізовано приблизно 20 тис. статей - передовиць газет, що з'являлися 1-го та 15-го числа кожного місяця. Категоріальна

схема разом із субкатегоріями налічувала 416 ключових символів - суб'єктів політики (лідерів, націй, інститутів), цінностей політичного світу, географічних назв. Як наслідок, агрегація їх викликала складності. І навпаки, використання більш загальних категорій призвело до перекручення зв'язків між значеннями в текстах, що аналізувалися.

Якщо категорії тісно пов'язані з предметом дослідження, то *одиниці аналізу* характеризують його об'єкт і операціоналізують концептуальну схему у текстових референтах. Одиниці аналізу - це малі чи великі фрагменти тексту, за якими кодувальник методично спостерігає, відшуковуючи в них посилання на категорії значень або їхні вербальне виражені ознаки. До стандартних одиниць аналізу належать: *слово* або символ (наприклад, дати), *частина речення*, *одне або кілька речень*, *абзац*, *уся стаття*, нарешті. У контент-аналізі аудіовізуальної інформації такими одиницями є: *кадр*, *кіно*- чи *телефраза* - невеликий фрагмент змісту з чіткими межами (наприклад, зміна суб'єктів, які говорять), *телепрограма*.

Одиницею аналізу може бути й *герой* повідомлення (персонаж, актор, суб'єкт соціальної дії), згадування про якого також фіксуються в різних текстових фрагментах і відносяться кодувальником до відповідних ціннісних категорій, наприклад, якостей особистості. Зустрічаються і складніші одиниці аналізу з нечіткими межами, такі як «*проблемна ситуація*» - абстрактний символ, що синтезує зразок опису, пояснення та освоєння світу з огляду на його «проблемність» чи «конфліктність». Така одиниця запропонована на основі «парадигматичного» підходу, який практикували фінські дослідники і до якого зверталися свого часу естонські і російські соціологи для вивчення екологічної пропаганди й екологічних уявлень населення.

Для того щоб відшукати ознаку категорії в одиниці аналізу, встановити, що саме на неї посилається комунікатор у невеликих текстових фрагментах, використовуються списки ключових слів, що належать до цієї категорії. Застосовуються також тонші прийоми - *спостереження за інтенсивністю ознак*, *ставленням автора* до згадуваних категорій (воно може бути позитивним, нейтральним або ж негативним, наприклад, схвалення або неприйняття тих чи інших ціннісних позицій індивідів та груп); *модальність суджень* - скажімо, пошукові посилення на інституціональні норми допоможуть такі показники, які виражають те, що має статися; *імперативність*, але не ймовірність чи можливість («повинен», а не «йому хотілося б»); *дієслівні модифікації*, які вказують на сучасне, минуле або майбутнє.

Поряд з одиницею аналізу визначається й те, як слід кількісно відобразити насиченість повідомлення або масиву повідомлень категоріями, тобто відобразити в числах (абсолютних чи у відсотках) усі характеристики предмета, а також дати його цілісний образ. Цьому завданню відповідають *одиниці рахунку*. Звичайно це:

1) показники *простору*, який займають у тексті кожна з категорій (кількість рядків, висота стандартної газетної колонки, площа тексту, метраж кіно- та магнітної плівки), та часу, що витрачено на опис їх в аудіовізуальних повідомленнях;

2) *поява категорії* або ознаки категорії в тексті. Ця одиниця рахунку використовується у разі, коли одиниці аналізу надто складно формалізувати, наприклад у контент-аналізі художньо-образної інформації. Вона популярна в «якісному» контент-аналізі, принцип якого запропонований А. Джорджем. Джордж наполягає на тому, що саме фіксація присутності чи відсутності категорій у повідомленні дає змогу отримати точні дороговкази для змістовних висновків. Наприклад, поступове зникнення із промов західних політиків вербального символу «Сталін» недвозначно свідчило про зміни у міжнародних зносинах у повоєнний період. «Якісний» контент-аналіз ще раз повертає увагу до проблеми «якісних» та «кількісних» досліджень тексту, взаємний зв'язок між якими не завжди доречно характеризувати як «зв'язок суто альтернатив»;

3) *частота появи категорій* чи ознак категорій у текстах. Так фіксується не лише присутність або відсутність посилаючої на категорію в одиниці аналізу, а й скільки разів воно зустрічається. Так визначається міра уваги комунікатора до кожної категорії, вимірюється цінність та важливість, яку він надає їй.

Одиниці аналізу та одиниці рахунку взаємозумовлені. Якщо підраховується «поява категорій», то одиницею аналізу є, звичайно, великий текстовий фрагмент - уся стаття. «Частота появи категорій» фіксується у спостереженнях за найменшими одиницями аналізу.

Алгоритм процедури докладно описується в обов'язковому методичному документі - «Інструкції кодувальнику». Проте перед цією операцією слід з'ясувати «надійність» інструментарію. Під надійністю аналітик розуміє міру припустимого «суб'єктивізму» у вивченні текстів. Надійність контент-аналізу засвідчують показники обґрунтованості і сталості процедури. Перша звичайно підтверджується після зіставлення досвідченими суддями результатів пілотажу з даними експертів та інших опитувань. Сталість перевіряється у двох аспектах - у часі (коли текст кодується вдруге через деякий час) і *серед кодувальників* (з'ясовується ступінь ідентичності їхньої роботи над одним і тим самим текстом, для чого використовують стандартні прийоми перевірки інструментарію, що вимірює). Збіг даних для висновку про сталість повинен становити близько 80 %.

Методики обробки результатів кодування залучають усі способи, придатні для інтерпретації рангових та асоціативних структур змісту, за допомогою визначення коефіцієнтів рангового зв'язку, вимірювання сполученості згідно з критерієм χ^2 . Частотний контент-аналіз допускає й більш складні форми обробки, такі як факторний аналіз у комп'ютерних версіях цього методу. Використанню комп'ютерного контент-аналізу (розроблений у 60-і роки Філіппом Стоуном) передують створення великих і точних словників, наприклад словника цінностей Лассуелла, які дають змогу ідентифікувати вербальні знаки з конкретними категоріями.

Розуміння методологічних основ контент-аналізу, надійна процедура формалізованого прочитання текстів - запорука успіхів аналітика в інтерпретації змісту масової комунікації, виваженості висновків щодо структури та динаміки змісту тексту.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

«Двоступенева модель» масової комунікації - структурує макрокомунікативний процес на дві стадії: спочатку повідомлення мас-медіа сприймаються активною частиною аудиторії - «лідерами думок», а потім від них по міжособистісних каналах транслюються пасивній частині, байдужій до радіо та газет.

Засоби масової комунікації - преса, радіо, телебачення, тобто засоби транслювання та оприлюднення повідомлень (інформації) за допомогою мови та інших знаків.

Категорії аналізу - поняття контент-аналізу, які описують ціннісне забарвлену структуру повідомлень засобів масової комунікації.

Контент-аналіз - формалізований метод інтерпретації змісту і структури текстів повідомлень мас-медіа.

Масова комунікація - стан сучасного суспільства, складна структура соціального та культурного простору якого втілена у символічних формах і образах; лише у такому вигляді її здатна сприймати і розуміти корпоративна, масова та індивідуальна свідомість.

Одиниці аналізу - малі чи великі фрагменти тексту, об'єкт спостереження кодувальника для зіставлення з категоріями аналізу.

Одиниці рахунку - знаки і символи, які дають змогу подати в абсолютних величинах або відсотках насиченість тексту категоріями аналізу.

Парадигма «ефектів» мас-медіа - концептуальне уявлення того факту, що масова комунікація хоча і важливий, але лише один з багатьох чинників впливу на індивідуальну і групову свідомість.

Парадигма «тотального» впливу - концептуальне розуміння аудиторії як такої, що беззахисна перед потоком інформації та тими, хто виробляє і транслює її.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Holsti O. R.* Content Analyses for the Social Science and Humanities. - London, 1969.
Методологические и методические проблемы контент-анализа: В 2 т. - М.: Наука, 1973.
Моль А. Социодинамика культуры. - М.: Прогресс, 1973.
Sociology of mass communications / Ed. McQuail D. London, 1976.
Фирсов Б. М. Пути развития массовой коммуникации. - Ленинград: Наука, 1977.
Массовая информация в советском промышленном городе. - М.: Политиздат, 1980.
Culture, Society and Media. - London, 1982.
Коробейников В. С. Редакция и аудитория. - М.: Мысль, 1983.
Массовая коммуникация и охрана среды. - Таллинн: Эстираамат, 1987.
Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. - М.: Прогресс, 1989.
Массовая информация и общественное мнение молодежи. - К.: Наук, думка, 1990.
Зернецька О. В. Нові засоби масової комунікації (соціокультурний аспект). - К.: Наук, думка, 1993.
Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации. - К.: Наук, думка, 1993.

Розділ 7. ОСОБИСТІТЬ

§ 1. ОСОБИСТІТЬ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічний підхід до проблеми особистості та основні напрями дослідження її

Застосування теорії та методів соціології до вивчення особистості сприймається на перший погляд як спроба соціологів вийти за межі предмета своєї науки і посягнути на «святая святых» психології - процеси формування та розвитку особистості (з її

цілісним індивідуалізованим світом прагнень, думок - «починає»), підмінивши особистість як специфічний предмет дослідження середньостатистичним індивідом як представником соціальних груп і знеособленим (деіндивідуалізованим) учасником міжгрупових взаємодій. І справді, для соціології особистість становить інтерес насамперед як точка перехрещення незліченних соціальних зв'язків, як об'єкт впливу багатьох соціальних чинників, що забезпечує відтворення соціальне адаптованого індивіда, інтегрованого до певної суспільної системи.

Однак саме «знеособлена» особистість у соціології є найбільш близькою до первісного значення поняття «особистість», похідного від латинського слова «persona» (російською мовою - «личина»), що позначало маску, яка в античному театрі правила акторам за засіб створення сценічного образу з певною соціальною функцією. Пізніше слово «персона» (особистість) асоціюється з громадянським станом людини і лише в сучасній мові остаточно набуло полісемантичного змісту, що дає йому змогу виконувати важливу понятійну функцію в науках про людину і суспільство. До того ж саме соціологічне розуміння особистості протягом усього періоду трансформацій античної «персона» зазнало незначних змін.

У соціології міцно закріпилося розуміння особистості як соціально-типової характеристики людини, як сукупності соціальних ролей, що визначаються соціальним статусом (становищем у суспільстві). Розглядаючи процес входження індивіда до суспільства, соціалізацію та ідентифікацію його з різними соціальними групами, соціологія пов'язує поняття особистості із соціалізованим індивідом, що у своїй свідомості та поведінці відображає особливості соціальної організації конкретного суспільства. Дослідження особистості в соціології здійснюється за такими основними напрямками:

1) соціальна типологія особистості, формування основних соціальних типів особистості, що відображають особливості соціальної організації й розвитку суспільства;

2) закономірності соціалізації як процесу включення індивіда до системи суспільних зв'язків, особливості життєвого шляху особистості;

3) структура особистості, рольова діяльність і спілкування як шляхи реалізації потреб, інтересів, соціальних установок (еттіюдів) і ціннісних орієнтацій особистості;

4) особистість і соціальне мікросередовище, в якому відбуваються безпосереднє міжособистісне спілкування і взаємодія.

Ці напрями досліджень розробляються в соціологічних теоріях особистості, що перетворилися на самостійну галузь соціологічного знання в ХХ столітті.

Соціологічні теорії особистості

Серед найвпливовіших концепцій особистості слід насамперед назвати рольову теорію (Ральф Лінтон, Толкотт Парсонс, Роберт Мертон та ін.), побудовану на засадах уявлення про особу як суб'єкта соціальної діяльності, основний зміст якої полягає у виконанні соціальних ролей, що відповідають суспільному становищу індивіда, його соціальному статусові. Для пояснення специфіки формування, розвитку і соціальної активності особистості рольова теорія застосовує низку спеціальних понять, серед яких центральне місце посідає категорія «соціальні очікування» (експектації). Соціальні очікування пред'являються до виконання індивідом тих чи інших ролей, які відповідають його статусу в суспільстві і соціальних групах. Міра адекватності рольової поведінки особистості певним соціальним експектаціям і визначає співвідношення соціальних заохочень та санкцій, а це, в свою чергу, зумовлює становище особистості в суспільстві, престиж її, суб'єктивну задоволеність.

Плідним напрямом сучасного розвитку соціологічної теорії особистості є символічний інтеракціонізм (Герберт Блумер, Тамотус Шибутані, Манфорд Кун та ін.), засновниками якого є американські соціологи Чарльз Кулі та Джордж Герберт Мід. У межах теорії «дзеркального Я» (Дж. Г. Мід) самосвідомість людини розглядається як результат соціальної взаємодії (інтеракції), завдяки якому індивід здатний побачити себе «з боку» очима інших учасників взаємодії і на підставі одержаного досвіду сформувати соціальний образ свого «Я», який є по суті продуктом відбиття в особистості всієї сукупності її міжособистісних контактів. Символічний інтеракціонізм у своїх сучасних трактуваннях еволюціонував у напрями до феноменологічної соціології та етнометодології, зосередивши основну увагу на символічному змісті соціальної взаємодії, на трансформації повсякденного досвіду спілкування людей у смислової структури групової та індивідуальної свідомості.

Марксистська теорія особистості, що інтенсивно розроблялась у радянській соціології (Володимир Ядов, Ігор Кон та ін.) і орієнтувалася на інтеракціоністське трактування особистості як продукту соціальної взаємодії, залишається досить популярною серед сучасних західних соціологічних шкіл, які намагаються об'єднати окремі положення марксизму з іншими соціальними теоріями (неомарксизм, фрейдомарксизм, критична соціологія). Марксизм, особливо ті його модифікації, які обслуговували практику побудови комуністичного суспільст-

ва, об'єднує щодо розуміння особистості утопічна ідея формування ідеальної особистості, яка буде жити в суспільстві, позбавленою соціальної несправедливості і нерівності між людьми. Як показав історичний досвід, спроби практичного втілення цього ідеалу мають результат, протилежний очікуваному: замість «всебічно розвиненої особистості» та «нової людини» формується знеособлений соціальний конформіст як базовий тип особистості.

Певне місце проблема особистості посідає також у соціологічних концепціях необіхевіоризму, зокрема в теорії соціального обміну (Джордж Хоманс, Пітер Блау). У цих концепціях розвиток особистості постає як результат фіксації індивідом досвіду суспільної поведінки, що становить сукупність соціальне прийнятних реакцій на стимули, джерелом яких є соціальне середовище. Хоча соціобіхевіоризм не заперечує існування особистісних якостей, що виходять за межі реактивного соціального досвіду, такі психічні феномени не є для нього предметом наукового аналізу.

Проблемам формування соціальних типів особистості, а також закономірностям соціалізації індивіда значна увага приділяється в психоаналітичній соціології, духовним джерелом якої є соціологічні праці австрійського психолога Зігмунда Фрейда («Тотем і табу» та ін.) і неофрейдистів (Карен Хорні, Гаррі Салліван, Ерік Фромм та ін.). Основна проблема психоаналітичної теорії - це конфлікт особистості і суспільства, пошук шляхів вирішення якого пов'язується з розробкою спеціфічних методів «суспільної психотерапії», зживанням масових патологічних комплексів, викликаних конфліктом індивідуальних потягів та суспільних вимог, що обмежують індивідуальну свободу. В межах цього напрямку розвитку соціологічної теорії найбільш глибоко опрацьована проблематика соціальної типології особистості (Гарольд Дуайт Лассуелл, Е. Фромм, Теодор Адорно, Абрахам Кардінер, Дейвід Рісмен та ін.).

Проблема особистості є важливою сполучною ланкою між соціологією та психологією. Численні спроби соціологів вивести «чисті» соціологічні закономірності, що характеризують життя суспільства, незалежно від психологічних особливостей особистості, як правило, неспроможні. Класичним прикладом є аналіз проблеми самогубства, задуманий Емілем Дюркгеймом як пошук об'єктивних зв'язків між зростанням кількості самогубств та дезінтегрованістю основних соціальних структур. Однак пояснюючи виявлені залежності, Дюркгейм змушений був звернутися до психологічних механізмів формування смислових структур свідомості та поведінки особистості. Чи не найслабшою ланкою марксизму, первісно задуманого як знаряддя звільнення особистості від відчужених форм соціального життя і повернення її до свободи самореалізації, є концепція особистості як продукту суспільних відносин, сутність якої вичерпується рівнем розвитку продуктивних сил і виробничих відносин певного суспільства.

Сучасні тенденції розвитку соціологічної теорії особистості - це інтеграція в конкретних дослідженнях окремих елементів класичних теоретичних підходів у соціології та соціальній психології, а також підвищена увага соціологів до когнітивних структур, повсякденного досвіду

та соціально-культурних характеристик особистості. Особлива увага в сучасній соціології особистості приділяється проблемам розвитку особистості в мінливому соціальному світі - в процесі постіндустріального розвитку суспільства, переходу до «інформаційного» і «програмованого» суспільства (Даніел Белл, Ален Турен, Амітай Етціоні, Олвін Тоффлер та ін.), а також проблемам формування соціальних типів особистості за різних суспільно-політичних умов, зокрема під час переходу суспільства від тоталітарної системи до демократії.

Останній аспект є особливо актуальним для України та інших держав колишнього соціалістичного табору, що відмовилися від комуністичної ідеології та декларували своїм завданням побудову відкритого демократичного суспільства. Соціологічний аналіз проблеми особистості в цьому аспекті ґрунтується на типології, яка є одним з основних методів соціологічного дослідження. Подальше викладання проблем соціальної типології особистості потребує попереднього ознайомлення з можливостями застосування цього методу в соціальному пізнанні та соціології особистості.

§ 2. ТИПОЛОГІЯ ЯК МЕТОД СОЦІАЛЬНОГО ПІЗНАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ ЇЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОСОБИСТОСТІ

Основні характеристики методу типології та проблеми побудови соціальних типів

Поняття «метод» у сучасній науці має широке значення і охоплює різні рівні наукового дослідження: від загальнометодологічного (стратегії наукового дослідження) до конкретних технічних шляхів одержання, обробки та аналізу наукових даних.

Особливе місце серед загальнонаукових методів посідає типологія, оскільки вона, з одного боку, є методологічним рівнем пізнання, а з іншого - передбачає конкретну техніку аналізу об'єкта дослідження. Як певний методологічний рівень пізнання типологія дає змогу здійснити перехід від найзагальнішого, абстрактного аналізу об'єкта до конкретного дослідження, тобто передбачає виділення типу, що є перехідним від емпіричної класифікації до теоретичної концепції виду пізнання.

Сутність типології як конкретної методики дослідження полягає ось у чому. У класичному експерименті основними параметрами є дві змінні. Одна з них, так звана незалежна змінна, контролюється експериментатором і довільно змінюється ним. При цьому фіксуються зміни іншого параметра - залежної змінної. Як результат, визначається характер зв'язку між двома рядами одержаних характеристик. При переході від природничих наук до дослідження людини і складних соціальних явищ виникають особливі труднощі. У разі, якщо предмет вивчення надто складний та недостатньо вивчений (наприклад, структура особистості або спосіб життя), то як змінна він є невідомим, заради якого задумане дослідження. Проте невизначеність незалежної змінної можна зменшити

об'єднанням у групи чи класи конкретних елементів (наприклад, індивідів) за певною ознакою (стать, вік, соматичні або психологічні особливості, умови життя тощо). Таке об'єднання і характеризує типологізацію як технологію одержання нового знання.

У сучасній науці існують різні підходи до розуміння поняття «тип», до оцінки значення методу типології. Висхідною точкою дискусії про поняття типу, його методологічне значення й застосування в більшості випадків є оцінка поняття «ідеальний тип», введеного до соціальної пізнання Максом Вебером. Типи в соціальних науках розглядаються ним як «уявні образи, одержані за допомогою утопічної раціональності». Основну характерну рису типології Вебер вбачає в тому, що типоутворююча ознака, яку виділяє дослідник, не є суттєвою ознакою самого об'єкта вивчення, а привноситься в реальність дослідником для осмислення, розуміння, пояснення процесів, що відбуваються, з певної точки зору.

Приймаючи в цілому методологічну концепцію Вебера, американський соціолог Говард Беккер замінив термін «ідеальний тип» на «конструктивний тип». На його думку, основне призначення типу - не відображення реальності, а пояснення її. «Його цінність визначається не точністю його відповідності реальності, а здатністю пояснити її». Значення та функції типології як методу наукового пізнання визначаються ґносеологічно природою (походженням) поняття «тип».

Вивчаючи походження та становлення типології як наукового методу, американський соціолог Дж. Маккінні вважав, що здатність до типологізації закладена в повсякденній свідомості, у способі мислення; це є спосіб існування в довколишньому середовищі з його численними чинниками впливу на людину: «Взаємодія людей може мати місце за посередництвом абстракції, ідеалізації довколишнього світу. Так звана раціональна поведінка передбачає вміння типологізувати. Тільки за допомогою типології можна передбачити наслідки дій на підставі минулого досвіду. Виходячи з цих міркувань, можна стверджувати, що людські істоти неминуче категоризують свій досвід через абстракції, концепції, типи. Як учасники соціального процесу люди самі на підставі здорового глузду і життєвого досвіду на "фольклорному" рівні займаються створенням типів».

Справді, збірний типовий образ присутній у ранніх формах народної творчості: казках, міфах, легендах, у повсякденній свідомості існують життєві типи (наприклад, «мати» й «мачуха» з усім комплексом рис характеру та поведінки). Існують кількісні типи, що виникли в практиці повсякденного життя. Наприклад, поняття «градус» у медицині пов'язане з усім симптомокомплексом стану організму; градус при визначенні температури повітря асоціюється з усім системокомплексом відчуттів тощо.

Становлення наукової типології відбувається в період загального піднесення розвитку науки, початок якого можна умовно віднести до середини XVII ст. Відкриття в оптиці, фізиці та інших науках приводять до технічного вдосконалення методів отримання даних і нагромадження нових наукових фактів. У зв'язку з розширенням можливостей одержання нових даних не лише про видимі, а й про приховані влас-

тивості довколишніх явищ виникає потреба вдосконалити методики впорядкування одержаних фактів. Якщо в практичному житті людей типізація предметів, явищ, властивостей відбувається на підставі ознак, що мають значення в повсякденному житті, то наукова функція типологізації полягає насамперед у встановленні серед численних ознак об'єкта основних взаємопов'язаних ознак, що визначають сутність самого об'єкта.

Типологія як загальнонауковий принцип пізнання знаходить своє застосування в різних науках. Проте питома вага її, порівняно з іншими методами, збільшується в науках, які мають своїм предметом людину з її соціальним світом. У зв'язку з цим слід зупинитися на розмежуванні понять, що виникли в межах розвитку типологічного методу: «групування», «класифікація», «типологізація» тощо.

Групування - це технічний засіб об'єднання множини елементів у сукупності. Результати групування можна зустріти у переписах, звітах. У соціологічних дослідженнях про групування говорять у разі довільного розподілу сукупності за конкретною ознакою (наприклад, під час розподілу опитаних за віком з дво-, п'яти-, десятирічним інтервалом без спеціального обґрунтування такого інтервалу).

Класифікація, за визначенням українського соціолога Миколи Шульги, «полягає у пошуку засад для "упорядкування" деякої сукупності різноманітних об'єктів». Вірно знайдений критерій класифікації дає змогу встановити зв'язок між елементами сукупності, який зумовлює їхню упорядкованість. Основним завданням класифікації є групування численних елементів сукупності, яке має на меті упорядкування їх.

На відміну від «механічної» процедури групування та «формальної» класифікації *типологізація* включає виділення системоутворювальних ознак складного явища та встановлення суттєвого зв'язку між ними. Як підкреслює один із творців сучасної теорії методів соціології Пол Лазарфельд, аналіз серії спостережень, одержаних під час дослідження, може включати багато класифікаційних процедур різної складності - від простого упорядкування (групування) характеристик без виділення зв'язку між ними до систематичної типології, яка розкриває сутнісні характеристики виділених типів. До того ж вирішальну роль у виділенні конкретних типів відіграє логічна комбінація найважливіших атрибутів соціальної реальності, що типологізується.

Теоретична та емпірична типологія в дослідженні особистості

У сучасній науці склалися два основних типологічних підходи: емпірична та теоретична типологізація. *Емпірична типологізація* будується на засадах сучасних методів математично-статистичного аналізу. Вона здійснюється за допомогою особистісних питальників, які сьогодні широко застосовуються в соціології та соціальній психології.

Метод побудови емпіричних типів особистості передбачає таку процедуру: складається повний список усіх можливих якісних рис особистості і опитуваний отримує за кожну з них певний бал, тим вищий, чим виразніше вона йому властива. За допомогою факторного аналізу тіс-

по пов'язані риси складаються в типоутворювальну єдність. Так, широковідома модель особистості, побудована Раймондом Кеттелом (США), включає 16 характеристик (чинників) особистості: шизотимія, інтелектуальність, емоційна стійкість, конформність, безтурботність, сила «над-Я» (внутрішні норми), несміливість, сензитивність, підозрілість, практичність, простодушність, упевненість у собі, консерватизм, незалежність, самоконтроль, напруженість. Еклектичність найменувань та змісту чинників, а також переважання в них психоаналітичної спрямованості пояснюються тим, що під час складання первісного списку властивостей особистості Кеттел спирався на особистісні характеристики, які одержали понятійний статус та обґрунтування в роботах різних авторів, переважно персонологічної та психоаналітичної орієнтації. Справа в тому, що навіть за умови емпіричної типологізації дослідник не може претендувати на повну об'єктивність одержаних даних, оскільки факторний аналіз може виявити лише ті виміри особистості, які наперед були введені до матеріалу, що підлягає обробці.

У соціології аналогічний спосіб типологізації обґрунтував П. Лазарсфельд, коли ввів у науковий обіг поняття «простір властивостей». Індивідові більшою чи меншою мірою притаманні властивості, введені та обґрунтовані дослідником. Вони й утворюють деякий «простір». Якщо властивості (ознаки) взаємопов'язані, то статистичний аналіз у прийнятій системі координат виявляє концентрації індивідів з наперед визначеними властивостями, що становить типову групу - *таксон*.

Теоретична типологізація є принципово іншою за способом аналізу. В ній вибір та обґрунтування ознаки-критерію передбачає логічний аналіз об'єкта. У протилежному разі може виникнути класифікація, пародію на яку знаходимо в одному з творів аргентинського письменника Хорхе Луїса Борхеса, де цитується «якось китайська енциклопедія, яка говорить, що "тварини поділяються на: а) тих, що належать імператору, б) бальзамованих, в) приручених, г) молочних поросят, д) сирен, е) казкових, є) бродячих собак, ж) внесених до даної класифікації, з) шаленіючих наче божевільні, й) незліченних, і) намальованих дуже тонким пензлем з верблюжої вовни, ї) інших, й) тих, які щойно розбили глечик, к) тих, що здалеку здаються мухами"».

Пошук та обґрунтування суттєвої ознаки об'єкта вивчення, яка є критерієм типологізації, - це основне методологічне завдання дослідника, а сконструйовані типи становлять загальну позицію автора - теорію, на якій вони засновані. В науках про людину здійснювалися різні підходи до обґрунтування критерію типології залежно від: а) специфіки науки, з точки зору якої вивчається людина; б) особливостей наукової позиції вченого; в) завдань конкретного дослідження.

Під час пошуку людських типів здавалося природним встановити зв'язок між фізичними (соматичними) та психічними особливостями індивіда, оскільки фізичні властивості значно легше піддаються вимірюванню. Так були побудовані конституціональна типологія Ернста Кречмера (Німеччина) та соматотипи Вільяма Герберта Шелдона (США), які, проте, не знайшли подальшого емпіричного обґрунтування в дослідженнях інших авторів. Е. Шпрангер, типологізуючи людську

індивідуальність за ціннісно-орієнтаційною спрямованістю людини, виділив шість ідеальних типів: «економічна» людина господарства, «теоретична» людина науки, «естетична» людина мистецтва, «соціальна» людина любові та самовіддачі, «політична» людина влади і «релігійна» людина.

Прикладом застосування методу теоретичної типології в соціології особистості може бути заснована на рольовій теорії типологія процесу соціальної адаптації особи (Наталія Паніна). Теоретичний засновок полягає в тому, що внаслідок будь-якого соціального переміщення (працевлаштування, взяття шлюбу, підвищення посади, вихід на пенсію тощо) відбувається зміна соціального мікросередовища і соціальних функцій (ролей). Виконання нових ролей тією чи іншою мірою може не збігатися з очікуваннями (експектаціями) оточуючих, які мають власне уявлення про те, як людина повинна виконувати цю функцію. Процес соціальної адаптації полягає у встановленні відповідності між очікуваннями оточуючих щодо виконання ролі індивідом та результатами діяльності останнього, який виконує цю роль. Оскільки результати можуть бути нижчими або вищими за очікувані, то адаптація відбуватиметься як за рахунок підвищення або зниження результативності діяльності, так і за рахунок підвищення або зниження очікувань оточуючих. Звідси випливають чотири типи соціальної адаптації: особистісно-результативний прогресивний (підвищення результатів діяльності), особистісно-результативний регресивний (зниження результатів діяльності), експектаційно-рольовий прогресивний (підвищення очікувань оточуючих), експектаційно-рольовий регресивний (зниження очікувань оточуючих).

Отже, типологію можна визначити як процес (& виділені типи - як результат) систематизації сукупності елементів об'єкта дослідження, що здійснюється на підставі аналізу ознак цього об'єкта: виділення серед них найбільш значущих (суттєвих); обґрунтування значущості виділеної ознаки, групування всієї сукупності елементів об'єкта на підставі суттєвої ознаки (або сукупності ознак). Головне завдання типології зводиться до пошуку суттєвих ознак, що визначають внутрішні закони розвитку об'єкта і його закономірні зв'язки з іншими об'єктами зовнішнього світу.

Теоретична типологізація передбачає виділення типів на підставі теоретично обґрунтованих критеріїв, а емпірична — на ґрунті багаторазового перебору властивостей складних соціальних об'єктів з метою виявлення стійкого поєднання їх. Одержані емпіричним шляхом типи повинні перевірятися логічним доведенням, а дані теоретичної типології потребують емпіричної перевірки у конкретних дослідженнях.

§ 3 СОЦІАЛЬНА ТИПОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Типологія особистості як метод пізнання узагальнених характеристик, притаманних тим чи іншим категоріям людей, має багатовікову історію, пов'язану з іменами видатних учених, які у своїх працях приді-

ляли значну увагу описові психологічних, етичних і соціально-політичних типів особистості. З розвитком соціології як самостійної науки та виникненням специфічних методів соціологічного дослідження соціальна типологія особистості набуває ознак строгої науковості, які пов'язані з можливостями емпіричної верифікації (перевірки) теоретичних конструктів та виділенням соціальних типів на підставі емпіричної типології - аналізу та узагальнення даних емпіричних соціологічних досліджень.

На початок ХХ ст. була створена теоретична база соціологічних досліджень особистості, розроблений понятійний апарат, що дав змогу соціологам розпочати систематичне опрацювання проблеми соціальної типології особистості.

Перші дослідження проблем соціальної типології особистості

Початок емпірично обгрунтованої соціологічної типології особистості був закладений американським соціологом Вільямом Томасом та Флоріаном Знанецьким у дослідженні особливостей адаптації особи до нових умов соціальної організації. Виділені типи особистості - «представник богемі», «філістер» та «творча людина» - відображували три різні шляхи адаптації: *представник богемі* пристосовується до ситуаційних умов, не знаходячи твердої опори у собі та пливучи за течією; *філістер* спирається на традицію, не виявляючи соціальної гнучкості і також не знаходячи стабільної опори в собі; *творча людина* спирається на власні сили і здатна змінювати моделі поведінки відповідно до динаміки соціальної організації.

Серед розгорнутих у 20-і роки досліджень соціальної типології особистості найширший резонанс мали роботи Г. Д. Лассуелла, який здійснив типологію політичних діячів, виходячи з особливостей їхнього ставлення до різних фаз політичної дії. У книзі «Психопатологія і політика» Лассуелл розглянув різні підходи до типології особистості в політиці і на підставі аналізу феномена «політичної людини», виділеного Шпрангером, детально вивчив типи особистості політичних агітаторів та адміністраторів, використавши при цьому психоаналітичний підхід до соціологічного аналізу матеріалів з біографій та історій хвороби політичних активістів, що страждали від розладу психічного здоров'я.

Теорія «соціального характеру»

У межах психоаналітичного підходу виникли також теорії «соціального характеру», що з'явилися напередодні та після Другої світової війни як спроба соціологів пояснити процеси деіндивідуалізації, поширення конформізму та авторитаризму, виникнення тривожних тенденцій тоталітарного переродження демократичних держав та претензій фашизму і комунізму на світове панування.

У межах теорії соціального характеру опрацьовувались питання взаємозв'язку соціально типових характеристик особистості і динаміки суспільних перетворень. Один з творців цієї теорії Е. Фромм підкреслював, що соціальний характер як сукупність особистісних характеристик більшості членів певної соціальної групи стає вирішальною

передумовою того чи іншого політичного вибору за умов соціальної нестабільності, яка є характерною для перехідного стану суспільства. Цим, наприклад, він пояснював той факт, що «нижчий середній клас» Німеччини, який завжди вирізнявся любов'ю до сили, ненавистю до слабких, агресивністю тощо, саме в період перебудови країни після Першої світової війни сприйняв нацистську ідеологію та сприяв приходу фашизму до влади. Фромм зробив значний внесок до соціальної типології особистості, а виділені ним соціальні типи («некрофіли» та «біофіли», «конформісти», «ескапісти» та інші) стали відправною точкою для численних емпіричних досліджень у соціології, соціальній психології та соціальній психіатрії.

У соціології особистості дістав визнання також підхід до дослідження соціального характеру, запропонований Д. Рісменом та його співавторами, які у книзі «Одинокий натовп» (1950) виділяють типи соціального характеру, що домінували в різні періоди історичного розвитку суспільства. До того ж перехід від традиційного суспільства до індустріального пов'язується з виникненням нового типу особистості, яка орієнтується не стільки на традиційні регулятори поведінки, скільки на внутрішню ініціативу, прагнення до нововведень та змін. Внутрішньо орієнтована особистість епохи індустріального розвитку суспільства є прикладом особистості перехідного періоду. З одного боку, вона виявляє ініціативу та цілеспрямованість щодо перетворення природи і суспільства, а з іншого - має сильну внутрішню інерцію, що зумовлена існуванням традиційних регуляторів способу життя, збережених насамперед у сімейному мікросередовищі.

У згаданій роботі вичленовуються типи соціального характеру, що відповідають узагальненим типам суспільного устрою - традиційному, індустріальному, споживацькому. Проте глобальна трансформація суспільних систем та відповідних типів особистості є тривалим еволюційним процесом, у межах якого відбуваються процеси вибухового характеру, зокрема експансія тоталітарних ідеологій, їх стрімке поширення та крах. Зміни відбуваються протягом історично обмеженого часу, тому категорія соціального характеру, що розкриває найбільш стійкі способи адаптації індивіда до суспільних умов, виявляється недостатньо продуктивною для аналізу місця і ролі особистості у становленні та руйнуванні тоталітарних режимів.

Не випадково популярність концепції, яка вбачала основу тоталітарної системи в широкому розповсюдженні такого типу особистості, який характеризується конформізмом, соціальною нетерпимістю, агресивністю, консерватизмом, культом сили тощо, змінилася вельми критичним ставленням до неї наукової громадськості. Перший успіх цієї концепції пов'язувався з поясненням передумов поширення в цивілізованій Європі такого явища, як фашизм, що шокувало інтелектуальну еліту. Проте, як довели емпіричні дослідження визначного представника франкфуртської школи Т. Адорно та його колег, авторитарна особистість є масовим явищем і в демократичних суспільствах. Виходячи з цього сенсаційного факту, вони оголосили існуючі на той час демократичні режими фашизоїдними, які опинилися під дамокловим

мечем тоталітаризму. Проте, і це довела історія, якщо західні демократії другої половини ХХ ст. зазнали певних труднощів під час еволюційного переходу до постіндустріального суспільства, то їх причиною була аж ніяк не глобальна загроза з боку авторитарної особистості.

Справа в тому, що політичні режими самі по собі не формують особливу психічну конституцію особистості, яка визначає узагальнений соціальний тип, здатний існувати лише за певних умов. Кардинальні зміни соціального характеру особистості передбачають тривалу історичну еволюцію, що охоплює всі сфери життя людей. Незрозумілі з точки зору специфіки соціального характеру особистості стрімкі злети та зникнення тоталітарних держав, коли одні й ті самі люди виконують роль покірних виконавців розпоряджень деспотичних правителів і вільних громадян, які вимагають від властей поваги до своїх прав і свобод, свідчать: пошук особистісних чинників політичних трансформацій повинен пов'язуватися насамперед з аналізом типів особистості, виділених за динамічними ознаками, серед яких вирішальну роль відіграють соціальні орієнтації особистості.

Історичний крах тоталітаризму неминучий тому, що він намагається насильницьки змінити особистість, перетворивши її на знаряддя самознищення. Його тимчасовий успіх зумовлений не тоталітарним характером поширення садо-мазохістського комплексу, як стверджували песимістично настроєні соціофрейдисти, а розповсюдженням у «кризових суспільствах» ідеології тоталітаризму, що укорінюється в масовій свідомості під прикриттям популістських лозунгів та протягом обмеженого часу створює базисний тип особистості, готової принести в жертву свободу і гідність заради позбавлення від труднощів та проблем нестабільного суспільства.

Базисний тип особистості за соціалізму та в посттоталітарному суспільстві

Термін «базисний (основний) тип особистості» був введений до соціології та концептуально інтерпретований у роботах американських соціологів Абрахама Кардінера та Алекса Інкельса. Базисна особистість немовби репрезентує своє суспільство і постає у двох

іпостасях: по-перше, як тип особистості, що статистичне найчастіше зустрічається (наприклад, конформіст у тоталітарному суспільстві), а по-друге, як найяскравіший представник цінностей даного суспільства, навіть якщо реальні представники цього соціального типу в меншості (наприклад, «ударник» та «новатор» у радянському суспільстві епохи сталінізму).

Концепція базисної особистості є важливою методологічною засадою аналізу особливостей розвитку особистості як об'єкта соціального експерименту, здійсненого прихильниками комуністичної ідеології та практики глобальної перебудови суспільства. На різних етапах розвитку радянського суспільства домінуючими були різні базисні типи особистості.

1. Особистість, «розчинена» в суспільстві, не виділялася із системи традиційних суспільних зв'язків і засвоїла колективістську ідео-

логію, в межах якої окрема людина - лише функціонально визначений елемент суспільної системи, який тільки в ній знаходить смисл функціонування, а в її цілях - власну гідність і цінність. Цей тип особистості домінував у СРСР аж до початку періоду, який був названий «застоем». Саме в цей період відбувався «процес відокремлення особистості від держави», приватизації інтересів та відчуження їх від інтересів тоталітарної системи.

2. Особистість, відчужена від суспільства, відповідає періодові поступового занепаду тоталітарної ідеології і характеризується подвійною системою цінностей. Одна система призначалася для внутрішнього використання як виявлення власних «егоїстичних» інтересів, а інша - для пристосування до зовнішніх вимог, умов жорсткого ідеологічного контролю. Людина, що живе в двох вимірах морального та ідеологічного простору, багато в чому відрізняється від «одномірної» особистості общинно-колективістського типу, для якої індивідуальне - лише нескінченно мала краплина в єдиному суспільному потоці. І хоча вона відчувала себе нескінченно малою величиною стосовно соціуму, це відчуття мало якісно іншу природу - не розчинення у «спільній справі» та «спільному інтересі», а протистояння їм у формі глибокого внутрішнього відчуження.

3. Амбівалентна особистість. Процес демократизації, заснований на принципах політичного та економічного плюралізму, попри всю непослідовність створив передумови для формування демократичної свідомості суспільства та особистості. Проте суперечності переходу від тоталітарної системи до демократії зумовлюють і переважання «перехідного типу» особистості, який характеризується амбівалентністю - двоїтим, суперечливим ставленням до перспективи розвитку суспільства.

Свідомість амбівалентної особистості формується з двох складових - демократичних ціннісних уявлень, з одного боку, і тоталітарних орієнтацій, породжених у жорсткій нормативній системі закритого суспільства - з іншого. Кожному типові суспільного устрою, що є недавнім минулим (тоталітарна система), його декларованим, майбутнім (стабільна й розвинена демократія) та сьогоденням (перехідний нестабільний стан), відповідають такі типи соціально-політичних орієнтацій:

- 1) *одноманітність* - тоталітарний «монотип»;
- 2) *плюралізм* - взаємоузгоджена різноманітність, або демократичний «політип»;
- 3) *амбівалентність* - взаємовиключна різноманітність, або перехідний «амбітип».

Якщо «монотип» забезпечує членові суспільства своєрідний психологічний комфорт, ставлячи мінімальні вимоги до адаптивних ресурсів, то демократичний «політип» вимагає постійного психологічного напруження, оскільки сам об'єкт адаптації значно ускладнюється порівняно з тоталітарним ціннісно-нормативним монолітом. Не всі члени суспільства здатні адаптуватися до плюралістичних норм, відчуваючи тугу за «твердою рукою» і підтримуючи навіть у стабільних демократичних державах ідеї авторитарного і тоталітарного правління. Тим паче

психологічно нестерпним стає «амбітип», коли фактично зруйнованим виявляється об'єкт адаптації, а механізми пристосування, зберігаючи функціонально, починають працювати вхолосту. Звідси аналогії з роздвоєнням особистості, «соціальною шизофренією» як феноменом одночасного існування особистості та суспільства у двох ціннісно-нормативних світах, що не пересікаються.

Враховуючи, що за умов нестабільного суспільства особистий вибір є однією з головних передумов вибору суспільного, особливої уваги заслуговують такі типові форми вияву амбівалентного типу особистості.

Конформно-амбівалентний тип особистості. Для нього є характерним некритичне прийняття будь-яких соціально-політичних альтернатив, а також підтримка політичних рішень, лідерів і організацій, які взаємно виключають одна одну. У республіках колишнього Союзу цей тип свідомості виявив себе в майже одностайному голосуванні за Союз та незалежність від Союзу, а вже у суверенних державах - у виборі на найвищі державні посади символічних політичних лідерів, які поєднують у собі взаємовиключні риси комуністичного минулого та антикомуністичної перспективи з химерним поєднанням минулого та майбутнього у «перехідному» сьогоденні.

Конформно-амбівалентна свідомість не може зберігатися довго без руйнівних соціальних та психологічних наслідків для особистості й суспільства. Вичерпання по-своєму стабілізуючого суспільство конформно-амбівалентного типу свідомості призводить до дедалі ширшого розповсюдження протилежної амбівалентної реакції - негативізму.

Нігілістично-амбівалентний тип особистості. Схильний до заперечення будь-яких альтернатив суспільного розвитку, до негативізму у ставленні до будь-якої організованої політичної сили. Переважання таких реакцій призводить до відмови від політичного життя в усіх його формах, крім стихійного висловлювання невдоволення та протесту. У посттоталітарному суспільстві недовіра буквально до всіх політичних організацій та владних структур набуває характеру «масової епідемії». Вражаючою ілюстрацією вияву цього типу свідомості є дані досліджень, проведених протягом 90-х років Інститутом соціології НАН України, під час яких більшість громадян України негативно оцінили і попередній, і сучасний, і навіть майбутній уряди щодо наслідків їхньої діяльності й потенціалу розв'язання соціально-економічних проблем України.

Нігілістично-амбівалентна свідомість чинить опір будь-яким спробам вивести суспільство з кризи перехідного періоду, стихія її - це поглиблення кризи, що постійно підкидає хмиз до тліючого багаття незадоволення всім й усіма. Будучи в стабільному суспільстві долею люмпенізованих та маргінальних верств, цей тип свідомості за умов затяжної кризи набуває масового поширення. Знайшовши ідеологічну доктрину в нехитромудрому лозунгу «чим гірше, тим краще», він перетворюється на стихію руйнування матеріальних і духовних засад суспільного життя.

Мозаїчно-амбівалентний тип особистості. Характеризується суперечливим поєднанням елементів демократичної свідомості, яка фор-

мується, та тоталітарних структур, що поступово руйнуються. До того ж основний конфлікт мозаїчної свідомості полягає в суперечності між демократичним ідеалом та реальними темпами і масштабами демократизації, що породжує намагання будь-якими засобами прискорити процес демократичного оновлення, у тому числі й засобами з добре засвоєного тоталітарного арсеналу - посиленням боротьби з «ворогами демократії».

Якщо конформно-амбівалентна свідомість призводить суспільство до авторитарної форми правління (по суті, до неототалітаризму), а нігілістично-амбівалентна - до бунту, закономірним фіналом якого буде загальний хаос або (вірніше, «та») диктатура, то мозаїчна свідомість здається найбільш гнучкою, здатною у міру руйнування ідеологічних стереотипів минулого до сприйняття демократичних норм. Переважання того чи іншого типу свідомості зумовлює і можливий варіант розвитку суспільства: до авторитарної влади, до бунту та диктатури або до демократичної еволюції.

§ 4. ОСОБИСТІТЬ ТА СОЦІАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ

Малі групи як соціальне мікросередовище розвитку особистості

Суттєву роль у формуванні та розвитку особистості, регуляції її свідомості та поведінки відіграє соціальне мікросередовище - сукупність малих груп, до яких належить індивід і в яких здійснюються його міжособистісні контакти. Через соціальне мікросередовище здійснюється вплив на особистість суспільства та великих соціальних груп. Макросередовище - мікросередовище - особистість - такою є загальна спрямованість впливу суспільства на особистість.

Мала група - це соціальна група, де індивіди перебувають у безпосередній взаємодії і кожен член групи має досвід спілкування з усіма іншими. Саме сукупність малих груп, що функціонують у різних сферах життєдіяльності суспільства, становить соціальне мікросередовище, яке безпосередньо впливає на формування та розвиток особистості.

Вперше до систематичного дослідження малих груп звернувся на початку ХХ ст. Ч. Кулі. Саме він виокремив у соціальній структурі так звані первинні групи (сім'я, сусідська община тощо), де поміж людей відбувається безпосередній психологічний контакт. Подальші дослідження малих груп розвивалися в межах впливових напрямів західної соціології та соціальної психології (мікросоціологія, інтеракціонізм, соціометрія, теорія соціального обміну, теорія групової динаміки). Було відкрито низку феноменів групової свідомості і взаємодії: ефект присутності групи та вплив його на індивідуальну діяльність, груповий тиск і конформізм, соціометрична й рольова структура групи, динаміка внутрішньогрупової взаємодії та формування згуртованості малих груп тощо.

Той факт, що діяльність індивіда в межах групи відрізняється від здійснюваної ним поза групою, знайшов підтвердження в численних

дослідженнях з проблем групового тиску. Вивчаючи ці проблеми, американський соціальний психолог Р. Зайонц виділяє три основних аспекти: 1) аналіз зміни поведінки, що відбувається в присутності інших осіб, які грають роль глядачів (публічний ефект); 2) вивчення зміни поведінки в присутності інших індивідів, які беруть активну участь у цій діяльності (ефект взаємодії); 3) вивчення мотивації індивідів, від якої залежать позитивні чи негативні зміни поточної діяльності групи.

Малі групи можна класифікувати за такими критеріями: за способом організації -- зовнішньоорганізовані та самоорганізовані, формально фіксовані й неформальні групи; за основними сферами функціонування - виробничі, учбові, сімейні, дружні тощо; за терміном функціонування - короточасні та постійні; за складом - елементарні, нечленовані (не більше 7-10 членів) та складні (до 40-50 членів), що об'єднують кілька елементарних груп; за соціально-психологічними критеріями виділяються типи малих груп з різними рівнями згуртованості, різною внутрішньогруповою атмосферою (демократична, авторитарна, стихійна) тощо.

Структура малої групи визначається специфікою групової діяльності. Саме від неї залежить розподіл ролей у групі, інформаційних потоків, міжособистісних стосунків. Розрізняють формальну і неформальну, статистичну й динамічну, внутрішню та зовнішню структури. Остання зумовлена зв'язками і взаєминами малої групи із зовнішнім соціальним середовищем і по суті є структурою видів діяльності групи. Чим більш розвинена ця структура, тим ширші суспільні зв'язки малої групи, тим більше передумов для залучення її членів до активної суспільної діяльності. Ефективність такої діяльності залежить від міри ідентифікації особистості з групою, тобто від збігу індивідуальних та спільних для групи цілей, соціальних установок і ціннісних орієнтацій. Соціальний механізм внутрішньогрупової ідентифікації ґрунтується на ціннісно-нормативній регуляції поведінки членів групи. Виконання чи невиконання ними певних групових вимог тягне за собою відповідні заохочення або санкції. Засобами ідентифікації виступають різні способи спілкування: навіювання, переконання, неусвідомлене наслідування та свідоме прийняття впливу групи.

Основним аспектом соціологічного дослідження малих груп є аналіз функції соціального середовища як посередника у процесі взаємодії особистості та суспільства. Ця функція пов'язана з трансформацією вимог суспільства, великих соціальних груп у конкретні зразки поведінки.

Функції соціального мікросередовища особистості

Як посередник у системі відносин суспільства і особистості соціальне мікросередовище виконує ряд функцій, які забезпечують, з одного боку, інтеграцію індивіда в суспільну систему, а з іншого - збереження в колективних формах життя індивідуальних особливостей кожної людини, які не можуть безпосередньо оцінюватися і реалізовуватися у знеособлених великих соціальних групах. У зв'язку з цим здається безпредметною одвічна методологічна суперечка про те, чи кожен індивід є особистістю, чи

особистість, відповідно до повсякденного розуміння, - це видатна людина, що своєю непересічністю заслужила право називатися «особистістю». Особистість має можливість як унікальної самоактуалізації в суспільному масштабі, коли її надзвичайні якості одержують широке суспільне визнання, так і самоактуалізації в соціальному мікросередовищі, в різних малих групах (сім'я, виробнича група тощо).

До того ж обидва способи самоактуалізації особистості в суспільстві мають своїх прихильників. Так, дослідження життєвої перспективи молоді, проведені в Україні та Росії в 1985-1991 рр. (Євген Головаха, Володимир Магун), показали, що більшість старшокласників, визначаючи свою перспективу, вважають достатнім визнання з боку сім'ї, друзів, знайомих, але при цьому значна частина опитаних розраховувала на широке суспільне визнання, загальну пошану та повагу нащадків.

Як універсальне «поле самоактуалізації» особистості соціальне мікросередовище разом з тим визначає і межі індивідуальної самореалізації, зумовлені її похідним характером від більш широкого соціального середовища, що визначає основні форми стосунків між людьми в конкретних соціально-історичних умовах (економічні, державно-політичні, етнокультурні тощо). При цьому мікросередовище виконує *функцію нормативного обмеження індивідуальної поведінки в межах прийнятної в суспільстві нормативної системи*. Нормативно обмежуючи стиль життя своїх членів, мала група здійснює контроль за тим, щоб ніхто суттєво не відхилявся від прийнятих норм і вимог.

Поряд з обмеженням соціальної поведінки індивідів нормами соціального мікросередовища малі групи виконують також *функцію індивідуалізації загальносоціальних вимог до особистості*, здійснюючи вибірку соціальну регуляцію свідомості та поведінки індивіда (на відміну від узагальненого регулятивного впливу з боку більш широких соціальних спільнот).

Вибірковість виявляється не тільки в індивідуалізованому впливові малих груп на особистість, а й у системі ставлення самої особистості до власного соціального мікросередовища. Порівнюючи та оцінюючи різні групи, в яких йому доводиться взаємодіяти з іншими людьми або про які він має досить переконливу інформацію, індивід одні з них визнає як ціннісно-нормативний стандарт власної свідомості й поведінки, а інші відкидає як такі, що не відповідають його життєвим орієнтаціям, планам та зразкам поведінки. Причини і закономірності особистого вибору зумовлені *функцією референтності групи для особистості*.

Особистість та референтні групи

Соціальні групи, що відповідають ідеальним уявленням людини про сприятливе для неї середовище існування та самореалізації, одержали назву *референтних*. Походження цього терміна, введеного у науковий обіг Г. Хайманом у 1942 р., пов'язане з буквальним значенням слова «реферування» (просіювання). Мала група, яка немовби «просіює» через себе цінності суспільства і надає індивідові найбільш близькі для нього орієнтири свідомості та поведінки, є референтною. Референтні групи, що визначають зразки поведінки лю-

дини, можуть бути реальними або вигаданими, існуючими тепер або в минулому; індивід може належати до них або намагається стати їхнім членом.

Головна особливість референтних груп полягає в тому, що вони задають такий стиль життя, який людині хотілося б відтворювати у своїй поведінці. Зіставляючи свій стиль життя з вимогами референтної групи, особистість намагається внести до нього корективи, що наближають реальну поведінку до ідеальних зразків. Референтність групи сприяє соціальній адаптації, даючи людині можливість одержати готові зразки поведінки, вироблені та апробовані тими чи іншими групами. Проте в деяких випадках, коли готові шаблони поведінки, взяті з «арсеналу» референтних груп, суперечать вимогам нового соціального оточення індивіда, референтність стає перешкодою для нормальної адаптації. Внаслідок цього, наприклад, багато ранніх шлюбів виявляються невдалими, оскільки референтними для молодого подружжя залишаються сім'ї їхніх батьків і вони намагаються слідувати старим зразкам (поведінки в сім'ї), які окремо можуть бути цілком задовільними, але в новій нуклеарній сім'ї стають джерелом постійних суперечок та конфліктів.

Якщо реальна група є для індивіда водночас і референтною, то це веде до перетворення зовнішнього щодо індивіда нормативного обмеження поведінки на нормативний самоконтроль. Тому людина, що діє врозріз з очікуваннями референтної групи, водночас порушує і свої внутрішні норми моралі та поведінки і опиняється під дією подвійного контролю. Таким чином референтність малої групи дає їй змогу виконувати і функцію нормативного обмеження, і функцію індивідуалізації загальносоціальних норм, здійснювати ефективний контроль, що підсилюється самоконтролем особистості.

§ 5. СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ

Структурне зображення особистості, тобто виділення певних складових її, залежить передусім від розуміння сутності особистості, а також від особливостей методів тієї науки, в межах якої розглядається особистість. У соціології особистість вивчається насамперед як член суспільства, носій певних соціальних функцій. Тому основною соціологічною теорією особистості в соціології є зображення її через структуру виконуваних ролей.

Теорія соціальних ролей Поняття соціальної ролі було запропоноване Р. Лінтоном та Дж. Г. Мідом незалежно один від одного у 1930 р., причому перший описував роль як одиницю суспільної структури, другий - у контексті процесу взаємодії людей, коли людина, приймаючи роль іншої людини, засвоює певні соціальні норми.

Лінтоновський напрям у розвитку теорії ролей знайшов подальший розвиток у теоріях структурного функціоналізму (структурного зображен-

ня суспільства), насамперед у працях Т. Парсонса, Альфреда Радкліффа Брауна, Р. Мертона.

Ідеї Дж. Г. Міда були використані насамперед у психологічній науці, а в соціології започаткували напрям інтеракціонізму (від англ. interaction - «взаємодія», тобто теорія, що описує взаємодію людей). Сучасний інтеракціонізм існує у вигляді двох наукових шкіл: чиказької (Г. Блумер, А. Сторос, Т. Шибутані), для якої характерний інтерес до процесуальних аспектів взаємодії, та айовської (М. Кун, Т. Партленд та ін.), де акцент робиться на вивченні результатів взаємодії ~ стабільних соціальних структур.

У радянській літературі значний внесок у розвиток та популяризацію теорії соціальних ролей зробив І. Кон.

Соціальна роль у соціології визначається як соціальна функція, модель поведінки, об'єктивно задана позицією особи в системі суспільних відносин та міжособових стосунків.

Виконання соціальної ролі має відповідати прийнятним у суспільстві нормам і очікуванням. Індивід не є режисером та автором соціальної ролі, яку він виконує. Його можна порівняти з актором. Не випадково багато понять, що використовуються в теорії соціальних ролей, запозичено з театральної лексики. Звичайно, різні актори грають ту чи іншу роль по-різному, вносячи у виконання своє бачення ролі, свої особистісні якості. Проте роль вже написана драматургом, її по-своєму тлумачить режисер у контексті усього спектаклю, у зміст її зробили внесок художник, композитор, інші актори, і всі вони очікують від актора відповідності своїм уявленням про роль.

Так само і в житті: ролі задані людині об'єктивно - суспільством, культурою, соціальною групою. За зміст ролі правлять прийняті в суспільстві чи соціальній групі соціальні норми, тобто ті вимоги, яким має відповідати поведінка людей, що займають дану позицію в суспільстві. А глядачами є оточуюче індивіда середовище, яке має певні очікування щодо «правильності» гри, відповідності поведінки особи соціальній ролі, яку вона виконує. Так, від матері очікують, щоб вона турбувалася про свою дитину, хоч якою б безвідповідальною не була ця жінка за своєю природою, роль батька передбачає, що він має забезпечувати свою сім'ю. Соціальна роль студента означає, що він має вчитися, готувати себе до майбутньої професії. Навіть ті ролі, які, здавалося б, зумовлені біологічно, насправді залежать від типу суспільства та його культури. Так, у Середні віки дитина розглядалася як маленький дорослий і відповідно мала поводитися, не маючи права на якусь дитячу «особливість». Психічно хвора людина в сучасному суспільстві може сподіватися у кращому разі на допомогу та чуйне ставлення, у Середньовіччі ж юридичного шанували, бо вважалося, що він причетний до божественного одкровення і наділений даром провидіння.

Загалом людина сама обирає свої ролі, але деякі вже задані їй від народження: дитина народжується сином чи дочкою, чоловіком чи жінкою. В кожному суспільстві вже встановлено, що має робити добра дочка чи син (скажімо, в суспільствах з переважаючим авторитарним типом сім'ї слово батька - закон для дітей, хоч у якому б віці вони не

були; в суспільствах, де більшість сімей будується на демократичних засадах, діти мають право самі обирати свій шлях). «Ролі» жінки та чоловіка теж не задані біологічно: канони жіночості та чоловічості змінюються від епохи до епохи і від суспільства до суспільства. Колись Жорж Санд у брюках сприймалася як зухвалий виклик моралі і суспільним канонам жіночості, сьогодні брюки - неодмінний компонент жіночого гардеробу.

Рольові приписи можуть бути як «писаними», тобто зафіксованими в офіційних документах, так і «неписаними», закріпленими у звичаях, традиціях, нормах. Проте в будь-якому разі в суспільстві існує досить жорстка система контролю за правильним дотриманням ролі.

Цій меті слугує розгалужена система *соціальних санкцій*, які застосовуються як оцінка дій людей у суспільстві. Вони можуть бути позитивними і негативними (відомий метод «батого та пряника»), жорстко регламентованими, що застосовуються владними органами, і неформальними, як, наприклад, моральний осуд. Тих своїх членів, які задовільно виконують свої ролі, суспільство заохочує матеріально і морально, у разі відхилення від рольових норм порушника буде покарано. Як правило, за порушення «писаних» законів припадає так само офіційно відрегульована система покарань (так, за порушення правил дорожнього руху накладають штраф або навіть позбавляють прав водія, тобто особа усувається від ролі водія). Проте й у разі порушення «неписаних» рольових приписів покарання може бути не менш жорстким. Коли знайомі відмовляються подати руку, це, звичайно, страшніше, ніж штраф. Глузування, вияв зневаги і навіть вигнання із своєї соціальної групи - набагато дійовіші санкції, ніж записані в офіційних документах.

Проте соціальна роль виконує не лише негативну функцію обмеження сваволі окремих індивідів. Головна конструктивна функція її полягає в тому, що узгодження щодо змісту соціальних ролей дає людям змогу нормально співіснувати в суспільстві, передбачати реакцію оточуючих на свої дії. Виступаючи в певній ролі, людина сподівається, що інші учасники також дотримуватимуться «правил гри», які не залежать від того, хто в цю гру грає. Коли водій веде машину, він має дотримуватися правил дорожнього руху і сподівається, що решта робить так само. В іншому разі безпека на дорогах була б неможливою.

Рольова структура особистості і рольові конфлікти «Так, світ - театр, де всі чоловіки й жінки - актори. Тут кожному приписаний свій вихід, і не одну з них кожен грає роль», - ці відомі слова Вільяма Шекспіра начебто спеціально пристосовані до теорії соціальних ролей. Представник айовської соціологічної школи М. Кун запропонував цікавий тест «двадцяти висловлювань» для відповіді на запитання «Хто я?», залучивши до нього кількості студентів. Кожна з відповідей відносилася до об'єктивного чи суб'єктивного типу. До першого належали такі відповіді, як «студент», «одружений», «спортсмен» та ін.; до другого - «добрий», «втомлений», «допитливий» та ін. Виявилось, що в переважній більшості передусім

наводилися об'єктивні характеристики. Отже, на думку Куна, саме вони посідають головне місце в структурному зображенні особистості.

Людина входить до складу багатьох соціальних груп і, отже, є носієм різних соціальних ролей. Вони можуть бути постійними - професійні, сімейні та інші (наприклад, роль студента, сина, чоловіка, спортсмена, члена громадського руху, власника собаки тощо) та ситуативними (покупця магазину, клієнта ательє, пасажира та ін.).

Входження індивіду до різноманітних соціальних угруповань, які характеризуються різною системою очікувань, множинність соціальних ролей, що виконує індивід, спричиняють виникнення рольових конфліктів. Загалом їх можна звести до двох типів.

Перший можна назвати *міжособистісним* рольовим конфліктом, який виникає на ґрунті незбігу очікувань щодо змісту однієї й тієї самої соціальної ролі. Точне дотримання рольових правил досить легко здійснити у разі «писаних» правил, скажімо, у військовій організації, де всі обов'язки точно й однозначно розписані уставом. І значно складніша справа з ролями «неписаними», які визначаються традицією, культурою, особливостями окремих груп, де виховувався чи перебував індивід. Це особливо очевидно, коли зустрічаються люди, які належать до різних культур. Проте у сучасному суспільстві, яке характеризується значною варіабельністю соціальних норм, у різних групах можуть формуватися різні уявлення про одну й ту саму соціальну роль. Найтиповішим прикладом тут слугують конфлікти молодожонів, які виховувалися, звичайно, в різних сім'ях і мають різне уявлення щодо соціальних ролей дружини і чоловіка. Якщо, на думку чоловіка, головним призначенням дружини є створення побутових зручностей та забезпечення регулярного харчування, а дружина вважає, що шлюб призначений для того, аби її вдома чекали спочинок і духовне розуміння, очевидно, що конфлікт тут невідворотний і, як правило, закінчується або зміною рольових очікувань, або розривом і пошуком більш відповідного до очікувань партнера.

Рольовий конфлікт може бути не лише міжособистісним, а й *внутрішньоособистісним*. Кожна особа «не одну грає роль», і вимоги цих ролей, зумовлені нормами соціальних груп, де структуруються ролі, можуть не збігатися або навіть суперечити одна одній. Наприклад, на думку дружини, добрий чоловік не повинен вживати спиртних напоїв, а компанія приятелів завжди робить це при своїх зустрічах. І та, й інша групи є значущими для людини, яка перебуває в них і не хоче втрачати жодну з них.

Дуже важливою, хоча й повсякденною, є ситуація, коли виконуваним людиною ролі об'єктивно, за змістом, не суперечать одна одній, більше того, без їхнього повного набору структура особистості не є повноцінною. Проте за умов обмеженості ресурсів сил і часу ці ролі вступають у справжнє протиборство. Типовий приклад - намагання жінки повноцінно виконувати ролі кваліфікованого працівника, дружини, матері і привабливої жінки. У такій ситуації постає дилема: або знизити рівень домагань і виконувати всі ролі абияк, або ж зосередитися на кількох з них, відкинувши решту чи розглядаючи їх як другорядні. Та-

кий вибір завжди болісний, бо всі ролі однаково значущі. Однак його доводиться робити, інакше індивіда може спіткати доля Бузикіна з фільму Георгія Данелія «Осінній марафон». Цей герой уцент висотаний прагненням сумістити несумісне і в кожній ролі бути «відмінником»: турботливим чоловіком і батьком, люблячим коханцем, уважним до студентів викладачем, творчим працівником, надійним другом, що завжди готовий прийти на допомогу, добрим сусідом тощо. І от біжить він свій нескінченний марафон, зазнаючи краху в усіх численних іпостасях.

Соціальна роль і розвиток особистості З викладеного вище може скластися враження, що соціальні ролі є зовнішніми стосовно особистості, що вона може вдягати й знімати їх, наче одяг. І справді, якщо людина візьме шлюб чи поміняє роботу, вона не перестане бути собою. До того ж сама роль несе на собі відбиток особистості виконавця і містить широкі можливості індивідуального стилю. Скажімо, виконання однієї й тієї самої ролі вчителя зовсім не робить вчителів схожими один на одного, хоча зміст ролі залишається спільним: знати власний предмет, бути освіченою, інтелігентною людиною, любити дітей, турбуватися про них тощо. Проте діапазон викладацького мистецтва дуже значний, причому найкраще підходить на роль вчителя саме той, хто є яскравою індивідуальністю.

Включення до певної ролі не проходить марно для особистості. Процес внутрішнього прийняття людиною певної ролі називається *інтерналізацією* (від англ. internal - внутрішній). Цей процес, як свідчить сама назва, означає перехід змісту ролі, вимог її у внутрішній світ особистості. Соціальна роль - це точка, де стикаються суспільство й особа, соціальні ролі перетворюються на індивідуальну поведінку, а індивідуальні якості випробовуються на відповідність їх вимогам норм. Посівши певну позицію в суспільстві чи системі міжособових стосунків, людина має змінюватися, подекуди аж до радикальної трансформації особистості. Найвідоміший приклад такої трансформації зобразив Бернард Шоу у п'єсі «Пігмаліон». Вулична квітка Еліза Дулітл у результаті засвоєння зовнішнього для неї малюнка ролі знатної дами настільки змінилась як особистість, що повернення до колишньої соціальної ролі стало неможливим.

Загалом перехід до нової ролі, розширення рольового репертуару є традиційним методом виховання, трансформації та саморозвитку особистості. Скажімо, молода жінка, яка ніколи не цікавилася домашнім господарством, змушена, виходячи заміж, опанувати це мистецтво. Піднімаючись сходишками професійної кар'єри, працівник повинен був підвищувати рівень своєї компетентності, аби відповідати більш високій посаді. Завівши собаку, її власник, який усе життя вважав себе «совою», відкриває в собі здатність рано вставати, аби встигнути до роботи вигуляти свого улюбленця. Приймаючи нову соціальну позицію, людина змушена пристосуватися до вимог ролі, інакше їй доведеться або облишити цю роль, або зазнати соціальних санкцій та докорів власного сумління.

Проблема інтерналізації людиною соціальної ролі підводить до тієї межі, за якою стає очевидною недостатність рольової теорії для зображення особистості. Справді, рольова теорія особистості фіксує об'єктивну заданість виконуваних людиною ролей, розкриває рольові сценарії кожної з них, дає змогу зобразити людину як особу, що живе в суспільстві. Проте вона не дає відповіді на низку важливих питань: чому люди обирають (якщо, звичайно, мають таку змогу) саме цей набір ролей, у чому причина відмінності у виконанні одних і тих самих суспільних функцій, адже вимоги до кожної з ролей у суспільстві однакові? Для з'ясування цих питань слід звернутися до аналізу мотиваційно-сислової сфери особистості, що є предметом спеціальної уваги феноменологічного напрямку в соціології, який вбачає предметом свого дослідження не стільки соціальні факти, скільки інтерпретацію їх суб'єктом соціальної дії. За такого підходу вивчення типових мотивацій та особистісних типів розуміється як пряме завдання соціологічної науки.

Соціологічні течії, які ґрунтуються на психологічному підході, на протигагу структурно-функціональним та натуралістичним напрямом, тісно змикаються із соціальною психологією, особливо у вивченні мотиваційної сфери особистості.

Мотиваційно-сислова структура особистості

Мотиваційна сфера особистості в різних теоретичних напрямках і різними авторами зображується через систему різних понять: потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні установки тощо. Найзагальнішою спонукою людини до дії є *потреби* - усвідомлення і переживання людиною необхідності в тому, що потрібно для життєдіяльності її організму та розвитку особистості. Сучасна наука застосовує різні класифікації потреб: за сферою діяльності (потреба в праці, пізнанні, спілкуванні, відтворенні), за об'єктом (матеріальні і духовні потреби, етичні, естетичні тощо); за значенням у житті людини (першочергові та другорядні). У 80-і роки досить популярною була проблема формування «розумних» потреб, причому критерій «розумності», як звичайно, відшукувався в прагненні суспільства мати певний тип особистості, для якої першість мали б потреби суспільні, а не приватні.

У західній літературі найвідомішою є структурна модель потреб особистості, розроблена одним з лідерів гуманістичної психології американським психологом Абрахамом Маслоу, який вбачав сутність, вищий прояв особистості в її гуманістичній самоактуалізації. Ця модель складається з п'яти рівнів: перший, нижчий, становлять фізіологічні потреби; другий - потреби у безпеці, захисті, стабільності існування і впевненості у завтрашньому дні; третій - потреби в емоційних зв'язках з людьми - спілкуванні, дружбі, любові, належності до певної соціальної групи; четвертий - потреба у самоповазі, а також у визнанні та повазі з боку інших людей; п'ятий (вищий) - потреба в самоактуалізації, творчості, реалізації своїх можливостей. Задоволення потреб нижчого рівня, на думку Маслоу, актуалізує потреби більш високого рівня

і зменшує мотивуючу силу потреб нижчих. Проте, як справедливо зазначають критики цієї концепції, в реальному житті не завжди відбувається така «правильна» динаміка сходження: подекуди потреба вищого рівня (скажімо, в любові чи самоактуалізації, творчості) стає головною спонукою людини навіть тоді, коли не задоволені потреби нижчого рівня, і навпаки, людина може «застрягти» на нижчому рівні елементарних потреб і задовольнитися цим.

Наявність потреб зумовлює виникнення такого мотивуючого утворення, як *інтерес*. Саме інтерес є реальною причиною дії людини в певному напрямі. Одна й та сама дія може зумовлюватись різними інтересами: скажімо, активність політика може стимулюватися суспільним інтересом змінити на краще життя людей або інтересом до популярності, або корисливим інтересом поліпшити власне матеріальне становище та іншими мотивами. Структура інтересів особистості свідчить про переважаючі, найбільш значущі для неї сфери життя та спонукає її до вибору тієї чи іншої соціальної ролі. Інтереси можна структурувати за різною основою: за соціальною сферою - економічні, політичні, духовні, за соціальним суб'єктом, з яким ідентифікує себе особа, - національні, державні, партійні, приватні інтереси тощо.

Важливе місце в мотиваційній структурі особистості посідають такі утворення, як *установки*, вони визначають схильність людини до певних дій, реакцій на об'єкти. Установка складається з трьох компонентів: когнітивного (усвідомлення ставлення до об'єкта), афективного (емоційної оцінки об'єкта) та поведінкового (послідовної поведінки стосовно об'єкта). Ці утворення належать до глибинних шарів психіки і можуть не усвідомлюватися суб'єктом.

У соціології традиція дослідження соціальних установок (у літературі їх ще називають «еттюдями» - від англ. attitude - позиція, ставлення до будь-чого) була започаткована працями В. Томаса та Ф. Знанецького, які, вивчаючи у 20-х роках адаптацію польських селян, які емігрували з Європи до Америки, дійшли висновку, що процес адаптації включає дві залежності: індивіда від соціальної організації і соціальної організації від індивіда. Для характеристики соціальної організації вони запропонували поняття «соціальна цінність», а для характеристики індивіда - «соціальна установка», або «еттюд». Тоді еттюд визначався як «стан свідомості індивіда відносно певної соціальної цінності».

Після відкриття феномена еттюда в соціології та соціальній психології розпочався справжній «бум» у дослідженні його: здавалося, що знання соціальних установок особи дасть змогу прогнозувати її поведінку. Проте згодом було встановлено, що між установкою людини (висловленою у судженні) і її реальною поведінкою може існувати розходження. Це явище отримало назву «парадокса Лап'єра». У 1934 р. Лап'єр разом з подружжям китайців подорожував по США і зупинявся у 252 готелях і майже всюди (за одним винятком) їх зустрічали нормально. Жодної різниці в обслуговуванні себе і студентів-китайців Лап'єр не помітив. По завершенні подорожі Лап'єр звернувся у 251 готель з листами з проханням зарезервувати місця для китайської па-

ри. Відповіді надійшли зі 128 готелів, причому лише одна була позитивною, в решті листів була відмова або ухильні формулювання. Лап'єр інтерпретував ці дані так, що між висловленим еттюдом (негативним ставленням до осіб китайської національності) і реальною поведінкою хазяїв готелів існує розходження. У 1952 р. експеримент повторив інший дослідник у дещо зміненому варіанті (йшлося про відвідування кафе негритянськими жінками). Результати були приблизно такими ж.

Існує багато інтерпретацій «парадокса Лап'єра». Серед найобгрунтованіших - ідея Мілтона Рокіча про те, що людина має водночас два еттюди - на об'єкт та на ситуацію. В експерименті Лап'єра еттюд на об'єкт (ставлення до китайців) був негативним, але гору взяв еттюд на ситуацію - хазяїн готелю діяв згідно з ustalеними нормами сервісу.

Спроба зобразити установки особи як певну цілісну систему міститься у диспозиційній концепції регуляції соціальної поведінки, розробленій В. Ядовим та його співробітниками. Згідно з цією теорією, установки не існують окремо, а становлять певну ієрархічну систему. Перший, нижчий, рівень - *елементарні установки*, які формуються на ґрунті задоволення елементарних життєвих потреб. Такі установки є закріпленою попереднім досвідом готовністю до дії. Вони не є предметом власного вибору особи і, як правило, не усвідомлюються. Другий рівень диспозиційної структури - це система *соціальних установок*, які формуються в людини на основі оцінки окремих соціальних об'єктів та ситуацій. Саме цей рівень установок став предметом вивчення в експерименті Лап'єра. Оскільки на цьому рівні установок постають як окремі і неузгоджені в єдину регулюючу систему, вони можуть суперечити одна одній. Третій рівень містить більш узагальнені соціальні установки, які визначають загальну спрямованість активності особи. І, нарешті, четвертий, вищий рівень мотиваційної ієрархії утворює система *ціннісних орієнтацій* на цілі життєдіяльності та засоби досягнення цих цілей, детерміновані загальними соціальними умовами життя індивіда.

Кожне суспільство має певні *соціальні цінності*, які є критеріями особливої значущості певних матеріальних і духовних благ для існування та розвитку певної соціальної системи. Засвоєння цих цінностей на рівні структури особистості є необхідною умовою співіснування людей у суспільстві. Переважна орієнтація людини на ті чи інші цінності утворює різницю в ієрархії ціннісних орієнтацій індивідів. Для одного це може бути робота, для іншого - сім'я, для третього - дозвілля. Ієрархія ціннісних орієнтацій може бути послідовною, узгодженою або неузгодженою, непослідовною. Суперечливість виникає тоді, коли людина обирає для реалізації цінності, які для неї однаково важливі, але несумісні з огляду одночасної реалізації. Особливо це характерно для молоді, яка вступає в соціальне життя і прагне водночас мати і професію за покликанням, і високий рівень матеріального добробуту, і багато часу для дозвілля, і сім'ю з орієнтацією, як свідчать соціологічні дослідження, в середньому на двох дітей. Проте, як показав Є. Головаха, ціннісний конфлікт з віком може ще більше загострюватися, і це зрозуміло: виникають нові соціальні ролі і нові цінності, які суперечать

домінуючому ціннісному виборі, зробленому в юнацькі роки. Скажімо, обравши професію за покликанням, людина у зрілому віці може розчаруватися в ній, і це знову ж таки зрозуміло: виникають конкуруючі цінності - сім'я, матеріальний добробут, здоров'я, дозвілля.

Звичайно, ієрархія ціннісних орієнтацій різна для різних індивідів, проте індивідуальність і неповторність їх не є предметом соціологічної науки. Соціологія вивчає поширення ціннісних орієнтацій, силу мотивуючого впливу їх на масову свідомість, формування їх і трансформацію в процесі розвитку суспільства. Кожна історично конкретна суспільна формація і соціальна група характеризується специфічним набором та ієрархією переважаючих ціннісних орієнтацій. Радикальна трансформація суспільства має на меті зміну пануючих у масовій свідомості ціннісних орієнтацій і більш-менш сягає цього.

Розклад соціалістичного суспільства супроводжувався і водночас посилювався розкладом властивого йому базисного типу особистості, орієнтованого на суспільні цінності. Соціологічні дослідження кінця 70-х - початку 80-х років, зокрема й ті, що проводилися соціологічним відділенням Інституту філософії АН України, чітко зафіксували тенденцію зрушення в ціннісних орієнтаціях молоді, зростання пріоритетності цінностей дозвілля, споживання, сім'ї.

Ця тенденція особливо посилилася у 90-і роки. Опитування старшокласників Києва, Хмельницької та Київської областей, проведене сектором конфліктології Інституту соціології НАН України, показало, що безумовно пріоритетними цінностями серед старшокласників є цінності приватного життя - майбутнє дітей (за найважливішу для себе цю цінність виділили 57,7 % опитаних), стосунки в сім'ї (56,5 %), здоров'я (44,3 %). Доход та взаємини з друзями, які типологічне також належать до приватних цінностей, посіли відповідно четверте (35,1 %) і п'яте (33,0 %) місця. Цінності кар'єри, професійного успіху виявилися істотно менш вагомими для школярів, посівши лише шосте місце в ієрархії цінностей (24,1 %), а цінність духовного удосконалення опинилася на сьомому місці (15,3 %). Найменш важливою виявилася суспільно-політична діяльність (на значенні її наголосили лише 4,7 % опитаних), істотно поступившись місцем навіть прагненню до спокійного життя, воно було оцінене значно вище - 10,3 %.

Ці та інші аналогічні дані свідчать про те, що в нашій країні відбувається зміна базисного соціального типу особистості - від людини, «зливої» із соціумом (у структурі її особистості значне місце посідали інтереси суспільного цілого - держави, соціальної групи тощо), до людини, в якій превалюють цінності приватного життя, передусім матеріальні та сімейні.

§ 6. РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ

Соціалізація особистості

Народившись, людина має лише можливість стати особистістю, яка набуває реальності мірою засвоєння дитиною багатства людського досвіду, культу-

ри і перетворення з об'єкта турботи дорослих на самостійний суб'єкт діяльності. Людське дитя з'являється на світ найменш пристосованим порівняно з іншими представниками тваринного світу, проте саме ця біологічна незапрограмованість відкриває можливості до засвоєння найширшого спектра культурних та соціальних програм. На думку представника філософської антропології німецького соціолога Арнольда Гелена, «біологічна недостатність» людини означає, що вона «не завершена» і не закріплена у тваринному царстві, а «відкрита» світові і призначена для творчості. Як свідчить історія, «феномен Тарзана» - чистісінька вигадка, бо діти, які на стадії раннього дитинства були позбавлені людського оточення, так і не змогли надолужити втрачене і набути людських якостей.

Щоб стати людиною, мало однієї біологічної спадковості, потрібна спадковість соціальна. Процес засвоєння людиною певної системи знань, норм і цінностей, притаманних повноправним членам суспільства, звичайно називають *соціалізацією*. Іншими словами, соціалізація - це перетворення біологічного індивіда на соціальну істоту, входження індивіда у соціум.

У науці склалися різні концепції соціалізації залежно від того, як розуміється особистість та рушійні сили розвитку її. На одному полюсі можна розмістити авторів, які поділяють уявлення про біологічну сутність людини (скажімо, З. Фрейд та його послідовники), і тоді процес соціалізації постає як придушення природних інстинктів людини, пристосування їх до існуючих у суспільстві заборон і табу; на другому - вчених, які вважають особистість пасивним продуктом виховання (як це розуміє біхевіоризм за загальною схемою стимул-реакція).

Серед українських та російських соціологів і психологів досить поширена концепція соціалізації, що ґрунтується на принципах історико-культурної концепції Льва Виготського. На відміну від соціогенетичних концепцій, де розвиток дитини розглядався як «зліпок», результат впливу зовнішнього середовища, Виготський підкреслював, що вплив середовища, в свою чергу, переломлюється кризь психологічні якості, які вже виникли. Становлення людини включає два відносно автономні, але нерозривно пов'язані процеси: натуральний (процес фізичного дозрівання індивіда) і соціальний (визрівання індивіда як особистості). *Натуральний* ряд розвитку описує історію становлення певної системи природно детермінованих якостей, *соціальний* - етапи залучення індивіда до людської культури, оволодіння суспільне необхідними знаннями, нормами та цінностями і включення його в суспільну діяльність.

Існують різні варіанти періодизації етапів соціалізації. Спільна і найбільш загальна періодизація - це поділ життя людини на дотрудове (охоплює період до початку трудової діяльності), трудове (період зрілості людини) та післятрудова, яке збігається, як правило, з пенсійним віком. У цьому разі соціалізація по суті охоплює все життя людини. Інші автори вважають за необхідне обмежити соціалізацію періодом до настання соціальної зрілості (тобто входження особистості в самостійне життя) або, принаймні, назвати цей період первинною соціалізацією.

Взагалі перелік етапів соціалізації залежить від того, як той чи інший автор бачить розвиток особистості на різних стадіях її життя. Цікавою і досить відомою є концепція американського психолога Еріка Еріксона, який поділив увесь життєвий цикл на вісім фаз. Кожна з них має свої специфічні завдання щодо формування певних психологічних утворень, і вони можуть розв'язуватися сприятливим чи, навпаки, несприятливим чином.

Перша фаза - немовля, її головне завдання - сформувати у немовляти несвідоме почуття «базової довіри» до зовнішнього світу. Основним засобом для цього слугують батьківська турбота і любов. Якщо «базова довіра» не виникає, у немовляти з'являється відчуття тривоги, недовіри до світу, у дорослому віці воно може обернутися замкненістю, озлобленістю тощо.

Друга фаза - раннє дитинство. У дитини формується почуття автономії й особистої самоцінності або, навпаки, сорому. Зростання самостійності дитини на цій стадії узаasadнює такі майбутні якості особистості, як почуття відповідальності, поважання дисципліни та порядку.

Третя фаза - вік гри (приблизно від 5 до 7 років) - формує почуття ініціативи. Якщо бажання щось зробити самостійно блокується, у дитини виникає почуття провини. У цьому віці вирішальним чинником є групова гра, яка дає дитині можливість приміряти на себе різні ролі. Цей етап відповідальний за утворення почуття справедливості, яку розуміють як відповідність правилу.

Четверта фаза - шкільний вік, коли формуються почуття підприємливості та ефективності, здатність добиватися поставленої мети. Найважливіші цінності тут - підприємливість та ефективність. У негативному варіанті в дитини з'являється відчуття неповноцінності як наслідок недостатньо успішного навчання. Саме в цьому віці закладається ставлення до праці.

П'ята фаза - юність - характеризується виникненням почуття власної неповторності, індивідуальності, в негативному варіанті виникає протилежне - дифузне «я», рольова та особистісна невизначеність. Типовим для цієї фази є також «програвання ролей», коли молода людина не обирає ролі остаточно, а начебто приміряє їх до себе.

Шоста фаза - молодість - характеризується появою потреби і здатності до інтимної психологічної близькості з іншою людиною, включаючи сексуальну близькість. Незадоволення цих потреб призводить до почуття самотності та ізоляції.

Сьома фаза - дорослість - включає насамперед творчу діяльність та відчуття продуктивності; вони проявляються не лише у праці, а й у турботі про інших, включаючи нащадків, у потребі передати свій досвід. У негативному варіанті з'являється відчуття застою.

Восьма фаза - зрілий вік, або старість - характеризується почуттям задоволеності, виконаного обов'язку, повноти життя; у негативному варіанті виникають відчай та розчарування.

Особливістю соціологічного вивчення процесів соціалізації є увага до ролі в них соціальних інститутів і організацій суспільства.

Як основні інститути соціалізації, які справляють основний формуючий вплив на становлення особистості у певні життєві періоди, зви-

чайно виокремлюють сім'ю, дошкільні дитячі заклади, школу, навчальний та трудовий колектив. Психологію переважно інтересує, які психологічні якості утворюються під впливом цих інститутів; соціальну психологію - механізм цього впливу, процеси міжособистісної взаємодії; соціологія звичайно досліджує зміст цих інститутів у певному конкретному суспільстві у певний історичний час і, отже, змістовну навантаженість соціалізуючого впливу цих інститутів. Якщо мати на увазі сім'ю, то соціолога передусім цікавить соціальна побудова сім'ї - нуклеарна вона чи розширена, будується вона на авторитарних чи демократичних засадах тощо.

Останнім часом у суспільствознавстві активно вивчається така предметна галузь, яка дає змогу поставити в центр уваги розвиток індивіда у світі, що сам невпинно змінюється. Це проблематика *життєвого шляху особистості*.

§ 7. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ОСОБИСТОСТІ

Життєвий шлях особистості є на сьогодні однією з найпоширеніших міждисциплінарних проблем сучасного людинознавства, що нею опікуються різні науки - філософія, психологія, етнографія, історія, соціологія тощо. Звичайно, першість тут належить психології, адже **життєвий шлях - це процес самореалізації особистості, втілення у життєвому процесі певних цілей, задумів, життєвих програм**. Проте ця самореалізація відбувається у соціальному просторі і соціальному часі. Життєвий шлях особистості при усій його неповторності значною мірою відтворює певні нормативні взірці «життєвого розпису», характерного для суспільства, в якому вона живе. Певні події життєвого шляху запрограмовані законодавчими нормами (наприклад, отримання середньої освіти), інші - нормативними вимогами, очікуваннями суспільства, які не мають сили закону, але «тиснуть» на особистість (наприклад, необхідність взяти шлюб та відтворити свій рід). Соціальне середовище ставить до індивіда вимоги не лише щодо подій життя, а й щодо строків, коли ці події мають відбуватися. Ці вимоги втілені у *вікових рольових очікуваннях*, тобто в нормах і вимогах, що висувуються до індивідів певного віку і соціального статусу.

Так, від школяра-відмінника чекають, що він вступатиме до вищого закладу освіти і продовжить навчання, від науковця очікують захисту дисертації, і якщо у 30 років «беззахисний» науковець виглядає терпимо, то у 40 вже викликає подив. Для більшості соціальних статусів вікові рольові очікування досить визначені, і людина може якщо не прямо їм слідувати, то принаймні орієнтуватися на них, маючи на меті домогтися певного становища в суспільстві. Випередження вікових рольових очікувань, дострокове прийняття і виконання наступної вікової ролі підвищують авторитет людини, викликають повагу оточення. Відставання від вікових рольових очікувань не схвалюється громадською думкою, і ця реакція сприймається індивідом іноді досить болісно.

Вікові рольові очікування становлять критерій визначення *соціального віку* людини.

Взагалі існує кілька вікових вимірів. Коли говорять про вік, то на думку приходить звичайно вік за паспортом, *хронологічний вік*, тобто об'єктивна кількість років, які прожила людина. На цьому ґрунтуються різні юридичні акти, скажімо, про вік настання відповідальності, вік укладення шлюбу та ін. Однак, здавалося б, суто хронологічна періодизація життєвого шляху несе на собі відбиток соціальності, наприклад, дошкільний і шкільний вік передбачає, що школа існує як осередок соціалізації.

Біологічний вік може не збігатися з хронологічним, він визначається не за паспортом, а за станом обміну речовин та функцій організму порівняно із середньостатистичним рівнем, характерним для всієї популяції певного віку.

Психічний вік вимірюється шляхом зіставлення рівня психічного розвитку (розумового, емоційного тощо) індивіда з відповідним середньостатистичним (це відбивається у таких поширених оцінках, як «занадто розумний», «морально інфантильний» та ін.).

Соціальний вік визначається через зіставлення рівня соціального розвитку людини (наприклад, оволодіння певним набором соціальних ролей) з тим, що статистичне є нормальним для її однолітків.

Існує також *психологічний вік* - суб'єктивний, такий, що переживається. Якщо попередні виміри часу йшли «іззовні», від суспільства, довколишнього середовища, то психологічний вік визначається самосвідомістю, самосприйманням людини і є певною синтезуючою характеристикою психічного і соціального віку, що залежить від суб'єктивно оцінюваної міри самореалізації особистості, напруженості, неповноти життя подіями. Оригінальну методику вимірювання психологічного віку запропонували Євген Головаха та Олександр Кронік.

Для соціологічного опису мотиваційного аспекту життєвого шляху в соціології використовуються такі поняття, як життєві плани, програми, орієнтації. Найбільш узагальненим поняттям у цьому ряді є *життєва перспектива*, що змальовує цілісну картину майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку запрограмованих і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність та індивідуальний зміст свого життя. Якщо психолога цікавить насамперед часова структура життєвої перспективи особистості (її тривалість, послідовність, диференційованість), то при соціологічному підході основна увага зосереджується на змістовних характеристиках - змісті життєвих цілей, планів, орієнтацій різних соціальних груп у різних сферах життєдіяльності. Так, скажімо, психолога цікавить механізм формування у людини реалістичного і впевненого погляду в майбутнє, а соціолога - рівень соціального оптимізму та реалістичність уявлень про майбутнє різних соціальних груп за конкретних умов суспільного життя.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, зміст життєвої перспективи та інші параметри індивідуального життєвого шляху змінюються від покоління до покоління. Специфічно соціологічним методом дослідження життєвого шляху є вивчення життєвих шляхів покоління, або когорти, за допомогою *лонгітюдного* та *біографічного* методів.

Покоління (або *когорта*) використовується в соціології у двох розуміннях: 1) «когорта народження», тобто група осіб, народжених у певний проміжок часу; 2) «когорта подій», тобто спільність сучасників, які сформувалися за певних історичних умов під впливом якихось значущих історичних подій і тому характеризуються деякими спільними соціальними та соціально-психологічними показниками (наприклад, говорять про «воєнне», «повоєнне» покоління, «покоління шестидесятників» тощо). Когортний аналіз дає змогу описати типову структуру життєвого шляху, особливості колективної біографії покоління, а також простежити динаміку історичних змін у суспільстві через їх уособленість у житті людини. Вперше в соціології дослідження життя цілого покоління здійснили В. Томас і Ф. Знанецький у праці «Польський селянин у Європі та Америці» (1918-20). Це була спроба вивчити життя певної соціальної групи, використовуючи біографічний метод (через аналіз особистих документів, листування, щоденників, автобіографій та ін.).

Лонгітюдне дослідження (від англ. longitude - тривалість) - вид повторного дослідження у психології та соціології, під час якого здійснюється тривале періодичне спостереження одних і тих самих осіб або соціальних об'єктів. Лонгітюдне дослідження - трудомісткий та дорогий метод у соціологічній науці, оскільки потребує збереження контактів між дослідниками і респондентами протягом багатьох років.

Одним з найвідоміших центрів проведення лонгітюдних досліджень є Інститут розвитку людини Каліфорнійського університету, де з 20-х років вивчається життєвий шлях людей, починаючи від народження або підліткового віку.

Вивчаючи архіви Каліфорнійського лонгітуду, Г. Елдер («Діти великої депресії», 1974) мав на меті дослідити вплив соціальних умов на покоління. Він порівняв структуру життєвого шляху двох вікових когорт, перша з яких 1920-1921 року народження була з м. Окленда, друга (1928-1929) - із сусіднього Берклі. Вікова різниця між ними не така вже й значна, вони застали одні й ті самі історичні події - економічну кризу і депресію 1929-1932 років, Другу світову війну. Проте вік, у якому вони зіткнулися з цими подіями, мав вирішальний вплив на їхню долю, освіту, професійну кар'єру та інші складові життя.

Старших, оклендських, дітей економічна депресія застала вже школярами, тому вони були змушені допомагати своїм сім'ям, а це значно обмежило їхні можливості здобути пристойну освіту. Потім майже усі чоловіки (90 %) служили в армії і воювали. А от молодша когорта з Берклі мала тяжке раннє дитинство, яке збіглося з економічною кризою, зате їхній перехідний вік припав не на депресію, а на економічний підйом перед- та повоєнних років, лише половина з чоловіків цієї вікової когорти воювала, але вже в Кореї. Ці відмінності, дуже істотні, і зумовили соціально-психологічний склад цих людей, структуру і «розклад» (тобто час) основних життєвих подій.

У соціології на терені колишнього СРСР лонгітюдні дослідження здійснювалися переважно в Естонії під керівництвом Мікка Тітми, вперше воно було розпочате у 1966 р. вивченням процесу самовизна-

чення і дальшого життєвого шляху випускників середніх шкіл 1966р. і надалі, до 1979 р., було проведено чотири опитування цієї когорти. У результаті було зроблено ряд висновків щодо впливу освіти на професійну кар'єру та соціальний статус людини.

На основі цього дослідження була розроблена програма міжрегіонального лонгітуду «Шляхи покоління», в рамках якого в 1983-1984 рр. та 1989-1990 рр. проведено два етапи лонгітуду в Харківській області. 1991 р. в Українському науково-дослідному інституті проблем молоді розпочато лонгітудний дослідницький проект «Життєвий шлях молоді».

Серед теоретико-методологічних вітчизняних досліджень, що зробили внесок у розробку проблеми життєвого шляху особистості, слід назвати насамперед праці київської школи соціальної психології (Лідія Сохань, Євген Головаха, Олена Злобіна та ін.).

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Базисний тип особистості - адекватний репрезентант культури, соціальної структури та ідеології конкретного суспільства; емпірично фіксується як статистичне найпоширеніший або як найяскравіший представник цінностей певного суспільства.

Групування - об'єднання множини елементів у сукупності за будь-якою довільно обраною ознакою.

Інтерналізація - процес внутрішнього прийняття особистістю певної ролі, засвоєння правил і вимог її.

Класифікація - операція впорядкування сукупності різноманітних об'єктів за допомогою обґрунтованого критерію.

Мала група - спільнота, у якій індивіди перебувають у безпосередній взаємодії і кожен член групи має досвід спілкування з усіма іншими.

Особистість - соціально-типова характеристика людини як сукупності соціальних ролей, що визначаються соціальним статусом.

Потреби - усвідомлена і пережита людиною необхідність у тому, що відповідає вимогам її життєдіяльності і розвитку.

Референтна група - реальний чи вигаданий об'єкт орієнтації особистості, фонд зразків стилю мислення, життя, поведінки, яким особистість намагається слідувати.

Рольова структура особистості - сукупність ролей, виконуваних особою в різних соціальних групах і будь-яких соціальних ситуаціях.

Соціалізація - процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм і цінностей, процес становлення його як особистості.

Соціальна роль - модель поведінки, об'єктивно задана статусом особистості.

Соціальне мікросередовище - посередник у взаємодії суспільства і особистості; по-перше, забезпечує інтеграцію індивіда у суспільну систему, а по-друге, зберігає в колективних формах життя індивідуальні особливості кожної людини.

Соціальний характер - сукупність особистісних характеристик більшості членів певної соціальної групи.

Соціальні очікування - деяка сукупність легітимних і загальноприйнятих зразків виконання особою ролей, які відповідають її статусу.

Типологія - об'єднання елементів у сукупність на основі системоутворювальних ознак і встановленого суттєвого зв'язку між ними.

Установка - орієнтація особистості (еттіюд), яку характеризують усвідомлення свого ставлення до об'єкта, емоційна оцінка об'єкта, реальна поведінка щодо нього.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Кон И С Социология личности. - М.: Мысль, 1967.

Шибутани Т. Социальная психология (гл. II-IV). - М.: Прогресс, 1969.

Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. - М.: Мысль, 1977.

Кон И С Открытие «Я». - М.: Политиздат, 1978.

Социальная психология. История. Теория. Эмпирические исследования, гл. III.

Ленинград: Наука, 1979.

Кон И. С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. - М.: Политиздат 1984.

Жизненный путь личности / Под ред. Л. В. Сохань. - К.: Наук, думка, 1.

Головаха Б И., Бекешкина И. Э., Небоженко В. С. Демократизация общества

и развитие личности. - К.: Наук, думка, 1991.

Мартинюк О., Соболева Н. І. Люди і ролі. - К.: Україна, 1993.

Розділ 8. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

Життєвий процес з його щоденним побутом, проблемами, справами, зустрічами й розмовами - це і є повсякденне життя. Сюди входять спілкування з товаришем за чашкою кави і стояння в черзі, поїздка на роботу і розмова по телефону, перегляд традиційних теленовін і освідчення в коханні, мрії про майбутню відпустку і гра з сином, роздуми про сенс життя і приготування обіду, танцювальна вечірка і дискусія серед колег, де можна відзначитися ерудицією, тощо. Це наш «життєвий світ» - феноменальний світ відчуттів, прагнень, фантазії, сумнівів, споминів про минуле і передбачень майбутнього. Це наше буденне життя у всій повноті, ситуативній конкретності, безпосередній даності та емоційній наповненості, яке ми сприймаємо суб'єктивно як цілісний світ, нескінченну та нерозчленовану тривалість.

Під час повсякденної діяльності людина звичайно не замислюється над структурою свого соціального світу чи над передумовами та можливостями соціального порядку. Основні грані її життя є «даніми», природними, само собою зрозумілими. Явища безпосередньої людської життєдіяльності не потребують пояснення, вони інтуїтивно вірогідні і зрозумілі. Повсякденна реальність існує як самоочевидна і фактична, що не потребує жодної перевірки понад те, що вона просто існує... Як правило, людина сприймає форму і зміст її як щось дане, безперечне, апріорне, самоорганізоване.

Повсякденність - одна із сфер «життєвого світу». Останній складається з низки «скінчених смислових сфер», кожна з яких має власне значення і будову: крім повсякденності - це сфери релігійної віри, сновидінь, наукового мислення, художньої фантазії, гри та ін., і кожна з них має особливу систему значень і правил. Проте повсякденне життя оточує нас і панує над нами, накладаючись на свідомість сильно, наполегливо і глибоко. Воно первинне, висхідне у нашому життєвому досвіді, на його основі формуються всі інші сфери. Його іноді називають «вищою реальністю». У невпинному життєвому потоці, мандруючи снами, релігійними роздумами і науковими абстракціями, свідомість завжди повертається у світ повсякденності, до вищої реальності, що об'єднує всі феномени у цілісну структуру людської практики.

У буденному житті ми постійно конкуруємо з людьми чи співпрацюємо, погоджуємося або сперечаємося, сміємося з них або разом з ними. Людина взагалі не може існувати без постійної взаємодії та спілкування з іншими. Ми живемо у звичайному, впорядкованому, зрозумілому, природному світі, і ми впевнені, що цей світ є спільним для всіх нас. Крім того, нас об'єднує повсякденне знання, яке ми поділяємо з іншими людьми у звичному, самоочевидному устрої буденного життя. Ми знаємо, що існує постійна відповідність наших значень їхнім значенням, що ми однаково сприймаємо і розуміємо реальність.

Переважну частину життєвого часу люди проводять у неформальному й інтимному оточенні - у колі сім'ї, друзів, у своєму домі. Це є *мікросвіт*, який містить безпосередній, буденний досвід міжособистісної взаємодії. Саме у безпосередніх контактах ми виховуємо дітей, підтримуємо дружні зв'язки, поширюємо новини і вступаємо в ділові відносини. Це особистісно значущий, безпосередній і знайомий світ нашого досвіду. Значуще життя переважно розгортається у мікросвіті в процесі спілкування віч-на-віч. Уже в ранньому дитинстві ми дізнаємося, що оточені значно більшим, абстрактним, надіндивідуальним, анонімним, незнайомим світом. Це *макросвіт* - численні та складні групи, організації та інституції (уряд, банки, підприємства, фірми, церква, університети), що оточують нас усюди в суспільстві і відіграють провідну роль у нашій освіті, економічних справах тощо. Макросвіт - невід'ємна частина нашого повсякденного буття й уявлень про суспільство. Існує істотна відмінність між двома світами, в яких ми живемо, але обидва світи, а також зразки взаємодії, які переважають у кожному з них, є суттєвими у нашому соціальному досвіді.

Традиційно соціологію інтересували насамперед макроструктури та їхні похідні: суспільство, держава, сім'я, релігія, політика, норми, цінності - все, що перебуває поза і над людиною та детермінує її поведінку. Протягом останніх тридцяти років у соціології зростає інтерес до явищ мікросвіту, повсякденного життя людей. Сучасна соціальна наука однаково прагне до вивчення феноменів макро- й мікрорівнів, розвиваючись у двох напрямках.

Соціологія повсякденності

Повсякденність є предметом багатьох наукових дисциплін: філософії та соціології, психології та психіатрії, лінгвістики й теорії літератури. Найрізноманітніші дослідження зосереджені навколо проблем буденного життя, серед яких історичні праці Фернана Броделя про структуру повсякденності, лінгвістичний аналіз буденної мови Людвігом Вітгенштайном, дослідження народної мовної культури і сміху Михайлом Бахтіним, міфології буденного життя Роланом Бартом, патології повсякденності Зігмундом Фрейдом. Численні соціологічні дослідження повсякденного життя й будуть у центрі нашої уваги.

У 60-і роки ХХ ст. з'явилися соціологічні теорії, що пояснюють й інтерпретують мікроявища соціального життя. Найсуттєвішим у цих теоріях є звернення до міжособистісних взаємодій. Предметом і культом нового напрямку соціологічного дослідження стає повсякденне життя людей у його різноманітних аспектах. Осмислення повсякденності відбувається в межах різних теоретичних підходів: символічного інтеракціонізму, обмінної теорії, а найбільш широко та багатогранно - в теоріях феноменологічної орієнтації. Теорії, що концентрують увагу на щоденних взаємодіях людей, останнім часом об'єднують в окремий напрям - *соціологію повсякденного життя*, який аж ніяк не є цілісним: існують суттєві відмінності між теоріями, об'єднаними під цією назвою. Вони послуговуються різною понятійною мовою, ґрунтуються на відмінних теоретичних передумовах, ставлять перед собою різні дослідницькі завдання, пропонують зовсім несхожі моделі пояснення щоден-

них ситуацій, звичайних дій людей, їхніх буденних, звичних способів життя і спілкування. Правильніше, мабуть, говорити про *соціології повсякденності*, як це й усталилося в науковій літературі. Всі найяскравіші соціологічні концепції повсякденності виникли виключно в межах американської школи соціології.

Версії розуміння щоденного світу різняться за своїми теоретичними і методологічними засадами, але об'єднує їх критичний пафос щодо макросоціології, яка «загубила» реальне соціальне життя і нездатна його пояснити. Традиційна наука, впевнені прихильники мікросоціології, дотримуючись ідеалу об'єктивності, свідомо уникає оцінних характеристик, усього суб'єктивного, роздумів про сенс, значущість та гідність людського життя, створюючи світ точних абстракцій, де життєвий людський сенс втрачається. Вона малює картину життя, позбавленого людської присутності. Соціології повсякденного життя, утверджуючи суб'єктивізм та відмовляючись від методології природничих наук, прагнуть осмислити соціальний світ у його суто людському бутті, зіставляючи його з уявленнями, ідеями, цілями і мотивами індивідів, які практично діють. Усі ці напрями дістали назву «гуманістична соціологія», оскільки намагаються надати соціальній науці людського сенсу, допомогти людині усвідомити її місце в житті.

Мікротеорії соціології стали справжнім викликом усталеним теоріям і методам, особливо макropідходам до вивчення соціальної реальності. Розглянемо три оригінальні перспективи розуміння повсякденності: обмінну теорію Джорджа Хоманса, драматургічну соціологію Ервіна Гоффмана і етнометодологію Гарольда Гарфінкеля.

§ 1. РОЗУМІННЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ ЧЕРЕЗ ПАРАДИГМУ СОЦІАЛЬНОГО ОБМІНУ

Знайомлячи читача із своєю теорією соціального обміну, або елементарної поведінки, Джордж Хоманс говорить про те, що вона є очевидною для кожного у поясненні своєї власної поведінки; більше того, і розв'язання багатьох соціологічних проблем «відчутно просунулося б, якби ми визнали таку точку зору: взаємодія людей являє собою обмін цінностями як матеріальними, так і нематеріальними. Це одна з найдавніших теорій соціальної поведінки, якою ми усе ще послуговуємося щодня для пояснення власної поведінки, коли ми, наприклад, говоримо: «Ця людина здалася мені чогось варта», або «Я багату чого від нього домігся», або навіть «Розмова з ним мені дорого коштувала». Проте, мабуть, тому, що ця точка зору очевидна, вчені часто зневажають її». Так, із твердження, що «соціальна поведінка становить обмін винагородами», яке багатьом здається трюїзмом, випливає авторитетна соціологічна концепція.

На початку 60-х років побачили світ праці Дж. Хоманса «Соціальна поведінка: її елементарні форми» (1961) і Пітера Блау «Обмін і влада у соціальному житті» (1964), які теоретично обґрунтували соціологічну теорію обміну. Нова соціологічна перспектива започаткувала дискусії та дослідження соціального обміну у 60-70-х роках.

Хоманс був першим серед тих, хто поставив під сумнів теоретичні засади традиційної соціології. Критичний пафос, висловлений Хомансом у заклику до соціологів «Bringing Men Back», був спрямований проти макросоціології, яка загубила людину, ігноруючи повсякденні соціальні взаємодії, що становлять реальний фундамент суспільного життя, перебільшуючи роль макроструктур та інститутів. Він зазначав, що «соціологам варто було б насамперед спробувати облишити вельмирозумні слова соціальної науки і спуститися з її вершин хоча б до рівня простого спостереження на ґрунті здорового глузду». Хоманс переконаний: соціологія повинна мати справу з реальною поведінкою людей у їхньому повсякденному житті. Цей постулат знайшов відбиття навіть у назві його авторської концепції - теорія «елементарної соціальної поведінки». Учений керувався максимом: соціальна теорія має надавати можливість пояснювати і розуміти конкретні явища дійсності.

Теоретичні витоки теорії обміну Для виникнення соціологічної теорії обміну існувало чимало культурних та інтелектуальних передумов. У науковому середовищі поширювалися ідеї різних дисциплін, що підштовхувало до пояснення соціальної поведінки як обмінного процесу. Утилітаристська традиція класичної політекономії (Ієремія Вентам, Адам Сміт, Дейвід Рікардо), що давно заповонила думки американців, рушієм мотивом людської діяльності вважала прагнення до корисності і отримання певного зиску, наприклад грошей, товарів, послуг, престижу, поваги, схвалення, успіху, дружби, любові тощо.

У межах соціальної антропології існувала однойменна концепція (Броніслав Малиновський, Джеймс Фрезер, Марсель Мосс), що засвідчувала важливу роль обмінних операцій у житті примітивних народів. Такі погляди представлені у класичній праці М. Мосса «Нарис про дар. Форма і підстава обміну в архаїчних суспільствах» (1925). Хоманс згадував про неї як про єдину теоретичну працю, де про обмін говорить безпосередньо.

Наріжним каменем фундаменту хомансівської теорії були ідеї біхевіоризму, що належали американському психологу Берресу Скіннеру та його школі. Поведінка людей, як і тварин, є «оперантною», тобто в процесі спілкування індивіди отримують взаємовигідне та справедливе «психологічне підкріплення», яке перетворюється на регулюючий чинник. Скіннерівський біхевіоризм, як відомо, склався під впливом утилітаризму: поведінка людини і тварини вважається спрямованою на одержання «винагороди» (корисності) та уникнення «покарання» (економічних прорахунків і витрат).

Уявлення про соціальне життя як взаємообмін ресурсами існувало в соціології й антропології і до Хоманса. Герберт Спенсер і Еміль Дюркгейм послуговувалися поняттям обміну; Джордж Герберт Мід розглядав суспільне життя як обмін символами; Георг Зіммель писав про стосунки обміну в суспільстві. Однак саме Хомансу належить авторство у створенні соціологічної теорії соціального обміну.

Понятійний словник теорії

Мова теорії Хоманса своєрідна за смисловими акцентами загальноновизнаних термінів і за численними запозиченнями.

Ключове поняття концепції Хоманса - *обмін* є водночас центральним у класичній політекономії та сучасних концепціях мікроекономіки. Однак термін *соціальний обмін* має специфічний зміст і визначається як особливий тип соціальних дій - взаємно винагороджуваних реакцій людей. Об'єктом соціального обміну можуть бути не тільки товари й економічні послуги, а й такі суто людські засоби, як схвалення, повага, любов, тобто практично все те, чим володіють людина і суспільство.

Категорія «взаємодія» є основоположною в західній соціології. Хоманс спробував уточнити і конкретизувати її через поняття соціального обміну, намагаючись надати їй емпіричного значення. Ототожнюючи соціальну взаємодію з обміном, автор зводить цю абстрактну категорію до рівня повсякденних стосунків, а соціальні відносини трактує як обмінні, але не виключно економічні.

Багатьом своїм поняттям Хоманс надає біхевіористської інтерпретації:

- Діяльність - факти поведінки, яка має на меті одержання винагороди.
- Винагорода - будь-який об'єкт, одержаний особою, або будь-яка звернена до неї діяльність, яку особа вважає цінною.
- Цінність - міра здатності власної діяльності індивіда, а також зверненої до нього діяльності задовольняти потреби цього індивіда.
- Взаємодія - поведінка, орієнтація людьми своєї діяльності один на одного з метою одержати винагороду і уникнути покарання.

Інші поняття теорії повністю запозичені з елементарної економіки:

- Витрати (вартість) - діяльність, що несе покарання чи альтернативну винагороду, від якої відмовляються, прагнучи одержати іншу винагороду.
- Вкладення - сукупність попередніх значущих діяльностей особи (на кшталт сформованих раніше вмінь і здібностей, здобутих освіти та спеціальних знань) і соціальних характеристик (на кшталт статі, віку, раси), які привносяться до ситуації взаємодії і оцінюються як самою діючою особою, так і тими, з ким вона взаємодіє.
- Прибуток - винагорода мінус витрати і вкладення за участь у певній діяльності.
- Справедливість-діяльності, що передбачають розрахунок того, чи розподілу забезпечить певні витрати і вкладення індивіда «справедливий прибуток» під час обміну.

Незважаючи на наполегливе прагнення Хоманса опрацювати систему чітких понять для аналізу, здатного реально пояснити елементарну соціальну поведінку, проблема операціонального визначення економіч-

них понять залишилася нерозв'язаною. Наприклад, в елементарній економіці поняття «вартість» і «прибуток» мають чітке математичне визначення через вимірне поняття «гроші». У соціології ці поняття не мають універсальної одиниці виміру. Вартість та прибуток визначаються в процесі «внутрішніх розрахунків» людиною цінності об'єкта або діяльності для суб'єкта. Ці розрахунки, зроблені кожним учасником обмінної взаємодії, не мають одномірної шкали, занадто відмінні, суб'єктивні, унікальні.

Отже, теорія соціального обміну у своїх основних постулатах і поняттях є поєднанням біхевіористської психології з економічним аналізом.

Парадигма обміну

Хоманс закликав соціологів визнати, що найзагальніші положення соціальної теорії цілком очевидні. Вони мають за основу здоровий глузд людей. Судить самі, наскільки основні положення теорії Хоманса відповідають його власному ідеалу.

Як стверджує Хоманс, світ рухають особисті інтереси людей. Незалежно від історичного часу та ступеня суспільного розвитку в людському суспільстві діє універсальний «закон вигоди»: людина завжди прагне досягти максимальних винагород за мінімальну ціну.

Повсякденне життя складається з нескінченної низки «обмінних угод», під час яких люди задовольняють потреби одне одного. Це можливо тому, що кожний індивід має певну кількість ресурсів, які він потенційно може використати шляхом обміну з іншими для придбання об'єктів і послуг, що мають для нього суб'єктивну цінність. Людина змушена входити у стосунки обміну, оскільки індивідуальні ресурси обмежені, а оточуючі володіють багато чим з того, чого вона потребує для задоволення життєво необхідних матеріальних потреб, для повноцінного соціального і психологічного розвитку й існування. Люди обмінюються матеріальними і нематеріальними цінностями, які належать до сфери емоцій або різноманітних послуг. Об'єктами обміну є не лише гроші, товари й економічні послуги, а й такі цінності, як похвала, повага, любов, прихильність, дружба.

Під час обмінних операцій з оточенням людина прагне одержати «винагороди» (rewards) й уникнути «покарань» та «прорахунків» (costs). Соціальна поведінка - це майже завжди раціональний обмін. У процесі соціальних відносин партнери вдаються до розрахунків цінності винагороди, що пропонується іншими для обміну, а також власних витрат, яких вони можуть зазнати. Хоча люди не є ідеально раціональними, вони ведуть підрахунок витрат і надбань своїх соціальних взаємодій. Кожний учасник обміну калькулює винагорода, витрати, прибуток.

Не прагнучи досягти максимального прибутку, люди завжди намагаються одержати певну вигоду від своїх соціальних взаємодій. Наведемо простий приклад. Дитині дуже хочеться з'їсти дві цукерки, які лежать у неї в кишені, але вона знає, якщо не поділиться з товаришем, то може: а) одержати негативну оцінку «жадного» з боку оточення; б) розірвати стосунки з товаришем; в) у такій самій ситуації, коли партнер матиме двоє яблук, до неї бумерангом повернеться її відмова пригостити. Виникає складна дилема: одержати максимальну мате-

ріальну вигоду чи мати моральну вигоду у вигляді дружніх почуттів і сподівань на майбутню взаємність.

У кожній соціальній ситуації можна поводитися по-різному. Людина розглядає наявні варіанти, робить «внутрішні розрахунки» за суб'єктивною шкалою можливих надбань, витрат, прибутку. Хоча індивіди не мають вичерпної інформації про всі можливі альтернативи, вони звичайно обізнані принаймні з деякими, які є підґрунтям для оцінок витрат і надбань. Зіставивши кілька винагороджуваних варіантів, людина обирає шлях, який забезпечить її найбільшою вигодою. Вона є вільною у своєму виборі і відповідальною за нього, вважає Хоманс. Такі калькуляції не обов'язково є усвідомленими чи раціональними. На прийняття рішення щодо альтернативних ліній поведінки впливають такі культурні компоненти, як норми та цінності, Я-концепції тощо.

Оскільки обсяг ресурсів, потрібних людям для задоволення їхніх матеріальних, соціальних і психологічних потреб, обмежений і в будь-якій ситуації взаємодії зберігаються обмеження щодо діяльності людей, суб'єкти конкурують один з одним, прагнуть одержати вигоду із своїх взаємодій. Люди починають змагатися за володіння ресурсами, що створює напруженість у процесах обміну.

Для Хоманса абсолютно всі (а не лише економічні) ситуації взаємодії передбачають наявність індивідів, що обмінюються винагородами й покараннями і прагнуть вигадати щось. У різних соціальних контекстах відбуваються «постійні переговори», які мають на меті одержати взаємну вигоду, коли кожний учасник калькулює винагороди, витрати, прибуток. Соціальні суб'єкти роблять підрахунки з метою одержати від іншого суб'єкта те, що переважає цінність і корисність того, що вони мають витратити.

Пітер Блау своїми оригінальними поглядами доповнює хомансівську модель елементарного соціального обміну. На його думку, люди вступають в обмін, оскільки відчувають можливість одержати винагороду (це відчуття Блау називає соціальним тяжінням). Починаючи обмін, кожний робить припущення щодо прагнень іншої особи, отримуючи уявлення про її потреби. Відтак кожний маніпулює своїм власним образцом з метою переконати партнера, що він має ті цінності, якими, очевидно, прагне володіти партнер. Люди діють за принципом взаємності, оскільки, виявляючи свої цінні властивості, кожний вимагає винагороди. Будь-який вид обміну передбачає, що люди, які надають винагороди, також отримують винагороди як плату за свої витрати. Індивіди прагнуть справити один на одного враження під час змагання, коли кожний демонструє винагороди з метою змусити іншого відповісти йому навіть, можливо, ціннішою винагородою. Блау аналізує основні види винагород, які володільці ресурсів можуть отримати шляхом обміну: гроші, соціальне схвалення, повагу та ін.

Отже, у взаємодії потреби учасників підкріплюються. Це прагнення отримати підкріплення з боку оточуючих, інакше кажучи, задовольнити свої потреби, і зумовлює соціальний обмін «винагородами». Саме в цьому вбачає Хоманс сутність суспільних відносин. На його думку, секрет соціального обміну між людьми полягає в тому, щоб дати іншій

людині те, що вона вважає ціннішим, ніж ви, і одержати те, що є більшою цінністю для вас, ніж для неї.

Отже, теорія обміну - це загальна теорія, яка трактує людську поведінку як процес, у якому індивіди задовольняють один одного значущими послугами та вигодами. Для того щоб обмін стався, обидві сторони повинні оцінити користь, яку забезпечує партнер по обміну.

Основні аксіоми теорії обміну

Маючи у розпорядженні соціологічні поняття, що були інтерпретовані мовою теорії обміну і становили її теоретичний фундамент, Дж. Хоманс наводить у праці «Соціальна поведінка: її елементарні форми» п'ять основних аксіом, призначених для пояснення процесів початку, підтримки, зміни та завершення соціальних відносин.

Ознайомимося з цими аксіомами, описуючи поведінку людини в реальній життєвій ситуації і намагаючись передбачити її. Припустимо, що Максим, студент університету, вирішив поєднувати навчання з індивідуальним бізнесом, щоб бути незалежним від фінансової допомоги батьків.

1. Він береться за продаж газет - одна спроба, друга, третя - і всі невдалі: прибуток, за оцінками Максима, не виправдовує затрат сил, часу, енергії. Найімовірніше, він або відмовиться від свого наміру, або спробує себе в іншій справі. Йому радять зайнятися репетиторством, і ця ідея надихає його. Від заняття до заняття Максим має стабільний заробіток, набуває педагогічного досвіду, поглиблює знання, відчуває задоволення від престижності інтелектуальної роботи. Мабуть, він і надалі цим займатиметься. *Принцип успіху:* чим частіше певні вчинки людини винагороджуються, тим дедалі більше вона схиляється до них.

2. Максим цінує свій бізнес, пам'ятаючи про те, що репетитора шанують за пунктуальність, коректність, індивідуальний підхід, доступність викладання інформації, уміння створити комфортні умови. Напевне, від заняття до заняття Максим намагатиметься створювати саме такі умови, щоб не втратити учнів. *Принцип стимулу:* якщо винагорода за певні дії залежить від певних умов, людина знову прагне відтворити ці умови.

3. Максим займається престижним бізнесом, який забезпечує йому матеріальну незалежність, професіональний розвиток, упевненість у собі, повагу однокурсників. Тому він готовий багато часу і сил витратити на підготовку, освоєння нових методик викладання, щоб досягти систематичної організації матеріалу та виразності мови. *Принцип цінності:* чим цінніший для людини результат її дій, тим наполегливіше вона прагнучиме його, тим більше вона ладна заплатити, щоб досягти його.

4. Коли бізнес Максима стане стабільним, він набуде репутації авторитетного, популярного репетитора, а його методика викладання буде ефективною та бездоганно опрацьованою, очевидно, через рік він менше захоплюватиметься своїми заняттями. Його діяльність стане буденною, в ній зменшиться кількість нових та проблематичних сфер, і він докладатиме менше зусиль для отримання матеріальної винагороди та психологічного задоволення. *Принцип насичення:* чим частіше в минулому людина одержувала певну винагороду, тим менше вона цінуватиме її серед низки наступних винагород.

5. Вдаючись до послуг репетитора, учень очікує, що, витрачаючи особисті гроші та час (витрати), він матиме систематизовану інформацію (винагорода), надану відповідно до його рівня знань і підготовки. Якщо замість цього час буде згаяно на сторонні розмови або непослідовне викладання теми, до того ж повільно та нудно, він буде роздратований і, ймовірно, розірве контракт. У свою чергу, репетитор сподівається не тільки на своєчасну плату (матеріальна винагорода) за свою сумлінну працю (витрати), а й на задоволення від ефекту занять - поступального розвитку здібностей учня, прогресу в знаннях, його дисциплінованості та допитливості (нематеріальна винагорода). Якщо учень спізнюється на заняття, демонструє байдужість та незаінтересованість, репетитор відчуває розчарування й роздратованість, оскільки його творча енергія не знаходить відгуку. *Принцип справедливості розподілу*: чим частіше на шкоду певній людині правило справедливого розподілу залишається нереалізованим, тим з більшою ймовірністю вона виявить емоції, які ми називаємо роздратуванням. Згідно з цим принципом, люди роблять розрахунок «справедливості розподілу», оцінку того, чи відповідають одержані в певній ситуації винагорода витратам і вкладенням.

Очевидно, що ці п'ять «законів» людської поведінки є психологічними за своєю природою. Детермінанти соціальної поведінки людини вбачаються в її біології та психології, а не в суспільних відносинах. «Я вважаю себе невинуватим психологічним редукціоністом», - пише про себе Хоманс. Психологічна редукція, яку він демонструє у своєму дослідженні, є свідомою теоретичною установкою.

Зазначені принципи становлять ядро теоретичної моделі Хоманса, пояснюючи мотиви та цілі соціальних дій. Хоча багато дослідників критикують ці аксіоми, але на їхній підставі можна передбачити майбутні події. «Психологічні закони» Хоманса можуть пояснити привабливість взаємодії для індивіда, прагнення підтримувати соціальні відносини, змінити їх або припинити.

Хоманс так підсумовує основні положення обмінної концепції: слід «відродити і надати глибшого обґрунтування давній теорії соціальної поведінки як обміну. Деякі твердження цієї теорії можна сформулювати так. Соціальна поведінка - це обмін цінностями матеріальними і нематеріальними, наприклад знаками схвалення або престижу. Люди, які багато дають іншим, прагнуть багато одержати від них, а люди, які одержують багато від інших, зазнають з їхнього боку впливу, спрямованого на те, щоб ці інші також могли одержати багато чого у відповідь. Такий процес впливу має тенденцію до забезпечення рівноваги, або балансу, між обмінами. Те, що віддає людина, беручи участь в обміні, може бути для неї цінністю, як і те, що вона одержує, - винагородою, і її поведінка змінюється менше, якщо вигода, тобто винагорода з вирахуванням витрат, зберігає максимальне значення. Вона не лише прагне досягти цього максимального значення, а й намагається стежити за тим, щоб ніхто з її групи не отримав більшої вигоди. Вартість і цінність того, що вона віддає та одержує, змінюються залежно від кількості того, що вона віддає або одержує. Дивовижно, наскільки звичними є ці твердження».

Зауваження опонентів

Багато дослідників вважають аргументи теорії обміну цікавими, плідними щодо розуміння повсякденного життя людей, «елементарної соціальної поведінки» їх. Теорія пояснює, чому люди поведуться з іншими так чи інакше. Водночас підкреслюється, що поведінка людей складніша, ніж передбачає теорія обміну. Соціальне життя ширше за обмінні взаємодії, воно багатомірніше і підпорядковане не лише утилітарним інтересам, індивідуальним розрахункам вигоди, а й нормам і цінностям, колективним силам, системі символів і стереотипів соціального оточення, з яким індивіда поєднують тисячі зв'язків. Однак ці елементи не стали об'єктом цілеспрямованого теоретичного аналізу, тому серед соціологій повсякденного життя теорія елементарної соціальної поведінки розглядається іноді як альтернатива символічному інтеракціонізму та етнометодології.

Хоманс зосередив увагу передусім на вивченні мікроявищ, але своє основне завдання вбачав у розкритті механізмів формування макроструктур: соціальних інститутів, норм, ролей тощо. Саме до хомансівського макроаналізу опоненти ставляться найкритичніше. їх не переконує розуміння колективного порядку як результату «постійних переговорів» учасників обміну. Критики вважають, що теорія соціального обміну не дає задовільної відповіді на основні для соціології запитання: як існує суспільство? як можливий соціальний порядок?

Не знаємо, чи переконливим буде для вас образ суспільства за Хомансом під час детального й цілеспрямованого знайомства з теорією обміну, проте аналіз процесів повсякдення за Хомансом, без сумніву, буде цікавим і переконливим навіть на підставі вашої інтроспекції своїх взаємодій з іншими. В хомансівській концепції читач знайде для себе стимулюючу модель зображення індивідуальної поведінки.

§ 2. ДРАМАТУРГІЙНА ВЕРСІЯ ПОВСЯКДЕННОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Початок ХХ ст. - час формування антропології, етнографії, соціології, а також оригінальних гуманістичних концепцій природи людини та соціального світу.

Нідерландський історик Йохан Гейзінга, осмислюючи походження культури, висунув сміливу думку про ігровий характер культури, про соціальну людину як «людину граючу». Концепція гри Й. Гейзінги інтересувала вчених різних галузей знання. Перекладена багатьма мовами його праця «Homo ludens» (1938), завдяки своїй змістовій унікальності і гуманістичному пафосу, у 50-60-і роки справила величезний вплив на радикальну, нонконформістську думку Заходу, насамперед США, де задум Гейзінги був інтерпретований так: уся культура - це нескінченний розвиток і ускладненість принципу ігрового начала, поза межами гри нічого не залишається.

Одним з американських учених, які сприйняли ідеї Гейзінги, був Ервін Гофман - яскравий послідовник символічного інтеракціонізму, автор оригінальної теорії «соціальної драматургії».

Історію ігрової теми у поясненні життя сам Гейзінга описує так: «...Правомірність огляду всієї людської культури sub speciali ludi (під кутом зору, під знаком гри. - О. С.) - це щось більше, ніж просто риторичне порівняння. Думка ця зовсім не нова. Вона вже була в усіх на вустах на початку XVII ст., коли виникла велика світова сцена. Від Шекспіра до Кальдерона і Расіна драма панувала над усією поезією століття. Кожний поет, у свою чергу, порівнював світ з театром, де кожний грає свою роль. Здавалося, ігровий характер культурного життя визнавався всіма беззаперечно. Проте, якщо пильніше придивитися до цього узвичаєного порівняння життя з театральним коном, то виявляється, що ґрунтується воно на платонівських ідеях і містить суто повчальну тенденцію. Це була варіація старого мотиву "vanitas" ("суєта суєт"), подих жалю про тлінність усього земного, не більше того. Справжнє взаємопроникнення гри і культури у цій сентенції не було визнане чи не було висловлене. Нині ми маємо відкрити саме гру в її справжньому, чистому вигляді як основу і чинник культури в цілому».

Е. Гоффман, спираючись на традицію сприйняття соціального життя як театру і захоплюючись ідеями Гейзінга, доводить метафору «життя - це гра» своїм блискучим витонченим аналізом до універсального життєвого принципу. Як і у Гейзінга, в основі його концепції лежить ідея гри як незаперечної передумови існування людей, як необхідного способу соціального життя. Ця ідея використовується для пояснення повсякденного життя людей, навколо якого і зосереджувалися професійні інтереси Гоффмана.

Соціологічний аналіз повсякденного життя починається з припущення, що існує майже повна аналогія між театральною грою акторів на сцені та взаємодією людей у реальній дійсності; між методами та виражальними засобами, якими користуються і театральні актори, і індивіди як соціальні актори у щоденному житті. Саме так, буквально, сприйняв Гоффман шекспірівський рядок «all the world's a stage» і спробував проаналізувати повсякденне життя у термінах акторів, які грають свої ролі. Як же він міг не захопитися театральною темою, коли всі атрибути театру - глядачі, сценарій, ролі, декорації, костюми, трупа - можна легко знайти у реальному повсякденні.

Буденне життя Гоффман розглядає як суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі. Соціальні актори в них прагнуть створювати й підтримувати позитивне враження у глядачів, використовуючи декорації, костюми, виражальні елементи своєї поведінки. Керуючи враженнями інших про себе, індивід домагається вигідної поведінки щодо себе і нормальної взаємодії. Коли індивід отримує потрібну йому реакцію оточення, можна казати, що він «ефективно спроектував дане визначення ситуації й ефективно сприяв потрібному розумінню стану справ». Уміння людини ефективно спроектувати ситуацію, домогтися бажаного враження про себе і очікуваних дій інших свідчить про її драматургічні здібності. Це й означатиме, що вона володіє мистецтвом добиватися своєї мети, ефективно керуючи образами, враженнями інших людей за допомогою різноманітних виражальних засобів.

«Представлення себе у повсякденному житті» (1959) - найвідоміша соціологічна робота Гоффмана, де він стверджує, що кожний соціальний актор завжди прагне керувати своїми зовнішніми проявами й інформацією про себе, яку він робить доступною для інших людей, намагаючись справити на них позитивне враження. В центрі уваги вченого - методи та засоби, якими користується людина для створення, підтримання й керування враженням, яке вона справляє на оточуючих. Автор заходжується ретельно аналізувати драматургічні проблеми учасників взаємодії.

Щоб підтвердити свої теоретичні положення, Гоффман послуговується переважно методом вільного спостереження, а також наводить численні приклади з літератури, фольклору, реклами тощо. Його дослідницький метод - спостереження та якнайдетальніший опис специфічних подій соціальної поведінки і розкриття тих правил поведінки, які можуть пояснити їх краще, ніж проведення статистичних досліджень. Кожне положення своєї теорії вчений щедро ілюструє прикладами із спектаклів соціального життя людей різних місцевостей, історичних епох, віку, професійних занять, статі, аналізує всі можливі практики обивателя: взаємодії-спектаклі в лікарні, магазині, школі, університеті, спектаклі дружньої зустрічі, зіткнення з грабіжником, професійної ситуації, спортивної гри, переконуючи читача в тому, що він наводить універсальну формулу аналізу соціального життя.

**Керування
враженням** Гоффман зосереджує дослідницьку увагу на тому, що він називає «мистецтвом керування враженням» («the art of impression management»).

Предметом соціальної драматургії є методи, за допомогою яких індивід у звичайній ситуації представляє себе і свою діяльність для інших; техніки, за допомогою яких він керує враженнями інших про себе; засоби, що ним він може скористатися під час свого спектаклю перед оточенням.

Коли людина опиняється у колі незнайомих, вони звичайно прагнуть віднайти адекватну інформацію про неї або використовують наявну, оскільки ці дані допоможуть їм визначити ситуацію, знати наперед, чого від цієї людини можна очікувати. Інформація про установки індивіда, його соціальний стан, професію, походження, настрої, уявлення про себе править оточуючим за керівництвом до дії. Джерелом такої інформації є поведінка індивіда, його зовнішній вигляд, соціальне оточення, офіційні документи і те, ще він говорить про себе. За допомогою цих сигнальних засобів (знаконосіїв), що повідомляють інформацію про індивіда, спостерігачі уявляють, яким є індивід і як треба поводитися, щоб викликати у нього бажану реакцію.

Водночас індивід також збирає інформацію про своїх партнерів і прагне керувати їхніми враженнями про себе. Отже, відбувається *взаємний обмін інформацією* шляхом маніпулювання низкою сигнальних засобів (одяг, манери, словесні заяви), які всі учасники взаємодії, звичайно, уміють інтерпретувати, а також *взаємспрямоване «вироблення вражень»*. Так соціальне життя у драматургічному аналізі постає нескінченною «інформаційною грою». Усі соціальні актори намагаються стати її досвідченими гравцями, щоб уміти майстерно подати

себе, досягти мети і одночасно правильно відгадати справжню сутність і наміри соціального партнера.

Гоффман поділяє наше повсякденне правило спілкування - покладатися на «перше враження» про когось і своєю чергою намагатися справити на нього сприятливе «перше враження». З розвитком взаємодії, звичайно, початкова інформація доповнюється або докорінно змінюється, але завжди легше під час першої взаємодії «взяти правильний тон», ніж змінити попереднє враження. Тому ми так ретельно готуємося до першої зустрічі з батьками коханої, до першої розмови з майбутнім керівником, до першого візиту значущої для нас людини. Так, деякі вчителі, пише Гоффман, поділяють такі погляди на ситуацію знайомства з учнями: «Ви не можете дозволити їм узяти гору над собою, інакше вам буде "кінець". Першого дня, коли я заходжу до нового класу, я даю їм зрозуміти, хто тут господар. Ви повинні почати з жорсткості, потім, коли справа зрушиться, ви можете стати лагіднішим. Якщо ви почнете лагідно, то коли ви спробуєте стати жорстким, вони тільки сміятимуться вам в обличчя».

У драматургічному підході до повсякденного життя припускається, що індивід виявляє себе таким чином, щоб справити бажане враження на оточуючих. Експресивність індивіда (а отже, і його здатність створювати враження) складається з двох радикально відмінних видів сигнальної активності: *навмисної виразності* (expressions given - експресії, яку він сам видає) і *ненавмисної виразності* (expressions given off ~ експресії, яка його видає).

Експресії першого виду - це сигнальні засоби (словесні символи та їхні замітники), які цілеспрямовано використовуються індивідом з тим, щоб повідомити певну інформацію іншим. Другий вид експресій містить широкий діапазон дій індивіда, які ненавмисно, побічно видають його, доводячи до оточуючих інформацію, що підтверджує його словесні заяви або спростовує їх. Такі дії становлять мимовільну експресивну поведінку.

Ось невеличка соціальна замальовка. Юнак освідчується дівчині в коханні, ніжно дивлячись на неї закоханими очима, щиро говорячи про те, яка вона гарна і яке дивне почуття він до неї має. Його зовнішня виразна поведінка, звичайно властива закоханим, бездоганна, і ми разом з дівчиною ладні повірити у його освідчення. Однак саме в той момент струнка незнайома проходить повз нього, і наш герой на мить забувається і з цікавістю дивиться вслід фігури, що віддаляється, дещо довше припустимого. Цей погляд, безумовно, зародить у дівчини сумнів щодо широти його почуттів і зіпсує їй задоволення від освідчення. Те, що юнак говорив і як саме, є прикладом свідомо представленої і контрольованої виразності, в той час як його мимовільний погляд, не контрольований ним, був прикладом ненавмисної виразності, яка його *видала*.

Оскільки люди знають, що індивід повинен показувати себе у вигідному світлі і що заради цього він свідомо маніпулюватиме символами, словами і діями, вони намагаються використовувати переважно враження, які індивід справляє ненавмисно, непрямо, внаслідок спонтанної експресивної поведінки, яка менше контролюється ним.

Звичним способом пізнання справжнього значення поведінки індивіда є спроба перевірити, наскільки добре керовані ним виражальні засоби (цілеспрямовані експресії) відповідають його ненавмисним виражальним засобам (ненавмисній поведінці). Як тільки ми переконуємося, що непрямі експресії суперечать цілеспрямованим, варто припустити, що вони говорять нам більше про «справжнє обличчя» актора у деякій конкретній ситуації. У цьому виявляє себе фундаментальна асиметрія процесу комунікації. Ненавмисні експресії, які спостерігаються під час таких валідних перевірок, включають нервозність, невимушені жести, погляди, знаки збентеження, помилки, заїкання, тремтіння пальців, зміну виразу обличчя і загальний спосіб поведінки людини, коли вона думає, що за нею ніхто не стежить.

Гоффман, який любив підсилювати свої теоретичні постулати практичним аналізом повсякденних ситуацій, склав серію прикладів з життя шотландців. Ось приклад перевірки достовірності словесної експресії: «На Шетландському острові дружина фермера, частуючи національними стравами гостя з Англії, з посмішкою вислуховуватиме його ввічливі слова про те, як йому подобається те, що він їсть. Водночас вона звертатиме увагу на швидкість, з якою гість підноситиме до рота виделку чи ложку, і задоволення, яке виявлятиме він під час жування їжі, використовуючи ці ознаки для перевірки вірогідності тверджень про те, що він відчуває».

Індивід знає, що у повсякденній інформаційній грі глядачі вдаються до такої валідної перевірки, тому він може свідомо використовувати обидва види комунікації. Він намагатиметься контролювати свою невимушену поведінку, поєднуючи її з цілеспрямованими діями і словами.

Гоффман приділяє особливу увагу невимушеним експресіям людини та її мистецтву підпорядковувати собі всі аспекти виразності своєї поведінки. Як приклад наводиться епізод з книги англійського романіста Вільяма Сенсома «Змагання жінок» («A Contest of Ladies». London, 1956), що зображує першу появу на пляжі відпочиваючого англійця Приді: «Насамперед він повинен зробити очевидним для потенційних супутників його відпочинку, що вони йому зовсім байдужі. Він дивився крізь них, повз них, через них, - очі губилися у просторі. Узбережжя повинно бути безлюдним. Якщо випадково м'яч перетинав йому дорогу, він виглядав здивованим, відтак дозволяв блукаючій посмішці осяяти своє обличчя (доброзичливий Приді), оглядався, вражений тим, що на узбережжі були люди, відпасовував м'яч назад з посмішкою для себе, а потім безтурботно продовжував своє безпристрасне обстеження простору. Та настав час влаштувати невеличкий показ ідеального Приді. У будь-який, насамперед непрямої, спосіб він давав можливість кожному роздивитися назву його книжки - іспанський переклад Гомера, а потім, склавши свій пляжний килимок і сумку в акуратний пакет, що не пропускає пісок (методичний і розсудливий Приді), повільно піднімався, невимушене напружуючи своє велетенське тіло ("великий кіт" Приді), відкинувши свої сандалі (безтурботний Приді, врешті-решт)».

Отже, Приді навмисне і найретельнішим чином намагається за допомогою нібито мимовільних, природних, невербальних дій (які люди

схильні сприймати на віру) створити у відпочиваючих певне враження - образ «доброзичливого», «методичного», «безтурботного» Приді. Автор іронізує над відверто театральними діями свого героя, однак подальший розвиток взаємодії покаже, наскільки ефективно Приді зумів сформувати в оточуючих бажані визначення, наскільки майстерні й розвинені його драматургічні здібності.

Навмисний контроль з боку індивіда відновлює симетрію комунікативного процесу і підштовхує оточення до продовження інформаційної гри - потенційно нескінченного циклу маскування, розкриття, фальшивої відвертості, повторного розкриття. Відчувши, що індивід маніпулює спонтанними аспектами поведінки, його партнери почнуть насторожуватися і шукати якийсь елемент експресії, що його індивід неспроможний контролювати. Перевірка вірогідності поведінки індивіда спрямована на відновлення асиметрії комунікації.

Гоффман переконаний у тому, що незалежно від кількості зроблених під час інформаційної гри ходів спостерігач має переваги перед актором, а тому первісна асиметрія комунікативного процесу зберігається. Очевидно, наше мистецтво розпізнавати зусилля інших, коли ті намагаються зіграти спонтанність, розвинене краще, ніж наша здатність маніпулювати власною поведінкою.

Проблема ширості

Як відомо з особистого досвіду кожного, існує різниця між зовнішністю людини та її особистісною сутністю, між намаганням здаватися кимось і справді бути кимось. Звичайно, людина може справляти враження дружньої прихильності до іншої і не бути їй другом. Проте в теоретичному аналізі Гоффмана між справжнім другом і тим, хто лише грає таку роль, немає суттєвих відмінностей, оскільки обидва зайняті «виробленням враження» дружби. Гоффман усвідомлював цю дилему, вона турбувала його, адже питання про ширість, про довір'я до ролі, яку людина виконує, порушувалися ним уже на початку книги.

Дотримуючись драматургічної перспективи, бачимо, що ширість є частиною рольової гри. Коли індивід грає роль, він відчуває потребу в тому, щоб спостерігач сприймали серйозно те враження, яке він для них створив. Адже актор дає свій спектакль «заради інших людей». Справедливим є і зворотнє: людина потребує віри у враження, яке створює оточення. Нормальна взаємодія розрахована саме на очікування ширості партнерів. Кожна людина завжди і всюди більш-менш свідомо грає свою роль. Через ці ролі ми пізнаємо один одного і самих себе. Так, коли ми вчимося грати роль, ми вчимося і вірити в цю роль; роль стає часткою нас, нашим справжнім Я, інтегральною частиною нашої особистості і ми вчимося переконливо подавати її для інших.

Соціальні спектаклі мають бути переконливими та реалістичними, в них не повинно бути місця постійній підозрілості, яка руйнує нормальну взаємодію; глядачі мають вірити, що актори щирі у більшості своїх експресивних проявів. Попередній аналіз свідчить, що глядачі завжди можуть вдатися до валідної перевірки з тим, щоб виявити «реальне Я» актора і викрити фальш у виконанні конкретної ролі.

Кожний з нас як член аудиторії знає, що враження, створюване виконавцем ролі, може бути справжнім чи хибним, щирим чи удаваним, вірогідним чи «дугим». Тому ми часто приділяємо особливу увагу тим елементам спектаклю, які нелегко підробити. Гоффман розвинув поняття «чесний» і «цинічний» актор. Перше означає людину, яка не усвідомлює, що грає роль, й ідентифікує себе з роллю, в той час як цинік чітко розуміє, що грає роль, який не є ідентичним. Наприклад, політик (або будь-який інший професіонал) у домашньому оточенні чи приватній бесіді може говорити: «Я особисто думаю про це, що...», а серед офіційних осіб, граючи роль політика, він, навпаки, вважає себе зобов'язаним думати і говорити зовсім інше.

Лицемірна людина показує хибний зовнішній образ з тим, щоб ввести в оману, саме тому ми говоримо про суперечність між зовнішністю та реальністю. Адже людина може справити неправдиве враження, користуючись реальною технікою - певними методами, за допомогою яких у щоденному житті люди забезпечують щирість ситуації. У спектаклі циніка в будь-який момент може статися подія, яка видасть його і заперечить усе те, що він відкрито подає; наслідком цього є, як правило, приниження і навіть остаточна втрата репутації.

Відмінності між справжнім і хибним враженнями не завжди постійні та надійні. Так, незаконна професійна діяльність протягом певного десятиліття іноді стає прийнятним, легітимним заняттям протягом наступного. Діяльності, які одні актори в суспільстві вважають законними, іншим здаються шахрайством, обманом, сумнівним джерелом доходу. Ці положення Гоффмана є вельми актуальними для нашого суспільства щодо багатьох професійних занять.

Існують абсолютні законні повсякденні стосунки і заняття, виконавці яких не роблять нічого, що слід приховувати і що є несумісним з враженням про них. Проте, хоча окремі спектаклі, навіть ролі і повсякденні діяльності індивіда не містять нічого таємного, у повному обсязі діяльності існує щось таке, чого він не може робити чи говорити відверто. Мабуть, у будь-якій ролі чи стосунках є місце для таємниці. Так, навіть за умов вдалого шлюбу один з партнерів може мати від іншого секрети щодо минулого досвіду, фінансових справ, захоплень тощо. Однак найважливішим і найнебезпечнішим є те, що хибне враження про індивіда у будь-якій сфері його повсякденності може загрожувати його ролі в цілому, оскільки дискредитує викриття в одній галузі діяльності індивіда викликає сумнів щодо всіх інших, у яких йому нічого приховувати.

Саме такі складнощі й нюанси вироблення і розуміння вражень змушують порушувати питання про ширість і розглядати його як проблему.

Атрибути соціального театру

Для своєї нетрадиційної соціологічної моделі Гоффман використав театральну термінологію. Він говорить про акторів і глядачів, шаблони і ролі, сцену і лаштунки, драматургічні засоби і драматургічну майстерність.

Соціальне життя, за театральною версією, розглядається як послідовне поєднання міні-драм, адже кожна соціальна взаємодія - це певний вид спектаклю з його власними правилами. *Спектакль* - уся ді-

яльність індивіда, яка відбувається протягом тривалого часу перед колом спостерігачів і яка впливає на них, а також зазнає зворотного впливу. Під час спектаклю індивід цілеспрямовано чи мимоволі використовує виражальні засоби стандартного виду - особливе оточення, певну зовнішність і манеру поведінки, які формують «обличчя» спектаклю.

Протягом більшості наших соціальних обмінів ми перебуваємо «на сцені у своєрідній п'єсі». Ми взагалі *актори*, які повинні дотримуватися сценарію, передбаченого в основних рисах суспільством через рольові приписи. Суспільство розподіляє ролі та нагороджує нас за сумлінне або карає за погане виконання їх. Індивід як соціальний актор творить своє життя. Він відповідальний та вільний суб'єкт свого життя, тому наскільки вдало воно складається, залежить і від його драматургічних здібностей. Гоффман найчастіше називає індивіда *виконавцем* (performer), оскільки він виконує певну роль і справляє своїми виражальними діями певне враження. Актор дає виставу перед *публікою* (або глядачами, аудиторією). У театральній моделі остання посідає центральне місце: по-перше, без публіки театр взагалі не існує; по-друге, вона має значну владу над результатом рольової гри, адже успіх театру визначається тим, схвалить чи не схвалить публіка спектакль, виконання і той образ ролі, який створив актор.

Виконання розглядається як активність певного учасника за певних обставин взаємодії, яка має на меті певним чином вплинути на інших учасників. *Партія*, або шаблон, - це наперед визначений склад дій, які розгортаються в процесі виконання і які можуть виконуватися актором за інших обставин. *Соціальна роль* - приведення до дії прав і обов'язків, пов'язаних з певним статусом. Соціальна роль містить одну або кілька партій, і кожну з них виконавець може зіграти за низки обставин перед аудиторією одного і того самого типу.

Відомо, що в театрі спектакль завжди виконується театральною трупкою. У повсякденному житті також часто не окремі індивіди виступають перед глядачами, а двоє і більше, тобто команда. *Команда* - це будь-який набір індивідів, які кооперуються щодо постановки окремих повсякденних діяльностей. У цьому разі індивід діє не як самостійний і незалежний виконавець, а як член команди (сім'ї, компанії друзів, професійної групи, клубу, спортивної команди), виконуючи обов'язкову, приписану йому роль, дотримуючись лінії поведінки команди, а не своєї власної. Усі ми граємо спеціалізовані, парні ролі в сім'ї (наприклад, батьків і дітей, брата і сестри, чоловіка і дружини), у колі друзів, серед сторонніх (водій і пасажир, покупець і продавець), на роботі, у школі тандо.

Кожний спектакль має просторове оформлення - *сцену*, де виконавець і його партнери грають свої партії перед глядачами, і *залаштунковий простір*, де актори відпочивають і готують виставу.

Отже, театральна модель повсякденності Гоффмана є досить переконливою, оскільки він детально аналізує всі атрибути театру, знаходячи їхні аналоги у повсякденному житті. Теорія пробуджує увагу, надає соціологічного змісту поняттям театального лексикону, залучаючи їх до повсякденної мови людей.

Звернімося детальніше до авторського аналізу соціальної взаємодії за допомогою наведених атрибутів.

«Обличчя» спектаклю

Протягом кожного спектаклю індивід мимоволі чи навмисно використовує стандартне виражальне оснащення, яке Гоффман називає важким для перекладу українською мовою словом «front» (фасад, перед, обличчя). Це та частина спектаклю індивіда, яка допомагає глядачам визначити ситуацію. З конкретною метою використовуються типові, загальноприйняті частини «обличчя». Оточення, художнє оформлення спектаклю (setting) - це та частина «обличчя», що містить меблі, декорації, їх розташування у просторі та допоміжні предмети (тенісна ракетка, букет квітів, набір професійних інструментів тощо). Нерідко певне оточення є обов'язковою складовою вистави, без нього виконавець не може розпочати гру, наприклад: військовий парад - без військової техніки, екскурсію - без музею, придбання покупок - без магазину і товарів. Більшість професійних діяльностей потребують специфічного оточення (лікарня, школа, магазин, завод тощо).

Поняття «personal front» (особистий фасад, персональне обличчя) вживають, щоб позначити інші предмети виражального оснащення, які ми найчастіше ідентифікуємо з виконавцем. Наше «персональне обличчя» становлять стать, вік, національні ознаки; одяг, зачіска, косметика; знаки розрізнення за посадою чи званням; комплекція, зріст, осанка; вираз обличчя, хода, жести, стиль мовлення. Деякі з цих сигнальних засобів, наприклад стать і вік, відносно постійні і протягом певного часу не варіюють від однієї ситуації до іншої. Інші виражальні засоби (жести, вираз обличчя) рухливі і можуть багато разів змінюватися протягом спектаклю.

Іноді у «персональному обличчі» розрізняють *зовнішній вигляд* (appearance) і *спосіб дій* (manner). Зовнішність свідчить про соціальні статуси виконавця. Спосіб дій інформує глядача про інтеракційну роль, котру актор має намір грати в наступній ситуації. Так, зарозумілий, агресивний характер дій може справити враження, що виконавець хоче бути лідером, який організовує взаємодію і впливає на її перебіг. М'яка, перепрошуюча манера поведінки справляє враження, що виконавець має намір наслідувати ініціативу, приклад інших. Звичайно ми очікуємо узгодженості між зовнішністю і способом дій. Майстерно керуючи ними, ми намагаємося постати перед партнерами і глядачами під час різноманітних соціальних взаємодій у найсприятливішому світлі. Готуючись до зустрічі, бажаємо створити таке «персональне обличчя», яке максимально відповідатиме конкретній ситуації взаємодії та очікуванням конкретної аудиторії і справлятиме добре враження.

Одяг - звичайна складова повсякдення - є предметом соціологічного дослідження Гоффмана. Дотримуючись драматургічної моделі, він стверджує, що одяг, у який ми зараз вдягнені, не випадковий. Ми маємо певну думку про себе, про те, що ми собою являємо. Через одяг повідомляємо іншим деякі аспекти цієї Я-концепції. Обираючи і

приміряючи в магазині одяг, ми відчуваємося в деяких речах комфортно, в інших - ні. Одяг, який дає відчуття зручності, збігається деякою мірою з «реальним Я», відповідає певній інтегральній думці, яку ми маємо про себе. Проте одяг не лише щось говорить іншим про нашу Я-концепцію, він є також костюмом соціального актора, через який ми повідомляємо іншим про нашу соціальну ідентичність. Для безконфліктного спілкування потрібно, щоб ніхто не помилявся щодо соціального статусу партнера. За допомогою одягу людина інформує оточуючих про різні складові свого соціального статусу, такі, як вік, стать, професія, відносний достаток. З роками одяг та імена змінюються відповідно до наших статусних (вікових, професійних) змін. Наприклад, «ринка» стає «рою» - «риною» - «пані Оксамитною», її одяг набуває змін - від дитячих повзунків до шкільної форми, студентської футболки, ділового костюма. Одяг допомагає визначити мінливі статуси.

Отже, одяг дає змогу індивіду зробити повідомлення про свій соціальний статус і визначити соціальну ідентичність інших, правлячи за натяк для взаємодії. Завдяки повідомленню через одяг ми знаємо, що нас очікує в окремих ситуаціях. Так, міліцейська форма або білий халат невербально повідомляють про професійну ідентичність міліціонера і лікаря. Підлітки часто демонструють свою належність до певної групи екзотичними зачісками, виколюваннями, значками тощо. Тоді «свої» легко розпізнають їх як членів братства, а «чужі», орієнтуючись на символи, готуються до спілкування та дії.

Одяг, певні символи, весь зовнішній вигляд повідомляють інформацію, яка готує нас до взаємодії. Якщо, відчинивши двері незнайомцю, я побачу:

1) людину в чорній масці з ножом у руці - наступної миті я намагатимуся зачинити двері або покликати на допомогу;

2) виснажену, знедолену жінку - я очікуватиму на прохання про допомогу;

3) імпозантного чоловіка в діловому костюмі - припускатиму, що це діловий партнер мого батька.

Ця моя перша реакція зумовлена минулим досвідом і соціальними стереотипами, засвоєними в дитинстві із розповідей батьків, дитячих страшилок, телепередач тощо. Однак одяг людини, що стоїть перед моїми дверима, може дезінформувати мене. Наприклад, діловий костюм поважного чоловіка може маскувати наміри злодія, бідно одягнена жінка простягне загублений мною гаманець, людина в масці може виявитися добрим приятелем, який спробував так безглуздо пожартувати зі мною.

Наші повсякденні взаємодії послідовні, один спектакль іде за іншим. Така послідовність соціальних ситуацій (сімейний сніданок, потім університетські заняття, спортивний клуб, вечірка) часто передбачає зміну зовнішнього вигляду, оскільки «персональне обличчя» є інтегральною частиною нашого подання себе. Ми одягаємо уніформу або діловий костюм, щоб показати іншим (і собі, можливо, також), що ми є індустріальними робітниками або бізнесменами. Щоб продемонструвати, що ми готові відпочивати, можемо взутися у лижні черевики, тенісні туфлі або капці.

Соціальні сцени

Чітко дотримуючись театральної моделі, Гофман аналізує просторове оформлення міжособистісних взаємодій. Кожний спектакль просторово пов'язаний з певним простором (region) - «місцем, яке деякою мірою обмежене бар'єрами для сприйняття». Ці місця різняться мірою обмеження комунікації і відповідно засобами комунікації. Так, товсті скляні панелі можуть ізолювати цей простір щодо слухового сприйняття, але не візуального, і, навпаки, тонкі непрозорі ширми обмежують візуальне, але не слухове сприйняття.

Місце, де присутні глядачі і відбувається інтеракційний спектакль, відоме як *передня сцена* (frontstage). У такому місці розташовують художнє оформлення, реквізит спектаклю. Сцена може бути формальною і фіксованою (як церква, шкільний клас, кабінет лікаря, офіс), коли спектаклі офіційно визначені, підпорядковані затвердженим правилам, задані офіційними ролями (лекція професора перед студентами в аудиторії, обслуговування продавцем покупця в магазині, огляд пацієнта лікарем у кабінеті), або мінливою і мобільною (вулиця, пляж, дорога), якщо спектаклі випадкові і мінливі (вуличний мітинг, прогулянка відпочиваючих уздовж пляжу). Часто на одній і тій самій сцені може відбуватися кілька одночасних вистав. Наприклад, п'ять груп відпочиваючих на пляжі, одночасне обслуговування трьох клієнтів в офісі, паралельні діалоги кількох пар покупців і продавців у магазині. На сцені у присутності інших людей виконавець виразно підкреслює вигідні йому аспекти своєї діяльності, а факти, здатні дискредитувати потрібне йому враження, приховує за лаштунками сцени.

Залаштункова сфера (backstage) звичайно недоступна глядачам. Тут виконавці соціальних ролей можуть бути захищені від інших акторів і підготуватися до наступного спектаклю; людина може відпочити, скинувши своє «обличчя», обміркувати попередні та планувати наступні соціальні зустрічі, готувати себе до нових вистав, використовуючи косметику, відповідний одяг, надаючи елегантності зовнішньому вигляду. Тут сценічні опори й елементи «персонального обличчя» можуть зберігатися як склад повного репертуару дій і характерів; з метою виявлення недоліків ретельно досліджуються одяг та інші частини зовнішнього образу. Якщо спектакль виконується не одним актором, а командою, то її члени разом розділяють лаштунки, підтримуючи один одного у збереженні секретів їхньої спільної стратегії показу себе назовні. Тут команда може «програти» спектакль, виявляючи огріхи вразів, а ненадійні члени команди можуть бути усунені від участі у виставі.

Актори завжди пам'ятають, що контроль за лаштунками відіграє важливу роль у перевірці широти індивіда або команди. Тому, як правило, глядачів сюди не допускають. Проте сцена може бути оберненою: одна і та сама сфера в один момент часу є сценою, а в інший - залаштунковою зоною. Наприклад, дім, у якому немає столової кімнати. Кухня звичайно є закулісною сферою - місцем, де готують страви, які приносять на основну сцену - до обідньої кімнати. Якщо такої не-

має, гостей приймають на кухні, яка із залаштункової зони перетворюється на сцену.

Команди Насамперед Гоффман розглядає спектакль окремо-го індивіда. Проте у виставі зайнятий звичайно ансамбль виконавців. Гоффман розрізняв індивіда і його спектакль, з одного боку, і повний склад учасників та взаємодії в цілому - з іншого.

Автор вживає поняття «команда» (team) щодо будь-якого набору індивідів, які є співробітниками у постановці окремих повсякденних діяльностей, щоб справляти і підтримувати спільне враження у глядачів. Команда - це група, але не по відношенню до соціальної структури чи соціальної організації, а скоріше щодо взаємодії чи серії взаємодій, у яких зберігається відповідне визначення ситуації. Соціальні спектаклі часто ставляться командами, такими, як чоловік і дружина, що зустрічають гостей у своєму домі; лікар і медсестра, які консультують пацієнта; експерт, що веде розмову від імені фірми з клієнтом в офісі, тощо. Спектакль команди відображає більшою мірою характеристики завдання, а не характеристики виконавця. Так, коли чоловік і дружина вперше з'являються перед незнайомими людьми, дружина може демонструвати більше шанобливої субординації до волі і думки чоловіка, ніж коли вони наодинці або серед давніх друзів. На людях вона виконує підлеглу роль, а наодинці, можливо, домінують. В спектаклі кожний член подружньої команди грає специфічну роль, справляючи враження, якого від них чекає нова аудиторія.

Кожний член команди грає у ній певну роль і відчувається її частиною. Команда колективно визначає ситуацію, але думки її членів не обов'язково збігаються, однак спектакль буде ефективним лише тоді, коли члени команди обмінюватимуться думками та поглядами щодо майбутнього спектаклю і приходять до консенсусу, щоб виробити єдину лінію поведінки. Розбіжності і секрети команди повинні приховуватися, цього потребує мета взаємодії, тому команда дещо схожа на таємне товариство.

У процесі керування враженням соціальні партнери звичайно обмінюються оцінками і визначеннями ситуації взаємодії. Як правило, визначення ситуації різними учасниками має бути взаємоприйнятним, для того щоб публіка не стала свідком відкритого протистояння їх. Під час зустрічей партнери розраховують на співпрацю щодо утвердження групового визначення ситуації за допомогою: тамування щирих, безпосередніх почуттів; пропозиції погляду на ситуацію, прийнятного для інших; приховування власних бажань; утвердження групових, загально-визначених цінностей; прийняття тимчасової згоди, коли кожний учасник не втручається у справи, важливі для інших, але такі, що безпосередньо його не торкаються; взаємної згоди щодо мети взаємодії та спільного для всіх визначення ситуації; взаємного уникнення відкритого конфлікту.

Виконання цих умов забезпечує досягнення «робочого консенсусу» у взаємодії. Його зміст змінюється залежно від конкретної ситуації, але перелік складових «робочого консенсусу» залишається незмінним.

Драматургійні проблеми взаємодії

Значну увагу Гоффман приділяє аналізу драматургійних проблем взаємодії і технік управління враженнями щодо неконфліктних стосунків і підтримання соціального порядку. Він виділяє деякі принципові типи руйнування спектаклю і зазначає, що техніки керування враженням функціонують саме для того, щоб їх уникнути. До найпоширеніших форм руйнування вистави належать ненавмисні жести, недоречні вторгнення, помилки і «сцени». У побутовій мові ці руйнування (disruptions) часто називають інцидентами. Коли має місце інцидент, реальність, організована акторами, опиняється під загрозою. Реагуючи на ситуацію, її виконавці хвилюються, бентежаться, нервують тощо. Виконавці можуть відчути, що «на них немає лиця». Коли такі симптоми збентеження або схвильованості стають явними для інших, реальність, підтримувана спектаклем, має бути реорганізована, оскільки перед глядачами постає образ людини без маски, її справжній характер, а не той, який вона проектувала.

Щоб відвернути небезпеку інциденту і бентеження, що супроводжує його, всі учасники взаємодії повинні мати певні властивості і виявляти їх у практиках, якими користуються для збереження спектаклю. Такі властивості і практики розглядаються у двох напрямках: *оборонні заходи*, якими послуговуються актори, щоб зберегти спектакль, та *запобіжні заходи*, які використовують глядачі, щоб допомогти виконавцям у збереженні їхньої вистави.

До оборонних властивостей і практик належать драматургіяна достовірність, дисципліна і обережність.

1. *Драматургіяна достовірність.* Якщо команда повинна дотримуватися обраної лінії, очевидно, що члени її мають діяти так, начебто вони взяли на себе певні моральні обов'язки зберігати секрети і стратегії команди. Наприклад, дитина може мимоволі видати секрети сім'ї, тому у відповідальних випадках дітей часто виключають із сімейного спектаклю.

2. *Драматургіяна дисципліна.* Вирішальним для підтримання спектаклю команди є те, що кожний член її додержується дисципліни, виконуючи власну роль. Говорячи драматургіяно, дисциплінований виконавець пам'ятає свою роль, не робить мимовільних жестів або помилок у її виконанні, постійно перебуває в образі, досить справно володіючи мімікою та голосом.

3. *Драматургіяна обережність.* Щоб уникнути інцидентів, члени команди використовують передбачення і планування, визначаючи, як краще поставити спектакль і не наробити прикрих помилок.

Гоффман описує також кілька *запобіжних технік*. Наприклад, глядачі і сторонні особи не повинні без запрошення або дозволу заходити за лаштунки сцени. Вони мають бути тактовними, щоб не зіпсувати виконавцю спектакль. Якщо глядачам все ж таки потрібно туди потрапити, вони повинні попросити дозвіл зайти, зателефонувати, повідомити листом чи будь-яким іншим способом про свій намір прийти, щоб актор міг привести себе в порядок, надати обличчю відповідного до ситуації виразу, прибрати предмети, здатні видати секрет і призвести до «втрати обличчя».

Відкриті проблеми драматургійної версії

Отже, сутність соціальної взаємодії Е. Гоффман вбачає в обміні значеннями між людьми за допомогою символів. Соціальна поведінка - це не вияв особистості, її характеру, а тільки «вироблення вражень» через керування символами, щоб досягти вигідних дій інших, необхідних для реалізації її мети. Це дії щодо самомаскування і пристосування особистості до ситуації. Соціолог аналізує поведінку у повсякденних ситуаціях, щоб з'ясувати справжню природу актора, адже у драматургійній версії людина є переважно символічним маніпулятором і носієм численних, нерідко чужих їй ролей. Тому соціолог прагне проникнути за декорації і символи, щоб віднайти «реальність».

Саме цей аспект теорії викликає застереження з боку багатьох соціологів. Якщо всі актори - лише символічні маніпулятори, які постійно грають вигідні в конкретній ситуації ролі, то такий погляд дегуманізує людину. Критики порушують питання: чи не веде нас сценічна модель людської поведінки до висновку, що увесь соціальний світ є обманом і награшем? Однак, на нашу думку, у положеннях самої теорії можна віднайти шляхи розв'язання проблеми.

Драматургійна модель становить чітку конструкцію для спостереження і розуміння повсякденного життя. Гоффман писав, що не сподівається на спроможність драматургійної концепції повсякденності пояснити усе соціальне життя, що його модель сцени є скоріше ризиком для нової соціології. Радикальний розвиток гоффманівського соціологічного стилю представлений в етнометодології - дисципліні, що продовжує оригінальний аналіз повсякденності. Наступність поглядів спостерігається у розумінні буденної соціальної реальності як конструйованої індивідами у взаємодії за допомогою символів, визначень, інтерпретацій, а також у використанні спостереження як основного методу аналізу повсякденних явищ і процесів.

§ 3. ЕТНОМЕТОДОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩ ПОВСЯКДЕННОГО СВІТУ

Наше буденне життя настільки природне, спонтанне, підпорядковане здоровому глузду, що ми звичайно не замислюємося над його субстанціональною основою, не порушуємо світоглядне питання: як можливий повсякденний світ? Ми знаємо (і знання це мовчазне, воно мається на увазі), як поводитися в найрізноманітніших життєвих ситуаціях. Наприклад, відвідуючи хворого, ми повинні його підбадьорити, а не втомлювати своїми проблемами; родичам небіжчика - висловити співчуття, а не розповідати анекдоти; розмовляючи з начальником, - дотримуватися ділового тону, а не поводити себе фамільярно; ми знаємо, як почати розмову і як делікатно припинити докучливу бесіду або, навпаки, розірвати стосунки; як висловити людині свою прихильність чи неприязнь; як максимально безпечно перейти дорогу і як себе поводити, потрапивши в автомобільну пробку. Читач легко про-

довжить цю низку повсякденних знань та навичок нормальної, неконфліктної взаємодії в звичних ситуаціях. Ми підкоряємося *безумовним*, «само собою зрозумілим» правилам співжиття, які засвоюємо з дитинства - через пояснення батьків, друзів, учителів, а також шляхом численних спроб та помилок.

Чи траплялося вам відчувати роздратування, нудьгу і певні труднощі, відповідаючи дитині на її нескінченні «чому?»? Яка ж причина цього? Дитині доводиться пояснювати сенс та призначення речей, слів, жестів настільки звичайних для дорослої людини, що сама необхідність інтерпретувати їх заганяє нас у безвихідь. Нам часто не вистачає слів, щоб адекватно, доступно і вичерпно пояснити значення соціальних символів, наявних у різних ситуаціях взаємодії. Дитині знадобляться роки для набуття досвіду інтерпретації, конструювання соціального світу, для перетворення свого соціального життя на повсякденне, коли світ стає само собою зрозумілим і все менше явищ викликають подив і є проблематичними.

Природна впорядкованість соціальної реальності видається людині явищем банальним, неproblemним, що не вимагає рефлексії. Однак для дослідників повсякденного життя це те, що варте уваги і здивування. Становлення повсякденного світу як упорядкованої реальності - предмет глибокого «благочиння» для професійних соціологів, оскільки воно відбувається невідомими їм шляхами.

Феноменологічні передумови

Проблема «життєвого світу» як світу повсякденного знання і діяльності порушувалася у пізніх працях німецького філософа, засновника феноменології Едмунда Гуссерля (праця «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» опублікована у 1954 р.). Гуссерль ввів поняття «життєвого світу» і запропонував ідеї, навколо яких плідно й масштабно розвивалася феноменологічне орієнтована соціологія. Вміст світу життя зображується ним як дійсність, яка безпосередньо переживається у досвіді і в якій ми день у день переживаємо наше життя і приймаємо її як даність. Гуссерль указав на активність людської свідомості, завдяки якій ми впізнаємо та ідентифікуємо все, що бачимо, хоча більшість наших вражень пов'язана з певною ситуацією, з особливим контекстом. Більше того, соціальний порядок створюють люди, а отже, дійсність певною мірою залежить від нашої інтерпретації її. Індивід, згідно з феноменологією, не є бранцем структури, а постійно створює і змінює її.

У соціальну науку ідеї життєвого світу були перенесені австрійським філософом і соціологом Альфредом Шюцом - одним із засновників «розуміючої соціології». Шюц вживав поняття «повсякденний світ» як синонім «світу життя», яке й увійшло в науку про суспільство.

У Шюца повсякденний світ складається з буденних дій, звичок, шаблонів, інтерпретації різноманітних ситуацій і реакції на них, які становлять зміст поведінки людей, а також відтворюється цією поведінкою. Це *знання першого порядку*, яке визначається життєвим світом і організоване у відомих нам ідеально типових структурах, які Шюц називає типізаціями. *Знання другого порядку* породжується науковим розумін-

ням спеціалістів. Дві основні ознаки характеризують повсякденну поведінку і мислення: 1) повсякденне - це те, що сприймається як звичне, близьке, усталене, стабільне, постійне, нормальне; 2) повсякденне життя організоване типологічне. Сприйняття людей, ситуацій, ідей у межах повсякденності - це сприйняття їх з погляду типової визначеності. Отже, Шюц акцентує увагу на проблемі «нормального» характеру повсякдення та на проблемі буденної типізації.

Саме за допомогою типізації ми сприймаємо й інтерпретуємо світ. *Типізації* - це ідеальні соціальні типи людей, ситуацій, дій, об'єктів, ідей, подій, вражень, емоцій тощо. Усі типізації повсякденного мислення є складовими конкретно-історичного соціально-культурного світу, в якому вони сприймаються як даність і є соціальне прийнятними. У свідомості кожного члена суспільства утвердились уявлення про типового службовця, лікаря, міліціонера, матір, учителя, хулігана, душевнохворого, закоханого, тобто про весь комплекс статусів і ролей. Повсякденність складається також з типових ситуацій: професійної діяльності, відвідувань лікаря, шкільних уроків, придбання товарів у магазині, прийняття душі, зустрічей з друзями, сімейних обідів тощо. Типізаціями можуть бути звичні правила і схеми поведінки у певних ситуаціях. Наприклад, купуючи щось у магазині, слід звернутися до продавця, назвати товар, який ви хочете придбати, і кількість його, заплатити гроші в касу і в обмін на чек одержати покупку; прийшовши на прийом до лікаря, слід детально розповісти йому про стан свого здоров'я, не заперечувати проти огляду і необхідних маніпуляцій, а, вислухавши діагноз і рекомендації лікаря, взяти рецепт ліків, щоб придбати їх в аптеці. Купівля ліків у аптеці - наступна типова ситуація і вона має свої правила. Ми знаємо про типи емоційних проявів людей, легко можемо пояснити і класифікувати стан людини, яка сміється, обурюється, плаче, бенежить, а також припустити, яка типова ситуація викликала певну емоцію. Проте типізації рідко бувають однозначними й простими. Навпаки, вони по-різному сприймаються залежно від контексту.

Отже, для Шюца буденна дійсність складається з розумових схем і типів, які уможливають ідентифікацію і впізнання довколишнього світу. За допомогою типізації ми впізнаємо ситуацію і вибираємо відповідну їй схему поведінки. Саме завдяки типізаціям повсякденний світ набуває сенсу, сприймається як нормальний, добре відомий і звичний.

Фондом і сховищем типів є мова, в якій втілюється досвід попередніх поколінь. Мова повсякденності - скарбниця готових, уже сконструйованих типів і характеристик, соціальних за походженням, їхній зміст індивід відкриває у безпосередньому спілкуванні з батьками, вчителями, друзями. Людина народжується і живе у соціальному світі, сприймаючи його готовим, вибудованим до неї, відкритим для її інтерпретації і дій. Опановуючи мову, дитина навчається сприймати явища, предмети, людей та їхні дії як типи, а не як поєднання унікальних і неповторних якостей. Вона опановує типові для її середовища зразки життя («ми - групи»), способи взаємодії з оточенням, практичні рекомендації щодо використання типових засобів досягнення типових цілей у типових ситуаціях.

Ми живемо в інтерсуб'єктивному світі, оскільки нас об'єднує з іншими людьми спільність турбот, праця, взаєморозуміння. Це світ культури, адже первісне повсякденність постає перед нами як сукупність значень, які ми повинні інтерпретувати, щоб знайти опору в цьому світові. У феноменологічних текстах послідовно говориться про індивідів як «учасників» (members). Цим підкреслюється, що ми є членами однієї культури, і створюється зв'язок з тією спільною базою знання, якою володіють люди.

У повсякденному житті людина вважає очевидним, прийнятним без доказів і сумнівів, що її партнери бачать і розуміють світ майже так само, як і вона. Шюц назвав це несвідомо вживане припущення «тезою про *взаємність перспектив*». Сутність її в тому, що характеристики світу не змінюються від зміни місць учасників взаємодії; обидві сторони передбачають, що вони тлумачать ситуацію так само. Як члени одного суспільства, одного культурного кола ми виходимо з уявлення, що потік подій, предметів, дій і людей має переважно той самий зміст для інших, що й для нас. При цьому учасники не заперечують факту індивідуальних відмінностей у сприйнятті світу, який ґрунтується на унікальності біографічного досвіду, особливостях виховання й освіти, специфіці соціального статусу, суб'єктивних цілей і завдань тощо.

Коли нормальний перебіг буденного життя порушується певною подією або явищем, ми говоримо про *патологію повсякденності* (наприклад, автомобільна аварія, зустріч з хуліганом, хронічне безсоння, поломка телевізора, розлучення подружжя тощо). З погляду повсякденної практики це ситуації несподіваності, «переривання» звичного перебігу подій. Оскільки будь-яка проблемна ситуація є типовою ситуацією, остільки існують типові рецепти виходу з неї. Якщо виникають проблеми, для розв'язання яких власних знань і вмій недостатньо, кожний учасник знає (це знання нерефлексивне, зафіксоване у категоріях повсякденної мови), до кого і за яких обставин слід звертатися. Це - експерти (лікар, міліціонер, телемеханік, юрист тощо). Явище хуліганства для обивателя - патологія, для експерта у таких справах (міліціонера) - елемент професійної рутини; безсоння для нас - проблема, для лікаря-невропатолога - звичне явище; розлучення - трагедія для подружжя й елемент звичайної професійної діяльності для юриста.

Соціологічні погляди А. Шюца лягли в основу численних (розроблених американськими соціологами) концепцій феноменологічної орієнтації: структурної соціології Едварда Тіріак'яна, соціології знання Пітера Бергера і Томаса Лукмана, етнометодології Гарольда Гарфінкеля, когнітивної соціології Аарона Сікурела та інших, їх об'єднують спільність теоретичних джерел, відносна схожість концептуального апарату. В 1970 р. побачив світ збірник «Розуміння повсякденного життя: до реконструкції соціологічного знання» під редакцією Джека Дугласа, який прагнув об'єднати всі наведені теорії у соціологію повсякденності як цілісний напрям.

Найбільш гостро, багатогранне й детально феноменологічні знахідки використані, а ідеї розвинені в етнометодології - дисципліні, яка

зосереджує увагу на тому, як відбуваються інтерпретація і розуміння довколишнього світу індивідами.

Предмет Теорію, викладену у праці Г. Гарфінкеля «До-
етнометодології» дослідження з етнометодології», називають ви-
кликком традиційній соціології, її вихід друком у
1967 р. об'єднав багатьох дослідників феноменологічної орієнтації у
новий науковий напрям і водночас започаткував численні дискусії.

Термін «етнометодологія», запропонований Гарфінкелем, не відби-
ває програмного змісту цього напрямку. Етнометодологія не має без-
посереднього відношення до етнографії і не є методологією соціо-
логічного дослідження. Джонатан Тьорнер так розшифровує цей
термін: *ethno* - народ, або люди; *metod* - методи, які використовують
при., *logy* - дослідження. М. Бекк-Віклунд визначає поняття «етномето-
дологія» так: «учення про те, як діють народи, коли живуть своїм влас-
ним соціальним життям, набувають і використовують знання про світ».
Сам Гарфінкель вживав назву своєї дисципліни скоріше як таємний
пароль для розпізнавання «своїх» і як розподільвальну межу між тра-
диційно-соціологічним і етнометодологічним підходами.

Гарфінкель починає виклад основ своєї теорії з утвердження рів-
ноправності всіх соціальних подій та дій як предметів дослідження:
«Етнометодологічні дослідження намагаються трактувати практичні дії,
практичні обставини і практичне соціологічне мислення як теми емпі-
ричного дослідження і, приділяючи звичайним діям повсякденного життя
увагу, яка приділяється звичайно екстраординарним подіям, прагнуть
пізнати їх як феномени, що самі собою заслуговують вивчення».

Повсякденні практичні дії людей та їхнє практичне мислення є тією
сферою явищ, на якій зосереджується дослідницький інтерес етномето-
долога. Ця феноменальна сфера настільки широка й різноманітна,
що до неї можна віднести і рукостискання, і стояння у черзі, і перехід
жвавого перехрестя в годину «пік», і дослідження соціолога-аналітика,
і розмову з товаришем, і доведення теореми тощо.

Етнометодолог звертається до щоденного життя, прагнучи виявити
його систематичний раціональний характер, тобто ті властивості, які
приймають на віру, не аналізують, «бачать, але не помічають», і які є
«морально примусовими». Ці відомі кожному природні властивості по-
всякденного життя, а також засади практичної дії Гарфінкель називає
«фоновими очікуваннями» («background expectancies» «common back-
ground»). Члени суспільства використовують фонові очікування (типі-
зації, буденні типи, мовою Шюца) як схему сприйняття й інтерпретації
світу. Це дає змогу впізнавати та розуміти актуальні явища як прояви
знайомих (типових) ситуацій. У кожній конкретній ситуації взаємодії
людям потрібно дійти згоди щодо фонових очікувань - імпліцитних
правил, які мають на увазі, організують і упорядковують ситуацію,
з'ясовують сенс власної діяльності індивіда, дій інших і самого світу в
цілому. Ці загальновідомі правила не усвідомлюються, а тільки мають-
ся на увазі, їх не можна безпосередньо спостерігати. Правила дуже

важко розпізнати, сформулювати, оскільки люди рідко усвідомлюють
їх, проте вони впорядковані і раціональні.

Етнометодологія зосереджує увагу не на змісті та сутності правил,
а на методах, які використовуються для побудови, підтримання і пере-
творення соціального світу, що здається упорядкованим, тимчасом як
більшість традиційних теорій зосереджується на вивченні «правил»:
норм, цінностей, визначення ситуацій та інших обставин взаємодії,
встановлених діючими особами. Вивчаючи буденну діяльність людей,
етнометодолог цікавиться спільними ординарними *методами*, якими
послугуються люди для оптимізації взаємодії у повсякденному жит-
ті. Вони реальні, природні, знайомі і буденні, піддаються безпосеред-
ньому спостереженню і є основною складовою людських дій, ніколи
не бувають однаковими, оскільки залежать від обставин взаємодії.

За допомогою методів люди створюють чи руйнують спільні прави-
ла взаємодії, переконуючи один одного, що поточні обставини мають
упорядковану і зрозумілу структуру. У кожній ситуації фонові очікуван-
ня досить своєрідні і непридатні за інших обставин, а тому люди у кож-
ній новій ситуації змушені використовувати методи пошуку згоди що-
до імпліцитних правил створення належного порядку. Через методи,
що становлять повсякденні дії людей, здійснюється пошук загально-
прийнятих правил мислення, які роблять поведінку «*пояснюваною*», «*опи-
суючою*» («accountable») для індивідів. За допомогою методів інтерпре-
тується і ситуація, і поведінка учасників взаємодії. Етнометодологія
сприймає соціальний світ як світ перехресних, суперечливих або по-
дібних інтерпретацій. Основна увага приділяється безперервному
процесові створення і руйнування соціального порядку, а також спе-
цифічним методам, які люди використовують для цього.

Отже, *предметом етнометодології є методи, прийняті на віру
правила, що їх люди використовують, описуючи власну діяльність та
діяльність інших.* Це методи інтерпретацій; приховані, неусвідомлюва-
ні, нерелексовані механізми соціальної комунікації між людьми.

Правила, або фонові очікування, є імпліцитними. Учасники взаємо-
дії стикаються з труднощами, прагнучи сформулювати їх. Коли людину
запитують про них, вона або взагалі не може нічого відповісти, або не
в змозі чітко розповісти, з чого складаються такі очікування. Щоб звер-
нути на них увагу, учасник має абстрагуватися від «життя як завжди»,
від звичного характеру буденних ситуацій. Повсякденні сцени потрібно
перетворити на проблематичні, тоді передумови щоденної діяльності,
яких «бачать, але не помічають», стануть очевидними. З метою «допо-
могти ледачій уяві» теоретика Гарфінкель вирішив провести експери-
менти, які «викликають роздуми, що ведуть до відкриття дивовижних
явищ у нашому нав'язливо знайомому світі». Мета переважно біль-
шості загальної програми експериментів - виявити і розкрити загаль-
ноприйняті фонові очікування, які мають на увазі і якими керуються
учасники у ситуації взаємодії, виявити і розкрити їх через зруйнування
структури цієї ситуації. Завданням етнометодологічного дослідження є
проникнення у природні соціальні обставини, за яких дослідник може
спостерігати спроби людей утверджувати, створювати, підтримувати

або змінювати правила видимої згоди щодо структури «реального світу». У ситуації включеного спостереження соціолог, посівши позицію стороннього спостерігача, повинен сприймати буденну поведінку як «антропологічне чужо».

«Гарфінкелінг», або метод руйнування

Отже, вчений виходить з гіпотетичного твердження, згідно з яким в основі соціальної взаємодії лежать буденні передумови, правила, що мають на увазі (тобто фонові очікування) і визначають перебіг її. Ці передумови схожі в усіх учасників актуальної ситуації. Перед початком зустрічі учасники передбачають таку єдність контекстуального знання. Впевненість у цьому ґрунтується на успішному, раціональному, адекватному перебігу попередніх схожих взаємодій. Гарфінкель сподівався, що порушення нормального перебігу взаємодії виявить у чистому вигляді фонові очікування, які лежать в основі актуальної ситуації. Він скористався оригінальним експериментальним засобом - методом руйнування стабільних і впорядкованих повсякденних соціальних ситуацій. Гарфінкель залучив до проведення дослідження студентів-добровольців і здійснив чотири серії експериментів.

Технологія експериментів *першого типу* була такою. Експериментатор як учасник повсякденної соціальної ситуації відмовляється інтерпретувати, розуміти описи очікувань, пояснень, переживань інших учасників. Він висловлює сумнів щодо адекватності описів вербально або мімікою та жестами. Пояснення визнаються нераціональними, спільний запас знань - недійсним, як наслідок - ситуація стає некерованою. Подальша цілеспрямована взаємодія ускладнюється чи взагалі стає неможливою, оскільки немає основи її - спільних буденних передумов як засад взаємодії. Одне слово, експериментатор мав залучити незнайомого або товариша до звичайної розмови, а потім вдавати, що він не розуміє значення повсякденних розмовних висловів на кшталт «як справи?», і наполягати, щоб співрозмовник пояснив значення своїх реплік. Наведені нижче випадки - типові приклади таких зустрічей.

Випадок 1

Суб'єкт: Привіт, Рей! Як почувається твоя дівчина?

Експериментатор: Що означає «як почувається»? Ти маєш на увазі фізичне чи духовне самопочуття?

(С.): Я просто питаю, як вона почувається... Що це з тобою?
(має роздратований вигляд).

(Е.): Нічого. Все ж таки поясни, що ти маєш на увазі?

(С.): Гаразд, обличчя... Як справи на факультеті?

(Е.): Що означає «як справи»?

(С.): Ти сам розумієш, що це означає.

(Е.): Але я справді не розумію.

(С.): Що з тобою? Ти нездужаєш?

Випадок 2

Мій друг сказав мені: «Поквапся, інакше буде пізно». Я запитала, що він має на увазі під «пізно» і до якого моменту часу це відноситься. На його об-

личчі з'явилися подив і злість: «Що за безглузді запитання! Чого це я повинен пояснювати такий вислів? Що з тобою сьогодні? Чому я повинен усе відкласти й аналізувати, чи так як кажуть? Всі розуміють мою мову, ти що - виняток?».

Випадок 3

«Жертва» привітно помахала рукою.

(С.): Привіт... Як справи?

(Е.): У якому розумінні? Моє здоров'я, мої фінансові справи, мої успіхи в університеті, мій душевний стан чи мій...

(С.) (*обличчя почервоніло, раптово перестає себе контролювати*): Та ти що? Я просто намагаюся бути з тобою ввічливим, а ти... Якщо відверто, до біса мені твої справи!

Випадок 4

Розмовляючи зі своєю нареченою, експериментатор запитував про значення різних слів, які вона вживала...

Перші півтори хвилини вона відповідала на запитання, неначе вони були обґрунтованими і природними. Відтак після кожного запитання вона двічі або тричі повторювала: «Чому ти запитуєш мене про це?». Вона розхвилювалася і здавалася наляканою, вираз обличчя і жести її стали неконтрольованими. Вона скаржилася, що я змушую її нервувати; вимагала, щоб я «припинив»... Взявши журнал, вона прикрила ним своє обличчя, потім зробила вигляд, що захоплена читанням. Коли я запитав, чому вона розглядає журнал, вона стиснула губи й ігнорувала будь-які подальші зауваження.

У *другій серії* студента-експериментатора інструктували наближати обличчя до обличчя партнера по розмові, щоб їхні носи доторкнулися. Наслідком було сприйняття співбесідником поведінки експериментатора як сексуально мотивованої. Цікаво, що саме так тлумачили дії студента всі, з ким він спілкувався, незалежно від статі, віку, характеру попередніх контактів з ним.

Експерименти *третьої серії* будувалися так, щоб задовольнити цікавість Гарфінкеля щодо запитання: як людина дивитиметься на знайому ситуацію і що вона побачить у ній, якщо вимагати від неї сприйняття ситуації як такої, що не є «очевидною» та «реальною». Перед студентами ставилося завдання спостерігати протягом години у своїй домівці за поведінкою домочадців так, нібито вони були квартирантами, їх інструктували не діяти згідно з цією роллю, а тільки спостерігати й описувати домашні сцени. Візьмемо уривок із звіту, який ілюструє типовий випадок:

«Невисокий оградний чоловік зайшов у дім, поцілував мене у щок і запитав: "Як успіхи в університеті?". Я ввічливо відповів. Він пройшов до кухні, поцілував молодшу з двох жінок і привітався з іншою. Молодша жінка запитала мене: "Що ти хочеш на обід, любий?" Я відповів: «Нічого». Вона знизала плечима і більше нічого не сказала. Старша жінка, бурмочучи, пересувалася по кухні. Чоловік помив руки, сів за стіл і розгорнув газету. Він читав, поки обидві жінки не подали їжу. Усі троє сіли. Вони обмінювалися порожніми балачками про події дня. Літня жінка сказала щось іноземною мовою, викликавши сміх інших».

У своїх звітах студенти «біхевіоризували» домашні сцени, тобто описували поведінку їхніх учасників. Люди, стосунки і дії описувалися безвідносно до їхньої історії, місця сцени у сукупності життєвих обставин. Студенти зазначали, що такий погляд на домашні ситуації було важко підтримувати. Вони мали докласти значних зусиль, щоб думати про звичні об'єкти - людей, меблі, розташування кімнати - як про незнайомі. Багато звітів закінчувалися різними варіантами на тему «Я зрадив, коли час експерименту минув і можна було повернутися до свого справжнього Я». «Справжнє Я» вони вбачали у «звичайних» обставинах і діях.

В експериментальних ситуаціях *четвертої серії* Гарфінкель просив студентів не тільки спостерігати, а й поводити себе вдома так, начебто вони квартиранти. Така роль передбачає вияв стриманості й офіційності, властивої незнайомим людям. У себе вдома вони повинні були вживати офіційні звернення, говорити тільки тоді, коли до них зверталися; брати дозвіл на користування ванною, телефоном, книгами тощо. Деякі студенти побоювалися, що таке завдання спричинить конфлікт у сім'ї і відмовилися виконувати його. Студенти-учасники, які взяли на себе роль квартирантів, були вражені результатами цього експерименту.

Члени сім'ї виглядали цілком розгубленими. Вони наполегливо прагнули зрозуміти причини таких дивних учинків. Студенти повідомляли, що зміна їхньої поведінки викликала подив, потрясіння, тривогу, збентеження, розгубленість і гнів; багато хто з рідних вважали «гравця» недобррозумілим, неважним до інших, егоїстичним, неввічливим і навіть непорядним. Домочадці вимагали пояснення: «Що сталося? Що з тобою трапилося? Може, тебе вигнали з коледжу? Ти захворів? Чому ти такий зарозумілий? Ти справді з'їхав з глузду чи просто прикидаєшся?». Члени сім'ї намагалися зрозуміти ситуацію згідно із здоровим глуздом, спираючись на попередні зрозумілі мотиви поведінки студента: він «занадто багато працював в університеті», «захворів», «знову посварився з нареченою» тощо.

Ці експерименти мали на меті, зруйнувавши фонові очікування, позбавити об'єкти і явища взаємодії їхніх побутових, звичних функцій. Гарфінкель пише, що як тільки учасники ситуації позбавляються своїх загальновідомих засад, оточення стає «специфічно безглуздом». Таке безглузде середовище може викликати в учасників збентеження, непевність, внутрішній конфлікт, психосоціальну ізоляцію, загальну стурбованість, яку не можна пояснити, а вони, своєю чергою, супроводжуються різними симптомами сильної деперсоналізації. Структури взаємодії виявляються відповідно дезорганізованими. Такі ознаки свідчать про першорядну важливість фонових очікувань - фундаментальних, але прихованих структур соціального універсуму.

Зміст і функції фонових очікувань

Описані Гарфінкелем експерименти включеного спостереження, вельми прості у своїй процедурній основі, виявилися продуктивними для розкриття змісту і функцій фонових очікувань у соціальній взаємодії.

1. Фонові очікування становлять *описи* членами суспільства структур взаємодії, які «бачаться, але не помічаються», постійно існують під час взаємодії, але не усвідомлюються (тобто образи дії, особистості, об'єкта тощо).

2. Такі образи дії, особистості, об'єкта соціальне схвалені, однакові для всіх членів соціальної спільноти, в рамках якої вони виникли і функціонують. Зміст фонових очікувань - ця «природна» мораль групи (моральні правила, санкціоновані групою) - визначається місцем цієї групи в системі соціальних зв'язків.

3. Описи зумовлені цілями взаємодії і «достатні для практичних цілей».

4. Функції фонових очікувань:

а) стандартизація і типізація будь-якої буденної взаємодії, наприклад взаємодія за правилами давніх приятелів, за правилами подружніх, офіційних, сексуальних, ворожих стосунків тощо;

б) орієнтація і координація взаємодії;

в) виявлення відхилень від нормального перебігу подій, дезорганізація спілкування;

г) корекція перебігу взаємодії і відтворення умов для успішної (санкціонованої) поведінки.

5. Фонові очікування тісно пов'язані із «соціальними афектами».

Індивід може реагувати на виявлення дезорганізації щоденної взаємодії заціпенінням, збентеженням, гнівом. Проте частіше він прагне відкоригувати, перетворити її на раціонально пояснену, зрозумівши принципи та правила, що їх дотримувався партнер, руйнуючи нормальний перебіг взаємодії. Гарфінкель вважає, що всі учасники виходять з фундаментальної передумови: реальні дії людей - завжди раціональні дії у певній мовній грі. Так, в описаних вище прикладах взаємодія, що почалася за правилом зустрічі давніх приятелів, трансформувалася у взаємодію за правилом поводження з хворою людиною, в іншому випадку - звичайна бесіда перетворилася на сексуальну взаємодію. Соціолог доходить висновку, що зміна очікувань перетворює одну реальну сукупність фактів, які сприймаються, на іншу. Будь-яка можлива модифікація повсякденних очікувань відкриває нові можливості для подальшої діяльності, а індивіди стикаються з новою об'єктивною структурою середовища, породженою цими змінами. Іншими словами, будь-яка типологічна інтерпретація тягне за собою певну систему інших типів (людей, мотивів, ситуацій, дій), сукупність яких становить життєво-практичну версію соціальної структури суспільства в цілому.

Рефлексивність Г. Гарфінкель не обмежився дослідженням змісту і функцій фонових очікувань. Його зацікавило питання, як вони формуються «у внутрішньому часі» взаємодії, тому він досліджував умови і способи виникнення їх у конкретній ситуації.

Етнометодолог стверджує, що структури соціальної взаємодії виникають лише у процесі їхнього «опису», інтерпретації. Правила виходять з «обставин їхнього застосування»; вони виробляються під час самої діяльності, яку вони організовують. Правила не можуть бути ви-

лучені з контексту, а потім об'єктивовані як такі. Процес набуття взаємодією властивості систематичності розгортається під час досягнення згоди щодо основних принципів опису такої взаємодії. Цей процес називають *рефлексивністю*. Сутність її, за Гарфінкелем, полягає в тому, що «опис, оскільки він є конституючою частиною обставин, які описує, остільки різними способами неминуче виробляє ці обставини і своєю чергою виробляється ними».

Щоб зрозуміти мовну комунікацію, наголошує Гарфінкель, слід звернути увагу не на те, *що* говорили і *що* було предметом бесіди, а на те, *як* говорили індивіди. Автор пояснює це «як»: іронічно, метафорично, алегорично, розповідально, жартома, дискутуючи, у формі запитань і відповідей, двозначне тощо. Взаємне порозуміння виробляється під час «говоріння за правилами» відповідно до фонових очікувань як певної моделі розмови (розповідальної, метафоричної, іронічної тощо). Причому кожний актуальний вислів інтерпретується як свідчення, як вказівка на модель, яка водночас і існує, і виробляється під час розмови. Це формальні властивості буденної розмови, будь-якої практичної дії, які виявляються незалежно від змісту. «Серед своїх повсякденних справ, - зауважує Гарфінкель, - індивіди беруть на віру той факт, що сказане ними буде розшифроване відповідно до методів, якими користуються учасники розмови для виявлення у сказаному його ясного, зрозумілого, планомірного характеру, оскільки сказане розглядається як підтвердження юрисдикції певних правил - як раціональне». Суттєво, таким чином, «говорити за правилами», розуміти один одного і визнавати сказане як сказане за правилами.

Фонові очікування є засобами соціальної стандартизації, організації дій, і «цими ж самими діями індивіди відкривають, творять і підтримують цю стандартизацію». У цьому сутність гарфінкелівського поняття рефлексивності. Суспільство - рефлексивний процес розуміння: структури соціальної діяльності існують лише тому, що вони інтерпретуються, розуміються діяльними індивідами.

Дослідження соціального порядку

Етнометодологія є дослідженням того, як встановлюється і підтримується соціальний порядок. Поняття порядку - теоретичне ядро дисципліни.

Етнометодологія порушує проблему субстанціональної раціональності повсякденного життя. Раціональні властивості соціального світу - це не просто абстракції наукового мислення, це риси раціональності, властиві самій соціальній поведінці, їх треба лише виявити. «Етнометодологічні дослідження аналізують повсякденні дії як методи, які учасники застосовують з тим, щоб зробити самі ці дії очевидно розумними і практично пояснюваними». Гарфінкель переконаний у тому, що найординарніші, буденні взаємодії мають систематизований і організований характер як результат певного упорядкування їх, яке уможливорює опис, пояснення чи зв'язний виклад їх. Індивіди конструюють упорядкованість із наявної різноманітності повсякденних дій під час пояснення цієї різноманітності. Дослідження процесу встановлення порядку збігається з вивченням методів, за допомогою яких під час опису

звичайної взаємодії на повсякденному рівні встановлюється її сенс, що є частиною самого процесу повсякденної взаємодії («поточна реалізація»), і його слід вивчати, беручи участь у цих взаємодіях, тобто «зсередини».

Класичним для етнометодології прикладом самоздійснюваного соціального порядку є черга. Оформлена належним чином (один за одним, причому кожен член знає, хто за ким і попереду кого стоїть, та неухильно дотримується цієї послідовності, з чітким напрямком руху, який фіксує початок і кінець черги в кожний момент часу, чітко дотримуючись властивого саме їй порядку обслуговування, регулюючи швидкість руху своїх членів і дистанцію між ними) черга наочно демонструє притаманні їй властивості, які й роблять чергу тим, чим вона є, - оформленою чергою. Причому ті, хто стоять у черзі, не вважають її чимось незалежним від них, існуючим завжди і всюди, поза їхньою практичною, здійснюваною в даний момент часу діяльністю, тобто вона не має специфічних властивостей, особливих локальних якостей, притаманних лише їй. Саме упорядковувальна діяльність людей і робить чергу чергою. Соціальною упорядкованістю неминуче позначені всі практичні дії повсякденного соціального світу (обмін репліками у розмові, доведення теореми, орієнтація у натовпі тощо).

З позиції етнометодології проблема соціального порядку є виключно «виробничою» - проблемою, котра завжди здійснюється тут і зараз. Соціальний світ упорядковується у термінах спільних соціальних значень на підставі взаємного порозуміння. Соціальний порядок з цієї точки зору є продуктом діяльності, опису та пояснення. Соціальні значення і соціальний порядок, який вони створюють, є результатом спільної діяльності учасників у ситуаціях взаємодії.

Аналіз розмови

Аналіз розмови (conversation analysis) - суттєва складова нової дисципліни. Праці Харві Сакса і Г. Гарфінкеля у цій галузі Е. Лівінгстон називає «справжнім діамантом у методологічній короні етнометодології». *Аналіз розмови* (або конвєрсаційний аналіз) -- це дисципліна, спрямована на вивчення структури розмови. На відміну від традиційної соціології, яка, досліджуючи мову, звертає увагу переважно на «приховані» реальності - цінності, установки, переконання, етнометодологія сфокусована на формальних структурах повсякденних діалогів.

Аналізуючи тексти ненавмисних, спонтанних мовних актів, соціологи виділили такі ординарні події (етапи) бесіди, як її початок і кінець, обмін репліками, тематичні й смислові повороти, накладання й повтору реплік тощо. Кожний з цих структурних етапів має цілком визначений початок і кінець, а також містить речення як складову частину. Х. Сакс і Еммануель Щеглофф створили концептуальні засоби для структурування розмови з урахуванням черговості учасників, серед яких хтось починає і закінчує розмову, змінює тему бесіди, перебиває співбесідника, виправляє помилки. Вони описали деякі формальні структури (або правила) організації розмови. Правила полягають у з'ясуванні послідовності реплік співбесідника, які піддавалися деталь-

ному опису та класифікації. Вони дістали назву «правил слідування», а функції їх полягають у регулюванні порядку послідовності реплік у мовних актах, а також у поєднанні процедур інтерпретації. Було з'ясовано, як порушення цих правил перешкоджає розумінню і утруднює міжособистісне спілкування.

Для збирання первісної інформації Сакс і його послідовники використовували аудіо- і відеозаписи. До аналізу залучалися детальні фонетичні транскрипції і все, що чути на плівці, - паузи, повтори, накладання реплік, інтонації тощо. У відеозаписах досліджувались також міміка, погляди, жести, які супроводжували висловлювання співбесідників. Найціннішим вважається аналіз телефонних записів, оскільки у телефонній бесіді можливим є тільки звуковий доступ до партнера. Щеглофф досліджував процеси, завдяки яким досягається ідентифікація, впізнання того, хто говорить по телефону. Він детально описав роль самоназв, інтонацій, звернень та інших методів, які співбесідники використовують для виявлення і досягнення ідентифікації. Етнометодологи провели досить витончені й скрупульозні дослідження. Одне з них присвячене, наприклад, вивченню початку розмови - перших «п'яти секунд спілкування».

Завдяки працям Сакса було з'ясовано природну організацію бесіди як упорядкованого обміну репліками партнерів, розмова яких має сенс. При цьому осмислене говоріння здійснюється так, що його пояснюваність (природна організація) стає очевидно непомічуваним атрибутом мовної інтеракції. Співбесідники не називають запитання «запитанням», а практично здійснюють акт запитання таким чином, що він стає зрозумілим (очевидно пояснюваним) саме як процес запитання.

З погляду етнометодології, найважливішим досягненням Сакса є те, що він запропонував розуміти бесіду як специфічний соціальний об'єкт, а розмовну практику - як порядкостворюючий соціальний процес. Сакс в упорядкованості буденної розмови вбачав проблему соціального порядку і прагнув виявити феноменальні деталі такої упорядкованості.

Індексичні та об'єктивні вислови

Під час розмов індивіди використовують переважно два види суджень, які Гарфінкель називав «індексичними» та «об'єктивними».

Значення об'єктів, дій рідко бувають однозначними і простими, швидше, навпаки, вони змінюються залежно від контексту. Щоб укласти однозначний зміст у те, що говориться, потрібно, аби розмова мала зв'язок з часом і місцем. У контексті людина використовує Індексичні вислови, які не можуть бути визначені однозначно, але без пояснень зрозумілі в конкретній ситуації певним людям, залученим до цієї ситуації, їх значення цілком формується ситуативними обставинами. *Індексичні вислови* - судження, значення яких слухач не зможе зрозуміти без знання або ймовірного припущення щодо біографії й мети того, хто вживає вислів, попереднього перебігу розмови, обставин мови (інтонації), внутрішніх стосунків співбесідників, зв'язку змісту бесі-

ди з іншими подіями - минулими та майбутніми. Вислови ці стосуються певної людини, часу або місця, які прямо не називаються у репліці. Смісл їх змінюється разом із обставинами вживання.

Виявити контекстуальну детермінацію найлегше у повсякденних розмовах. Буденна мова містить багато слів, за допомогою яких вислів визначається ситуативно (коса, ручка, ключ). Словом «ручка», наприклад, можна назвати і ручку дверей, і кулькову ручку або ручку дитини. Лише контекст, у якому слово вживається, надає йому конкретного значення. У розмові ми визначаємо ситуацію за допомогою, наприклад, особових займенників (я, ти, воно) і прямо вказуємо «тут», «тепер» або «тоді», «це»; ми можемо також показати жестом, коли маємо щось на увазі, словами ми це висловили б як «саме це». Такі слова - прості приклади індексичних висловів. Отже, дії та міркування повсякденного життя Індексичні у своїй основі. Значення предмета, явища, зв'язку конкретизуються завдяки контексту і екстралінгвістичним чинникам (жестам, міміці, інтонації тощо).

Гарфінкель говорить про «незціленну індексичність» висловлювань повсякденної мови. Серед близьких людей одна єдина тема розмови може виконати «роботу довгого параграфа, а жести, рухи тіла та інтонації можуть створити контекст, який ми не опишемо і на десяти сторінках». Учений наводить приклади контекстуальної детермінації значень, аналізуючи звичайну розмову між чоловіком і дружиною. (У лівому стовпчику - розмова між подружжям, яка справді відбулася, у правому - інтерпретація її.)

Чоловік:	Дан сьогодні сам вкинув пенні до лічильника на автостоянці, йому ніхто не допомагав.	Сьогодні вдень я забирав нашого чотирирічного сина Дана з дитячого садка; коли ми зупинилися на платній стоянці автомобілів, він зумів дістати до лічильника і вкинути до нього пенні; лічильник розташований досить високо, і раніше хлопчик діставав до нього лише тоді, коли його піднімали.
Дружина:	Ти брав його до магазину грамплатівок?	Оскільки він опустив пенні в лічильник, мабуть, ти зупинявся біля магазину грамплатівок дорогою до дитячого садка чи коли їхали назад. Чи ви ще десь зупинялися?
Чоловік:	Ні, до взуттєвої майстерні.	Ні, я зупинився біля магазину грамплатівок, коли їхав по нього, а дорогою додому ми заїхали до взуттєвої майстерні.
Дружина:	Навіщо?	Одну причину, з якої ти міг зупинитися біля взуттєвої майстерні, я знаю. А насправді, чому ти зупинився?
Чоловік:	Купив нові шнурки для черевиків.	Як ти пам'ятаєш, днями я порвав шнурок від коричневих напівчеревиків, тому довелось купити нові шнурки.
Дружина:	На твої черевики треба терміново поставити набійки.	Я ще дещо мала на увазі: ти міг би віднести до майстерні чорні черевики, на них треба терміново поставити набійки. Ти б краще якомога швидше віддав їх до ремонту.

Для нас ця розмова майже нічого не значить. Ми не знаємо, хто такий Дан, де знаходиться магазин грамплатівок і які проблеми у чоловіка із взуттям... Проте наші співрозмовники чудово порозумілися, оскільки їхні спільні обов'язки, побут, приватний досвід спілкування, взаємне кохання й інтерес дають їм можливість «читати між рядками» і розуміти один одного без слів. Багато обставин, які подружжя не згадувало у розмові, приймалися ними як дані. Інші обставини, які сторони вважали зрозумілими, також не були висловлені. В основі є відома спільна дійсність, більш-менш невисловлена, яка робить розмову зрозумілою її учасникам.

Висловам розмовної мови властива неповнота, згорнутість конструкцій, різні інтонації. Вона рясніє двозначностями, натяками, переносними значеннями, недомовками та іншими моментами, які звичайно не стоять на заваді порозуміння між людьми одного мовного та культурного середовища. Для повної передачі значення крім слів слід брати до уваги інтонацію, жести, міміку співбесідника, а також низку інших ознак, які свідчать про те, як учасники осмислюють природу ситуації взаємодії.

Отже, індексичні вислови описують специфічне й унікальне. Місця, об'єкти, події, поведінка людей набувають буденного в буденності саме завдяки індексичним висловлюванням. Останні мають власну раціональність, тобто здатність створювати під час описів діяльності самими її учасниками уявлення про впорядкований характер цієї діяльності. «Термін "етнометодологія", - наголошує Гарфінкель, - стосується вивчення раціональних властивостей індексичних висловів та інших практичних дій як контекстуально зумовленої реалізації... методів повсякденного життя». Отже, контекстуальна детермінація є основним фокусом етнометодологічних досліджень, а соціологія з погляду етнометодології є наукою про ситуативне творення значень.

Гарфінкель зазначає, що, незважаючи на «надзвичайну корисність» індексичних висловів, вони незручні для формального міркування. Це справедливо і щодо точних наук, і щодо соціологічного аналізу. Наукове мислення послуговується переважно «об'єктивними висловами», які описують загальні властивості об'єктів. Завдяки цим висловам об'єкт сприймається як типовий (як представник типу, класу, групи явищ) і, отже, як вільний від контексту. Соціологія як наука має пояснити повсякденні соціальні дії, що становлять важливу частину її предмета, через об'єктивні вислови, які відповідають вимогам формального міркування.

Буденна і наукова соціологічна свідомість

Гарфінкель переконаний, що між соціологами і професіоналами та іншими людьми немає принципової різниці. Усі люди є соціологами у своїй повсякденній діяльності, приписуючи значення діям інших і претендуючи на розуміння їх. Вони є практичними теоретиками: описуючи власні дії, індивід типізує їх, виходячи із здорового глузду, із системи значень, спільних для нього та інших членів колективу. Однак робить це автоматично, не рефлексуючи цей процес, буденно інтерпретуючи дії інших учасників і дбаючи про те,

щоб зрозумілими були його дії. Метою ж соціологів-професіоналів, які не беруть на віру те, що приймають їхні «побутові» колеги, є розкриття спільних передумов, які надають повсякденному життю впорядкованого характеру.

Гарфінкель, крім того, прагне показати, як буденне мислення дослідника впливає на його наукове мислення. Від вивчення побутових ситуацій учений переходить до аналізу того, як працює практичний розум професіонала. Він уважно вивчає діяльність судців, психіатрів, соціологів, а також техніку прийняття рішень. Гарфінкель доходить висновку, що наукове знання значно більше пов'язане з буденним розумінням, ніж звичайно припускають. Під час досліджень використовуються методологія розв'язання проблем, властива повсякденному мисленню, та й сама професійна практика становить повсякденну діяльність професіонала. Гарфінкель, досліджуючи «практичне соціологічне мислення», підкреслює «природний» зв'язок соціальних наук з буденним розумінням.

Етнометодологія відкидає традиційні соціологічні методи. Дослідницька стратегія етнометодологів передбачає лише включене спостереження у ситуації повсякденного спілкування. Тільки так можна розвивати обґрунтовані теорії соціальної дії. Гарфінкель проголошує: «Етнометодологічні дослідження... спрямовані на підготовку посібників із соціологічних методів, останні ніяким чином не доповнюють "стандартні" процедури, а відмінні від них». Традиційна соціологія здійснює вторинну об'єктивацію індексичності повсякденного соціального досвіду, адже вона систематизує, згідно з поняттями й термінами своєї формальної методології, описи досвіду учасників, уже систематизованого в процесі опису його. Справжнім завданням етнометодологічної соціології в цьому разі стає аналіз процесів об'єктивації першого порядку, тобто способів, які застосовують учасники для забезпечення раціональності й описовості їхнього повсякденного досвіду. Іншими словами, етнометодологічна соціологія - це соціологія повсякденного життя.

Оцінка етнометодологічної перспективи

Етнометодологічна теорія з моменту виникнення викликає протилежні оцінки соціологів. Одні називають її новим плідним підходом до проблеми сутності соціальних явищ; інші - традиційно мислячі соціологи - виявляють до неї відверту ворожість. Етнометодологія, безумовно, вказала на важливі аспекти спільного життя, без урахування яких важко сформулювати загальні соціологічні положення, що надійно пояснювали б соціальні явища та події. Проте її положення та висновки неможливо просто прийняти до відома, додавши до теоретичного та методологічного фонду соціології. Вона підкреслює відносність позитивістського ідеалу соціологічного пояснення, який передбачає природничо-наукову за характером об'єктивність та обґрунтованість узагальнень. Етнометодологія вимагає суттєвого перегляду самих засад соціологічного знання, щоб якомога точніше відобразити надзвичайно тонку, двоїсту і конструктивну природу соціальних феноменів. Своїм розумінням соціального устрою етнометодологія утверджує можливість індивідів та їхніх об'єднань вста-

новлювати та підтримувати порядок завдяки здатності логічно конструювати події зсередини.

Усі читачі й критики підкреслюють складність і туманність гарфінкелівського стилю й авторських визначень етнометодології, але етнометодологічна перспектива настільки інтригує й оригінальна, що змушує всіх творчих дослідників пробиватися через цю «темряву» мови Гарфінкеля до сутності нових соціологічних ідей. «Якщо ми приймемо його (Гарфінкеля) погляди, ми ніколи не зможемо бачити соціальний світ таким, яким ми бачили його раніше» (Г. Свенсон).

Критики нерідко називають описані вище теорії перспективами. По-перше, це продуктивні перспективи розвитку соціології, що прагне пояснити таємницю природи людського індивіда та структури людського світу, «неприродної природності» повсякденного життя, і, по-друге, це конструктивні перспективи для рефлексуючої особистості.

Драматургія соціологія, теорія обміну та етнометодологія мають відмінні філософські, епістемологічні й концептуальні засади, їх об'єднує зосередження уваги на повсякденному житті, на міжособистісних взаємодіях у соціальних ситуаціях, а також гуманістична спрямованість, що утверджує відмінний від традиційного образ фундаментальної природи людського буття: творців, які будують власні дії та створюють їхні значення, конструюють нові реальності. Люди живуть у відкритому світі можливостей, оскільки соціальний світ є їхнім власним творінням.

Теорії, пропонуючи своєрідні, оригінальні моделі розуміння повсякденного світу, не суперечать одна одній, а пояснюють різні сторони нашого життя, їх можна розглядати за принципом доповнюваності.

Знайомство з ними стимулює самостійний дослідницький інтерес, рефлексивну активність і розвиток соціологічної уяви особистості, пропонуючи обґрунтовані, доступні моделі для інтроспекції та свідомої побудови життєвих стратегій. Кожна людина в процесі життя стихійно або більш-менш цілеспрямовано вибудовує «авторську» соціологічну теорію для практичного опису буденного світу. Добре, якщо вона має наукове підґрунтя і дає людині змогу адекватно пояснити свою щоденну соціальну практику; адже чим точніші пояснення соціальної поведінки, тим корисніші вони для формування думок та планування дій.

У кризовому світі повсякденності ми стикаємося з багатьма проблемними ситуаціями. Щоб ефективно діяти, підтримувати нормальні стосунки в сім'ї, на роботі, нам часто не вистає повсякденних уявлень, здорового глузду, особистого досвіду. Часом у кожного виникають труднощі у спілкуванні, порушується рівновага у якійсь із систем відносин з оточуючими людьми або із самим собою: сварка з другом; розмова з начальником, що залишила по собі невдоволення; «провал» на іспиті; раптова бурхлива реакція на безневинне зауваження близької вам людини; не «клеїться» робота; напружені стосунки з батьками; фінансові проблеми, які ніяк не можна подолати, тощо.

Щоб оптимально розв'язати ці проблеми, людина повинна звернутися до власного досвіду виходу з кризових ситуацій, а також до засад наук, які аналізують проблемний світ повсякденності, - психології та соціології. Створіть у собі установку аналізувати, кожну ситуацію в соціологічних поняттях, знаходьте чинники, що створили проблему, моделюйте максимальну кількість способів розв'язання її. Які з них є продуктивними, моральними, оптимальними за зовнішніми та внутрішніми витратами? Який найефективніший шлях з урахуванням усіх вигог? Як реально вирішилася ситуація? Який соціальний досвід ви з неї взяли? Якщо така саморефлексія стане звичною, її творчі результати гарантуватимуть вам оптимальну соціальну поведінку.

У нашому суспільстві, що здобуває свободу та відповідальність за особисте життя, осягає цінність активної, самостійної, впевненої в собі особистості, лише тепер усвідомлюється потреба в соціальних знаннях, розвиненому соціальному мисленні людей. Людина, яка прагне бути адекватною сучасному мінливому світові, повинна об'єктивно оцінити свої можливості, соціальне оточення, його обмеження та потенціал, знати й оптимально застосовувати «секрети» взаємодії з людьми. Для свідомої побудови своєї соціальної поведінки та життєвої стратегії недостатньо повсякденних уявлень, здорового глузду, слід цілеспрямовано набувати «соціально-психологічний капітал» наукових знань. Соціологічна освіченість та звичка до аналізу своїх повсякденних дій, практичних обставин і буденної свідомості повинні бути природними для людини, що прагне досягти успіхів у своїй діяльності, жити і працювати творчо і повнокровно.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Повсякденне життя - інтерсуб'єктивний, спільний світ, що переживається всіма людьми і в якому індивід може вільно орієнтуватися. Буденні взаємодії, об'єкти, явища сприймаються суб'єктами як нормальні, звичні, впорядковані, зрозумілі. Повсякденне життя - форма існування суспільства і людини і водночас процес, у якому вони формуються та розвиваються.

Теорія соціального обміну трактує повсякденне соціальне життя як процес, у якому індивіди задовольняють потреби один одного завдяки постійному обмінові різноманітними вигодами.

Соціальний обмін - особливий тип соціальних дій, що складається із взаємно винагороджуваних реакцій людей. Об'єктом соціального обміну можуть бути матеріальні (товари, гроші, економічні послуги) і нематеріальні (схвалення, повага, любов, престиж, вчинки) цінності. Під час «постійних переговорів» у ситуації взаємодії (обміну) люди прагнуть отримати максимальну винагороду і мінімізувати витрати й вкладення. Кожний індивід як раціональний учасник взаємодії калькулює прибуток як різницю між винагородою та витратами і вкладеннями, а також зважає кілька можливих альтернатив поведінки.

Теорія соціальної драматургії використовує театральну термінологію, надаючи їй соціологічного змісту. Буденне життя розглядається як суцільний ланцюг соціальних ситуацій, що нагадують драматичні спектаклі, в яких люди постійно «показують себе». Соціальні актори як виконавці численних ролей прагнуть створювати й підтримувати схвальне враження у глядачів за допомогою різноманітних засобів: художнього оформлення спектаклю, зовнішності та ма-

мери поведінки. Усі актори намагаються майстерно подати себе, досягти мети й водночас розгадати справжню сутність і наміри соціального партнера.

Етно/методологія - напрям дослідження способів інтерпретації, розуміння і впорядкування довколишнього світу індивідами у ситуаціях повсякденних взаємодій. Теорія експериментальне виявляє «*фоніві очікування*» - ознаки повсякденного життя, які приймаються на віру, не аналізуються, є імпліцитними, відомими, природними. Члени суспільства використовують їх як схему сприйняття й інтерпретації світу, а також як засади практичної дії, що організують і впорядковують ситуацію взаємодії. Головним предметом етнометодології є спільні, ординарні методи, які люди використовують, описуючи власну діяльність та діяльність інших. Через методи здійснюється пошук спільних, загальноприйнятих правил взаємодії, які роблять поведінку «*пояснимою*», «*описовою*», звичною для індивідів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge / J. D. Douglass (ed.) - Chicago: Aldine, 1970.

Филмер П. Об этнометодологии Гарольда Гарфинкеля // Новые направления в социологической теории. - М.: Прогресс, 1978. - С. 328-375.

Ионин Л. Г. Понимающая социология. - М.: Наука, 1979. - С. 138-164.

Гоффман Э. Представление себя другим // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С. 188-196.

Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С. 82-91.

Тернер Дж. Структура социологической теории. - М.: Прогресс 1985 - С. 271-384, 418-431.

Шюц А. Структура повседневного мышления // Соц. исследования - 1988 - №2. - С. 129-137.

Бекк-Виклунд М. Феноменология: мир жизни и обыденного знания // Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / Ответ ред П. Монсон. - СПб.: Нотабене, 1992. - С. 71-106.

Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. - К.: Наук думка, 1992. - С. 181-198.

Гейз/нга И. Homo Ludens. - К.: Основы, 1994.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. - М/ Медиум 1995.

Кравченко Е. И. Эрвин Гоффман. Социология лицедейства. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. - 222 с.

Розділ 9. ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Класичні соціологічні концепції були сформульовані переважно в першій третині ХХ ст. Вони були спробою дати систематичну відповідь на деякі проблеми та суперечності суспільного розвитку. Зрозуміло, що такі відповіді з часом втрачають евристичну цінність, адже суспільство безперервно змінюється, виникають нові суперечності, починають діяти незнані досі сили та чинники. Звідси потреба в соціальній теорії, яка була б адекватною сучасним соціальним, політичним та економічним реаліям. З цією метою переосмислюються традиційні соціологічні напрями, розробляються оригінальні підходи. Поступово складається новий, мультипарадигмальний образ теоретичної соціології.

§ 1. НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ

Найяскравіше втілення позитивістської традиції - структурно-функціональний аналіз - у повоєнний період залишався в американській соціології академічним еталоном. І в наш час він є центральною течією соціологічного теоретизування. Важко назвати інший напрям у соціології другої половини ХХ ст., який викликав би стільки критики, заперечень, ідеологічних звинувачень і постійно був притягальний для колег.

Усі помітні напрями соціологічної думки останніх десятиліть починали своє утвердження в наукових колах з критики функціоналізму, ідей Толкотта Парсонса. Різні концептуальні положення висувались як альтернатива останнім, і лише потім обґрунтовувалась власна теоретична позиція. Парсонс, за влучним визначенням Джонатана Тюрнера, перетворився на свого роду жупел соціологічної аналітики, а критика його - на неодмінний ритуал утвердження в теоретичній царині. Постійне місце в усіх наукових дискусіях, роль «відправної точки» в розвитку соціологічних знань багато про що свідчать. Аналітичний функціоналізм Парсонса залишається стрижнеутворюючим у теоретичній соціології США. Справді, мало хто погоджується з усіма положеннями парсонсівської теорії, однак мало хто заперечуватиме його домінуючу роль у соціологічній дисципліні останніх десятиліть.

Вплив ідей провідного теоретика структурно-функціонального аналізу пояснюється багатьма причинами. Насамперед відповідністю основних положень цієї парадигми усьому духові суспільного ладу повоєнної Америки, підкресленням принципів системного наукового підходу, спіранням на авторитет класичних ідей, які покликані були спрямовувати дослідницьку активність на розвиток та синтез ідей Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Вільфредо Федеріко Парето, Пітірима Сорокіна.

мери поведінки. Усі актори намагаються майстерно подати себе, досягти мети й водночас розгадати справжню сутність і наміри соціального партнера.

Етнометодологія - напрям дослідження способів інтерпретації, розуміння і впорядкування довколишнього світу індивідами у ситуаціях повсякденних взаємодій. Теорія експериментальне виявляє «*фонові/ очікування*» - ознаки повсякденного життя, які приймаються на віру, не аналізуються, є імпліцитними, відомими, природними. Члени суспільства використовують їх як схему сприйняття й інтерпретації світу, а також як засади практичної дії, що організують і впорядковують ситуацію взаємодії. Головним предметом етнометодології є спільні, ординарні методи, які люди використовують, описуючи власну діяльність та діяльність інших. Через методи здійснюється пошук спільних, загальноприйнятих правил взаємодії, які роблять поведінку «*пояснюю*», «*описовою*», звичною для індивідів.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Understanding Everyday Life: Toward the Reconstruction of Sociological Knowledge / J. D. Douglass (ed.) - Chicago: Aldine, 1970.

Филмер П. Об этнометодологии Гарольда Гарфинкеля // Новые направления в социологической теории. - М.: Прогресс, 1978. - С. 328-375.

Ионин Л. Г. Понимающая социология. - М.: Наука, 1979. - С. 138-164.

Гоффман Э. Представление себя другим // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С. 188-196.

Хоманс Дж. Социальное поведение как обмен // Современная зарубежная социальная психология. Тексты. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. - С. 82-91.

Тернер Дж. Структура социологической теории. - М.: Прогресс 1985 - С. 271-384, 418-431.

Шюц А. Структура повседневного мышления // Соц. исследования - 1988 - №2. - С. 129-137.

Бекк-Виклунд М. Феноменология: мир жизни и обыденного знания // Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / Ответ, ред. П. Монсон. - СПб.: Нотабене, 1992. - С. 71-106.

Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли. - К/ Наук думка, 1992. - С. 181-198.

Гейзінга Й. Homo Ludens. - К.: Основи, 1994.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. - М.: Медиум 1995.

Кравченко Е. И. Эрвин Гоффман. Социология лицедейства. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1997. - 222 с.

Розділ 9. ОСНОВНІ НАПРЯМИ СУЧАСНОГО СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Класичні соціологічні концепції були сформульовані переважно в першій третині ХХ ст. Вони були спробою дати систематичну відповідь на деякі проблеми та суперечності суспільного розвитку. Зрозуміло, що такі відповіді з часом втрачають евристичну цінність, адже суспільство безперервно змінюється, виникають нові суперечності, починають діяти незнані досі сили та чинники. Звідси потреба в соціальній теорії, яка була б адекватною сучасним соціальним, політичним та економічним реаліям. З цією метою переосмислюються традиційні соціологічні напрями, розробляються оригінальні підходи. Поступово складається новий, мультипарадигмальний образ теоретичної соціології.

§ 1. НЕОФУНКЦІОНАЛІЗМ

Найяскравіше втілення позитивістської традиції - структурно-функціональний аналіз - у повоєнний період записався в американській соціології академічним еталоном. І в наш час він є центральною течією соціологічного теоретизування. Важко назвати інший напрям у соціології другої половини ХХ ст., який викликав би стільки критики, заперечень, ідеологічних звинувачень і постійно був притягальний для колег.

Усі помітні напрями соціологічної думки останніх десятиліть почали своє утвердження в наукових колах з критики функціоналізму, ідей Толкотта Парсонса. Різні концептуальні положення висувались як альтернатива останнім, і лише потім обґрунтовувалась власна теоретична позиція. Парсонс, за влучним визначенням Джонатана Тюрнера, перетворився на свого роду жупел соціологічної аналітики, а критика його - на неодмінний ритуал утвердження в теоретичній царині. Постійне місце в усіх наукових дискусіях, роль «відправної точки» в розвитку соціологічних знань багато про що свідчать. Аналітичний функціоналізм Парсонса залишається стрижневою основою у теоретичній соціології США. Справді, мало хто погоджується з усіма положеннями парсонсівської теорії, однак мало хто заперечуватиме його домінуючу роль у соціологічній дисципліні останніх десятиліть.

Вплив ідей провідного теоретика структурно-функціонального аналізу пояснюється багатьма причинами. Насамперед відповідністю основних положень цієї парадигми усьому духові суспільного ладу повоєнної Америки, підкресленням принципів системного наукового підходу, спираючись на авторитет класичних ідей, які покликані були спрямовувати дослідницьку активність на розвиток та синтез ідей Еміля Дюркгейма, Макса Вебера, Вільфредо Федеріко Парето, Пітирима Сорокіна.

Парсонс, як відомо, намагався подолати однобічність як позитивізму, так і ідеалізму; інтегрувати соціографію, типологізацію з конструктивізмом, функціоналізмом; з'єднати метатеорію з предметно-узагальнюючим рівнем розгляду соціальних процесів. Визнаний метр соціологічного теоретизування обґрунтував необхідність системного підходу, аналітичного реалізму, принципів структурно-функціонального аналізу, такі ключові поняття, як «соціальна дія», «схема змінних», «соціальна система», «ціннісно-нормативні орієнтири», «функціональна інтеграція», «дисфункціональне відхилення» та багато інших засобів концептуалізації соціальних явищ.

Сучасні прихильники аналітичного, *системного підходу* розглядають соціальних процесів зазначають, що парсонсіанство як теоретико-методологічна парадигма аніскільки не втратило своєї цінності. Більше того, чималі успіхи в розвитку соціологічних знань у 80-і роки спостерігаються саме в річці аналітико-функціоналістської теоретичної традиції. Три вихідні тези зумовлюють приналежність до цієї традиції: ствердження наявності зовнішнього, незалежного від нас і нашого пізнання світу; притаманності цьому світові певних позачасових, універсальних і постійних якостей; а також те, що завданням соціологічної теорії має бути виявлення таких узагальнюючих якостей і пояснення їх дії. Іншими словами, це пояснення соціальної реальності через пізнання її об'єктивних характеристик і функціональних зв'язків, вироблення системи знань природничо-наукового типу. Більша частина соціологічної аналітики нашого часу, за твердженням Тьорнера, залишається саме в площині такого підходу.

Робиться акцент на узагальнюючому системному розгляді суспільного життя, на тому, як «людські дії організовані й структуровані в певній системі», з'ясуванні місця символічної культури в ній, її багатовимірному аналізі. Серед прихильників цього підходу такі відомі теоретики, як Джеффри Александер (США), Шмуел Айзенштадт, Бернард Барбер (США), Пауль Коломі (США), Ніклас Луман (Німеччина), Ріхард Мюнх (Німеччина), Нейл Смілзер (США), Дж. Тьорнер (США), та багато інших.

Неофункціоналізм сьогодні є не тільки певною сукупністю концепцій, методів чи ідеологією. Його теоретична сутність полягає у виділенні аналітичних рівнів - культурного, структурного та індивідуального, виокремленні систем та підсистем, ідентифікації нормативних процесів, соціальній диференціації, взаємозв'язку між «інституціональними сферами», виявленні потреб і реквізитів соціальної системи, необхідних для її функціонування.

Неперевершена цінність праць Парсонса полягає в тому, що високий рівень теоретичного абстрагування, прагнення до універсальності спекулятивних понять і положень у них поєднувались з ефективним застосуванням концептуальних положень щодо формування спеціалізованих соціологічних теорій. Великий внесок у розробку теоретико-методологічних основ так званих теорій середнього рівня, у розвиток емпіричного функціоналізму зробив учень і соратник Парсонса - Роберт Мертон.

Плідність використання цього концептуального підходу виявляється в дослідженнях інституціональних форм сучасного суспільства, зокрема форм економічних відносин, державного устрою - його ладу,

правової системи, виконавчої влади, бюрократії, політичних організацій; моделей суспільних об'єднань, громадянських прав як їх основи; культурних інститутів тощо. Функціоналістські дослідницькі принципи залишаються найбільш притягальними для розгляду цих сфер.

Послідовники Парсонса розвивають його принципи *аналітичного реалізму*. Головною метою своїх пошуків він вважав з'ясування того, яким чином упорядковується соціальний світ, як він влаштований. Іншими словами, головна проблема формулувалася як проблема соціального порядку. Відносно конкретного суспільства - це проблема його стабільного функціонування. Водночас теоретики неофункціоналізму визнають неминучість різниці між сконструйованим соціологом аналітичним порядком та існуючою емпіричною дійсністю. Явища соціальної дійсності можуть надто відрізнятись від тих, що теоретично припускаються. Завдання соціолога - аналітичне сконструювати всю систему координат діючих сил, змодельувати можливе співвідношення детермінант, врахувати взаємодію випадкового й закономірного.

Саме в цьому плані послідовники Парсонса обґрунтовують аналітичний реалізм у соціологічному аналізі. Сутність його полягає у формулюванні таких понять, які б адекватно «схоплювали» моменти соціального порядку. Поняття ці досить абстрактні й не відбивають якихось певних явищ дійсності, а лише спрямовані на виявлення в них аналітичне виокремлених елементів, які б мали універсальний характер. У руслі аналітичного реалізму постає завдання відокремити такі аналітичні елементи від складних, багатозначних зв'язків у соціальних процесах для того, щоб потім за їх допомогою побудувати загальну соціологічну теорію, яка відобразить «системну природу соціального світу».

Стратегія побудови соціологічної теорії така: конструювати її з аналітичних елементів, «очищених» від конкретно-історичної форми (формулювати генералізуючі узагальнення), тобто безвідносно до певного історичного періоду прояву їх і особливостей емпіричних обставин. Тут вбачається розвиток веберівських «ідеальних типів», його принципів соціологічного теоретизування. Водночас емпірична конкретика залишається іншим дослідником. Характеристики реального соціального світу були поза межами інтересу аналітика, що й стало причиною постійної критики положень Парсонса, нерозуміння і несприйняття самого підходу.

Разом з тим парсонсівське тлумачення «реалізму» соціологічної теорії потребує пояснення. Зв'язок теорії з реальністю ґрунтується на ідеї «генералізуючої аналітичної абстракції». Підкреслюється відмінність між конкретно-емпіричною й аналітичною дійсністю. Ця відмінність впливає з відмінності досвіду й процесу пізнання, так би мовити, звичайного діяча та спостерігача-аналітика, яка зумовлює відмінність концептуального підходу до соціальних феноменів. Перший, звичайний, діяч керується переважно здоровим глуздом, другий, спостерігач-аналітик, відштовхується від сконструйованих понять, абстрагується від конкретного. При розчленуванні описуваної реальності на частини й одиниці встановлюється особлива аналітична дійсність. Понятійне виокремлювання аналітичних категорій з метою пояснити конкретні явища має, за логікою Парсонса, привести до відкриття конституюючих елементів (змінних, за його термінологією).

Звідси можна дійти висновку, що парсонсівська концептуальна схема - це комплекс ідей, цінностей, логічних універсалій, тобто певна ідеальна модель, яка накладається соціологом на різноманітні явища суспільного життя, використовується ним у конкретних дослідженнях різних сфер соціального життя,

Неофункціоналістський підхід характеризується високим рівнем спекулятивності аналізу. Абстрактним поняттям віддається перевага перед узагальненнями, що отримані безпосередньо з емпіричного матеріалу. Звідси випливає наголос на першорядності розробки системи соціологічних понять. Така система має бути аналітичним аналогом, певною мірою відповідати реальності. Після встановлення цієї відповідності в душі аналітичного реалізму можна формулювати загальні теоретичні положення. Основоположник структурно-функціонального аналізу ставив також завдання подолати однобічність як позитивістського, так і ідеологічного тлумачення соціальної дії, перекинути місток між загальною теорією та предметно-теоретичними узагальненнями, інтегрувати соціографію, ідеальні типи, помологічний підхід, конструктивізм, позитивістський утилітаризм з ідеалістичною нормативністю соціального життєвого світу й теорією культури, виявити «базові елементи» соціальних систем.

Стратегія побудови соціологічної теорії Парсонса та його послідовників ґрунтується на *дедуктивному аналізі*, який коригується емпіричними дослідженнями. Системній природі світу має відповідати соціологічна теоретична система, що конструюється аналітичне. Така стратегія має виразний онтологічний характер: соціальний світ, що має якості системності, визначає систематизований порядок абстрактних концепцій, що його відображують.

Разом з тим функціоналісти не акцентують уваги на безпосередньому використанні абстрактних понять у соціологічному аналізі, а тільки обстоюють використання їх для розвитку «генералізуючої системи концепцій», накреслення «когнітивної карти» набору категорій надзагальноючого синтезуючого рівня, тобто для аналітичної системи, яка відобразить сутнісні характеристики соціального світу без наповнення їх емпіричною деталізацією. Базові елементи функціонального аналізу пов'язані також з розумінням суспільства як «соціального організму», всі частини якого взаємодіють, взаємозалежні і працюють на підтримання його життєздатності.

Взагалі цей підхід може бути втілений у таких принципах:

соціальні системи складаються із взаємозв'язаних частин;

соціальні системи стикаються із зовнішніми та внутрішніми вимогами виживання;

такі вимоги виживання можуть бути зображені у вигляді потреб системи;

соціальні системи та їхні складові частини можуть бути пояснені через розкриття того, як окремі частини беруть участь у задоволенні потреб системи як цілого.

Концептуальні ідеї Парсонса набули розвитку в дослідженнях сучасних неофункціоналістів. Вони обстоюють першорядність головних пи-

тань соціології як позитивної науки у контівсько-дюркгеймівському розумінні. На противагу поширеному в 70-80-х роках інтересу до проблем інтерпретативності та конвенціональності в обґрунтуванні соціологічних концепцій, до проблем суб'єктивності й цінностей у соціальній аналітиці вони підкреслюють значущість загальнонаукових стандартів розвитку теорії, її фактологічного забезпечення, точності формулювань, емпіричної перевірюваності, методологічної чіткості, того, що, за їх переконанням, повинно сприяти об'єктивності, науковості теорій, кумулятивності соціологічних знань, необхідному поєднанню квалітативності (якісності) та квантативності (кількісного вираження) аналітичної роботи.

Відповідаючи на критику з усіх боків, прихильники позитивістської традиції відкидають звинувачення в консерватизмі. Мовляв, соціологи суб'єктивно-гуманістичних напрямів захищають ще більш старі догми (Вольтера, Кондорсе, Бентама та ін.), які мало сприяють прогресу соціальних наук. І етнометодологи, і інтеракціоналісти, і структуралісти зможуть дати користь цим наукам, тільки додаючи щось до загальної синтезуючої моделі, яка генералізує і пояснює соціальні процеси. Інакше вони нагадуватимуть середньовічних теологів, котрі злякалися, що відкриття Галілея загрожуватимуть людській душі.

Не повинно бути нездоланого розриву між гуманітарним та природничо-науковим знанням; бар'єри між абстрактно-гуманістичним метатеоретизуванням та спеціалізованими, фактологічними теоріями розвиватимуться за умови підвищення якості останніх. Саме в такому напрямі вбачають послідовники функціоналістського підходу вирішення дилем соціологічної дисципліни. Теоретичний розвиток у світлі неопозитивістської аргументації відбуватиметься через спеціалізовані й емпірично перевірювані концепції. Він здійснюватиметься завдяки використанню п'яти дослідницьких процедур набуття знань: удосконалення, поглиблення теоретичних узагальнень (elaboration), розростання шляхом новоутворень (proliferation), змалюваності, конкуренції між ними (competition), варіативності (variation) й інтеграції (integration).

Дослідницькі програми на ґрунті неофункціоналістських положень, «емпірично зорієнтована робота», за висновками таких теоретиків, як Дж. Александер й П. Коломі, сприяли реконструюванню функціоналістської метатеорії, ревізії її ортодоксальних форм, а отже, розвитку загальної теорії, тобто сучасний неофункціоналізм помітно відрізняється від, так би мовити, канонічного структурного функціоналізму Т. Парсонса і Р. Мертона.

Неофункціоналізм - це реконструкція теоретичної традиції, що була закладена Т. Парсонсом, її оновлення й поглиблення. Занепад функціоналізму, який передікали його критики, очевидно, був передчасною оцінкою, що живилась скоріше ідеологічними установками і внутрішньодисциплінарними чварами. Менш догматична, відкрита для врахування опонуючих поглядів версія функціоналістської теорії, на думку одного з її лідерів Дж. Александера, ще збагатить соціологічну науку. Тим більше, що циклічний, або маятниковий, шлях розвитку її обіцяє швидкий розвиток неофункціоналістських ідей. Хоча тут же підкреслюється, що йдеться не просто про оживлення парсонсівських

ідей, а про значну ревізію їх, про постпарсоніанство. Нефункціоналізм, як зазначають оглядачі розвитку соціологічної думки, - по суті єдиний теоретичний напрям 80-х років, який запропонував нові, свіжі ідеї. Більше того, за словами Александера, нефункціоналізм є одним із свідчень глибоких зрушень у підвалинах соціологічної дисципліни, передусім просування до синтезу конфронтуючих концепцій, тенденції до інтеграції мікро- й макропідходів, прагнення до розробки універсальної узагальнюючої теорії. Саме нефункціоналізм ближче за інші течії соціологічного теоретизування підійшов до взірця синтетичного соціологічного знання, відштовхуючись від ідей інтеграції, висунутих свого часу Т. Парсонсом. Сучасна, третя, фаза повоєнної соціології, за схемою Александера, характеризується процесами інтеграції, синтезу, висуненням на перший план теоретичної логіки (першій фазі у 60-і роки були властиві «війна шкіл» і спроба парсонсівського синтезу, другій у 80-і роки - взаємна критика і домінування ідеї мультипарадигматизму, тобто співіснування різних напрямів). Отже, можна говорити про повернення до ранніх ідей Парсонса вже на рівні сучасних постановок теоретичних проблем і досягнень інших шкіл у соціології.

У межах нефункціоналістської традиції вважається, що теоретики - це вчені, які намагаються поєднати різноманітні і роз'єднані наукові факти, спостереження в узагальнені синтетичні образи реальності. Прогрес у соціальних науках, за їхніми аргументами, зумовлюється не тільки накопиченням емпіричних знань і різноманітністю концептуалізації суспільного життя, а й спиранням на чітку теоретичну логіку, на прозорі пояснювальні моделі та «генералізуючий дискурс». Вони уявляють себе прикладом відходу від полемічної однобічності (що властива конфліктологам та інтеракціоністам), продуктивного обґрунтування універсальної узагальнюючої теорії в соціології. Вимога часу - новий реалізм у розумінні соціальних процесів та синтетична форма теоретизування - найбільш повно відбивається у працях прихильників нефункціоналізму. Крім того, після краху марксизму саме цьому напрямку належить головна роль в оживленні історичних, макрокультурних досліджень.

Можна, очевидно, чекати певної конвергенції нефункціоналізму насамперед з прихильниками теорії конфлікту, соціального обміну, структуралізму, інтеракціонізму, теорії раціонального вибору, соціального екологізму тощо у напрямі створення систематизованої соціологічної науки, яка висвітлюватиме взаємодію людей та суспільну організацію в цілому.

§ 2. ТЕОРІЯ КОНФЛІКТУ

Теорія «соціального конфлікту», конфліктологічний підхід, конфліктна традиція - все це позначення важливого напрямку розвитку соціологічної думки ХХ ст. У руслі цієї парадигми з'явилося чимало цікавих концепцій, яскравих теоретиків та праць. Теорія конфлікту вийшла на авансцену сучасного соціологічного знання у 60-70-х роках, відтіснивши традиційно впливові позитивістські течії, викликавши гостру полеміку в соціологічних колах, стимулюючи постановку низки проблем розвит-

ку соціологічної науки. Вона посідає у наші дні одне з провідних місць поміж напрямів сучасної соціології.

За словами Дж. Александера, всю сучасну соціологічну теорію можна грубо поділити на «функціоналістську» та «конфліктологічну», причому не тільки в царині загальної теорії, а й у спеціалізованих сферах емпіричних досліджень. За аргументами іншого авторитетного теоретика Рендела Коллінза (США), у світовій соціологічній думці простежуються три головні традиції: конфліктна (К. Маркс, М. Вебер, сучасні теоретики конфлікту); позитивістська (Огюст Конт, Е. Дюркгейм, Т. Парсонс та інші дослідники «ритуалів громадської солідарності»), а також, дещо окремо, мікроінтеракціоністська традиція (що асоціюється з поглядами Чарльза Кулі, Джорджа Герберта Міда, Герберта Блума, Гарольда Гарфінкеля та їхніх послідовників). Проте особливо підкреслюється, що сучасна теорія конфлікту виникла як результат прагнень створити «неідеологізовані версії марксизму», перенести центр ваги у межах останнього на положення багатофакторної концепції «лівого веберіанства».

На думку прихильників цього напрямку, конфліктний підхід має більш пізнавальні можливості, ніж класичний марксизм, у дослідженні різноманітності шляхів і форм перетворення соціальної реальності за допомогою широкого спектра конфліктів, які їй притаманні.

Теорія конфлікту розвивалася у руслі тієї «марксистської традиції» в соціології, яка існувала на Заході в академічній науці [включаючи також близькі, споріднені концепції «критичної соціології», «соціології соціології» і взагалі ліворадикального критицизму в соціальних науках, представлених такими іменами, як Алвін Гоулднер, Норман Бірнбаум (США), Герберт Маркузе (Німеччина, США), Ерік Фромм, Чарльз Райт Міллс (США), та ін.]. Разом з тим вона весь час модифікувалася під впливом тез веберівської багатофакторності в соціальному аналізі, деідеологізації та академічної аналітичності. Конфліктний підхід у соціологічному пізнанні дав змогу висвітлити, зрозуміти багато актуальних проблем суспільного життя і запропонувати вирішення їх. Численні дослідження в галузі політичної соціології, виробничих, расових та міжнаціональних відносин, соціальної стратифікації, форм колективної поведінки тощо, які проводились у ракурсі конфліктного підходу, стали доказами його плідності й водночас обмеженості інших підходів, що ігнорували значущість проблем влади, розподілу благ і суперечливості інтересів різних соціальних груп та інститутів.

Теорія конфлікту заявила про себе насамперед як головна альтернатива позитивістському функціоналізму; «соціології порядку» була протиставлена «соціологією конфлікту», а тому була проголошена необхідність створення іншої «гілки соціологічної теорії», яка б більш адекватно відображувала, на думку її послідовників, соціальну реальність. Разом з тим теоретики конфлікту звернулися до багатьох дилем соціологічного теоретизування взагалі, передусім до проблем соціальної зміни, диференціації, соціальної активності, ідейно-ціннісних Детермінант суспільного розвитку.

Сучасний конфліктологічний підхід дістав своє первісне теоретичне оформлення у працях американського соціолога Льюїса Козера

(«функції соціального конфлікту», 1956), німецького - Ральфа Дарендорфа («Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», 1959), британського - Джона Рекса («Ключові проблеми соціологічної теорії», 1961; «Соціальний конфлікт», 1981). До активно працюючих теоретиків цього напрямку можна віднести також Р. Коллінза та Юргена Хабермаса, концептуальні побудови яких мають конфліктологічне коріння.

При спільній схильності до конфліктного ракурсу розгляду суспільних явищ кожний з них обстоює власну концепцію. У Л. Козера це конфліктна альтернатива функціоналізму у його, так би мовити, межах, «із середини» функціонального аналізу, з використанням ідей Георга Зіммеля та Зігмунда Фрейда. У Р. Дарендорфа концептуальний підхід будується на положеннях теорій К. Маркса та М. Вебера - з акцентом на перегляді Марксових поглядів на природу соціальних конфліктів у повоєнному західному суспільстві. У Дж. Рекса теорія конфлікту подається як теоретико-методологічна основа «реального соціологічного аналізу».

Конфліктологічні теорії склалися під впливом низки історико-культурних та ідеологічних факторів 60-70-х років, їх теретики групувалися навколо неприйняття функціоналістських теоретико-методологічних установок, критики неопозитивістських постулатів. Як справедливо зазначалося, теоретичні зусилля спрямовувались не «в ім'я», а «від супротивного», в ролі якого виступав академічний структурно-функціональний аналіз.

Отже, теорії конфлікту формувалися в силовому полі ідеологічного несприйняття функціоналізму, їх прихильники ставили під сумнів надто оптимістичне зображення соціальних відносин. Вони не знаходили великих можливостей для реалізації домінуючих у повоєнний період на Заході ідей раціональності й лібералізму в існуючих суспільних структурах. Для них були більш прийнятними думки Ч. Р. Міллса, коли він у відомій праці «Правляча еліта» (1959) розвінчував консервативну атмосферу американського способу життя.

Очевидним уявляється також зв'язок конфліктологічного теоретизування з європейською соціально-філософською думкою лівого гатунку. Всі провідні теоретики конфліктології так чи інакше були причетні до соціалістичного чи робітничого руху в Західній Європі. На воєвничому антифункціоналізмі позначився також фактор зіткнення європейської та американської історико-культурної традиції, зокрема, європейської акцентованості на громадянському, політизованому характері соціології та американського підкреслення особистісного характеру наукових поглядів, академічного відсторонення соціологічної дисципліни.

Конфліктологія не тільки народжувалася та завойовувала собі прихильників серед соціологів, а й сама живилася ідеями демократизму, лозунгами соціальної рівності, захисту пригноблених та експлуатованих і, в кінцевому підсумку, ідеями соціальної перебудови сучасного суспільства. За визначенням одного з фундаторів теорії конфлікту Дж. Рекса, «конфлікт інтересів і цілей лежить у центрі моделі суспільної системи як цілого». Звідси виводиться ключове завдання соціологічного аналізу: обґрунтування вихідної, базової складової конфліктної ситуації.

Соціологи, передусім у США, почали широко використовувати таку модель суспільної системи в емпіричних спеціалізованих дослідженнях.

Так, за свідченням Александера, протягом більше трьох десятиліть конфліктологія мала величезний вплив на прикладну соціологію, «ре-продукуючи конфліктне бачення у багатьох емпіричних сферах», запро; понувавши нові тлумачення соціальних явищ з огляду на їх суперечливість, амбівалентність або волюнтаристськи створюване протистояння сторін. Хоча при цьому виявилася й певна обмеженість конфліктного підходу, зокрема в поясненні громадянської солідарності, «відчуття спільності», проблем свідомості та морального контролю. До того ж політична система західного суспільства другої половини ХХ ст. набула досить диференційованих та плюралістичних рис, що відкривало можливості для включення різних його груп у спільні завдання соціального управління, для помітної гармонізації суспільних суперечностей. Це також позначилося на еволюції конфліктологічних концепцій.

Може скластися враження, що в ракурсі цього погляду вивчаються тільки драматичні події суспільного життя - революції, війни, масові рухи тощо. Насправді такі очевидні прояви боротьби - лише менша частина конфліктності, якою пронизана вся соціальна дійсність. Соціальні утворення характеризуються процесами домінації й підпорядкування інтересів різних частин системи, соціальних груп та індивідів. Суспільство цікавить конфліктологів не просто з огляду на конфліктні явища, які там спостерігаються, а тим, що відбувається в ньому, коли конфліктність не виривається назовні. У площині цієї парадигми ставиться завдання висвітлити, яким чином даний соціальний порядок складається з різних прагнень суспільних верств, груп та індивідів, якими є можливості реалізувати свої інтереси в суперництві з іншими. Згідно з теорією конфлікту в суспільстві завжди точиться боротьба за досягнення різних цілей, за успіх і першість незалежно від того, спостерігається відкрита боротьба інтересів чи ні.

Термін «конфлікт» у цьому розумінні дещо метафоричний. Цариною конфліктології уявляється суперечливість суспільного життя взагалі, різноманітність інтересів та цілей громадської діяльності. Не слід тлумачити його буквально. Йдеться не лише про теорію власне конфліктів, а й значно ширше - про теорії суспільної організації, моделі соціальної поведінки, групову мотивацію, тлумачення наявних соціальних структур, причини зміни їх. Сучасна теорія конфлікту використала багато положень марксизму, доповнюючи нові його інтерпретації ідеями з праць Г. Зіммеля, М. Вебера, Роберта Міхельса та В. Ф. Парето. Зауважимо, що в різних версіях конфліктології залишилась істотна відмінність у розумінні природи соціальних конфліктів. Зокрема, якщо Маркс акцентував увагу на антагоністичному характері соціальних конфліктів, їхньому економічному підґрунті, то Зіммель відштовхувався від притаманних людським істотам «інстинктів боротьби» й указував на інтегративні наслідки конфліктів. Вебер пропонував суто соціологічний підхід багатофакторної теорії соціальної стратифікації, наголошуючи на ролі ідейно-культурних чинників.

У сучасній конфліктологічній теорії використовуються різні схеми причин і факторів конфліктності, причому часто-густо виділяють дві її гілки: діалектичну теорію конфлікту, що коріниться у Марксових концепціях, і конфліктний функціоналізм, що надихається зіммелівськими

ідеями, з наголосом відповідно на революційних або еволюційно-реформістських засобах розв'язання конфліктних явищ.

Проте сформульовані вихідні тези, які є основою конфліктного підходу, зводяться до таких положень:

в усіх соціальних системах можна знайти неоднаковий розподіл обмежених у кількості цінних ресурсів;

нерівність закономірно й неминуче породжує конфлікти інтересів різних частин системи;

такі конфлікти інтересів рано чи пізно викличуть відкрите зіткнення між тими, хто володіє, і тими, хто не володіє цінними ресурсами;

ці конфлікти спричинюватимуть реорганізацію соціальної системи, створюючи нові види нерівності, що, в свою чергу, слугуватиме поштовхом для нових конфліктів та змін тощо.

На цій основі розроблено свого роду конфліктологічну «універсальну модель» соціальної структури й соціальних відносин, де влада і власність, панування й боротьба є сутнісними ознаками (Дж. Реке, Р. Коллінз). Найбільшим внеском у соціологічне теоретизування нашого часу вважається: конфліктне розуміння соціального порядку, суспільних відносин людей; конфліктне бачення громадських інститутів; аналіз конфліктних процесів - їх причин, факторів, інтенсивності, тривалості, нарешті, соціальних функцій; дослідження ролі конфліктів у соціальній динаміці, суспільно-історичному розвитку. Найвиразніше конфліктний підхід виявився у таких сферах, як конфронтації класових культур, статевих та вікових страт, боротьба у виробничих сферах й торгівлі, нарешті, в міжнаціональних напруженнях та геополітичному протистоянні. У конфліктологічній площині простежується головна тенденція трансформації конфліктних змагань від класових та міжнаціональних протиборств (або економіко-політичних) у галузь культурних моделей життєдіяльності, морально-ціннісних уподобань, у царину «комунікативної дії» (або в духовний світ).

Помітний слід в історії соціологічної думки прихильники теорії конфлікту залишили своєю критикою недоліків позитивістської соціології, особливо концептуальних побудов Т. Парсонса. Конфліктне бачення соціального життя спонукало їх до нових досліджень форм соціальної організації, влади, виробництва, бюрократії, засобів масової комунікації, до широкого застосування в соціологічному аналізі таких понять, як панування, нерівність, напруження, групова боротьба, конкуренція тощо.

Долаючи «методологічний індивідуалізм», який притаманний мікрорівневим, психологічним тлумаченням взаємодій у суспільстві, конфліктна теорія зосередила свою увагу переважно на аналізі макромасштабних соціальних об'єктів, де суб'єктами конфліктних відносин є великі спільноти, громадські інститути, партії, корпорації, нації, держави. Змінилася також роль прихильників цього підходу в межах дисципліни: вони вже не тільки головний опонент функціоналізму, що досі домінував, а й рівноправний партнер, складова частина «провідного струменя» соціологічного теоретизування.

Конфліктологи вже не стільки критики, скільки учасники творчого діалогу, причетні до вирішення актуальних дилем соціального пізнання. Лі-

дери цієї впливової течії в сучасній соціологічній теорії (Р. Коллінз, Мішель Манн та ін.) не заперечують, що до первісних тез конфліктології були додані нові важливі аргументи, залучені емпіричні докази з нових дослідницьких сфер, а це сприяло оновленню конфліктної парадигми.

§ 3 НЕОМАРКСИЗМ

Намагання переглянути і доповнити класичну марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок ще з 20-х років ХХ ст. Такі спроби дістали в соціальній науці назву «неомарксизму». Його засновниками вважають Дьєрдя Лукача (Югославія) і Антоніо Грамші (Італія). Саме їхні теоретичні розвідки започаткували «діалектико-гуманістичний», або, як його називають на Заході, «критичний» напрям у марксистській думці. До цього напрямку, що переважно апелює до ранніх праць К. Маркса, до проблем відчуження, належать теоретики франкфуртської школи (Теодор Адорно, Юрген Хабермас), пов'язані з цією школою фрейд-марксистки (Вільгельм Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм), марксистки-екзистенціалісти (Жан Поль Сартр, Моріс Мерло-Понті), група «Праксіс» і багато інших.

Другий напрям у неомарксизм! представлений марксистами-сцієнтистами. Його прибічники вважають марксистське вчення недостатньо науковим. Неомарксистки-сцієнтисти апелюють, як правило, до економічних праць зрілого Маркса, до його матеріалістичної гносеології та аналізу соціальних класів. Серед представників цього напрямку слід назвати Луї Альтюссера (Франція) і його послідовників, а також течію аналітичного марксизму (його ще називають «академічним марксизмом»), прихильники якого прагнуть переформулювати категорії історичного матеріалізму на основі методів сучасної науки: моделювання, функціонального підходу, теорії ігор, структурації, модальної логіки тощо. Представниками цієї течії можна назвати соціального філософа Лоуренса Коєна (Великобританія), соціологів Джона Елстера (Великобританія) і Джона Ремера (США) та ін.

Існує також велика плеяда неомарксистів, що некладаються у два вищеозначені напрями. Це ті, хто орієнтується на дослідження проблем «третього світу», аналіз капіталізму як світової системи, вивчення питань фемінізму тощо.

Західні неомарксистки, незважаючи на своє критичне ставлення до революційної доктрини Маркса, наголошують, що історія розвитку марксистської теорії була, як правило, позначена неодноразовими передбачуваннями її неминучого краху. Проте після кожного смертного вироку вона відроджувалася в оновленому вигляді. Лише за останні 20-30 років популярність марксизму на Заході мала кілька злетів. У 60-і роки це було пов'язано з розвитком руху протесту та інтересом ідеологів «нових лівих» до марксизму. У 70-80-і роки відбувся ще один злет неомарксизму, який було названо «академічною марксистською субкультурою». Остання за часом модифікація пов'язана із спробами вирішення нових проблем постіндустріального та і

ційного суспільства. Отже, марксизм привертав і, ймовірно, привертатиме до себе увагу, як тільки виникатиме необхідність теоретичної систематизації та пояснення нових явищ і процесів суспільного життя. Зрозуміло, тут не йдеться про примітивізоване «марксистсько-ленінське» вчення, поширюване у Східній Європі за часів «соціалізму». В даному разі йдеться про започатковану Марксом традицію теоретизування, яка відрізняється своєю плюралістичністю, користується різноманітними методами і підходами.

Так, зіткнувшись з новими формами панування людини над людиною, особливо з практикою маніпулювання свідомістю та поведінкою людей, що поширювалася на основі тих можливостей, які відкривалися завдяки науково-технічному прогресу та зростаючій раціоналізації суспільного життя, представники франкфуртської школи поставили під сумнів припущення Маркса про те, що раціоналізація суспільства на ґрунті викристання науки веде до утворення передумов емансипації людини і суспільства. Проте критика марксизму в даному разі мала опосередкований характер. Спираючись на погляди М. Вебера щодо взаємозв'язку раціоналізації та бюрократизації, теоретики франкфуртської школи, починаючи з Макса Хоркхаймера і Теодора Адорно, вбачали причини антигуманного, репресивного характеру розвитку раціоналізації та використання досягнень науково-технічного прогресу не у капіталізмі як такому, а у типі культури європейської цивілізації та притаманній їй раціональності. Тому не капіталізму або соціалізму як формам соціально-економічного устрою життя, а раціоналізму як властивості культури Заходу притаманний репресивний характер свідомості, а також прагнення до тоталітарного панування.

Негативна соціальна сутність такого прагнення до тотальності була яскраво зображена в концепції «одномірного суспільства» та «одномірної людини» Маркузе. Малюючи картини «одномірного суспільства», показуючи процеси інтегрування робітничого класу в існуючу систему, процеси формування суспільства без «опозиції», Маркузе, на противагу багатьом своїм колегам по франкфуртській школі, не відмовляється від притаманної марксизму ідеї емансипації. На відміну від Маркса, Маркузе вважав, що суб'єктом революційної ініціативи є не робітничий клас, а «аутсайтери»: безробітні, студентство, національні меншини та інші маргінальні прошарки населення, які не підпали під раціоналізм західної культури, не інтегровані в систему. Вони, на думку Маркузе, є прикладом діалектичного подолання раціоналізму західного типу культури, заперечення свідомості та психології «Homo faber», а також свідчення «великої відмови» і від капіталізму, і від соціалізму, спотворених тоталітарною системою влади.

Представники сцієнтичного неомарксизму пропонують реформувати інші аспекти марксистської теорії. Л. Альтюссер, наприклад, наполягає на перегляді ідей пізнього Маркса, особливо тих, що пов'язані з аналізом капіталістичного способу виробництва. Він пропонує відійти від «монізму», «економічного детермінізму» та еволюційного «історизму» Маркса і стати на позиції плюралістичного підходу при з'ясуванні причин криз та революцій. «Революційні вибухи», на думку Альтюссера,

криються не в суперечностях капіталістичного способу виробництва, а є наслідком нагромадження великої кількості гетерогенних за своєю природою суперечностей, наслідком збігу різноманітних обставин. Розвиток суспільства не є послідовним або лінійним процесом. А якщо так, то, з'ясовуючи причини криз та революцій, слід зосереджуватися не на дослідженні тривалих історичних процесів, а на аналізі «поточного моменту».

Альтюссер пропонує переглянути і фундаментальні положення Маркса про діалектику взаємодії базису та надбудови суспільства. На його думку, марксистські тези про визначальний вплив «пануючої економічної структури» (базису) на «політичну надбудову» та про «відносну самостійність надбудови» страждають грубим детермінізмом. Він, зокрема, вважає, що державу не слід сприймати лише як пасивне відображення пануючого в суспільстві способу виробництва, як знаряддя деспотичного панування будь-якого класу, скажімо, буржуазії. Вона завдяки зростанню її ролі в регулюванні економічних процесів сама може визначати спосіб виробництва. Спираючись на цю думку, неомарксистичні аналітики взагалі вважають, що держава має набагато більший порівняно з економічним базисом вплив при визначенні моделі соціального розвитку суспільства. Матеріальні (базисні) фактори зумовлюють лише загальні можливості суспільного розвитку. Політична ж надбудова, держава не тільки визначають мету і засоби розвитку суспільства, а й здатні радикально змінювати спосіб виробництва.

З точки зору Альтюссера і його прибічників, слід по-новому поглянути і на саму державу як знаряддя захисту інтересів пануючого класу і тих форм власності, носієм яких є цей клас. Розвиток демократії, політичний плюралізм, фракційна боротьба у законодавчих структурах влади з питань ролі та функцій держави в суспільстві вносять розкол в існуючі коаліції, призводять до утворення нових політичних союзів та блоків. А ці нові блоки не завжди виражають і захищають інтереси пануючого в економіці класу.

Сучасні неомарксистичні уточнюють і марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, а також розуміння способів подолання їх. Ю. Хабермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, у плануванні виробництва й розподілу матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавивши його колишніх гострих економічних криз. У політичному плані ці зрушення дають змогу державі досягати класового компромісу в суспільстві у рамках діючих буржуазно-демократичних структур. Звідси робиться висновок, що джерела криз та способи подолання їх змістилися із сфери економіки та гострої класової боротьби в адміністративно-управлінську сферу.

На думку Хабермаса, істотних змін зазнала також природа політичних криз. Причини цих криз тепер здебільшого криються не у сфері економіки, а в соціокультурній сфері. В основі криз -* конфлікт між системою управління, яка виходить із принципів виробничо-трудоваї раціональності, та реально існуючими в суспільстві мотивами поведінки людей, тобто йдеться про конфлікт між інструментальною, орієнтованою на досягнення економічних результатів, та комунікативною пове-

дінкою, спрямованою на досягнення взаємопорозуміння між людьми. Спираючись на створену ним теорію комунікативної поведінки, Хабермас намагається змалювати такі структури суспільства, які не були інституціонального оформлення й існують як «життєвий світ», що складається мимохідь, на відміну від інституціональної «системи». Саме така «комунікативна поведінка», що лежить в основі «життєвого світу», дає змогу досягати взаємопорозуміння в суспільстві, налагодити діалог для розв'язання політичних криз тоді, коли вже безсилі будь-що зробити офіційні інституціональні структури.

На перегляді економічних засад марксистської концепції кризи наполягають також С. Боултс та Герберт Гінтіс (США). На відміну від Хабермаса, вони виходять з того, що основною соціальною суперечністю капіталізму другої половини ХХ ст. є конфлікт між соціальними і громадянськими правами особи, з одного боку, та правами особи як власника, з іншого. Надмірне розростання захисту соціальних і громадянських прав людини у 60-70-х роках (запровадження доктрини «суспільства благоденства») спричинило скорочення рівня прибутків у сфері підприємницької діяльності та падіння темпів економічного розвитку в середині 70-х років. Це викликало нову консервативну хвилю на Заході, мобілізувало зусилля захисників інтересів капіталу, активізувало дію правих політичних сил у суспільстві. Свідченням цього стали «рейганоміка» і «тетчеризм» 80-х років - політика, спрямована на різке скорочення соціальних витрат та активізацію вільної підприємницької діяльності.

Боултс і Гінтіс доводять, що орієнтація марксистів на захист соціальних прав повинна мати розумні межі. Дотримуючись ідеї емансипації й соціальної справедливості та погоджуючись у цьому з Марксом, вони намагаються зменшити запал борців за забезпечення соціальних прав будь-якою ціною. Таке прагнення не враховує як завдання нових соціальних рухів, спрямованих на нематеріальні цінності, так і основну соціальну суперечність західного суспільства: суперечність між захистом соціальних прав та ефективністю капіталістичного виробництва.

Боултс і Гінтіс закликають до нового теоретичного дискурсу, який об'єднав би марксизм з лібералізмом та привів до «постліберальної демократії». Щоправда, вони, як і раніше, переконані, що саме у сфері економіки стикаються права людини як громадянина і як власника. А якщо так, то «постліберальна демократія» повинна передбачати суспільне регулювання. Мається на увазі насамперед демократичне планування розвитку її, суспільний контроль за територіальним розміщенням приватних засобів виробництва та використанням їх, а в разі потреби і націоналізація їх.

На необхідність нового типу демократії вказує й американський неомарксист Ерік Олін Райт. Він згоден з тим, що робітники все ще залишаються найчисленнішим класом суспільства. Проте в суспільстві відбувається глибока диференціація класової структури, виникають прошарки, які характеризуються суперечливістю свого становища (прошарок менеджерів та бюрократів, наприклад, які є водночас експлуататорами і експлуатованими). Завдяки своїй численності та суперечності соціального становища такі прошарки здатні справляти істотний вплив на про-

цес формування і політичний характер класових союзів. Зокрема, політичні коаліції часто-густо зумовлюються конкретними обставинами, досвідом політичної культури їхніх учасників. Тому лінію поведінки, орієнтації учасників союзів дуже важко вивести на основі визначення лише їхніх економічних інтересів. Звідси, доходить висновку Райт, утворення класових союзів, спрямованих на розв'язання завдань емансипації, сьогодні має ґрунтуватися на іншій основі, а боротьба за соціалізм передбачає розвиток «радикальної демократії». Він наполягає на переорієнтації марксистів на нематеріальну сферу і зосередженні їхньої уваги на розв'язанні культурних завдань, що зачіпають інтереси не тільки робітничого класу, а й усіх інших суміжних прошарків суспільства.

Французькі неомарксист Е. Лаклю та Ш. Мюфф намагаються з'ясувати, чи є обов'язково залежність між становищем, яке посідає у виробничій сфері суспільства той чи інший клас, та його об'єктивними емансипаційними можливостями. Відповідь вони дають негативну, доводячи, що такої залежності сьогодні не існує. На цій підставі Лаклю і Мюфф доходять висновку про необхідність створення нової теорії емансипації, яка б враховувала нові соціальні та культурні явища, процеси розшарування робітничого класу, виникнення маргінальних прошарків та нових соціальних рухів. Наполягаючи на тому, що сьогодні важко виокремити певний клас як провідну силу емансипації суспільства, Лаклю і Мюфф закликають утворювати транссоціально-класові, радикально-демократичні коаліції із представників різноманітних класів, маргінальних прошарків, яких об'єднує більш широка система демократичних цінностей, причому такі транссоціальні блоки мають бути вільні від будь-якого керівництва з боку одного класу або партії.

Підаючи критиці такі інновації лівих теоретиків, ряд сучасних ортодоксально мислячих марксистів, у тому числі й Елен Вуд, дійшли висновку, що їхні теоретичні розвідки не лише поривають з класовим підходом до проблеми емансипації, а й взагалі нехтують спробою визначити ті соціальні прошарки суспільства, які потребують емансипації. Як прибічниця ортодоксального марксизму, Вуд вважає, що саме робітничий клас є силою, яка відображає потреби загального соціального звільнення.

Зрозуміло, ортодоксальна марксистська позиція зустрічається на Заході не часто, її вважають останнім форпостом полемічного опору старої класової політики, що втратила історичний ґрунт. Вона не витримує перевірки сучасними фактами, не враховує процесів подальшої сегментації, диференціації та фрагментації робітничого класу. Розходить вона в методологічному плані і з марксизмом, адже сила Маркса полягає саме в тому, що його теорія спиралася на реальний історичний ґрунт. Тому аргументація прибічників ортодоксального марксизму, які не беруть до уваги нові явища і процеси суспільного життя, перетворюється на ідеалізм, проти якого рішуче виступав сам К. Маркс.

§ 4. ПОСТМОДЕРНІЗМ

Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, що мають на меті осмислити і

пояснити явища та процеси останніх десятиліть. Серед цих напрямів помітне місце посідає постмодернізм. І хоча саме поняття «постмодернізм» вживалося набагато раніше (перша згадка належить до 1917 р.), справжній інтерес до проблеми постмодернізму з'явився в соціальній теорії починаючи з 60-х років. Згодом, особливо у 80-і роки, серед прибічників постмодернізму, що репрезентують різні галузі гуманітарного знання, робляться спроби дати йому теоретичне визначення.

Однак і досі немає загальноприйнятого уявлення про те, що таке постмодерність як соціальне явище, чим вона відрізняється від модерності. Термінологічно «постмодерність» (postmodern) буквально означає те, що йде після модерності (modern). Проблем не виникає, якщо є чітке уявлення про модерність. Проте ясності тут немає. Найпоширенішою є точка зору, згідно з якою модерність - це Новий час, пов'язаний з епохою індустріального капіталізму, що йде на зміну Середнім вікам або феодалізму. Самі процеси, за допомогою яких народжується новий індустріальний світ капіталізму, уявляються як модернізація, для якої є характерними подолання традиційності, розвиток новачі та динамізм. Інший зміст вкладають у поняття «модерність» теоретики мистецтва і культури. Для них модерність означає рух і розвиток нових форм мистецтва, таких як авангардизм, експресіонізм, сюрреалізм тощо. Отже, згідно з першою точкою зору, все нове, що виникає в житті людей після епохи індустріального суспільства, - це постмодерність. Згідно з іншою - все, що виникає після експресіонізму у мистецтві - постмодернізм.

Різні погляди склалися на процес переходу від модерності до постмодерності, на проблему наступності. Для більшості прибічників концепції постмодерності сам термін «пост» означає різку грань, навіть розрив між суспільними явищами різних часів, рішучу відмову від минулого. Проте таке розуміння зв'язку минулого (модерності) та теперішнього (постмодерності), намагання звести між ними своєрідну «китайську стіну» викликають заперечення. Попри всі відмінності минулого і теперішнього, між ними існує певна послідовність подій, поступова зміна, отже, і певна історична наступність. Саме такої точки зору дотримуються ті дослідники, які термін «пост» використовують для періодизації історії, для визначення особливостей певного історичного періоду, хто постмодерність розглядає як «інтенсифікацію модерності», «гіпермодерність» або «нове обличчя модерності».

Інколи приставку «пост» розуміють як заперечення і епохи, і практики модерності. Проте в даному разі все залежить від того, про подолання яких традиційних явищ у житті минулого суспільства йдеться. Якщо погодитися, що епоха постмодерності знаменує звільнення від старих умов деспотизму і утвердження нових форм розвитку суспільства, просування до нових обривів соціального прогресу, то, зрозуміло, можна вести мову про позитивне заперечення старого. Проте заперечення минулого може нести із собою і негативні моменти, якщо воно призводить до втрати таких важливих традиційних цінностей, як стабільність, упевненість тощо.

На ці обставини звернув увагу англійський історик, філософ і громадський діяч Арнольд Тойнбі. В останніх томах своєї фундаменталь-

ної праці «Дослідження історії» (1934-54) він стверджує, що західна цивілізація з кінця минулого століття вступає у новий перехідний період, названий ним «постсучасним століттям», який являє собою рішучий розрив з попереднім «сучасним століттям» з його війнами, соціальним безладдям та революціями. На думку Тойнбі, то було століття «анархії» і «тотального релятивізму». Проте водночас цей період він характеризував і позитивними рисами як еру середнього класу, буржуазії, як час, позначений раціоналізмом та прогресом. Звідси постмодерністський час Тойнбі розглядав не лише як позитивне подолання минулого, а й як «час тривоги», позначений колапсом раціоналізму та етосу просвітництва.

Своїми витоками та першими концептуальними побудовами постмодернізм зобов'язаний насамперед історикам та орієнтованим на дослідження соціально-історичних процесів соціологам. Серед них, крім А. Тойнбі, слід назвати Д. Барраклоу, Ч. Р. Міллса, А. Етціоні, Д. Белла та ін. Усім їм властива насамперед спроба описати розбіжність між часом модерності та часом постмодерності, показати те радикально нове, що з'явилося в житті постсучасного суспільства.

Д. Барраклоу, наприклад, починаючи свою працю «Вступ до сучасної історії» із заяви про те, що світ, у якому ми сьогодні живемо, «повністю відрізняється від часів Бісмарка», доходить висновку, що постсучасне суспільство з'явилося в результаті революційних змін у науці і технології, виникнення нового різновиду імперіалізму, що зустрічає опір з боку країн третього світу, переходу від принципів індивідуалізму до масового суспільства, а також завдяки «новому світоглядю» та новим формам культури. Осягнення основоположних структурних розбіжностей між «старим» і «новим» світом потребує «нових підходів», відмови від теорій, які обстоювали ідею безперервності історичного розвитку.

Ч. Р. Міллс найтипівішою ознакою сьогодення вважає посилення раціоналізму. У своїй відомій праці «Соціологічне уявлення» він показує, як раціоналізація суспільства, що дедалі зростає, урізає свободу людини, як люди перетворюються на «веселих роботів», готових з радістю прийняти уярмлення. Він висловлює глибоку стурбованість з приводу того, що «наші основоположні визначення суспільства і особи піддані новим випробуванням», і щоб «осягнути нову епоху, до якої ми просуваємося, потрібна концептуалізація змін, свідками яких ми є».

На думку Етціоні, початок постсучасному періодові поклато запровадження у повсякденні часи нових видів комунікації, інформатики, технології тощо. У майбутньому ці новації або призведуть до загибелі суспільства, або принесуть порятунк і йому. Етціоні є прибічником «активного суспільства» і переконаний, що технологічний розвиток буде підпорядковано інтересам людини, завданням розв'язання усіх соціальних проблем. Оптимізм Етціоні вирізняє його з більшості сучасників з їхнім песимістичним баченням постсучасного майбутнього.

Свій внесок до концептуалізації постмодерністських побудов робить і Д. Белл - автор теорії «постіндустріального суспільства». У своїй книжці «Культурні суперечності капіталізму» (1976) він, зокрема,

пише: «Ми наближаємося до вододілу у розвитку західного суспільства: ми є свідками кінця буржуазної ідеї, що лежала в основі людської поведінки, соціальних відносин, особливо економічних, і формувала еру модернізму протягом останніх 200 років». Постмодерністську еру Белл малює як нестримний прояв інстинктів, імпульсивності і прагнень, що виявили себе у контркультурі 60-х років. Контркультура, на його думку, започаткувала поширення бунтарської, антибуржуазної, суперечливої і гедоністичної імпульсивності, викликала нарцисизм і зневажливе ставлення людини до боротьби за соціальний статус, за досягнення власного успіху. Постмодерністський час, згідно з Беллом, є наслідком поширення модерністського «бунтарства» в культурі на повсякденне життя суспільства, розвитку бунтарського, гіперіндивідуалістичного, споживацького і гедоністичного стилю життя, що підриває традиційні цінності капіталізму і породжує його «культурні суперечності». Белл характеризує сучасне йому суспільство як радикальне роз'єднання економічної, політичної і культурної сфер, кожна з яких струкується на підставі різних принципів, що перебувають у неминучому конфлікті. Протистояти цьому постмодерністському розпадові суспільності, зауважує Белл, можна лише відродженням релігійних цінностей.

Отже, у наведених дискурсах постмодерності 60-70-х років порізного розуміється сенс змін у суспільстві. Проте всі вони зображують кризу західної цивілізації як наслідок різкого розриву з цінностями часів модерності, з цінностями капіталізму індустріального століття. Такої самої думки дотримуються й багато теоретиків постмодерності 80-х років.

Зокрема, французький соціолог і філософ Жан П'єр Бодрійяр зазначає, що індустріальна модерність вичерпала себе: зникають традиційні різновиди праці, виробництва, торгівлі, відходять у минуле лінійне нагромадження знань і символи, які домінували майже століття. Якщо модерність, зауважує Бодрійяр, характеризується масовим виробництвом споживчих товарів, індустріалізацією, розвитком ринків, то постмодерністське суспільство вирізняють нові форми технології, розвиток моделювання, творення засобами масової комунікації «гіперреальності» і різного гатунку іміджів, що руйнують усі регіональні кордони, суперечності між «високою» і «низькою» культурою, ілюзіями і реальністю. Цей процес постмодерності означає кінець усіх позитивних висновків, на яких ґрунтувалася соціальна теорія. Одне слово, Бодрійяр характеризує постмодерність як «катастрофу» модерності, як радикально якісну зміну системи в цілому.

Найістотнішим моментом постмодерністських концептуалізацій 80-х років стали спроби теоретичної розробки питань постмодерності, епістемології, вирішення загальних методологічних питань соціального пізнання. Типовою для представників постмодерності є критика традиційної соціальної теорії, прагнення зобразити парадигми класичної філософії та соціології, категоріальний апарат, яким вони користуються, як непридатні для зображення і розуміння «сцени» постмодерністського суспільства. Розвиток нових форм знання, винайдення нових «правил гри» в науці та мистецтві призводять до виникнення «ситуації постмодерності». Таку інтерпретацію витоків постмодерності дає, зокрема,

французький соціолог Жан Франсуа Ліотар. У праці «Постмодерністська ситуація» (1979) він пропонує замінити традиційні філософські і соціологічні дослідження, уражені західним раціоналізмом та інструменталізмом, своїм варіантом постмодерністської епістемології. За Ліотаром, постмодерність краще за все визначити як «недовіру до метатеорій» і відразу до будь-яких форм узагальнюючого мислення - гегельянства, лібералізму, марксизму, структуралізму тощо. Прийнятними визнаються ті різновиди нового знання, які «очищають нашу чутливість до відмінностей і посилюють нашу здатність терпляче ставитися до фрагментарного». Фатальним недоліком загальних соціальних теорій є те, що в їхніх «уніфікованих схемах» міститься виправдання насильства, ностальгія за тотальністю, єдністю, усуненням різноманітності і специфічності. «Ми, - пише Ліотар, - уже вщерть сплатили ностальгію за цілим, примиренням концептуального і чутливого, тугу за зрозумілим і тим, що можна лише описати. За фантастичною мрією осягнути реальність у цілому, за загальними вимогами досягти єдності або умиротворення у згоді ми чуємо гарчливе бажання повернутися до терору. Наша відповідь така: оголосімо війну тотальності!». Неприйняття загальних теорій, особливо пов'язаних з осмисленням шляхів радикальних соціальних перетворень, приводить Ліотара до табору прибічників «кінця ідеології», які пов'язують великі теорії соціального перетворення, наприклад, марксизм, з численними катастрофами ХХ століття.

Замість макротейоретизування, розробки загальних соціальних концепцій Ліотар пропонує займатися «мовними іграми», оскільки адекватними ситуації постмодерну є локальні, гетерогенні мікроаналізи, що здійснюються на основі «маленьких теорій». Для Ліотара «мовні ігри» - це моделі боротьби і конфліктів соціального життя постмодерну. Він пише: «Перший принцип, з якого виходить наш метод у цілому, полягає в тому, що вже розмовний діалог - це змагання (в ігорному сенсі) і мовні акти належать до царини загального змагання». У постмодерністському суспільстві індивіди є суперниками в різноманітних «мовних іграх» і здатні порозумітися на ґрунті властивих лише цим іграм правил. Ліотар запевняє, що загальних для всіх «мовних ігор» правил бути не може. Більше того, будь-які зусилля встановити їх - шкідливі, оскільки прагнення виробити загальнообов'язкові правила і норми, а саме цього вимагають загальні теоретичні побудови чи то у філософії, чи то в соціології, приховують небезпеку політичного насилля та терору.

Концепції постмодерності і «постіндустріалізму» дійшли згоди і в тому, що суспільство - це насамперед технології. Проте якщо теоретики постіндустріального суспільства (наприклад, Д. Белл) визнають інформацію і знання новими «осями», або організуючими засадами суспільства, то теоретики постмодерності цю роль відводять комп'ютеризації (Ліотар) або засобам масової комунікації (Бодрійяр). Постмодерністське суспільство конструється, наприклад за Бодрійяром, за допомогою кодування знання, різного гатунку моделей та іміджів, що поширюються засобами масової інформації. Звідси гіперреальність суспільства, неможливість провести межі між моделями і реальними явищами життя, між ілюзіями і реальністю. Бодрійяр доходить

висновку, що «телебачення та інформація символізують катастрофу у формальному, типологічному сенсі - якісно радикальну зміну в усій соціальній системі».

Отже, технологічний детермінізм притаманний і теоретикам постіндустріального суспільства, і постмодерністам. Разом з тим постмодернізм можна розглядати і як певний крок уперед порівняно з теоріями постіндустріального суспільства. Це стосується насамперед більш ґрунтовного визначення ролі культури у формуванні сучасного суспільства. Крім того, постмодерністська концепція відрізняється акцентуванням уваги на існуючих у суспільстві суперечностях і плюралізмі, що також має цінність для розвитку соціальної теорії. У більш широкому значенні можна сказати, що постмодерністська теорія виступає проти надто поширеного «культурного імперіалізму», коли одна теорія зводиться до рангу єдино справедливої, коли політичні і культурні цінності одних угруповань або прошарків нав'язуються решті суспільства.

Заслуговує також на увагу обстоюваний постмодерністами плюралізм у галузі теорії і політики. У ряді випадків відмова представників постмодернізму віддати перевагу будь-якому одному дискурсу або концепції спрямована проти догматизму і редукціонізму, досить поширених у сучасній соціальній теорії. Так само обстоювання плюралізму вкрай необхідне для сучасних політичних процесів, розвиток яких потребує захисту різноманітності підходів до розв'язання актуальних проблем. На жаль, розбіжності у сфері соціальної теорії фетишизуються, некритично схвалюються та прославляються вузькогрупові політичні інтереси, що заважає злагоді в суспільстві та утвердженню універсальних демократичних цінностей.

Постмодерністська соціальна теорія акцентує увагу лише на тенденціях фрагментації і дезорганізації суспільства, нехтуючи при цьому протилежними процесами, які спостерігаються в суспільному житті. Так, не важко помітити, що поряд із зростаючою диференціацією товарного виробництва і фрагментацією ринку ми водночас є свідками посилення економічної інтеграції і розширення світової ринкової системи. Більше того, одночасно з процесами культурної диференціації й автономізації відбуваються гомогенізація культурного середовища, стандартизація смаків, потреб і вчинків людей під впливом засобів масової інформації. Інтегративні процеси спостерігаються також у галузі соціальної теорії. Осмилення суспільного життя, тенденцій розвитку його вимагають теоретичних узагальнень, досягнення єдності категоріального апарату науки, універсальності мислення, їх не замінити розмірковуваннями щодо особливостей «мовних ігор».

§ 5. ПОШУКИ ШЛЯХІВ ІНТЕГРАЦІЇ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

В останнє десятиліття у західній соціології, особливо американській, спостерігається тенденція до інтегрування соціологічного знання, синтезу різноманітних парадигм і теорій та формування на їхньому ґрунті єдиної соціологічної теорії. Така потреба зумовлена, зокрема, певною

безплідністю намагань збагнути загальні процеси суспільного життя за допомогою численних теорій і теорійок, які, за висловом Дж. Тьорнера, «теоретизують на будь-яку тему, що спаде комусь на думку».

Пошуки інтегративного підходу в сучасній соціологічній теорії здійснюються у кількох напрямках. Серед них найпомітнішими з початку 80-х років є спроби синтезувати мікро- і макросоціологічні теорії. Такі пошуки, на думку соціологів-теоретиків, обіцяють стати важливою сферою розвитку соціології. Прагнення інтегрувати мікро- і макрорівні аналізу соціальної реальності представлені теорією «структурації» Ентоні Гідденса, де увага зосереджується на структурних властивостях соціальних систем як передумові і результатах людської діяльності; теорією «інтеграції свободи і примусу в процесі соціальної дії і соціального порядку» Дж. Александера; теорією «інтеграції мікро- і макрорівнів у об'єктивній і суб'єктивній формах» Джорджа Рітцера (США); теорією «інтеграції теорії дії і теорії систем» Ю. Хабермаса; теорією «інтегрованого підходу до соціальної дії із системною поведінкою» Джеймса Коулмена (США) та ін.

Однак незважаючи на численні спроби інтегрування мікро- і макротейорій між соціологами зберігаються розходження у визначенні сутності змісту мікро- і макроявищ. Більшість з них ототожнюють мікрорівень соціального буття з емпіричною реальністю повсякденного життя індивіда, а макрорівень - із суспільством у цілому. До явищ мікрорівня належать феномени психологічного змісту, індивіди та зразки взаємодії між ними тощо, до явищ макрорівня - соціальний статус індивіда, окремі соціальні групи, структурні компоненти суспільства та світові системи. Поряд з цим досить популярна концепція, яка обстоює точку зору, згідно з якою поняття «мікро» і «макро» взагалі не мають фізичних референтів серед емпіричної реальності. Ці поняття є здебільшого аналітичними концептами. Найвпливовішими прибічниками цієї точки зору є Александер та неопарсонсіанці. Александер, зокрема, доводить, що для мікро- і макроявищ як таких не існує емпіричних референтів. Мікро- і макро- - це аналітичні, цілком релятивні конструкти. Те, що є «макро» на одному рівні, буде «мікро» на іншому.

Обґрунтовуючи ідею необхідності інтеграції мікро- і макроаналізів, представники різних соціологічних шкіл наголошують на більшому значенні або мікро-, або макрорівнів, тобто надають перевагу тій чи іншій крайності (мікро- або макроекстремізм). Типовим прикладом перебільшення значення мікрорівня при інтеграції соціологічного знання є підхід Р. Коллінза, який всупереч своїм заявам про прихильність до ідеї об'єднання мікро- і макроявищ не вбачає в макроструктурах нічого іншого, крім розширеного відтворення мікроемодій. Такий підхід Коллінз називає «радикальною мікросоціологією» і на цій підставі прагне показати, що всі «макроявища» можуть бути зображені у вигляді «комбінацій мікроподій». Він, зокрема, наголошує, що макроструктура містить лише велику кількість мікроемодій, які повторюються (інколи змінюються) у часі і просторі.

Прикладом іншого підходу, а саме - перебільшення значення макрорівня при інтеграції соціологічного знання, є теоретизування Александера, що дістали назву «багатомірної соціології», за допомогою

якої він намагається сформулювати «нову теоретичну логіку для соціологів». На думку Александера, намагання надати перевагу при теоретичному синтезуванні мікрорівню є «теоретичною помилкою». Тому він негативно ставиться до теорій (наприклад, символічного інтеракціонізму), які узагальнюють дослідження феноменів свідомої діяльності на мікрорівні й екстраполюють такі узагальнення на макрорівень. Такі теорії, хоча і зберігають поняття індивідуальної свободи і волюнтаризму, не здатні запропонувати імовірнісну інтерпретацію унікального характеру колективних феноменів. Негативно ставиться Александер і до «матеріалістичних макротеорій» (зокрема, економічного і структурного детермінізму), які обстоюють ідею примусового порядку і виключають свободу індивіда.

Нова теоретична модель Александера ґрунтується на проблемі порядку, що має індивідуальний (мікро-) і колективний (макро-) рівні, та проблемі дії, яка містить у собі матеріальний (об'єктивний) і ідеальний (суб'єктивний) рівні. Виходячи саме з цих двох континуумів, Александер розробляє чотири головні рівні аналізу, що зосереджуються на наступних опозиціях: колективне - індивідуальне, колективне - матеріальне, індивідуальне - ідеальне, індивідуальне - матеріальне. Проте Александер саме завдяки тому, що обстоює проблему порядку, віддає перевагу «колективістській, нормативній» макропозиції: «Надія об'єднати колективний порядок та індивідуальний вибір знаходиться скоріше на шляхах нормативної, ніж раціоналістичної традиції».

Основний висновок Александера такий: «Загальна структура для соціальної теорії може бути виведена лише із колективістської перспективи». Він стверджує, що соціальні теоретики мають обирати або колективістську, або індивідуалістську перспективу. Якщо вони дотримуються першої (колективістської) перспективи, то вони мають певною мірою можливість приєднати «порівняно невеликий» елемент «індивідуальної згоди». Якщо ж вони обирають другу (індивідуалістську) перспективу, то прирікають себе на намагання включати до своїх теорій надіндивідуальні феномени. Дилема може бути розв'язана лише завдяки відмові від формальної прихильності до індивідуалізму, тобто відмові від теоретичного врахування особливостей процесів на мікрорівні соціуму.

Існує також можливість подолання мікро- і макроекстремізму з боку тих дослідників проблеми інтеграції соціологічної теорії, які не схильні надавати перевагу певному рівню. Йдеться про те, щоб розпочинати аналіз не з мікро- і не з макрорівня, а десь посередині соціального континууму, тобто з того, що дістало назву «мезорівень» (середній) при дослідженні формальних організацій і договірному порядку. Проте за всієї привабливості мезорівневого підходу до мікро- та макроінтеграції він ще має продемонструвати здатність синтезувати соціологічні знання.

Зосередження уваги виключно на одному рівні аналізу (чи то мікро-, чи макро-, чи то мезо-) не дає позитивних результатів. Нагальною потребою стає перехід до принципово нових інтегративних процедур опису і пояснення. Саме на такий шлях у своїх останніх наукових розвідках стає Александер, який описує мікро- і макроявища спільними для обох цих рівнів поняттями. Свідченням цьому може слугувати та-

ке його міркування: «Колективні обставини дії водночас і стимулюють, і обмежують цю дію. Якщо я правильно концептуалізував дію, то обставини можна розцінювати як продукт цієї дії; якщо мені пощастить правильно концептуалізувати обставини, то дію можна буде розглядати як результат цих обставин».

Однак найбільш обґрунтованим підходом до проблеми є «теорія структуризації» Е. Гідденса. Він вважає, що виокремлення мікро- і макрорівнів дає мало користі і що найкращим прикладом «інтегрованої соціологічної парадигми» залишаються праці К. Маркса. Саме з таких позицій Гідденс, критикуючи крайнощі макротеорій типу структурного функціоналізму за їхній надмірний наголос на «соціальних об'єктах» та крайнощі мікротеорій типу символічного інтеракціонізму за перебільшення ними ролі «соціальних суб'єктів», протиставляє їм свою перспективу - «теорію структуризації».

Гідденс формулює її в інтегрованих термінах. Згідно з «теорією структуризації», в соціальних науках основним об'єктом дослідження є не досвід окремого діяча, не існування будь-якої форми соціальної тотальності, а соціальна практика, що розгортається у часі і просторі. Структуризація ґрунтується на ідеї, згідно з якою агенти і структури не є двома незалежно заданими наборами явищ, а являють собою дуальність. Іншими словами, агент зважає на структуру, а структура властива агентові. Що ж до структурних властивостей соціальних систем, то вони є однаковою мірою і засобом, і результатом практики. Отже, структура не є зовнішньою щодо діяча, вона існує і в глибинах пам'яті, і в соціальній практиці. Гідденс відмовляється розглядати структуру як таку, що просто примушує. Навпаки, він трактує її однаковою мірою: і як таку, що примушує, і як таку, що надає можливість щось творити. Правда, зазначає Гідденс, діячі іноді втрачають контроль над структурними властивостями соціальних систем так само, як вони втрачають почуття часу і простору. Проте така втрата контролю не є неминучою.

Отже, підходи Гідденса, а також спроби Александера і Коллінза приєднатися до обстоюваної ним позиції (тобто не дихотомічного, а раціонально-діалектичного підходу) є найперспективнішими з огляду на подолання досить поширеної у спробах інтегрувати соціологічні знання мікро- і макрооднородності. Увага теоретиків-інтеграціоністів дедалі більше концентрується навколо взаємозумовленості мікро- і макроявищ, а не на полярностях соціального континууму. Великі можливості відкриваються завдяки залученню фактора часу, тобто спроби розглядати інтеграцію в динаміці, а не у статичності, в контексті соціальних змін, а не позаісторичних структур. Як вважають Гідденс, Коллінз та інші соціологи, «мікро» і «макро» є відносними поняттями у часі і просторі. Зрозуміло, одночасне оперування факторами часу і простору набагато ускладнює проблему мікро- і макроінтеграції. Однак це найпродуктивніший шлях до розв'язання такої складної проблеми.

Розділ 10. ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Висока динамічність сучасних соціально-економічних і політичних процесів, спрямування переважної більшості досліджень на одержання інформації про реакції як усього населення, так і окремих соціально-демографічних груп на ті чи інші управлінські рішення висунули на передній план два порівняно нових для практики вітчизняної соціології типи досліджень: *оперативні дослідження та експрес-опитування*. Ці типи досліджень застосовуються переважно для вивчення громадської думки. Різниця між ними та відмінність їх від традиційних соціологічних досліджень полягає у термінах проведення. Для оперативного дослідження час від початку дослідження до завершення його вимірюється тижнями, для експрес-опитувань - днями.

Чим викликана така оперативність у вивченні громадської думки? По-перше, інтенсивність і тривалість громадської думки з будь-яких питань (тобто її реакція на ці питання) залежать переважно від актуальності та злободенності явищ і проблем, що вивчаються. Звичайно ці проблеми вимагають швидкого реагування. По-друге, громадська думка - досить динамічне та рухливе явище. Це стосується не тільки проблем, актуальних на той чи інший момент часу, а й «вічних» проблем. Таким чином, вимога оперативності означає одночасне або майже одночасне вивчення всіх виділених об'єктів спостереження, а дослідники повинні максимально скоротити час, протягом якого відбуватиметься збирання емпіричної інформації. По-третє, саме за громадською думкою міцно закріпилися такі стереотипні визначення, як «барометр ставлення населення...», «індикатор громадської оцінки...» тощо. Це зумовило потребу проведення різноманітних досліджень громадської думки, що, в свою чергу, сприяло зростанню кількості фірм та організацій, які проводять опитування населення. Необхідність прийняття управлінських рішень з урахуванням громадської думки і характеру можливої реакції населення на прийняття тих чи інших рішень - ще один чинник, що визначає важливість оперативних досліджень.

Перелічені характеристики громадської думки дають підстави стверджувати, що цінність інформації про стан її тим більша, чим оперативніше здійснюються весь цикл вивчення громадської думки і окремі його етапи. У розв'язанні цієї проблеми провідну роль відіграють методи проектування соціологічного дослідження.

Розглянемо організаційну структуру соціологічного дослідження. Вона відображає певну послідовність дій дослідника, які забезпечують розв'язання поставлених завдань. Процес будь-якого соціологічного дослідження можна розбити на кілька етапів. У соціологічній літературі

висловлюються різні точки зору щодо кількості та назв таких етапів. На нашу думку, найоптимальнішою при розгляді проблем проектування соціологічного дослідження є схема, що містить шість етапів: 1) теоретичний аналіз (розробка програми та проекту дослідження); 2) формування вибіркової сукупності; 3) відбір методів збирання первинної соціологічної інформації та методичне забезпечення соціологічного дослідження; 4) польові дослідження (збирання первинної соціологічної інформації); 5) обробка первинної соціологічної інформації; 6) аналіз та узагальнення матеріалу.

Продемонструємо на прикладі так званих теоретичних і прикладних досліджень різницю й особливості організації досліджень на окремих етапах. Насамперед зазначимо суттєві відмінності між цими дослідженнями (розглянути такі відмінності досить важливо, оскільки оперативні дослідження й експрес-опитування є різновидами прикладного соціологічного дослідження).

Теоретичні дослідження, як правило, зорієнтовані на вивчення соціальних механізмів функціонування того чи іншого явища та аналіз чинників, які його зумовлюють, а прикладні - на статистичний опис та соціальну діагностику явищ, що цікавлять дослідника. Прикладне дослідження зосереджене на самому об'єкті, теоретичне ж вивчає всю систему, в якій цей об'єкт функціонує. У ньому трактування об'єкта і предмета є значно ширшим, ніж у прикладному, оскільки дослідників інтересує уся сукупність зв'язків та взаємодій, у якій цей об'єкт включений. Відповідно специфіка об'єкта вивчення певним чином відбивається як на методиці дослідження, так і на обсязі та особливостях формування вибіркової сукупності. Перевірка спрямованості і структури досліджуваних зв'язків та відносин (за умови досить високої значущості відмінностей) потребує вибірки значно більшого обсягу, ніж при вивченні тенденцій розвитку об'єкта.

Відповідно змінюється стратегія соціологічного дослідження, а отже, і його структура. Так, на організацію та проведення теоретичного дослідження витрачається, як правило, 2-3 роки. Прикладні ж соціологічні дослідження проводяться протягом місяців, оперативні соціологічні дослідження - за кілька тижнів, експрес-опитування - протягом кількох днів. Тому від багатьох етапів, обов'язкових у теоретичних дослідженнях, доводиться відмовлятися у прикладних: значно менше часу витрачати на розробку програми дослідження - за звичаєм дослідники обмежуються розробкою лише окремих блоків соціологічної програми (формулюванням мети, завдань та основних робочих гіпотез дослідження).

§ 1. МЕТОДИ ЗБИРАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Під час організації досліджень велике значення має вибір методу збирання первинної соціологічної інформації. Для двох типів досліджень - теоретичних та прикладних - усі методи збирання соціологічної інформації досить детально викладені в соціологічній літературі. Тому проаналізуємо методи, які застосовують в оперативних дослідженнях та експрес-опитуваннях.

За традицією, громадська думка населення вивчається за допомогою *опитувальних методів*. Ні аналіз документів, ні спостереження не можуть конкурувати з ними. Не завжди будучи кращими, опитувальні методи залишаються і, очевидно, довго залишатимуться найефективнішими та надійними методами збирання первинної інформації. Одна з причин такого особливого стану опитувальних методів полягає в тому, що вони дають кращі можливості для одержання інформації про факти свідомості опитаних (мотиви, думки, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, установки тощо).

Поширеність опитувальних методів під час проведення оперативних досліджень можна пояснити двома основними чинниками:

1) можливістю віднайти серед різних варіантів опитування порівняно дешевий метод збирання соціологічної інформації;

2) специфічним характером опитування, результати якого звичайно не перевіряються і, як правило, вважаються наперед достовірними.

Специфіка опитувальних методів полягає в тому, що джерелом інформації для дослідника є словесне повідомлення, твердження індивіда. Багато суперечок серед соціологів і психологів викликає проблема достовірності та надійності цієї інформації. Проблема довіри до висловлювань індивіда є дуже складною, і, на жаль, жодний дослідник, очевидно, ніколи не зможе гарантувати повну достовірність одержаної інформації. До інформації, одержаної від індивіда, дослідник повинен ставитися досить критично і завжди перевіряти її за допомогою інших засобів і методів збирання інформації. Головний недолік будь-якого опитування (у вигляді інтерв'ю чи анкети) полягає в тому, що одержані дані не завжди свідчать про справжні думки, переконання, настрої опитаного, оскільки останній, відповідаючи на запитання, нерідко прагне створити позитивне враження про себе.

Вказуючи на те, які види і різновиди опитувальних методів застосовуються в оперативних дослідженнях і експрес-опитуваннях, необхідно одразу ж зазначити, що поглиблене (клінічне), неформалізоване (нестандартизоване) та напівформалізоване інтерв'ю ми не розглядатимемо, оскільки вони потребують суттєвих затрат часу. Увагу зосередимо на всіх видах анкетного опитування та на двох видах інтерв'ю: формалізованому і телефонному.

Формалізоване інтерв'ю

Формалізоване інтерв'ю можна розглядати і як один з різновидів інтерв'ю, і як перехідну від інтерв'ю до анкетування форму. Так, якщо під час роздавального анкетування анкетер зустрічається з респондентом, котрий сам неспроможний заповнити анкету (малограмотний, не володіє мовою опитування, поганий зір не дозволяє самостійно заповнити анкету тощо), в такому разі анкетер виконує функції інтерв'юера, опитуючи респондента за анкетною і пристосовуючи його відповіді до набору наперед сформульованих відповідей на запитання. При цьому ні порядок, ні формулювання запитань не зазнають змін.

Перевагами цього опитувального методу насамперед є:

1) можливість залучення як інтерв'юерів осіб без спеціальної підготовки;

2) впевненість дослідника в тому, що на запитання відповідає саме той респондент, який відібраний згідно з вимогами вибірки;

3) те, що інтерв'юер контролює ситуацію під час опитування і може спробувати переконати респондента продовжити опитування у разі його відмови.

Проте цьому методу збирання соціологічної інформації властиві також суттєві недоліки:

1) присутність інтерв'юера (анкетера). На жаль, присутність інтерв'юера не завжди сприяє підвищенню якості одержаної інформації. Іноді респондентам заважає достовірно відповідати на запропоновані запитання присутність сторонньої особи. Однак для деяких респондентів цей недолік перетворюється на перевагу: заповнення анкети в присутності інтерв'юера дисциплінує;

2) бажання провести опитування у стислі строки вимагає залучення до опитування досить великої кількості інтерв'юерів (норма навантаження на одного інтерв'юера не повинна перевищувати 12-15 інтерв'ю протягом опитування). Інтерв'ю - це досить трудомісткий вид роботи. Кожному інтерв'ю, як правило, передують значна підготовча робота, пов'язана з пошуком респондента, переконанням його взяти участь в опитуванні тощо. Не виключені випадки, коли інтерв'юер повинен повторно відвідати респондента, оскільки останній не завжди буває вдома. Як показує досвід, тільки трохи більше 50 % інтерв'ю беруться за першим відвіданням респондентів. Близько 20 % респондентів опитуються після повторних відвідань, опитування 15-18% респондентів потребує більше трьох відвідань, а приблизно 10 % респондентів належать до важкодоступних одиниць спостереження;

3) іноді причиною перекручення соціологічних даних є сам інтерв'юер. Мається на увазі не його вплив на опитуваного, а те, що інколи інтерв'юери свідомо деформують одержану під час опитування інформацію. Про свідомі перекручення йдеться тільки тоді, коли інтерв'юер: а) бажаючи скоротити обсяг робіт, пов'язаних з опитуванням, сам заповнює кілька опитувальних документів; б) з'ясувавши після опитування (у разі роздавального анкетування), що респондент з якихось причин не відповів на запитання, інтерв'юер, не розшукуючи цю людину, самостійно відповідає на пропущене запитання; в) не зустрівшись з потрібним йому респондентом і не бажаючи витратити час на повторні візити до нього, інтерв'юер опитує першу ж людину, яку зустрине, а основні соціально-демографічні характеристики, відмічені в завданні, переносить на опитану ним особу, тобто інтерв'юер свідомо йде на обман дослідників.

Слід підкреслити, що під час організації будь-якого опитування - інтерв'ю чи роздавального анкетування - з боку організаторів дослідження повинен здійснюватися хоча б вибірковий контроль за роботою залучених до опитування інтерв'юерів та анкетерів. Це, з одного боку, дисциплінує інтерв'юерів, а з іншого - дає змогу оцінити якість їхньої роботи.

Телефонні опитування

Останнім часом у практиці роботи соціологів дедалі інтенсивніше застосовуються телефонні опитування. Чим викликана популярність цього методу? Насампе-

ред високою оперативністю телефонного опитування, що важливо для цілого комплексу завдань, пов'язаних з вивченням громадської думки. Перевага цього методу в тому, що телефонне опитування потребує меншої кількості інтерв'юєрів, а також дає можливість для більш гнучкого управління збиранням первинної інформації та контролю за її якістю. Телефонне інтерв'ю має низку інших, порівняно із звичайним, переваг:

а) порівняно низькі витрати на такий вид опитування. Окремі роботи на різних етапах дослідження оцінюються значно нижче, а відсутність необхідності поїздок для організаторів опитування та інтерв'юєрів взагалі знижує вартість телефонного опитування порівняно із стандартизованим інтерв'ю на 15-20 %;

б) значний виграш у часі. Протягом дня один інтерв'юєр за невеликою анкетною (8-10 запитань) може опитати 30-40 осіб, що значно перевищує норму інтерв'юєра при особистому опитуванні. Досвід показує, що експрес-опитування щодо ставлення населення до різних соціально-економічних проблем можна провести за один вечір протягом 2-3 годин. При цьому 15-20 інтерв'юєрів можуть опитати 200-300 респондентів;

в) відсутній ефект інтерв'юєра, що істотно позначається на якості одержаної інформації;

г) не потребує часу й сил для пошуку респондентів.

Проте принаймні два недоліки заважають широкому використанню телефонних опитувань:

а) неможливість формування репрезентативної вибіркової сукупності. Йдеться не тільки про те, що країни, утворені на терені колишнього СРСР, мають один з найнижчих серед розвинених країн світу відсоток телефонізації квартир. До того ж спостерігаються величезні диспропорції в телефонізації різних типів населених пунктів: найбільший відсоток телефонізованих квартир у столицях. Далі за рівнем телефонізації йдуть обласні центри. Найнижчий відсоток телефонізації квартир у сільській місцевості. На кожне село в кращому разі припадає по кілька телефонів. Сформувати репрезентативну для країни вибірку неможливо ще з однієї причини: ступінь телефонізації квартир у різних соціальних груп населення неоднаковий. Все це перешкоджає широкому застосуванню телефонних опитувань у масових соціологічних дослідженнях, але для проведення оперативних досліджень та експрес-опитувань, завдання яких - проаналізувати тільки тенденції динаміки суспільної думки, вони можуть застосовуватися досить ефективно;

б) складність управління процесом формування вибіркової сукупності. Йдеться про неможливість проведення вибірки «всередині» телефонного номера. Тому у вибірковій сукупності можливі зміщення не тільки за ознакою «соціальне становище» опитуваних, а й за такими ознаками, як стать, вік, освіта тощо.

Роздавальне анкетування У практиці проведення оперативних досліджень і експрес-опитувань пріоритет належить не інтерв'ю, а роздавальному анкетуванню. Це пояснюється дією кількох чинників і насамперед специфікою самого методу, простотою його. Під час такого опитування робота анкетера полягає в поясненні

респондентові мети, завдань дослідження й основних правил заповнення анкети. Анкету ж респондент заповнює самостійно, як правило, у вільний час в домашніх умовах.

Другий чинник - це економічність опитування. Продуктивність праці анкетера дещо вища, ніж інтерв'юєра, - за однаковий проміжок часу анкетер опитує більше респондентів. Значне збільшення обсягу анкети для опитування респондента менше позначається на оплаті праці анкетера порівняно з інтерв'юєром. Неабиякий чинник - це мінімальні вимоги до кваліфікації анкетера. Дослідники витрачають незначний час на підготовку та навчання анкетерів, досить безболісно відбувається їхня заміна.

Роздавальне анкетування дає змогу уникнути недоліків, які притаманні інтерв'ю. Особливо це стосується організації і проведення опитування на промислових підприємствах та в установах. Багато працівників відмовляються одночасно виконувати свою основну роботу та відповідати на запитання інтерв'юєра. Відповіді на запитання, особливо на ті, над якими респондент не часто замислюється, вимагають роздумів, відволікають його від роботи. Респонденти також неохоче заповнюють анкети до і після роботи, оскільки це порушує вироблений протягом тривалого часу стереотип поведінки, пов'язаний з виходом на роботу або поверненням додому. Іноді затримання після роботи, особливо для молодих робітників, порушує плани проведення вільного часу. Не слід забувати й про те, що велика кількість працюючих належить до «маятникових мігрантів» - осіб, які мешкають в одній місцевості, а їздять на роботу до іншого населеного пункту. У цієї категорії робітників час виходу на роботу і повернення додому чітко узгоджується з графіком руху громадського транспорту. Тому ця категорія осіб найчастіше відмовляється від будь-яких опитувань у вільний від роботи час. Провести опитування під час обідньої перерви також неможливо, оскільки сама бесіда триває в середньому 20-25 хвилин. Це означає, що за час, який залишився, людина не зможе спокійно пообідати і відпочити. Отже, ми бачимо, що проводити інтерв'ю за місцем роботи вкрай складно. В такому разі доцільно вдатися до послуг роздавального анкетування.

З одного боку, така методика опитування дає значний виграш: один анкетер протягом дня може роздати і пояснити правила заповнення питальника 20-25 робітникам. Проте, з іншого боку, це призводить до того, що 10-12 відсотків (у кращому разі) респондентів з різних причин не повертають анкети. Слід також підкреслити, що значну кількість часу анкетери витрачають на нагадування респондентам про необхідність повернення заповнених анкет. У роздавального анкетування є ще один недолік, який дослідник не може не враховувати: існує ймовірність, що запропоновану респонденту анкету заповнював не він сам, а хтось із членів його сім'ї. Не виключено, що під час заповнення анкети йому допомагали або ж деякі відповіді є результатом обговорення у сім'ї, у колі друзів та ін. Встановити причетність інших осіб до заповнення анкети надзвичайно складно. Тому дослідникам залишається лише сподіватися на сумління опитованого.

Групове анкетне опитування Специфіка групового анкетного опитування істотно відрізняється від роздавального анкетування і полягає в тому, що проводиться анкетування невеликої (20-25 осіб) групи людей у спеціально відведеному місці у присутності анкетерів. Групове опитування є найефективнішим методом збирання соціологічної інформації у разі, коли об'єктом дослідження є учнівська молодь (школярі, учні СПТУ, студенти середніх та вищих закладів освіти), а також військовослужбовці (переважно рядовий і сержантський склад). Групове опитування є досить ефективним для організації досліджень в екстремальних виробничих ситуаціях, де умови праці і відпочинку працюючих дають можливість провести таке опитування. Груповому анкетному опитуванню властиві деякі позитивні та негативні моменти. До переваг такого опитування належать: простота організації опитування; економічність процедури; високий відсоток повернення заповнених анкет і неможливість заповнення анкети особами, яким вона не була призначена; збереження респондентами анонімності при опитуванні.

Груповому анкетному опитуванню властиві і недоліки. Це насамперед низька достовірність відповідей групи респондентів, пов'язана з «офіційними» умовами опитування, а також низька достовірність відповідей частини респондентів, пов'язана з небажанням їх брати участь в опитуванні і водночас неможливістю відверто відмовитися у присутності товаришів.

Ураховання слабких та сильних сторін цього різновиду анкетного опитування забезпечує одержання якісної соціологічної інформації за досить стислі строки і силами невеликої кількості анкетерів. Саме ці дві особливості групового опитування зробили його надзвичайно популярним серед соціологів, особливо молодих, а також серед дослідницьких колективів, що відчувають нестачу трудових та фінансових ресурсів.

Поштове опитування Поштовому опитуванню протягом останнього десятиліття соціологи-практики приділяли підвищену увагу, оскільки воно вважалося, по-перше, найекономічнішим методом збирання первинної соціологічної інформації, а по-друге, в процесі поштового опитування люди могли відвертіше відповісти на сформульовані в анкеті запитання - позначалася відсутність інтерв'юера. Однак ситуація, що склалася нині, багато що змінила. Подорожчання послуг підприємств поліграфії та зв'язку, зрослі ціни на папір суттєво позначилися на економічності поштового опитування. Так, якщо наприкінці 80-х років співвідношення вартості однієї анкети поштового опитування і вартості інтерв'ю було приблизно 1 до 10, то у 90-і роки це співвідношення, за нашими підрахунками, становить лише 1 до 3.

Проте існує одна обставина, яка заважає використовувати поштове опитування в оперативних дослідженнях і тим паче в експрес-опитуваннях. Це - час збирання первинної інформації. Як свідчить практика проведення подібних опитувань, на двохвильове поштове опитування (з двома розсиланнями анкет) витрачається 32-34 дні. Після першого розсилання анкет через 2 тижні відбувається повторне роз-

силання з нагадуванням респондентам про повернення анкети дослідникам. Протягом приблизно 20 днів після другого розсилання заповнені респондентами анкети продовжують надходити на адресу дослідників. Такий тривалий період збирання інформації неприйнятний для оперативних досліджень.

Ми охарактеризували основні методи опитування, які звичайно застосовуються в оперативних соціологічних дослідженнях, їхні переваги, недоліки, особливості застосування. При проектуванні дослідження, знаючи приблизну вартість усього дослідження, можна планувати достовірність та надійність емпіричної інформації шляхом вибору методу (або методів) збирання соціологічної інформації.

§ 2. ПРОЕКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Соціологічний аналіз соціальної проблеми передбачає встановлення соціальних фактів, виявлення правил і закономірностей, що визначають тенденції та механізм розвитку соціальних процесів. Певну частину необхідних відомостей можна почерпнути з різних документів, а також з наукових публікацій. Однак, як правило, для підтвердження чи спростування раніше встановлених фактів, власних міркувань чи тверджень проводиться спеціальне емпіричне дослідження, яке є складовою частиною соціологічного аналізу. Перш ніж планувати емпіричне дослідження соціолог повинен усвідомити, що, з одного боку, це досить трудомістка праця з великими затратами організаційних, людських та матеріальних ресурсів, а з іншого - цінність одержаної інформації досить часто вельми відносна.

Аби повною мірою оцінити і зівставити потребу в бажаній інформації з витратами на емпіричне дослідження, необхідна попередня робота, що дає змогу здійснити його. Документ, який полегшує визначення потреби в емпіричному дослідженні, можливостей одержання інформації про ті чи інші соціальні факти, а також обсягів витрат професійних, фінансових, матеріально-технічних та організаційних ресурсів, називають *проектом дослідження*.

Проект соціологічного дослідження містить перелік основних елементів та етапів роботи, що визначають стратегію і тактику емпіричного дослідження. Більшість емпіричних досліджень сьогодні характеризуються двома особливостями: чинником «несподіваності» та чинником «замовника».

«Несподіваність» визначається тим, що до соціолога можуть звернутися з проханням (потенційним замовленням) провести дослідження проблеми, якою він раніше не цікавився, а також тим, що він сам звертає увагу на проблеми, над якими ще вчора не замислювався, а сьогодні вважає надто значущими, щоб залишити їх поза увагою в аналізі соціальних явищ (зміна політичної структури, поворот в економічній чи соціальній політиці держави, спалахи міжнаціональних конфліктів, соціальна напруженість і масовий протест тощо).

Чинник «замовника» зумовлений особливостями взаємодії з людьми, які, не будучи соціологами, погано поінформовані про можливості

емпіричного соціального дослідження. Успіх роботи на початковому етапі співробітництва значною мірою залежить від правильно обраної стратегії і тактики поведінки соціолога-виконавця.

У замовлених або актуально-оперативних соціологічних дослідженнях найважливішим етапом є підготовка проекту дослідження, насамперед робота над ескізом проекту.

Ескіз проекту дослідження Цей документ містить перелік пунктів (запитань), які слід уточнити до початку роботи. Саме на підставі роботи над ескізом готується проект і приймається рішення про те, чи доцільно проводити емпіричне дослідження.

Складання ескізу дає змогу: 1) уточнити предмет дослідження; 2) визначити реальну вартість витрат і ресурсів; 3) узгодити питання, які нерідко стають предметом суперечки чи конфлікту після закінчення дослідження. Робота над ескізом дає змогу зменшити ймовірність «ефекту відсутності результату».

Ескіз проекту дослідження містить такі основні пункти: інформаційні потреби; програма дослідження; генеральна сукупність та вибірка; інструментарій; збирання інформації; обробка та аналіз даних; звіт (оформлення результатів дослідження); потреби та ресурси; графік і кошторис; загальна вартість дослідження.

Робота над ескізом дає змогу, по-перше, сформувати досить конкретне уявлення про те, яку інформацію можна одержати в результаті дослідження; по-друге, зіставити свої професійні, організаційні та фінансові можливості з інформаційним запитом і досить ґрунтовно підготуватися до якісного виконання роботи.

У процесі роботи над ескізом не всі пункти опрацьовуються з однаковою мірою конкретності. На перший план висуваються такі елементи проекту, уточнення яких дає можливість визначити трудомісткість та вартість емпіричного дослідження. Змістовні ж елементи, спрямовані на уточнення сутності соціальних фактів, які підлягають аналізу, опрацьовуються на наступних етапах роботи, після остаточного рішення про необхідність проведення емпіричного дослідження. В ескізі витрати визначаються лише приблизно.

Нижче наведений у загальних рисах основний зміст роботи над кожним з пунктів ескізу проекту.

1. *Уточнення інформаційних потреб* - ключовий етап проектування дослідження. Ця найбільш важка і творча частина дослідження, на жаль, часто недооцінюється на початку роботи і є джерелом багатьох непорозумінь на заключному етапі. Кількість помилок, допущених на цій стадії, дедалі збільшується на всіх наступних.

В академічній соціології цей елемент називають «визначенням проблеми, предмета та мети дослідження», розкриття якого має відповісти на такі запитання: 1) що, власне, треба вивчати і 2) навіщо проводити емпіричне дослідження. Часто навіть професійні соціологи формально ставляться до цього елемента і тільки на етапі аналізу даних починають розмірковувати над тим, що ж вони можуть взяти із зібраного за темою матеріалу. Відбувається це тому, що актуальну проблему, яка виникла в суспільстві, так чи інакше відчуває практично кожний гро-

мадянин, але це відчуття мало в чому схоже на наукову постановку проблеми. Вербалізація (словесне оформлення) відчуття веде до формулювань на зразок таких: «перехід до ринкової економіки - це проблема», «злочинність серед молоді - це проблема», «загострення міжнаціональних стосунків - це проблема». Проте визначення того, в чому, власне, полягає проблема, - складне завдання, розв'язання його потребує значної за обсягом інтелектуальної праці. Слід зауважити, що далеко не кожен здатний розв'язати його. Однак цілком припустиме спрощення проблеми.

Спрощення такого елемента соціологічного дослідження, як постановка проблеми, зводиться до формулювання конкретних запитань, відповісти на які має емпіричне дослідження. Отже, інформаційний запит - це довільної форми запитання, на які слід одержати відповідь у результаті емпіричного соціологічного дослідження.

У процесі формулювання запитань особлива увага приділяється конкретизації їх. На перший погляд, наприклад, досить конкретним здається такий інформаційний запит: «Одержати в результаті дослідження конкретні рекомендації щодо поведінки керівника у разі конфлікту з підлеглим», але для соціолога такий інформаційний запит некоректний. Слід уточнити, які саме конфлікти цікавлять замовника (ділові, міжособистісні, етичні тощо), тобто уточнити сферу, предмет та причини конфліктів. Чи всі види конфліктів має охопити дослідження, чи достатньо обмежитися деякими з них. Також слід уточнити, який результат розв'язання конфліктів турбує замовника насамперед. Інформаційний запит переформулюється таким чином: «Як повинен діяти керівник у разі конфліктів з підлеглими, щоб досягти: а) поваги підлеглих; б) поліпшення виробничих показників; в) зменшення плинності кадрів; г) поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі тощо?».

Слід пам'ятати, що розширення переліку запитань збільшує вартість дослідження (за рахунок збільшення обсягу анкети, часу для обробки та аналізу матеріалу). Тому бажано визначити пріоритетність різних аспектів проблеми. Для соціолога, який планує дослідження, такий набір запитань (навіть за наявності сформульованої теми та проблеми дослідження) дає змогу здійснювати контроль на всіх етапах роботи: за конкретністю та усвідомленістю проблеми, за визначенням генеральної сукупності, за адекватністю підготовленого інструментарію поставленим завданням, за вибором методів статистичного аналізу зібраного матеріалу, за змістом звіту.

Ця сукупність запитань (інформаційний запит) приймається за основу уточнення всіх інших пунктів ескізу дослідження.

2. *Програма дослідження*. На підставі аналізу інформаційного запиту слід визначити, хто з фахівців залучатиметься до розробки програми, і встановити строк, необхідний для цієї роботи.

3. *Визначення генеральної сукупності і вибірки*. Для визначення вартості та організаційних витрат дослідження слід окреслити приблизний обсяг генеральної сукупності. Уточнення того, чи саме думки, настрої, ставлення, установки чи соціальні орієнтації вивчатимуться, рекомендується здійснювати за такою схемою: регіон - соціально-демографічна характеристика - галузева специфіка.

Наприклад, слід з'ясувати ставлення молоді до злочинності. Для визначення генеральної сукупності насамперед уточнюється регіональна локалізація населення, на яке можна поширити висновки, одержані в результаті дослідження: йдеться про молодь країни в цілому чи певного регіону. Далі уточнюється, яка саме молодь вивчатиметься: міська чи сільська. Якщо, припустимо, міська, то вся чи тільки молодь великого міста. Далі (у рамках соціально-демографічних уточнень) визначаються верхня та нижня межі молодіжного віку (наприклад, від 18 до 30 років або від 14 до 25 років - конкретні межі залежать від мети та інформаційних потреб). І нарешті, уточнюється галузевий контингент - чия думка вивчатиметься: усієї молоді, що проживає в певному регіоні, чи тільки учнівської молоді або тільки тих, хто вже працює (якщо останнє, то де саме працює: в усіх чи тільки в певних галузях), тощо. Підсумком такого обговорення має стати чітке визначення генеральної сукупності, наприклад, «уся учнівська молодь віком 18-30 років західного регіону України (Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області)». На основі визначення генеральної сукупності (контингенту населення, на який можна з певною ймовірністю поширювати висновки на підставі одержаних у результаті дослідження даних) соціолог має змогу попередньо визначити обсяг вибірки - число людей, яких слід опитати. Попереднє визначення обсягу вибірки потрібне для уточнення вартості дослідження.

Власне, обговорення генеральної сукупності необхідне також для того, щоб визначити джерела, що містять основні характеристики генеральної сукупності (загальна кількість, розподіл за основними характеристиками, доступність респондентів).

4. *Інструментарій*. Під час роботи над ескізом на підставі уточнених інформаційних потреб визначають приблизний обсяг анкети, виконавців та термін виконання, уточнюють технічні можливості і базу тиражування, а також матеріальні витрати на розробку, підготовку і тиражування інструментарію й методичних документів до нього.

5. *Збирання інформації*. На підставі визначення вибіркової сукупності намічають «точки опитування», склад групи, що збиратиме інформацію, терміни виконання роботи.

6. *Обробка та аналіз даних*. Визначають технічні і програмні засоби, орієнтуючись на які встановлюють час та вартість цього етапу роботи.

7. *Оформлення одержаних результатів (звіт)*. Слід наперед продумати та обговорити з потенційними співвиконавцями (або замовником), якою буде форма подання результатів роботи (наукові статті, монографія, аналітичний звіт, аналітичні таблиці, графіки тощо). Якщо дослідження виконується на замовлення, бажано домовитися про обсяг звіту, кількість таблиць та обсяг тексту коментарів до них. Якщо замовник заздалегідь не обумовлює форму подання матеріалу, то для дослідження, яке є великомасштабним і дорого коштує, найбільш оптимальним варіантом підсумкового документа є аналітичний звіт обсягом 70-80 сторінок, який містить необхідні ілюстративні матеріали. Як додаток до нього доцільно подати короткий варіант звіту (6-8 сторінок), що містить основні висновки та рекомендації.

8. *Ресурси та потреби*. Оцінка ресурсів та можливостей проведення дослідження включає: визначення загального кількісного та якісного складу групи, що виконуватиме дослідження; матеріально-технічні потреби та можливості; організаційні особливості виконання кожного з етапів роботи (необхідність та шляхи доступу до відомчої документації, установи, які бажано залучити до організації збирання інформації, надання техніки тощо). Організаційні потреби та можливості слід продумати завчасно, що дасть змогу оптимізувати витрати, а також зберегти час, оскільки організаційну підготовку в цьому разі можна здійснювати паралельно з розробкою програми та інструментарію.

9. *Графік, кошторис та загальна вартість дослідження*. Загальна вартість дослідження - першочергова проблема при визначенні можливості проведення емпіричного дослідження. Складність розв'язання її полягає в тому, що без уточнення інформаційних потреб і відповідно обсягу роботи важко визначити реальну вартість дослідження. Інтуїція та попередній досвід допоможуть соціологу передбачити «порядок» загальної вартості. Загальна ж сума визначається в результаті роботи над ескізом дослідження. Нерідко обмеженість коштів призводить не до відмови від дослідження в цілому, а до коригування програми (вилучення окремих інформаційних запитів) або до обмеження вибірки і звуження генеральної сукупності.

Робота над ескізом програми завершується складанням таблиці, в якій усі елементи ескізу розміщені за терміном виконання (графік) та вартістю (кошторис). Робочий документ, тобто перелік основних елементів соціологічного дослідження із зазначенням вартості та строків виконання, називають *проектом соціологічного дослідження*. На підставі проекту приймається остаточне рішення про те, чи проводитиметься дослідження.

Після прийняття рішення про проведення емпіричного дослідження починається робота безпосередньо над проектом дослідження - розробка програми, інструментарію, підготовка вибірки.

Програма опитування громадської думки

^ дослідницькій практиці доцільно розрізняти опитування громадської думки і власне соціологічні дослідження. Така класифікація має принциповий характер щодо визначення пріоритетності та глибини розробки основних елементів проекту дослідження - програми та вибірки. Визначення типу дослідження - перший крок на шляху оцінки пріоритетності елементів. Опитування громадської думки - це збирання інформації про сукупну думку, оцінки, установки та орієнтації певного контингенту населення з приводу будь-якого актуального питання.

При проведенні таких досліджень найважливішим елементом проекту є проблема вибірки (визначення обсягу та способу відбору одиниць спостереження), оскільки результати опитування обмеженого кола людей поширюються на всю генеральну сукупність. Наприклад, опитавши тисячу жителів Києва, соціолог доходить висновку про думки та настрої киян у цілому; опитавши дві тисячі жителів України, поширює висновки

на все населення України тощо. Тому, визначаючи вибірку, дослідник повинен добре усвідомлювати, якою мірою і за якими характеристиками (стать, вік, освіта, соціальне становище тощо) опитані представляють той контингент, на який поширюються висновки, одержані в результаті дослідження.

В опитуваннях громадської думки значення програми соціологічного дослідження зводиться до мінімуму, а іноді в ній зовсім немає потреби. Наприклад, програма не потрібна для опитувань в електоральних ситуаціях («За кого голосуватимуть?», «Чи братимете участь у референдумі?»), а також для оперативних досліджень гострих соціальних ситуацій (наприклад, реакція населення на ті чи інші рішення органів влади тощо). Для опитувань громадської думки потрібний інформаційний запит. Одержані в результаті опитування громадської думки дані подаються переважно у вигляді одновимірних розподілень відповідей на поставлені запитання. Обов'язковими вимогами до подання результатів опитування громадської думки є наведення повного формулювання запитання, як воно було запропоноване в анкеті, а також обсягу генеральної сукупності із зазначенням обсягу вибіркової сукупності. Соціологічне дослідження - це вивчення предмета та його взаємозв'язків з іншими елементами соціального світу.

Для переходу від узагальненої проблеми дослідження («Соціально-психологічні аспекти Чорнобильської катастрофи», «Загострення міжнародних відносин», «Ставлення населення до ринкової економіки», «Соціально-політична ситуація в Криму» тощо), проблеми, що має багато аспектів та причинно-наслідкових зв'язків, до розробки інструментарію потрібна певна схема конкретизації предмета дослідження.

Функцію конкретизації предмета дослідження виконує програма дослідження. При проведенні власне соціологічного дослідження розробка програми є найважливішим етапом роботи.

§ 3. ПРОГРАМА СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Програма соціологічного дослідження - це науковий документ, що відображає логічно обгрунтовану схему переходу від теоретичного (концептуального) осмислення проблеми до інструментарію конкретного емпіричного дослідження. Сутність програми обумовлена двома основними взаємозв'язаними методологічними функціями. Першу методологічну функцію програма виконує на етапі підготовки анкети - методологічне обгрунтування інструментарію дослідження; другу - на етапі аналізу одержаних даних - обгрунтування логіки аналізу й інтерпретації даних, отриманих внаслідок збирання первинної соціологічної інформації за допомогою розробленого інструментарію.

Своєчасно підготовлена програма виконує також ряд методологічних функцій на різних етапах дослідження. Це насамперед визначення мети і завдань дослідження, тобто стратегії і тактики аналізу проблеми; визначення понятійного апарату; формування критеріїв складання й оцінки запитань інструментарію; вибір статистичних методів аналізу

первинної інформації та оцінка матеріальних витрат на обробку; формування структури звіту.

На жаль, у багатьох випадках навіть професійні соціологи ставляться до програми не як до методологічного інструменту, а як до формального документа: програма з викладенням мети та завдань дослідження (більш або менш семантичне пов'язаних з назвою теми) готується офіційно необхідний документ, а після затвердження теми або підписання угоди відкладається і до неї більше не звертаються. Розплатою за формальне ставлення до програми на початку дослідження є почуття розгубленості і невизначеності, як тільки соціолог переходить до аналізу одержаного емпіричного матеріалу. Тому соціолог (часто цього не усвідомлюючи) змушений повернутися до складання програми, щоб мати більш-менш прийнятну схему аналізу. Однак спроба підмінити програму такою схемою, як правило, неспроможна: деяких ознак явно не вистачає, інші, хоч і здаються на перший погляд цікавими, систематично не аналізуються.

Дослідження без попередньої програми (або з програмою, підготовленою формально) звичайно виглядає так. Керівник дослідження збирає групу виконавців й оголошує, що вивчатиметься проблема «міжнародних відносин у певному регіоні», або «соціально-психологічних наслідків аварії на Чорнобильській АЕС», або «ставлення населення до ринкової економіки» (наводяться приклади найпоширеніших останнім часом замовлень на соціологічне дослідження). Одразу ж починається підготовка анкети. Можна скласти сотні запитань, які так чи інакше відображають соціально-психологічні наслідки аварії на ЧАЕС, і внести в анкету ще сотні запитань, що визначають гіпотетичні фактори впливу на ці показники (процес складання запитань - досить захоплююча частина роботи, особливо якщо вона не регламентується попередньою програмою). Значущість тих чи інших запитань може зумовлюватися скоріше темпераментом і наполегливістю автора запитання, ніж цільовим інформаційним запитом. Якщо запитань «надто багато», частина з них відсівається зусиллями «колективного розуму» за тими самими критеріями - авторитетом і темпераментом окремих виконавців.

Внаслідок такого «мозкового штурму» складається інструментарій дослідження - анкета, що містить кілька десятків або сотень запитань. Якісна вийшла анкета чи ні? Кваліфікований соціолог ніколи не візьметься оцінювати анкету (мається на увазі її змістовна, а не технічна сторона), не зіставивши її з програмою дослідження, оскільки якість анкети визначається адекватністю її конкретному інформаційному запитові і відповідністю індикаторів (запитань анкети) виділеним показникам досліджуваного явища. Потрібне чи ні конкретне запитання, вимірює чи не вимірює воно будь-яку характеристику, - можна оцінити, маючи критерії оцінювання. Ці критерії і повинна містити програма дослідження.

Перелічимо лише ті елементи програми, без визначення яких, на нашу думку, нерационально розпочинати соціологічне дослідження в Цілому та підготовку інструментарію зокрема.

Структура такої «програми-мінімуму» містить чотири основні взаємопов'язані елементи: 1) предмет дослідження; 2) показники; 3) мету Дослідження; 4) гіпотези.

1. *Предмет дослідження* визначається конкретним формулюванням відповіді на запитання «Що?» («Що вивчатиметься?»; наприклад, «соціальна напруженість» або «політична культура» тощо).

Крім найменування предмета дослідження, слід навести визначення його в тому формулюванні, яке автор визнає за основне. Без визначення предмета дослідження навіть після проведення емпіричного етапу і можна сказати, що проблема, наприклад політична культура, була вивчена, оскільки незрозуміле, що автор мав на увазі, говорячи про «політичну культуру», якщо в програмі визначення цього поняття немає.

2. *Показники* зумовлюються відповіддю на запитання «Чим?» («Чим вимірюватиметься предмет дослідження?»).

Оскільки досліджувані соціальні явища чи процеси, як правило, досить складні й абстрактні, вони не піддаються емпіричній інтерпретації повністю. Проте, як зазначав Пол Лазарсфельд, «явище, яке не можна спостерігати безпосередньо, все ж залишає свої сліди, що за умов слушної інтерпретації дає можливість ідентифікувати й аналізувати його». Визначення змінних, які дають змогу вимірювати складні явища і піддаються емпіричній інтерпретації, - важливий етап складання програми.

3. *Мета емпіричного дослідження* стає зрозумілою з відповіді на запитання «Навіщо?» («Навіщо проводиться емпіричне дослідження?»).

Точна і зрозуміла відповідь необхідна не стільки для прагматичного обґрунтування витрат на проведення емпіричного дослідження, скільки для методологічного обґрунтування критеріїв «цілеспрямованого» відбору або відсіву показників, індикаторів, гіпотетичних чинників. Можна запропонувати досить велику кількість показників досліджуваного явища, обґрунтованих з точки зору розкриття сутності предмета. Звукити коло таких показників дає змогу мета дослідження.

4. *Гіпотези* - це обґрунтовані припущення про чинники, які визначають характер явища, що вивчається, та потребують емпіричного підтвердження або спростування.

Емпірична інтерпретація теоретичного показника може мати кілька ступенів (субпоказників), останній з них має бути доведений до такої міри конкретності, щоб кожний субпоказник останнього ступеня можна було виміряти за шкалою відповідей на конкретне запитання анкети (індикатор показника).

Фактично процес підготовки анкети має полягати в тому, щоб перевести показники в адекватні їм запитання. Навіть у тому разі, коли запитання формулюється спонтанно (а практично це відбувається дуже часто), потрібно, виходячи з цього формулювання, визначити відповідний до запитання показник. Це значно полегшить аналіз одержаної інформації. І замість того, щоб кожного разу говорити, наприклад, про респондентів, які ствердно відповіли на запитання: «Чи вважаєте ви, що соціально-економічне становище країни у майбутньому році поліпшиться?» - в тексті аналізу достатньо буде сказати про думку «соціальних оптимістів», оскільки вже в програмі міститься обґрунтований зв'язок цього запитання з показником «соціального оптимізму».

Взаємозв'язок показника і формулювання запитання може бути очевидним (прямим), якщо формулювання логічно випливає з визна-

чення показника. Так, упевненість у поліпшенні соціально-економічної ситуації безпосередньо пов'язана з показником соціального оптимізму і не потребує додаткового обґрунтування. Однак зв'язок може бути не настільки очевидний, якщо, наприклад, відповіді на згадане вище запитання пропонується розглядати як показник «підтримки економічної політики уряду». Хоча логічно цілком припустима інтерпретація впевненості в поліпшенні економічного стану як показника підтримки економічної політики уряду, бажано емпірично обґрунтувати цю відповідність.

Технологічно схема підготовки програми містить такі дії:

1. Визначення мети дослідження. Навіть якщо у попередньому задумі немає реальної практичної мети, автору програми слід цілеспрямовано обмежити предмет дослідження і коло показників.

2. Визначення і формулювання предмета (предметів) дослідження.

3. Складання структурної схеми показників предмета (предметів) дослідження.

4. Оцінка можливості вимірювання кожного з показників конкретним індикатором (запитанням анкети). Пошук структурних субпоказників. Доведення конкретизації показників до такого ступеня, щоб кожному з них відповідало запитання анкети.

5. Внесення до схеми гіпотетичних чинників. Визначаючи чинник, слід одразу ж групувати відповіді за цією ознакою (наприклад, «вік»: до 30 років; 30-55 років; більше 55 років; або «посада»: керівник; виконавець тощо).

6. Групування гіпотетичних чинників за типами (наприклад, «демографічні», «соціально-економічні», «соціально-політичні» тощо).

7. Визначення гіпотез, які перевірятимуться в процесі статистичного аналізу.

§ 4. ВИБІРКА В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Проектуючи вибірку, слід прагнути до того, щоб вибіркова сукупність, порівняно невелика за обсягом, своїми основними параметрами, значущими для певного дослідження, відтворювала генеральну сукупність.

Проектуючи вибірку, соціолог стикається з тим, що із збільшенням складності програми соціологічного дослідження організація вибіркової сукупності шляхом використання традиційних статистичних схем імовірнісної вибірки не дає змоги забезпечити формування репрезентативної вибіркової сукупності. Виникає потреба враховувати фактори (вони ж є елементами дослідницької програми), що визначають весь процес дослідження: способи та характер опису об'єкта та предмета дослідження, методи збирання первинної інформації, робочі гіпотези, мету та завдання дослідження тощо. Названі елементи дослідницької процедури різною мірою впливають на процес формування вибірки.

Процес формування вибіркової сукупності в соціологічному дослідженні повністю можна описати за допомогою таких п'яти характеристик:

1. Кількість ступенів відбору.

2. Тип виділених об'єктів репрезентації при переході від одного ступеня відбору до іншого.

3. Тип районування виділених об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору.

4. Способи відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження на кожному ступені.

5. Розмір та обсяг вибіркової сукупності (кількість одиниць спостереження, відібраних на останньому ступені відбору).

Розглянемо детальніше кожну з характеристик.

Ступінь відбору Об'єкт репрезентації слід відрізнити від одиниці спостереження. *Об'єктами репрезентації* називають елементи вибіркової сукупності, тобто територіальні спільності та організації, в яких, у свою чергу, концентруються одиниці спостереження. *Одиниці спостереження* це елементи сформованої вибіркової сукупності, які безпосередньо є джерелом соціальної інформації. І об'єкти репрезентації, і одиниці спостереження становлять соціальні об'єкти, яким властиві характеристики, що є суттєвими для предмета конкретного дослідження. Об'єкт репрезентації та одиниці спостереження можуть збігатися й відрізнятися. Вибірка є *одноступеневою* тільки тоді, коли на першому ж ступені відбору об'єкти репрезентації та одиниці спостереження збігаються.

Соціолог не завжди може користуватися одноступеневою вибіркою. Цьому перешкоджають дві обставини: по-перше, досить важко скласти повний список одиниць спостереження для великомасштабних досліджень, по-друге, за умови одноступеневої вибірки одиниці спостереження «розпорашені» на великій території, що значно ускладнює організацію дослідження і багатократно збільшує витрати на його проведення. Практично всі оперативні соціологічні дослідження здійснені на основі *багатоступеневої* вибірки, коли на всіх ступенях відбувається відбір об'єктів репрезентації, а спостереження за одиницями відбувається на останньому ступені. Списки одиниць потрібні тільки на останньому ступені відбору. При багатоступеневому відборі на першому ступені достатньо мати інформацію про розподіл ознак, що нас цікавлять, про об'єкти репрезентації в межах генеральної сукупності. Для організації другого ступеня необхідна інформація про об'єкти репрезентації, відібрані на першому ступені. Багатоступенева вибірка, на відміну від одноступеневої, передбачає, що на кожному ступені відбору виділяються різні проміжні об'єкти, які зіставляються один з одним за принципом «матрьошки» (наприклад, країна - область - місто - район - мікрорайон - квартал - будинок - сім'я - респондент). Багатоступеневий відбір, що ґрунтується на відборі природних одиниць (політико-адміністративні одиниці, підприємства, установи тощо), більш гнучкий, ніж одноступеневий. Він також значно економічніший. Крім того, проведення вибіркового обстеження може полегшуватися скороченням територіальних меж обстеження, а також іншими спрощеннями.

Багатоступенева вибірка поряд з перевагами має ряд недоліків. Так, огріхи, допущені в процесі організації дальших ступенів, уже не-

можливо відкоригувати. Формуючи багатоступеневу вибірку, треба переконатися, чи не вдалися до помилок зміщення - найпоширенішого виду помилок у соціологічному дослідженні. Слід зважати ще й на те, що помилки репрезентативності майже неможливо точно визначити для багатоступеневої вибірки. При багатоступеневій вибірці ускладнюється обчислення теоретичних помилок репрезентативності і збільшується, порівняно з одноступеневою вибіркою, величина їх.

Тип виділених об'єктів репрезентації та спосіб районування їх на проміжних ступенях відбору

На кожному ступені відбору виділяють проміжні об'єкти репрезентації, які у більшості випадків є «природними одиницями», тобто утвореннями природними, такими як політико-адміністративні райони, населені пункти, підприємства, установи, цехи, академічні групи, бригади тощо.

Виділяють два *типи об'єктів репрезентації*, політико-адміністративні одиниці (область, різні види населених пунктів, сільради тощо) і промислові та сільськогосподарські підприємства, установи, заклади освіти тощо. На кожному проміжному ступені відбору процес виділення об'єктів репрезентації починається з групування їх за певними ознаками у типологічні групи, з яких виділяються один або кілька найтипівіших представників. Під *способом районування* виділених на проміжних ступенях відбору об'єктів репрезентації розуміють алгоритми або методи типологізації їх (або одиниць спостереження) у групи, з яких відбирають найтипівіших представників.

У соціологічній і статистичній літературі описана низка алгоритмів і методів типологізації елементів у групи. Наведені методи та алгоритми типологізації можна класифікувати по-різному. Залежно від мети типологізації за основу класифікації беруть різні ознаки.

Можна виділити кілька найзагальніших видів алгоритмів і методів типологізації. До першого виду належать усі методи, засновані на автоматичній класифікації об'єктів дослідження. Другий вид об'єднує всю сукупність методів, що послідовно пов'язані із застосуванням факторного та кластерного аналізів, за допомогою яких відбувається дальша типологізація об'єктів дослідження. Третій вид описує методи якісного, змістовного аналізу ознак (що, зрозуміло, не виключає використання статистичних методів, заснованих на взаємозв'язку кількості страт з оцінкою дисперсії базової ознаки або з величиною витрат на проведення дослідження).

Дві вибірки подібні лише тоді, коли є тотожними не тільки характеристики, що описують структуру процесу формування вибіркової сукупності, а й набори ознак, на підставі яких відбувається районування об'єктів репрезентації на проміжних ступенях відбору. Інакше застосування одних і тих самих алгоритмів і методів типологізації може призвести до того, що в типові групи буде об'єднано різні об'єкти репрезентації. Отже, незважаючи на те що структура вибіркового процесу залишається незмінною, в результаті матимемо вибірку сукупність, яка складається з якісно відмінних об'єктів репрезентації на останньому ступені відбору.

Тип відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження

Побудуємо складну класифікацію типів та видів відбору (тобто відбори класифікуватимуться не за однією, а за кількома ознаками).

На першому етапі класифікації за основний критерій поділу існуючих типів відбору правитиме спосіб виділення одиниць відбору. Це дасть нам

змогу виділити три типи відбору: суцільний, випадковий та не випадковий.

Під *суцільним* мається на увазі відбір, у процесі якого всі одиниці сукупності підлягають обстеженню або всі об'єкти репрезентації переходять на наступний ступінь відбору. Під *випадковим* відбором одиниць сукупності будемо розуміти відбір, за якого кожна одиниця генеральної сукупності матиме однакою або майже однакою ймовірність потрапити до вибіркової сукупності. *Невипадковим (спрямованим)* будемо називати відбір, коли одиниці вибіркової сукупності відібрані за певним критерієм. Випадкові та не випадкові типи відборів мають кілька видів. Коротко охарактеризуємо кожний з них.

Імовірнісні відбори

Під імовірнісними розуміють такі відбори, за яких, по-перше, кожна одиниця генеральної сукупності зберігає рівну або майже рівну ймовірність

бути відбраною до вибіркової сукупності і, по-друге, сформована таким чином вибірка сукупність повинна бути досить великою за обсягом. За такого відбору елементи генеральної сукупності представлені у вибірці з імовірністю, близькою до відповідного значення в генеральній сукупності. Отже, у вибірковій сукупності немовби відтворюється розподіл ознак генеральної сукупності, що нас цікавлять.

У теорії вибіркового методу виділяють два різновиди ймовірнісних відборів: повторні та безповторні. Вони різняться між собою не тільки технікою відбору одиниць з генеральної сукупності, а й ступенем точності результатів. Під час *повторного відбору* одиниці сукупності зберігають однакою ймовірність потрапити до вибіркової сукупності. Це досягається шляхом повернення відібраних одиниць до генеральної сукупності. Відбір немовби починається спочатку. Під час *безповторного відбору* ймовірність одиниць потрапити до вибіркової сукупності постійно зростає, оскільки відібрані одиниці вже не беруть участі в подальшому відборі. Зазначимо, що середні квадратичні помилки безповторних відборів завжди менші від середніх квадратичних помилок повторних відборів такого самого обсягу. Тому використання формул розрахунку статистичних помилок повторної вибірки підвищує надійність результатів, одержаних у безповторному відборі.

Практично ймовірнісна вибірка може використовуватися лише за умови вивчення невеликих об'єктів. Це пов'язане із труднощами складання списків одиниць спостереження, включених до об'єкта дослідження. Ймовірнісний відбір застосовується в тому разі, коли відсутні попередні дані про розподіл потрібних характеристик генеральної сукупності. Це пояснюється тим, що питання про репрезентативність імовірнісної вибірки розв'язується переважно на етапі відбору оди-

ниць дослідження. Цей етап потребує створення умов, за яких елементи генеральної сукупності мають однакою ймовірність потрапити до вибіркової сукупності.

Районований відбір

Одним із видів випадкового відбору є *районований* відбір. Теорія та практика вибіркового методу свідчать, що ймовірнісний відбір використовується

порівняно рідко (лише у 8 відсотках загальної кількості типів відборів), оскільки, з одного боку, в більшості випадків його можна помітно поліпшити, виходячи з економічних критеріїв, а з іншого - дуже часто його просто неможливо застосовувати. Однак імовірнісна вибірка, одержана в результаті застосування будь-якої техніки відбору, стає районованою, якщо процедурі відбору одиниць спостереження передувє розподіл генеральної сукупності на однорідні частини.

Районування не є відхиленням від принципу випадковості при побудові вибірки, тобто в цьому разі кожна одиниця сукупності, як і раніше, має однакові шанси потрапити до вибірки, оскільки районовану вибірку можна вважати рівнозначною ряду випадкових вибірок із підсукупностей - типових районів. Разом з тим районування за умови умілого використання має своїм результатом меншу, ніж імовірнісна вибірка, дисперсію оцінок. Найточніші результати одержують, коли типові групи виділені таким чином, що одиниці всередині кожної з них мають найбільшу схожість, в той час як одиниці з різних районів помітно різняться, оскільки помилка районованої вибірки зумовлена лише варіацією всередині виділених типових груп. Як ознаки розшарування використовуються тільки ознаки, що корелюють з досліджуваними характеристиками. Представництво таких ознак у відсотках у генеральній сукупності відоме, наявність або відсутність їх у кожній одиниці сукупності можна чітко визначити ще до початку дослідження.

Незважаючи на очевидні переваги районованого відбору, цей метод застосовується рідко, оскільки він потребує повної інформації про характер зв'язків між параметрами генеральної сукупності, а це, в свою чергу, пов'язане з необхідністю попереднього аналізу об'єкта дослідження, його «розшарування». Ось чому сучасне вибіркоче дослідження відбувається у два етапи: перший етап - це описом об'єкта дослідження на підставі попередньої інформації про нього, яку одержують до проведення самого дослідження. Другий етап - це безпосереднє формування вибіркової сукупності відповідно до завдань дослідження й результатів опису.

Гніздовий відбір

Під гніздом розуміють проміжний об'єкт дослідження, який відбирається на кожному ступені і є висхідною сукупністю для наступного відбору. Гніздами

можуть бути різні одиниці відбору, починаючи з міста, району і закінчуючи виробничими бригадами, сім'ями тощо. Використання гнізд суттєво ускладнює методику вибіркового обстеження, оскільки вивчення одиниць дослідження, які належать до одного й того самого гнізда, дасть значно менше інформації, ніж вивчення тієї ж кількості одиниць, розміщених у різних гніздах.

Розподіляючи генеральну сукупність на гнізда, слід звернути увагу на такі обставини: 1) кожний елемент генеральної сукупності може належати тільки одному гнізду; 2) гнізда мають бути якомога одноріднішими за рядом показників; 3) самі гнізда (як і генеральна сукупність) повинні мати однорідну структуру за цими самими показниками. Отже, гніздова вибірка є прямою протилежністю районованій, яка вимагає, щоб виділені страти мали однорідний склад, але значно відрізнялися одна від одної.

Гніздовий відбір має суттєві організаційні переваги порівняно з імовірнісним і районованим відбором. Легше зробити відбір та вивчити кілька колективів, бригад, цехів тощо, які знаходяться в одному місці, ніж кілька сотень розкиданих у просторі респондентів. Процедура відбору дає змогу сконцентрувати вибірку у порівняно невеликій кількості пунктів. У більшості випадків генеральна сукупність має чітке природне розчленування на гнізда (хоча можливі також «штучні» гнізда).

Ефективність гніздового відбору багато в чому залежить від того, які саме структурні одиниці вибрані за гнізда. Особливе значення має співвідношення кількості відібраних гнізд і обсягу вибірки з кожного гнізда. За будь-яких умов краще збільшувати кількість гнізд, включених до вибірки, і зменшувати обсяг вибірки з кожного гнізда. Проте конкретні співвідношення між параметрами вибірки залежать від організаційних можливостей та наявних ресурсів. Великі гнізда мають більшу дисперсію, тому за будь-яких умов вони мають певні переваги над дрібними. Опитування за вибіркою з використанням великих гнізд потребує менших матеріальних коштів та часу. Однак у великих гніздах слід робити відбір усередині гнізда, що ускладнює проведення дослідження і збільшує загальну помилку вибірки за рахунок помилок, які виникають на нових етапах дослідження. Позитивною ж є та обставина, що дрібні гнізда можна розташувати на більшій території та краще врахувати специфіку різних регіонів.

Систематичний відбір Систематична вибірка -це, як правило, вибірка з різних алфавітних списків, картотек тощо. Відбір одиниць відбувається через один і той самий інтервал (крок) у вихідному алфавітному чи пронумерованому списку, до того ж номер у списку, з якого починається відбір, визначається випадково.

Вважати систематичну вибірку варіантом імовірнісної неправомірно, оскільки за умови систематичної вибірки порушується основне обмеження, що накладається на одиниці генеральної сукупності. Відбір першої одиниці, по суті, визначає всю вибірку сукупність. Отже, не всі елементи генеральної сукупності мають однакову ймовірність потрапити до вибірки. Таких відборів можна здійснити певну кількість, але не стільки, скільки дозволив би випадковий відбір. За систематичної вибірки відбір наступного елемента залежить від відбору попереднього, в той час як за умов імовірнісної вибірки такої залежності немає. Застосування систематичної вибірки звичайно виправдовується тим, що порядок перерахування елементів відбору в списках можна розглядати як більш-менш випадковий, а також тим, що ознака, за якою впорядкований список, ніяк не стосується самого предмета дослідження.

Систематична вибірка - одна з найбільш поширених. Це пояснюється, мабуть, тим, що вона, по-перше, значно простіша за ймовірнісну, яка передбачає вміння користуватися таблицями випадкових чисел. По-друге, систематична вибірка економічніша й зручніша для формування вибіркової сукупності, хоч і можливі помилки зміщення, оскільки списки одиниць спостереження, які використовуються для систематичної вибірки, нерідко складаються за певними критеріями та принципами, що можуть бути пов'язані з предметом дослідження. В деяких ситуаціях наявність їх допомагає поліпшити вибірку за рахунок наближення систематичного відбору до районованого. Наприклад, ми формуємо вибірку сукупність для вивчення політичної активності студентів у вузі за допомогою систематичного відбору респондентів із загального списку, складеного не за алфавітом, а відповідно до факультетів та курсів. За такого відбору ми збережемо пропорційне представництво студентів усіх курсів та факультетів. Можна стверджувати, що у вибірковій сукупності у тих самих пропорціях, що і в генеральній сукупності, збережені основні соціально-демографічні ознаки. Такий систематичний відбір наближений до районованого відбору, тому в деяких випадках помилки репрезентативності за умови систематичних відборів можуть бути нижчими, ніж при ймовірнісному. Проте якщо у складеному списку елементів генеральної сукупності спостерігається деяка систематичність або періодичність, можуть виникнути систематичні помилки.

Існує низка засобів і методів, за допомогою яких можна позбавитися систематичних помилок зміщення або принаймні звести їх до мінімуму. Насамперед для вибору першої одиниці відбору слід використовувати таблиці випадкових чисел. Застосовується також зміна початкової одиниці через певну кількість інтервалів. Можна також вибрати на початку списку кілька вихідних одиниць і здійснювати відбір через однакові або різні інтервали.

Квотний відбір Найпоширенішим серед не випадкових методик формування вибіркової сукупності є квотний відбір.

Відбір за квотами відрізняється від випадкових методик кількома ознаками. На відміну від імовірнісного (як одного з видів випадкового відбору), він передбачає наявність статистичних даних за низкою суттєвих або корелюючих з ними характеристик генеральної сукупності. Відповідно до складу генеральної сукупності встановлюють квоти для певних суттєвих ознак (переважно соціально-демографічних). У такий спосіб намагаються досягти адекватності вибіркової та генеральної сукупностей. Інтерв'юер, одержуючи завдання опитати заплановану кількість одиниць у квоті, сам здійснює вибір одиниць, що потраплять до вибірки.

При квотному відборі обсяг вибіркової сукупності формується наперед з урахуванням попередньої інформації про генеральну сукупність. Спільною проблемою ймовірнісного і квотного відбору є труднощі, що виникають при визначенні суттєвих характеристик об'єкта дослідження. Джерело цих труднощів криється в недостатній вивченості останнього з точки зору питання, що цікавить соціолога. Щоб уникну-

ти цих ускладнень, у відборах звичайно використовують тісно корелюючі ознаки.

Для квотного відбору репрезентативна вибірка сукупність створюється теоретично: її структура та обсяг визначаються відповідно до структури та обсягу генеральної сукупності.

Реалізація квотного відбору залежить від правильності організації процесу відбору одиниць дослідження, але на відміну від імовірнісного відбору тут правильність відбору одиниць дослідження залежить не від випадкових обставин, а від свідомої, цілеспрямованої діяльності інтерв'юєрів. Міра репрезентативності квотних відборів збільшується прямо пропорційно до міри стійкості характеристик, за якими задаються квоти. Тому до статистичних даних треба ставитися особливо обережно.

Намагаючись удосконалити квотний метод, до квотного відбору включали елементи ймовірнісної вибірки, квотний відбір застосовували також у багатоступеневій вибірці.

У першому випадку мається на увазі, що інтерв'юєр втрачає свободу пошуку респондента з потрібним поєднанням ознак. Як і за умови ймовірнісного відбору, він одержує список осіб, з якими повинен увійти в контакт. Інтерв'ю він проводить тільки з тими респондентами, які виявилися носіями необхідного поєднання параметрів. Іноді інтерв'юєр отримує схему відбору респондентів безпосередньо, перед опитуванням. Завдяки цим нововведенням переваги квотної вибірки певною мірою поєднуються з перевагами ймовірнісного відбору.

У другому випадку квотна вибірка використовується тільки на останньому ступені відбору. Така стратегія забезпечує так зване самозважування вибірки (пропорційне щодо генеральної сукупності представництво одиниць спостереження) за найважливішими ознаками, використаними при виділенні ступенів, і тому ризик, пов'язаний з квотним відбором, помітно зменшується. Водночас обсяг вибірки скорочується.

Метод основного масиву Одним з видів не випадкового відбору є *метод основного масиву*. Спостереженню підлягає така група одиниць генеральної сукупності, питома вага якої, на думку дослідника, «цілком достатня» або «досить значна».

Не виключені випадки, коли одиниці генеральної сукупності беруться довільно, на підставі «інтуїції» дослідника. Позитивним моментом такого підходу є його економічність. Проте «цілеспрямовані» відбори, як і відбори методом основного масиву, переважно довільні щодо ознак, які суттєві стосовно явищ, що вивчаються, та інтерпретації одержаних даних. Застосування методу основного масиву можливе лише в тому разі, коли дослідник цілком упевнений, що частина сукупності, яка не потрапила до вибірки, не може впливати на висновки дослідження. Якщо такої впевненості немає, застосовувати метод не можна.

Стихійний відбір Одним з видів не випадкового відбору є *стихійний відбір*. Будуючи вибірку сукупність методом стихійного відбору, соціолог не має можливості забезпечити відповідність вибіркової сукупності генеральній за всіма ознаками, що характеризують одиницю спостереження.

Головними чинниками, що визначають природу стихійного відбору, є готовність соціолога мати справу з максимально доступними одиницями сукупності (чинник доступності), а також його прагнення гарантувати за умови обмежених ресурсів вихід на ті одиниці сукупності, які мають шукані ознаки (чинник цілеспрямованості). Перший чинник означає, що організатор дослідження готовий погодитися з тим, що рішення про занесення до вибірки належить потенційному респонденту. Другий чинник передбачає, навпаки, що це рішення належить досліднику.

Прикладами опитувань, що проводяться за допомогою стихійного відбору, є дослідження маятникової міграції населення. Опитування респондентів відбувається в електропоїздах, автобусах тощо. Для інтерв'юєра важлива лише належність респондента до «мігрантів» та згода його відповісти на запитання інтерв'юєра (респондент сам заносить себе у вибірку).

Часто дослідника змушують звертатися до «послуг» стихійного відбору різні обставини. Одна з них - обмежені ресурси, які не завжди дають йому змогу досягти необхідного представництва у сформованій сукупності. Друга обставина стосується етичних принципів. Участь в опитуванні є добровільною, а це обмежує коло респондентів. Часто відбір неможливо провести із суто технічних причин, оскільки нічого невідомо про межі генеральної сукупності, а соціолог лише за допомогою стихійного відбору має можливість визначити ці межі.

Існує кілька різновидів стихійного відбору.

1. Так званий *відбір першого зустрічного*. Соціолог опитує тих, кого випадково зустрічає на вулицях та в інших багатолюдних місцях. Однак при організації такого відбору велике значення має місце і час опитування, оскільки в різний час та в різних місцях соціолог має можливість взяти інтерв'ю лише в окремих категорій респондентів: у центрі великого міста в робочий час він частіше натрапить на пенсіонерів, студентів, наукових співробітників, ніж на промислових робітників. Крім того, за такого відбору соціолог несвідомо може керуватися почуттям особистої симпатії та антипатії, міркуваннями про зручності тощо.

2. *Відбір «подібного до себе»*. Інтерв'юєр добирає для опитування або спостереження респондента з власного оточення. За такого відбору вибірка сукупність буде зміщеною, порівняно з вихідною сукупністю, щодо однієї чи низки суттєвих ознак.

3. *Пресові опитування* - це опитування, що проводяться за допомогою теле- та радіоанкет, а також анкет, оприлюднених у пресі. За умови таких опитувань рішення про включення до вибірки приймають самі респонденти, що докорінно змінює трактування одержаних даних, оскільки в опитуванні бере участь найкомунікабельніша частина респондентів.

Усі види стихійного опитування мають суттєві недоліки. По-перше, для вихідної сукупності не можна побудувати репрезентативну вибірку. По-друге, неможливо визначити теоретичну помилку, що виникає за даної схеми відбору. Вказані недоліки не означають, однак, що стихійний відбір недоцільний. У деяких випадках за його допомогою можна дізнатися, наприклад, про варіанти поведінки телеаудиторії, ставлення до політичних партій, їхніх лідерів тощо. Стихійний відбір час-

то буває корисним у пробних та пілотажних дослідженнях. Незамінний він і для дослідження інтимних сторін життя людей. Так, принцип випадкового відбору для дослідження такого об'єкта використати практично неможливо, оскільки частка відмов від бесіди набагато перевищує граничну норму. Різні способи стихійного відбору мають неоднакову міру ефективності. Однак чим більша міра випадковості у відборі одиниць дослідження і чим більше цей відбір поширюється на об'єкт вивчення, тим точнішим, за інших однакових умов, є його результат. В той же час недбало здійснений імовірнісний відбір, по суті, може перетворитися на стихійний.

Обсяг вибірки Визначаючи обсяг вибіркової сукупності, соціолог, як правило, виходить з вимог одержання інформації певної точності. Вибірка вважається статистичне точною тоді, коли випадкові помилки є незначними. Точність одержаних результатів прямо пропорційна залежності від обсягу сформованої вибіркової сукупності: збільшується обсяг вибірки - підвищується точність. Проте точність одержаних результатів дослідження - важливий, але не єдиний чинник, що впливає на обсяг вибіркової сукупності.

Іноді під час дослідження виникає ситуація, коли обсяг сформованої вибіркової сукупності не дає змоги повністю реалізувати всі поставлені завдання. І якщо обсяги вибірок у таких дослідженнях, як правило, є достатніми для аналізу одновимірного розподілу ознак у вибірковій сукупності, то їх явно не вистає для двовимірних (тим паче тривимірних) таблиць розподілу ознак. У цьому разі незначна заповненість «клітинок» таблиці не дозволяє з високою мірою ймовірності й точності стверджувати значущість відмінностей досліджуваних ознак.

Отже, ще до початку збирання інформації, тобто на підготовчій стадії дослідження (під час опису об'єкта і предмета дослідження, інтерпретації основних понять, формування робочих гіпотез), слід планувати не тільки точність зібраної інформації (величину випадкових помилок вибірки), а й бажану значущість відмінностей ознак, що аналізуються. Це, в свою чергу, вимагає апріорного опису об'єкта дослідження і чіткого формулювання гіпотез, які перевірятимуться. Усі ці вимоги об'єднуються в групу аналітичних вимог до обсягу вибіркової сукупності. Таким чином, під аналітичними вимогами розуміють обмеження, що накладаються на формування обсягу вибіркової сукупності і на міру подрібнення досліджуваних ознак, а також залежать від завдань дальшого аналізу одержаної інформації. Основне правило визначення обсягу вибіркової сукупності, залежно від висунутих аналітичних вимог, можна сформулювати так: обсяг вибіркової сукупності повинен бути кратним добутку кількості клітин в аналізованій таблиці сполученості ознак на кількість (вибрана з урахуванням значущості відмінностей різниці часток) одиниць спостереження, що містяться в клітині.

Отже, аналітичні вимоги до обсягу вибірки не тільки впливають з методичних питань, що розв'язуються під час дослідження, а й значно більшою мірою зумовлюються змістом завдань (апріорним описом об'єкта та предмета дослідження, формуванням робочих гіпотез, теоретичною та емпіричною інтерпретацією основних понять, що застосовуються в соціологічному дослідженні).

Визначаючи обсяг вибірки, не можна не враховувати й економічні критерії. Ресурсно-економічні критерії є суттєвими чинниками, що визначають стратегію дослідження. Тому під час проектування вибірки соціолог повинен визначити точність отримуваних результатів у межах заданих витрат і ресурсів. Якщо лімітуючим ресурсним чинником є час, відведений для проведення дослідження, проект вибірки повинен забезпечити одержання очікуваної точності у визначений строк.

Слід зазначити, що вимога економічності дослідження суперечить тим аналітичним вимогам, які визначають обсяг вибірки. Тому вкрай важливо, щоб під час проектування вибіркового соціологічного дослідження авторський колектив насамперед визначив пріоритети серед сформульованих вимог. Далі доцільно сформулювати ряд моделей вибірок, які б передбачали варіації кожної з вимог. Оптимальною для даного дослідження визнається та модель вибіркової сукупності, яка дає змогу на порівняно невеликій за обсягом вибірковій сукупності з мінімальними витратами розв'язати поставлені дослідниками змістовні завдання.

Вибірка в опитувальних мережах У теоретичних дослідженнях процес формування вибірки забирає приблизно рік-півтора. Організація оперативних досліджень може здійснюватися тільки спеціальними фірмами та агенціями з

питань вивчення громадської думки, оскільки вони мають підготовлені й репрезентативні територіальні вибірки та інтерв'юерів. Для цього типу досліджень етап формування вибіркової сукупності полягає не в побудові нової оригінальної вибірки, а в організації робіт тільки на останньому ступені відбору: визначенні обсягу вибірки та способу відбору респондентів для спостереження. Соціолог звертається до послуг вибірки проведеного порівняно недавно або не дуже давно соціологічного дослідження, не вдаючись до деталей - які саме завдання вирішувала ця вибірка.

Під час організації теоретичних досліджень постійно виникає потреба у створенні спеціалізованих вибірок, наприклад у разі опитування, пов'язаного з національними проблемами (вибірка певних етнічних груп населення), опитування професійних груп тощо. Формування нової вибірки кожного разу, по-перше, потребує досить багато часу (що, як уже зазначалося, для оперативних досліджень та експрес-опитувань зовсім неприйнятно) і, по-друге, вимагає залучення спеціалістів, які займаються проблемами формування вибірки, що також не завжди можливо.

Оптимальне розв'язання цього завдання полягає у створенні багатопільових, гнучких моделей вибірки, тобто моделей, що задовольняють різним цілям, а також дають змогу застосовувати вибірку (або частину її) досить довго (п'ять - вісім років), припускають гнучку варіацію схеми відбору (наприклад, на останніх ступенях) згідно з новими завданнями. Це одна з необхідних умов функціонування постійно діючих опитувальних мереж. Багатоцільовий характер вибірки означає можливість реалізації на ній цілого класу дослідницьких завдань, а це,

в свою чергу, змушує автора проекту вибірки максимально розширити набір показників, за якими будуватиметься основа вибірки на перших ступенях відбору. Наявність двох або трьох заключних ступенів відбору дасть соціологу можливість варіювати схему вибірки від «суто» територіальної до змішаної.

Процес формування вибірки для розташування постійно діючої опитувальної мережі принципово майже не відрізняється від процесу формування вибірки для одноразового опитування. Існує кілька моментів, які соціолог повинен враховувати. Насамперед менше значення має територіальна «розпорошеність» вибірки, оскільки як інтерв'юєрів залучають людей, що мешкають у тих населених пунктах, де планується провести опитування. В цьому разі «розпорошеність» вибірки збільшує обсяг роботи лише на етапі організації мережі. Оскільки постійно діючі опитувальні мережі використовуються під час проведення опитувань різної тематичної спрямованості, то перед соціологом на етапі проектування вибірки стоїть завдання максимально розширити набір показників, які описують об'єкти репрезентації, принаймні на перших ступенях вибірки. Нарешті, стратегія формування вибірки для постійно діючої мережі інтерв'юєрів повинна ґрунтуватися, принаймні на перших двох ступенях (а саме вони особливо важливі для дослідження), на застосуванні територіальної вибірки, тобто на цих ступенях відбору як об'єкт репрезентації використовують територіальні спільності (області, адміністративні райони, населені пункти). Отже, вибірка, що застосовується, повинна бути територіальною, багатоступеневою та районованою.

§ 5. АНКЕТА - ОСНОВНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Саркастичне зауваження керівника Інституту демоскопії в м. Алленсбах (ФРН) професора Елізабет Ноель про те, що «на жодному етапі статистичне репрезентативного дослідження профани не пропонують свої послуги так звязято, як під час складання анкети», досить актуальне за умов зростаючого попиту на соціологічні дослідження.

Соціологів-початківців підготовка анкети приваблює, по-перше, евристичністю, творчим характером; по-друге, одержанням наукового документа як свідчення своєї причетності до професійного співтовариства; по-третє, уявною легкістю складання її - запитання анкети за своєю формою максимально наближені до звичної повсякденної мови; по-четверте, можливістю майже після кожного запитання поставити крапку в роботі і вважати її виконаною (не випадково в анкетах соціологів-початківців найбільш недоопрацьованим є блок «демографічних запитань»).

Чим кваліфікованіший соціолог, тим більше труднощів він зазнає там, де дилетант справляється з творчим завданням без будь-яких проблем, тому що він, формулюючи запитання, не створює «дещо» з «нічого», а виконує копійку роботу «перекладача», перекладаючи дослідницьке запитання з мови академічних категорій (в яких, власне, і відбу-

вається аналіз явища, що вивчається) на мову повсякденного спілкування, звичну для респондентів. Водночас бачить помилки та обмеженість того чи іншого варіанта формулювання, а також можливих варіантів відповідей і намагається уникнути їх. Формулюючи запитання, він одночасно обмірковує та враховує можливості його статистичної обробки і коригує сукупність відповідей з урахуванням вимог, зумовлених вибором методу статистичного аналізу, оскільки кожне окреме запитання не існує самостійно і надалі повинне знайти своє обґрунтоване місце в загальному контексті аналізу проблеми.

Оскільки анкета не є незалежним науковим документом, яким починається та яким закінчується творча робота, то й оцінювати якість її можна, лише зіставляючи з різними елементами програми (метою, запропонованими показниками, передбачуваними методами статистичного аналізу).

Хоча в цілому конкретне формулювання запитань, формування сукупності відповідей та загальна композиція анкети практично завжди більшою мірою визначаються логікою, смаком, інтуїцією, досвідом дослідників, ніж деяким стандартним переліком правил, все ж у процесі підготовки анкети слід враховувати основні вимоги, ігнорування яких знецінює одержану на основі даної анкети соціальну інформацію.

Основні вимоги до запитань анкети

За функціональним призначенням запитання анкети можна поділити на змістовні та допоміжні. Змістовні запитання є емпіричними індикаторами ознак явища, що вивчається.

Основні вимоги до змістовних запитань анкети такі: валідність (обґрунтованість), стислість та однозначність.

1. *Валідність.* Під валідністю розуміють міру відповідності запитання анкети показнику, що вивчається. Запитання можуть бути прямими або непрямыми. Валідність запитання визначається точністю переведення показника у запитання. Наприклад, показнику «міра довіри політичному лідеру N» відповідає пряме запитання; «Якою мірою Ви довіряєте N?». Однак запитання може бути і непрямим, якщо в прогностичному аналізі електоральної поведінки воно «працює» на інший показник, скажімо, «політичний вибір». Справді, чи можна ту або іншу відповідь на запитання: «Якою мірою Ви довіряєте N?» - інтерпретувати як політичний вибір?

Існують три основні способи доведення (або спростування) валідності: логічний, емпіричний та статистичний.

У згаданому вище прикладі логічним обґрунтуванням інтерпретації міри довіри як надання переваги (вибору) політичному лідеру може бути такий аргумент: чим вища міра довіри людини до політичного лідера, тим більша ймовірність того, що вона віддасть на виборах свій голос саме цьому кандидату. Однак автор запитання може зіткнутися з контраргументом: можлива ситуація, коли, більше довіряючи одному кандидату, виборець під час виборів керується іншими мотивами - реальністю перемоги кандидата, особливостями політичної ситуації, тиском мікросоціального оточення тощо.

Якщо під час обговорення анкети обгрунтованість запитання ви-кликає сумнів і як наслідок пропонується інше формулювання, то до анкети краще занести обидва варіанти запитання, щоб пізніше аналізувати кожний із запропонованих індикаторів.

Емпіричне доведення - це перевірка обгрунтування шляхом зіставлення прогнозу, зробленого на підставі одержаної інформації, з реальними соціальними фактами (масовою поведінкою, статистичними даними тощо). Щодо розглянутого вище прикладу, то в ньому можна зіставити прогноз результатів виборів, зроблений на основі аналізу міри довіри, з реальними підсумками виборів.

Статистичне доведення - це визначення міри зв'язку між даними, одержаними за допомогою непрямого запитання, яке учасники дослідження вважають більш обгрутованим. У нашому прикладі можна підрахувати коефіцієнт кореляції між даними, одержаними на підставі відповідей про міру довіри та міру готовності голосувати за даного кандидата на виборах.

Якщо валідність запитання нічим не підкріплена, крім логіки автора, то в наукових документах (статтях, монографіях, аналітичних звітах, таблицях, що публікуються, тощо) поряд з назвою показника (наприклад, «рейтинг політичних лідерів») слід навести повне формулювання запитання, яке було в анкеті. Це дає змогу авторові виявити методичну делікатність, а іншим дослідникам - пропонувати власну інтерпретацію запитання або, зіставивши з іншими даними, робити висновок щодо обгрутованості авторської інтерпретації.

2. *Стислість.* Немає потреби наводити всі аргументи, що містяться в соціологічній літературі та спрямовані на обгрунтування принципу стислості у формулюванні запитань. Практично кожному соціологу зрозуміло, що чим довше запитання, тим важче респонденту зрозуміти зміст його. Як правило, в процесі сприйняття довгого і складного запитання респондент дуже часто немовби забуває першу його частину, поки дочитає або дослухає останню. Читаючи (або слухаючи) запитання повторно, людина намагається виділити основні (ключові) слова, що визначають сутність запитання. Якщо респондент і за другим разом (а тим більше - за третім) не зрозумів смисл сказаного, він або пропускає запитання, або відмічає будь-який варіант, створюючи видимість відповіді.

Як довели експерименти в галузі міжособистісного спілкування, для більшості людей 11-13 слів є межею сприйняття фрази без суттєвого викривлення її основного змісту. Однак потреба соціолога конкретизувати запитання для одержання необхідної інформації часто призводить до значного збільшення його довжини.

Що можна зробити в цьому разі?

По-перше, слід переконатися в тому, що запитання не можна скоротити шляхом викреслення окремих слів (див. приклад 1).

По-друге, якщо запитання набуває вигляду складного речення, можна розділити його на кілька речень, а головне з них виділити іншим шрифтом (див. приклад 2).

По-третє, підкреслити ключові слова, фокусуючи увагу респондента на основному змісті запитання (див. приклад 3).

Приклад 1.

1-й варіант
«Зараз я зачитаю Вам кілька думок, що стосуються Росії, України та СНД. Будь ласка, скажіть, якою мірою Ви згодні з кожним із тверджень, використовуючи вирази: так; скоріш так, скоріш ні; ні. Так само Ви відповідаєте на кожне запитання».

2-й варіант
«Зараз я зачитаю Вам кілька думок. Скажіть, будь ласка, якою мірою Ви згодні з кожним твердженням?».

Приклад 2.

1-й варіант
Що Ви зробите, якщо вам потрібно купити певну річ і Ви саме по неї поїхали в магазин, що знаходиться далеко від Вашого дому, а коли зайшли до магазину, побачили, що там велика черга?

2-й варіант
Припустимо, Ви хочете придбати певну річ. Ви саме по неї поїхали в магазин, що знаходиться далеко від дому. Зайшовши до магазину, побачили, що там велика черга.

Що Ви зробите?

Приклад 3.

1-й варіант
Скільки днів (приблизно) протягом останнього року Ви хворіли так, що доводилося брати лікарняний листок або дотримуватися постільного режиму?

2-й варіант
Скільки днів (приблизно) протягом останнього року Ви хворіли так, що
_____ або _____
доводилося брати лікарняний листок дотримуватися постільного режиму?

3. *Однозначність.* Під вимогою однозначності мають на увазі однакове розуміння респондентами змісту запитання. Порушення однозначності - найпоширеніша помилка в анкетах соціологів-початківців.

Перша група помилок, які є наслідком порушення принципу однозначності, - це помилки у формулюваннях запитань та відповідей. Друга група помилок впливає з порушення вимог до набору відповідей на запитання анкети.

Помилки формулювань *Невизначеність або неоднозначність понять, що використовуються.* Якщо поняття не визначене і не доведене до емпіричного аналога на етапі

підготовки програми дослідження, то соціолог іноді своє завдання намагається (часто цього не усвідомлюючи) перекласти на респондентів. Так, не визначивши в межах дослідження поняття «адаптація», інтерв'юєр запитує у респондентів, як відбувається процес адаптації до нового колективу. Мається на увазі, що респондент сам повинен не тільки знати, що таке адаптація, а й дати оцінку успішності цього процесу. Соціолог не враховує, що окремі респонденти, оцінюючи процес адаптації, мають на увазі різні аспекти свого становища та умов життєдіяльності. В інших випадках введені категорії здаються соціологу

занадто очевидними й однозначними лише тому, що він особисто до них звик і, складаючи анкету, не враховує, що в суспільній думці ця категорія не має того значення, яке має на увазі автор дослідження. Досить типовим прикладом неоднозначного запитання є таке формулювання: «Як Ви оцінюєте рівень соціальної напруги у Вашому регіоні?».

У цьому запитанні присутні одразу два невизначені терміни: «соціальна напруга» та «регіон». Поняття «соціальна напруга» не має однозначного визначення ні у соціальній науці, ні в повсякденному житті. Соціолог може певним чином тлумачити цю категорію, а респондент – інакше. (На практиці, зіткнувшись з невизначеними або неоднозначними термінами, респонденти часто запитують інтерв'юєрів: «Що мається на увазі?») Інтерв'юєри дають власне тлумачення слова, що використовується.) Отже, соціолог повинен у програмі дослідження визначити поняття соціальної напруги, виділити його складові компоненти (наприклад, «страйки», «невдоволення умовами життя» тощо), сформулювати самостійне запитання щодо кожного індикатора і лише в процесі аналізу інтегрувати дані, які він отримує.

Термін «регіон», який для автора запитання, можливо, цілком однозначний (а типологія регіонів передбачена програмою дослідження), не може бути однаково зрозумілим для різних респондентів. У цьому разі слід конкретизувати цей термін на підставі адміністративно-територіального поділу (населений пункт, район, область тощо).

Неконкретність. Оцінюючи ставлення, слід чітко визначити критерій оцінювання. Наприклад, у запитанні «Як би Ви оцінили сучасну політичну ситуацію в Україні?» потрібно уточнити, за яким критерієм слід оцінювати її (стабільність, демократичність, перспективи розвитку чи за будь-яким іншим критерієм, що цікавить авторів дослідження). Під конкретизацією розуміють, що запитання має формулюватися таким чином, щоб можна було отримати однозначну інформацію. Нерідко одне запитання містить у собі одразу кілька неконкретизованих значень. Наприклад, природне у звичайній розмові запитання «Як Ви розподіляєте залежно від міри важливості такі статті витрат сімейного бюджету: харчування, одяг, лікування тощо?» зовсім непридатне для стандартизованої анкети. У звичайній розмові, як і під час нестандартизованого інтерв'ю або клінічної бесіди, припускається, що людина, яка відповідає на запитання, може уточнити, про що власне йдеться. У межах стандартизованого опитування з подальшою статистичною обробкою за стандартною програмою таке запитання є неякісним, оскільки г'істить неконкретизовані поняття і різні респонденти можуть інтерпретувати їх по-різному.

Якщо повернутися до згаданого вище прикладу, то можна побачити, що одне запитання містить цілий ряд неконкретизованих понять. По-перше, не конкретизовано критерій оцінки важливості (міра важливості - за часткою у бюджеті, за першочерговістю придбання чи за якимось іншим значенням). По-друге, не конкретизований суб'єкт (для кого важливо: особисто для респондента чи для більшості членів сім'ї, для глави сім'ї, що розпоряджається бюджетом, тощо). По-третє, не конкретизовано слово «розподіляєте». Чи розподіляє респондент реально

бюджет сім'ї, чи повинен уявно розподілити в ситуації опитування. Якщо йшлося про реальний розподіл, то не конкретизовано час - останній рік, півроку, місяць, тиждень. Навіть за стабільних економічних умов розподіл бюджету в сім'ї може з часом зазнавати значних змін, а за умов інфляції він зазнає значних змін протягом досить короткого проміжку часу в багатьох сім'ях.

Якщо запитання стосується дій респондента, актів поведінки, воно повинно обмежуватися певним відрізком часу. Якщо йдеться про оцінювання, то необхідна конкретизація критерію оцінки. Часто конкретизація запитання міститься у запропонованих відповідях. Однак у будь-якому разі слід контролювати, чи достатньо зрозумілі запитання та перелік відповідей.

Складність підготовки запитання полягає в тому, що вимога конкретності та вимога стислості запитання суперечать одна одній і автору доводиться шукати компроміс між цими двома вимогами.

Два запитання в одному. На жаль, надто часто в анкетах наводяться запитання, формулювання яких містять у собі два, а то й більше запитань: Нижче наведено приклади досить типових формулювань поєднання двох запитань, на які звичайно пропонується лише одна шкала відповідей.

1. «Як часто Ви відчуваєте потребу послухати музику, відвідати театр, Кінотеатр, почитати художній твір?».
2. «Які Ваші прогнози стосовно наслідків аварії на Чорнобильській АЕС для України та для Вас особисто?».
3. «Ви є прихильником чи противником експлуатації й подальшого будівництва АЕС у Вашій області?».

Як правило, подібна помилка викликана тією обставиною, що для автора дослідження не має значення, на яку з наведених ним альтернатив одержати позитивну (чи негативну) відповідь. У запропонованій ним класифікації не має значення, відчуває людина потребу піти до театру, кіно, почитати книгу чи послухати музику. Кожний з цих вчинків він розцінює як, припустимо, потребу в духовній діяльності, але він не враховує, що конкретна людина, яка відповідає на анкету, може відчувати потребу читати художню літературу, але їй не подобається ходити до кінотеатру. Вона може мати різні прогнози щодо наслідків аварії стосовно себе особисто та України: припустимо, стосовно себе вважає, що «все обійдеться», а стосовно України - що «найгірше ще попереду». Вона може бути прихильником експлуатації вже діючих АЕС і при цьому противником подальшого будівництва інших. Подібні запитання дуже дратують респондентів і, природно, не дають достовірної інформації.

Набагато рідше, але все ж таки трапляються випадки, коли автор ставить два запитання в одному формулюванні. Наприклад, «Чи хочете Ви виїхати з Вашого населеного пункту і чи збираєтеся це зробити?». В принципі допускається, якщо з якихось методичних міркувань автор робить таке поєднання свідомо. В цьому разі слід лише проконтролювати, щоб перелік відповідей містив усі можливі комбінації відповідей на перше та друге запитання: «хочу і збираюсь», «хочу, але не

збираюсь» тощо. У більшості випадків таке поєднання недоцільне. Краще поставити два запитання.

Тенденційні пояснення до запитання. У деяких випадках пояснення до запитання є не конкретизацією, а підказкою відповіді, що відбиває авторську гіпотезу. Це так звані тенденційні запитання. Такі запитання «надто однозначні», оскільки їх результат можна впевнено передбачити заздалегідь.

Приклад: «Чи вважаєте Ви достатньою міру соціальної захищеності мешканців Вашого міста (району) з урахуванням роботи атомної електростанції у Вашій області?»

У цьому формулюванні тенденційність автора виявляється вже в тому, що замість прохання оцінити міру соціальної захищеності (нейтральне формулювання, необхідне для одержання об'єктивної інформації) він використовує модальну частку «чи», основна мовна функція якої - підкреслювати суб'єктивний характер фрази, висловлювати сумнів. Друга ж частина запитання - прохання врахувати діючу атомну електростанцію - не залишає сумніву щодо змісту інформації, яка буде одержана в результаті відповідей на це запитання.

У таких формулюваннях виявляється не тільки суб'єктивна позиція автора, а й необізнаність його з методикою дослідження. Природно, що соціолог є людиною і громадянином з певною особистісною позицією. І якщо автора дослідження хвилює проблема впливу атомної електростанції на почуття соціальної захищеності, він має право вивчити міру такого впливу. Для цього насамперед треба одержати об'єктивну інформацію щодо самооцінки рівня соціальної захищеності населення певного регіону, не вказуючи респондентам на обставини, які можуть реально впливати на неї. Адже ті, кого не опитували, могли й не пов'язувати соціальну захищеність з роботою АЕС. Визначити вплив АЕС на міру соціальної захищеності можна шляхом порівняльного аналізу оцінок населення, що проживає поблизу АЕС, з оцінками населення іншого регіону. Некваліфікованість соціолога і цього разу виявляється в тому, що свою проблему - аналіз впливу АЕС на рівень соціальної захищеності - він перекладає на респондентів.

Поряд з порушенням принципу однозначності, зумовленим помилками у формулюваннях, часто соціологи-початківці вдаються до помилок, формуючи віяло (набір) відповідей.

Помилки формування віяла (набору) відповідей

Найпоширенішою під час формування переліку відповідей є *логічна помилка* - порушення принципу відповідності запитання і відповіді. Сутність її полягає в тому, що деякі варіанти відповіді не адекватні ключовому слову запитання і фактично

є варіантами іншої низки відповідей (відповідями не на запитання, яке поставлене, а на інше).

Приклад 1.

Чи збираєтеся Ви виїхати з Вашого населеного пункту?

1. Так, я хочу виїхати.
2. Ні, я залишуся жити тут.
3. Я ще не вирішив остаточно.

Перший варіант, по суті, є відповіддю на запитання про бажання респондента виїхати (хоча запитується не про бажання, а про наміри). Цілком імовірною є ситуація, коли людина не хоче їхати, але через певні обставини (зокрема, радіоактивне забруднення, сімейні обставини тощо) збирається це зробити.

Другий варіант відповіді більшою мірою відповідає на запитання, хоча точнішим формулюванням було б «я не збираюся виїжджати», оскільки формулювання «я залишуся жити тут» надто категоричне і може бентежити педантичного респондента - «взагалі не збираюся, але хто знає, як складеться життя».

Третій варіант - це вже відповідь на запитання про твердість намірів.

У кінцевому підсумку, відповідаючи на альтернативне, на думку автора, запитання, що припускає вибір тільки одного варіанта відповіді, респонденти можуть міркувати по-різному. Один з них відповідь: «Так, я хочу виїхати, але ще не вирішив остаточно», другий респондент: «Я хочу виїхати, але змушений залишитися жити тут». Третій запитав: «А якщо я не хочу виїжджати, але обставини мене змушують, яку відповідь я повинен відмітити?».

Приклад 2.

Як регулярно Ви стежите за діяльністю Верховної Ради України?

1. Постійно отримую інформацію.
2. Стежу тільки тоді, коли на сесії обговорюються питання, що цікавлять мене.
3. Отримую інформацію від нагоди до нагоди.
4. Діяльність Верховної Ради мене не цікавить.

Якщо перший і третій варіанти відповідають запитанню про регулярність, то другий варіант є скоріше відповіддю на запитання про причини, а четвертий - про інтерес до діяльності Верховної Ради. Таким чином, означені варіанти становлять три неповні шкали оцінювання (регулярність, причини, зацікавленість). Людину може не інтересувати діяльність Верховної Ради, але вона постійно стежить за її роботою, оскільки вважає за необхідне бути обізнаною з прийнятими політичними рішеннями та законами. Інший може одержувати інформацію від нагоди до нагоди, коли члени сім'ї дивляться або слухають трансляцію. Відповідь «стежу лише тоді, коли на сесії обговорюються питання, що мене цікавлять» нічого не говорить про регулярність одержання інформації і перехреснується або з першим варіантом («постійно»), або з третім («від нагоди до нагоди»).

Неповнота множини варіантів відповіді також є типовою помилкою при формуванні сукупності відповідей. Перелік відповідей повинен включати всі можливі варіанти.

У разі, коли використовується оцінна шкала («позитивно - негативно») або шкала згоди («згоден - не згоден»), автори анкети нерідко припускаються грубої помилки у наборі відповідей.

Що ж стосується запитань, спрямованих на вивчення мотивів, причин, проблем, які викликають занепокоєння («Які проблеми турбують Вас найбільше сьогодні?»), дуже важко, а іноді й неможливо передбачити всі варіанти відповіді. Проте не включивши будь-який можливий варіант до переліку відповідей, автор припускається подвійної помилки. Позбавивши респондента можливості відповіді на запитання, соціолог формує у нього, по-перше, почуття незадоволення, а по-друге, враження, що запитання можна залишити без відповіді. Тому в таких запитаннях обов'язковою вимогою є «заклучна триада» - обов'язкове включення до загального переліку відповідей таких трьох варіантів:

- а) доповнення («інша відповідь» _____);
- б) заперечення («жодні проблеми не турбують»);
- в) уникнення відповіді («важко відповісти»).

Включення до набору відповідей варіанта «важко відповісти» - традиційна форма надання респонденту можливості уникнути відповіді на це запитання. Автор може поставити запитання у більш «жорсткій формі» і не внести до переліку відповідей означений варіант, змушуючи респондента вибрати ту чи іншу конкретну відповідь. Однак у такому разі, по-перше, він повинен усвідомлювати, що неминуче збільшиться частка респондентів, які не відповідатимуть на це запитання, а по-друге, обов'язковою умовою під час аналізу матеріалу є перевірка вірогідності даних, одержаних за допомогою цього запитання.

Варіант «інша відповідь», крім того, що дає можливість кожному респонденту висловити власну думку, допомагає оцінити якість запитання в цілому. Якщо цей варіант вибрали більше 5 % респондентів, запитання вважається неякісним і потребує доопрацювання - розширення переліку на підставі вивчення конкретних відповідей, написаних в рядку «інша відповідь».

Неповнота множини може бути викликана непродуманістю, яка межує з недбалістю.

Приклад 1.

«Яка частина людей, що живуть по сусідству з Вами, - росіяни?»

1. Всі.
2. Більшість.
3. Деякі з них.
4. Мало хто.
5. Ніхто.
6. Не знаю.

Приклад 2.

«Як часто за останні три роки Ви брали участь у голосуванні, виборах?»

1. Жодного разу.
2. Від нагоди до нагоди.
3. Часто.
4. Не знаю.

У прикладі 1, крім того що важко диференціювати варіанти «деякі з них» і «мало хто», не передбачено відповіді «приблизно половина», яку намагалися знайти респонденти і, не знайшовши, взагалі відмовилися відповідати як на це, так і на аналогічні запитання, що стосувалися колеґ, родичів, друзів тощо.

У другому прикладі не передбачена відповідь «завжди». Враховуючи, що участь у виборах звичайно бере більшість дорослого населення, можна було передбачити, яка частина респондентів висловить протест, не знайшовши на шкалі «своєї» відповіді. Побудувати шкалу відповідей на запитання щодо регулярності будь-якої діяльності автором завжди важко. Якщо полярні точки шкали, такі як «постійно» («завжди», «регулярно») і «практично ніколи», не викликають утруднень, то проміжні («часто», «іноді», «зрідка» тощо) через невизначеність одиниці вимірювання зумовляють бурхливі дискусії. Тому якщо дослідження не спрямоване на вимірювання саме суб'єктивного аспекту сприйняття, то краще подібне запитання (або варіанти відповіді) конкретизувати - «Скільки разів за останній рік (місяць, тиждень)...?».

Оцінки шкали. При застосуванні оцінних запитань («Як Ви ставитеся..?», «Як Ви оцінюєте..?») або запитань про згоду варіант відповіді «важко відповісти» краще ставити всередині шкали, а не наприкінці.

Приклад 1.

«Чи згодні Ви з такими висловлюваннями?»

1. Зовсім не згоден.
2. Швидше не згоден.
3. Важко сказати, згоден чи ні.
4. Швидше згоден.
5. Повністю згоден.

Приклад 2.

«Як Ви розцінюєте діяльність Верховної Ради України?»

1. Швидше позитивно.
2. Важко сказати, позитивно чи негативно.
3. Швидше негативно.

Яку шкалу краще вибрати - трибальну чи п'ятибальну? Це залежить від того, який вид аналізу застосовуватиметься. Якщо передбачається розрахунок індексів та коефіцієнтів зв'язку, кращою буде п'ятибальна. Якщо ж для автора достатньо зіставити групи людей (задоволених і незадоволених, згодних чи не згодних з певною думкою), слід користуватися трибальною шкалою. Однак у цьому разі слід пом'якшити категоричність відповідей: «Швидше згодний», «Переважно позитивно».

Останнім часом в анкетах часто застосовуються десяти- та одинадцятибальні шкали. Наприклад: «Оцініть своє ставлення до деяких відомих політичних лідерів. Свою оцінку позначте на шкалі термометра

(від нуля до десяти). Чим більше число, тим тепліше й доброзичливіше Ви ставитеся до цієї особи. Чим менше число, тим холоднішим та неприязнішим є Ваше ставлення. Якщо Ви не відчуваєте ні доброзичливості, ні неприязні, виберіть оцінку 5». Це приклад одинадцятибальної шкали з так званим фіксованим нулем, де, на думку соціолога, оцінки вище п'яти балів становлять позитивну вісь шкали, а оцінки нижче п'яти балів - негативну.

Ми радимо з великою обережністю застосовувати одинадцяти- і особливо десятибальні шкали. Аналіз звітів інтерв'юерів свідчить про те, що далеко не всі респонденти «відчувають» такі шкали. Передусім це стосується осіб, що не мають вищої освіти. Наприклад, оцінюючи Сталіна, респондент говорить: «Я ставлюся до нього в цілому позитивно, він багато зробив, але зовсім трохи позитивно, зовсім трохи, оскільки він був жорстоким. Відмітьте, будь ласка, 1 бал». На думку автора, «зовсім трохи позитивно» - це 6 балів, але респондент категорично відмовився дати 6 балів - «це занадто багато».

Ще складніше відбуваються опитування за десятибальними шкалами, так званими шкалами без фіксованого нуля. Від одного до п'яти балів - шкала негативна, від шести до десяти - позитивна. Багато респондентів, що займають нейтральну позицію, не можуть знайти її на шкалі. Вони вимагають, щоб інтерв'юери обвели одночасно 5 і 6 балів або ставлять між цими позиціями позначку і обводять її (якщо самі заповнюють анкету). Якщо автор не контролює кожне інтерв'ю і введення даних з кожної анкети, то він одержує результати, «відкориговані» інтерв'юерами та операторами, що зайняті введенням даних. Тому 10- та 11-бальні шкали краще залишати для ґрунтовних досліджень, де кваліфікація соціолога дасть йому змогу оцінити якість інформації, одержаної за допомогою цих шкал.

Допоміжні запитання Допоміжні запитання виконують різні функції: дають змогу жорстко стандартизовану форму опитування наблизити до діалогу, зібрати додаткову інформацію, а також розвинути інтерпретацію одержаних результатів тощо. Найпоширенішими серед допоміжних запитань є запитання-фільтри та відкриті запитання.

Запитання-фільтри. Під запитанням-фільтром мають на увазі запитання, що відсіює тих респондентів, яких не стосується наступне запитання. Наприклад, запитанню «Чи відвідують Ваші діти музичну школу?» повинне передувати запитання-фільтр «Чи маєте Ви дітей шкільного віку?». Запитанню «Хто за національністю Ваша дружина (чоловік)?» повинне передувати запитання-фільтр «Чи маєте Ви дружину (чоловіка)?».

Оскільки будь-яке запитання займає певне фізичне місце і перед автором анкети завжди стоїть проблема, які запитання можна опустити без суттєвих втрат для змісту та якості інформації, то слід урахувати, що в багатьох випадках немає потреби ставити пряме запитання-фільтр. Достатньо, ставлячи основне запитання, включити до переліку відповідей варіант типу «Я не маю дітей шкільного віку» або «Я не маю дружини (чоловіка)» тощо. Така форма зменшує загальний обсяг ан-

кети, а також є більш зручною при аналізі одержаних даних, оскільки дає змогу порівнювати різні групи респондентів. Крім того, також контролюються якість заповнення анкет і введення даних.

Відкриті запитання. Відкритим називають запитання, щодо якого автор не пропонує респондентові перелік підготовлених відповідей, а залишає місце для відповіді у довільній формі.

Приклад 1.

«Що таке демократія?» _____

Приклад 2.

«Якщо Ваше здоров'я погіршилося, то які, на Вашу думку, основні причини цього?» _____

Звичайно соціолог ставить відкриті запитання з двох причин. По-перше, і найчастіше тому, що не має достатнього уявлення про предмет дослідження. Він припускає, що, одержавши відповіді респондентів, вивчить їх і на підставі цього складе класифікатор і кодифікатор (перелік відповідей), відкриті запитання будуть закодовані і таким чином перетворені на стандартизований набір відповідей для подальшого аналізу.

По-друге, соціолог наперед має кодифікатор, але він хоче приховати його від респондента з тим, щоб визначити, яка частка респондентів напише певну відповідь, якщо вона не підказана в анкеті (в цьому разі відкриті запитання є не допоміжним, а змістовим).

Як показує досвід, на відкриті запитання відповідає не більше третини респондентів. До того ж відповіді є або надто стереотипні і загальні, або дуже конкретні. Відповіді загального характеру звичайно малоінформативні. Класифікація ж конкретних формулювань є настільки трудомістким і тривалим процесом, що у більшості випадків її важко здійснити.

З цього, однак, не випливає, що від відкритих запитань треба відмовитися, їх слід застосовувати з таких причин:

1. **Уреспондента, що відповідає на закриті запитання анкети, може виникнути бажання детальніше висловитися з приводу предмета опитування, особливо якщо він займає певну позицію або у його житті були конкретні епізоди, що мали відношення до предмета дослідження (наприклад, причини звільнення з роботи або звернення до органів влади тощо).** Він незадоволений занадто стандартними відповідями, передбаченими в анкеті. Відкриті запитання є своєрідною віддушиною, що дає змогу людині висловитися, якщо в неї виникла така потреба. Нерідко в анкетах, де відкритих запитань немає, люди пишуть свої коментарі на полях анкети або між рядками запитань.

2. **Відповіді на відкриті запитання не обов'язково аналізувати за стандартною програмою.** Можна використовувати методи контент-ана-

лізу. Іноді автору анкети досить уважно прочитати всі відповіді. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання допомагає соціологу «відчути» живих людей, що стоять за цифрами, одержаними в результаті статистичного аналізу. Окремі найтипівіші чи найяскравіші коментарі можуть бути введені в текст звіту або іншого наукового документа.

3. *Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання допоможе соціологу в поглибленій розробці проблеми, над якою він працює.*

Соціально-демографічний блок

Блок запитань, що стосуються соціально-демографічних характеристик респондента, як правило, завершує анкету соціологічного дослідження.

Які саме характеристики слід включати до блоку запитань? Це питання, якого соціологи чомусь уникають на початку роботи над програмою, неминуче постає, як тільки роботу над анкетною практично завершено. Відчуття завершеності нерідко підводить, оскільки соціолог може недбало оформити цю частину анкети. Наслідками цього будуть труднощі, пов'язані з нестачею інформації, необхідністю перегрупування даних, обмеження можливостей аналізу впливу соціально-демографічних чинників на досліджуване явище.

Вибір демографічних характеристик повинен визначитися насамперед гіпотезами дослідження. Основна проблема під час підготовки демографічного блоку полягає, мабуть, не тільки і не стільки у відборі самих характеристик, скільки в класифікації та групуванні респондентів. Технічно це означає, що, розробляючи блок демографічних запитань, особливу увагу слід приділяти закритому набору відповідей. Навіть для відкритого запитання анкети, наприклад «Ваш вік?», програма повинна передбачати групування даних за цією ознакою.

Орієнтиром для відбору демографічних характеристик є документи державної статистики та відомчої звітності. Збирання інформації за ознаками, які містяться в статистичних документах, дасть соціологу змогу зіставити матеріал, одержаний у дослідженні, із статистичними даними, оцінити репрезентативність вибірки, якість інформації, а також розширити можливості аналізу та інтерпретації.

Дуже складною проблемою є визначення соціально-професійного становища респондентів. І насамперед тому, що важко знайти такий критерій класифікації, який, з одного боку, був би теоретично обґрунтований, а з іншого - дав би кожному респондентові можливість знайти своє місце серед запропонованих варіантів. У практиці соціологічних опитувань існують емпірично обґрунтовані варіанти цього індикатора. Наприклад, в опитуваннях, що регулярно здійснюються Центром соціальних та маркетингових досліджень «Соціс», на запитання «Рід Ваших занять?» пропонується такий перелік відповідей для тих, хто працює:

- 1 - керівник (заступник) підприємства, установи;
- 2 - керівник підрозділу підприємства/установи (відділу, лабораторії, цеху тощо);
- 3 - кваліфікований спеціаліст (заняття, що потребує вищої освіти);
- 4 - спеціаліст (заняття, що потребує середньої спеціальної освіти);

5 - службовець, що належить до технічного, обслуговуючого персоналу (лаборант, обліковець, експерт);

6 - кваліфікований робітник;

7 - різнороб, підсобний робітник;

8 - робітник, зайнятий ручною працею в сільському господарстві;

9 - військовослужбовець;

10 - інший _____.

Запитання про вік респондента краще ставити у відкритій формі: «Ваш вік? _____ років». Така форма запитання надає більше можливостей для аналізу.

Запитання про національність також краще залишати відкритим: «Ваша національність? _____», з подальшим кодуванням. Це краще робити з двох причин. Всі національності в анкеті врахувати неможливо та й недоцільно. Людині ж, національності якої немає в переліку, неприємно писати про себе у графі «інша» (деякі автори анкет пишуть навіть «інше»).

Процес підготовки анкети

Майже кожен соціолог відчуває незадоволення, виявивши помилки й огріхи в основному інструменті збирання інформації - анкеті, відтиражованій сотнями (а то й тисячами) примірників. Це і змістові помилки, зумовлені поспіхом та непродуманістю, і суто технічні, що з'явилися під час підготовки остаточного примірника анкети. Складаючи загальний графік організації соціологічного дослідження, слід керуватися принципом «Не економити час на підготовці анкети». Час можна зекономити на етапі збирання інформації за рахунок залучення більшого числа інтерв'юєрів або на етапі введення інформації, збільшивши число операторів. Оскільки анкета - основний інструмент одержання інформації, заради якої, власне, і виконується величезна робота в цілому, то економити за рахунок розроблення анкети вкрай нерационально.

Оптимальний строк підготовки інструментарію емпіричного дослідження - 3-4 тижні. (Під час проведення експрес-опитувань суспільної думки, головною метою яких є оперативне збирання інформації про реакції населення на певні події, політичні рішення тощо, анкета, природно, готується у більш стислі строки. Але в таких випадках лише кваліфікований фахівець з великим практичним досвідом може залучитися до роботи над анкетною.)

Приблизний графік роботи над анкетною містить два основні етапи, які умовно можна назвати етапом «штурму» та етапом «облоги». Перший (етап «штурму») охоплює 9-10 днів. Тут бажано не втрачати часу даремно і не вийти з досить жорсткого графіка роботи.

1-й день. Керівник або відповідальний виконавець, якщо такий буде призначений, на підставі програми дослідження складає перелік тематичних блоків анкети (наприклад, «соціальна напруженість», «політичні установки» тощо) і дає завдання співвиконавцям.

2 і 3-й день. Кожен із співвиконавців готує перший варіант запитань свого блоку, а також тих, що стосуються соціально-демогра-

фічних характеристик (згідно з їх гіпотетичним впливом на досліджуване явище). Відводити на підготовку першого варіанта анкети більше двох днів недоцільно. Кількість запитань при цьому не варто штучно обмежувати, керуючись орієнтовним загальним обсягом інструментарію, оскільки важливо знайти цікаві варіанти (вони спадають на думку не одразу, а внаслідок своєрідного «індивідуального мозкового штурму», який допомагає долати стереотипи та шаблони на початку роботи із складання анкети). Скорочення запитань з метою оптимізації загального обсягу анкети краще здійснювати на наступних стадіях розробки інструментарію.

4-й день. Технічна підготовка першого варіанта блоків запитань. Бажано надрукувати всі блоки запитань протягом дня незалежно від загального обсягу роботи. Кількість примірників має відповідати кількості виконавців, кожному з яких керівник передає повний набір блоків запитань. Якщо виконавець один, то він повинен передати перший примірник колегам, які виконуватимуть роль експертів.

5-й день. Співвиконавці доопрацьовують свій блок та конструктивно рецензують усі інші частини анкети - не тільки роблять зауваження, а й вносять свої пропозиції. Керівник обмірковує структуру анкети - розміщення блоків анкети.

6-й день. Колектив виконавців збирається для обговорення першого варіанта анкети. Під час обговорення співвиконавці обмінюються редакційними зауваженнями, вирішують, який варіант запитання кращий з позиції вимірювання показника досліджуваного явища, які запитання слід відсіяти, яких індикаторів не вистачає. Особлива увага приділяється переліку відповідей, що оцінюються з урахуванням передбачуваних методів статистичного аналізу одержаної інформації. Співвиконавець під час обговорення його блоку запитань повинен записати всі висловлені зауваження і рекомендації.

7 і 8-й день. Доопрацювання блоків запитань з урахуванням зауважень. Керівник уточнює блок соціально-демографічних запитань. Наприкінці восьмого дня співвиконавці передають опрацьовані блоки запитань керівникові.

9-й день. Передрукування анкети в цілому. Передруковану та вичитану анкету слід розмножити у кількості 30-40 примірників.

Найбільша помилка під час складання анкети - це віддати для тиражування підготовлений за 9 днів варіант.

Після підготовки першого варіанта, власне, розробляється інструментарій, притотний для отримання якісної інформації. В методичній літературі цей етап називають апробацією анкети, або пілотажним дослідженням. Ідеться про мікромодель великомасштабного дослідження, коли опитується кілька десятків респондентів і на підставі аналізу їхніх відповідей до анкети або інструкції до опитування вносяться корективи. Оскільки така робота потребує додаткових сил, часу, засобів і ресурсів, соціологи дуже часто взагалі відмовляються від проведення цього етапу (скромно замовчуючи це у більшості випадків).

Проте між завищеними академічними вимогами, що не враховують життєвих реалій, та досить поширеною і нічим не обґрунтованою прак-

тикою, яка не витримує професійної критики, існує компромісний шлях завершення роботи над інструментарієм. Він полягає у додержанні таких правил:

1. Анкета повинна «відлежатися». Перший варіант анкети, навіть якщо він не викликає жодних сумнівів, не слід одразу ж тиражувати. Потрібний час, щоб виявили себе латентні (не завжди усвідомлювані) творчі можливості учасників дослідження, які були збуджені першим етапом роботи. Психологічний механізм творчої роботи є таким, що соціолог, навіть виконавши частину роботи, свідомо чи несвідомо повертається до неї. По-перше, на думку спадають нові додаткові варіанти запитань або можливих показників, невраховані чинники тощо. По-друге, перечитуючи ще й ще раз анкету, соціолог може сам знайти помилки, які не помітив під час підготовки першого варіанта, коли уваги потребують і змістова частина, і можливості верифікації, і особливості формулювань, і порядок запитань тощо.

2. Соціолог повинен відчувати й усвідомити живу реакцію потенційних респондентів на розроблений інструментарій. Іншими словами, він повинен сам опитати кілька осіб за підготовленою анкетною, щоб побачити, як «працюють запитання». Респондентами можуть бути родичі або знайомі, яких навіть краще опитувати на цьому етапі роботи, оскільки вони меншою мірою реагують на самого «інтерв'юера», не соромляться перепитати, коли не розуміють зміст запитання, висловлюють критичні зауваження тощо. В подальшій праці над анкетною соціолог обов'язково зверне увагу на деякі типові реакції, які слід врахувати або в самій анкеті, або в процесі навчання інтерв'юєрів.

Такі пробні інтерв'ю дають змогу вилучити з анкети запитання, що «не працюють», і доповнити напівзакриті запитання, якщо варіант «інша відповідь» вибрали більше 5 % опитаних усіма співвиконавцями. «Непрацюючими» вважаються запитання, які не дають змоги диференціювати респондентів, наприклад якщо на будь-яке запитання більше 80 % опитаних дають одну й ту саму відповідь, а також запитання, на які більшість респондентів відповісти не можуть.

Крім того, апробуються формулювання, які під час обговорення анкети деякі співвиконавці назвали сумнівними щодо можливості сприйняття їх «простими людьми». Нерідко попередньо проведені опитування свідчать: те, що соціолог вважає занадто важким для розуміння, насправді не викликає труднощів та негативних реакцій з боку опитуваних людей і, навпаки, того, що здається очевидним соціологу, респондент не розуміє.

3. Анкета має пройти неформальну експертизу. Неформальна експертиза інструментарію колегами-соціологами часто буває кориснішою за офіційні обговорення. Під час формального обговорення експерт може, по-перше, з тих чи інших міркувань не висловлювати критичних зауважень; по-друге, не виносити на загальне обговорення питання, які викликають у нього сумніви; по-третє, висловивши свою точку зору публічно та цілком офіційно, експерт деякою мірою відчуває обов'язок обстоювати її навіть тоді, коли під тиском аргументів автора анкети в глибині душі не зовсім певний у своїй правоті. Не-

формальне прохання до колег проглянути інструментарій та зробити зауваження дає можливість експертові повністю висловити всі зауваження та звернути увагу на помилки.

Саме на цей етап роботи над анкетною припадає більша частина часу: за 1-2 тижні слід позбавитися всіх помилок та огріхів, які неминує з'являтися на першому етапі. На заключному етапі - передрукуванням остаточного варіанта - особливу увагу слід приділити вичитуванню (коректурі) тих частин анкети, де були зроблені змістові виправлення.

§ 6. ОБРОБКА ТА АНАЛІЗ ПЕРВИННОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Обробка зібраних даних - важливих етап емпіричного дослідження. Від того, як вирішене питання обробки інформації, значною мірою залежать строки, вартість і взагалі успіх дослідження. Відповідь на нього повинна бути знайдена до тиражування анкети, оскільки від програмного забезпечення, що використовуватиметься для обробки матеріалу, залежить кодування анкети.

До початку збирання інформації бажано визначитися, які методи аналізу даних застосовуватимуться (побудова таблиць певного виду, факторний аналіз тощо), а також які конкретно ознаки аналізуватимуться за допомогою того чи іншого методу. Зрозуміло, що такий план може бути лише приблизним, оскільки аналіз даних - ітераційний процес, розвиток якого відбувається в діалозі (безпосередньому або заочному) з комп'ютером. План потрібний для того, щоб дібрати необхідне програмне забезпечення, а також як початковий етап аналізу.

Зібрану інформацію обробляють або вручну, або за допомогою комп'ютера. Ручні методи обробки інформації застосовуються тепер досить рідко і переважно у разі, якщо соціолог не має змоги працювати на комп'ютері, а треба обробити невеликий за обсягом (30-50 одиниць) масив анкет з незначною (від 10 до 20) кількістю запитань. Це можуть бути, наприклад, дані пілотажного дослідження або дані експертного опитування. При проведенні обчислень під час ручної обробки даних широко використовують калькулятор.

Для обробки великих масивів, що містять дані стосовно тисяч об'єктів, які описуються кількома сотнями ознак, слід застосовувати обчислювальну техніку, що має достатній обсяг пам'яті та високу швидкість обчислень.

Основні етапи обробки емпіричних даних

У процесі обробки даних соціологічних досліджень можна виокремити такі змістовні етапи:

- 1) кодування інформації;
- 2) введення інформації в комп'ютер;
- 3) перевірка введених даних та коригування помилок;
- 4) проведення обчислень та аналіз результатів.

Якщо передбачається обробка даних на комп'ютері, слід разом з фахівцем з інформатики метод кодування зібраної інформації (нуме-

рація запитань та варіантів відповідей в анкеті для опитування, нумерація пунктів і варіантів значень у кодувальному листку контент-аналізу та ін.) узгодити з можливостями відповідного програмного забезпечення. Не існує загально визначених стандартів на кодування інформації. Наприклад, є пакети програм, що вимагають нумерувати всі варіанти відповідей в анкеті послідовними натуральними числами (1, 2, 3, ..), а є інші, які наполягають на нумеруванні варіантів відповідей окремо в межах кожного запитання. Таких прикладів можна навести дуже багато. Тому обраний без урахування можливостей і особливостей програмного забезпечення метод кодування може призвести до необхідності після завершення збирання інформації проводити велику ручну роботу з перекодування інформації перед введенням її до комп'ютера. У ряді ситуацій для однієї частини значень обирають коди до початку збирання інформації, для другої - коди обирають лише після того, як вся інформація зібрана (наприклад, відкриті запитання в анкетах для опитування). Цю роботу також слід планувати з урахуванням методів майбутньої обробки та можливостей програмного забезпечення.

Після того як інформація зібрана і закодована, переходять до введення даних до комп'ютера. Ця трудомістка робота потребує багато часу. Вводять дані, як правило, не соціологи, а оператори. Вони повинні швидко і без помилок перенести закодовану інформацію з одного носія (наприклад, папір) на інший (магнітний диск) і не приймати жодних рішень щодо цієї інформації (наприклад, вирішувати, вводити чи не вводити анкету, яка не цілком заповнена). Тому навіть у разі, коли всі коди обрані до початку етапу збирання інформації, перед тим як передати зібрану інформацію до введення, слід уважно переглянути всі анкети.

У процесі введення оператори можуть припускатися помилок. Крім того, помилки можуть бути і в самих анкетах. Так, у відповіді на запитання анкети «Де Ви зараз працюєте?» респондент вказав, що він безробітний, а на запитання «Ким Ви зараз працюєте?» (на іншій сторінці анкети) дав відповідь - «слюсарем». Тому або в процесі введення (що більш бажано), або відразу після закінчення введення слід проконтролювати введену інформацію і або скоригувати помилки (якщо це помилки введення), або відкинути ті анкети, що містять недостовірні дані. Для цієї роботи бажано мати спеціальні програми, які на основі вимог соціологів відбирають ті анкети, що цих вимог не задовольняють. Вимоги стосуються можливих значень кодів для певних ознак. Наприклад, «Коди ознаки 23 повинні бути тільки 1, 2, 3» або «Якщо ознака 23 має значення 3, то ознаки 24 та 26 повинні мати значення або 2, або 3».

Тільки після завершення контролю починається власне аналіз даних - побудова таблиць, обчислення статистичних показників, перевірка статистичних гіпотез, побудова нових (додаткових) ознак та ін.

Результати обчислень на комп'ютері подаються в більшості випадків у вигляді надрукованих на папері таблиць. Корисним для зміс-

товного аналізу даних є подання результатів у вигляді різного типу графіків (гістограм, діаграм, полігонів тощо). Графіки дають змогу наочно представити зв'язки та залежності між ознаками, роблять аналіз ефективнішим.

Комп'ютерне програмне забезпечення для обробки емпіричних даних

У процесі аналізу даних соціолог використовує різні програми: текстовий редактор (для підготовки звіту), пакет ілюстративної комп'ютерної графіки (для підготовки графіків у звіт або слайдів для публічного виступу з результатами) і, звичайно, пакет програм для аналізу даних. Сучасні пакети програм - це результат копіткої роботи колективів висококваліфікованих фахівців. Кожний пакет розроблявся для певного типу комп'ютерів. Крім того, як правило, кожний пакет програм має свої формати даних, і інформація, підготовлена для одного пакета, не може безпосередньо оброблятися засобами іншого пакета. Більшість пакетів мають у своєму складі спеціальні програми перекодування даних у формати найвідоміших пакетів програм (їх називають програмами експорту та імпорту даних).

Пакети обробки соціологічних даних включають, як правило, такі функціональні блоки програм:

1. *Програми настроювання на конкретне дослідження та введення інформації в комп'ютер.* Ці програми дають змогу описати структуру даних, що оброблятимуться (наприклад, вказати кількість ознак, допустимі значення їх та ін.), та ввести дані в комп'ютер відповідно до цієї структури. Від простоти і зручності користування програмою залежать час, необхідний для введення інформації в комп'ютер, та надійність введених даних.

2. *Програми контролю та коригування даних,* завдяки яким соціолог може знайти та виправити у введених даних помилки, відкинути недостовірні дані.

3. *Програми перетворення введених даних.* Цей блок включає в себе програми перекодування даних (зміна кодів значень ознак, об'єднання кількох значень певної ознаки в одне та ін.), ремонту вибірки, побудови додаткових ознак (значення яких обчислюються на основі значень існуючих ознак), побудови підвбірок, що задовольняють певні умови, експорту даних у формати інших пакетів та імпорту їх.

4. *Програми математико-статистичного аналізу.* Це, як правило, програми побудови різних таблиць, розрахунку статистичних показників, перевірки статистичних гіпотез, кореляційного, регресійного, дисперсійного, кластерного та факторного методів аналізу.

5. *Програми наочного представлення та виведення результатів обчислень.* Цей блок включає програми виведення на екран дисплея, друкуючий пристрій або на спеціальне обладнання різних таблиць, графіків, діаграм, гістограм, малюнків та інших форм представлення результатів роботи пакета.

Існує досить велика кількість пакетів програм для аналізу соціологічних даних, розроблених у різних країнах і розрахованих для викорис-

тання на різних типах комп'ютерів. Серед них є пакети, що розвиваються не один десяток років і мають версії для роботи майже на будь-яких типах комп'ютерів (наприклад, SPSS, SAS, ВМОР). Пакети різняться зручністю та легкістю експлуатації, швидкістю та точністю обчислень, набором математичних методів аналізу, наявністю документації, ціною та іншими показниками.

Одним із світових лідерів у статистичній обробці даних для соціальних наук є американський пакет SPSS. Роботи над цим пакетом ведуться протягом кількох десятків років. Існують версії пакета для різних типів комп'ютерів. Пакет включає в себе велику кількість різних статистичних методів аналізу даних і має великі можливості для обробки як кількісних, так і якісних (що вимірюються в номінальних або порядкових шкалах) даних. Хоча пакет не орієнтований безпосередньо на обробку саме соціологічних даних, але наявність широкого спектра процедур статистичного аналізу, поєднана з досить гнучкою спеціалізованою мовою програмування, дає змогу при наявності певного досвіду розв'язувати найрізноманітніші завдання аналізу даних. Пакет досить великий (займає багато пам'яті на дискові). Пакет SPSS має змістовний і великий за обсягом комплект документації, в якому описуються можливості пакета і який може розглядатися як підручник з комп'ютерного аналізу даних. На жаль, не існує українізованих або русифікованих версій пакета. На заваді широкому використанню його в Україні може стати також ціна пакета - залежно від конфігурації - від кількох сотень до кількох тисяч американських доларів.

Чи не єдиним досить поширеним в Україні вітчизняним спеціалізованим пакетом програм для аналізу даних соціологічних досліджень на персональних комп'ютерах є пакет ОСА (обробка соціологічних анкет). Цей пакет призначений для безпосереднього використання соціологами, що мають мінімальні навички самостійної роботи з комп'ютером. Є українська та російська версії пакета. Пакет ОСА, звичайно ж, значно поступається пакетові SPSS у кількості методів статистичного аналізу даних. До ОСА включені основні методи стандартного арсеналу процедур аналізу даних, що використовуються в соціології. Спілкування з пакетом організовано українською або російською (залежно від версії) мовою з активним використанням меню. Це полегшує роботу з пакетом, дає змогу вибирати на екрані комп'ютера необхідні операції і одразу бачити результат обробки (виконання окремих операцій займає секунди).

Розглянемо можливості пакета ОСА та технологію застосування його для аналізу даних.

Пакет ОСА дає змогу обробляти ознаки, задані в метричній, порядковій або номінальній шкалі. При цьому розрізняють номінальні шкали з несумісними (респондент може вибрати тільки одну із запропонованих відповідей) та із сумісними альтернативами (респондент може вибрати будь-яку кількість із запропонованих йому відповідей).

Дані для аналізу повинні бути підготовлені у вигляді двох файлів. Перший з них містить текст питальника, введений у спеціальному форматі, паспорт масиву. У другому файлі знаходяться власне дані, зібрані в ході дослідження. Паспорт містить для кожної ознаки:

назву її; наприклад, «Задоволеність умовами праці»;
відповідне запитання з питальника; наприклад, «Як Ви оцінюєте умови праці на Вашому підприємстві?»;

перелік усіх варіантів відповідей, що були запропоновані респондентові, та відповідні числові коди, наприклад, «3 - повністю задовільні, 2 - непогані, 1 - незадовільні»;

тип шкали (метрична, порядкова, номінальна або номінальна із сумісними альтернативами).

Назви ознак, варіанти відповідей можна брати безпосередньо з анкети (як фрази українською мовою) - це дуже зручно. Якщо, наприклад, текст питальника готувався за допомогою комп'ютера, то паспорт досить просто можна одержати, переформатувавши цей текст. Крім того, пакет містить засоби для безпосереднього введення паспорта. Паспорт і текст питальника готують кваліфіковані фахівці, що знають, як кодуватимуть і як оброблятимуть зібрані дані.

Процес введення зібраних даних у комп'ютер не потребує високої спеціальної кваліфікації. Це дає змогу залучити до введення зібраних даних велику кількість виконавців, а окремі частини даних вводити паралельно на кількох комп'ютерах. Після завершення процедури введення ці частини об'єднуються в один масив для аналізу. В процесі введення здійснюється контроль на відповідність інформації, що вводиться, паспорту. Комп'ютер, наприклад, «не дозволить» ввести кілька кодів відповідей на запитання з несумісними альтернативами або такий код, якого немає серед можливих кодів відповідей.

Аналіз однієї ознаки Первинні дані мають бути певним чином упорядковані. Для цього застосовують різні статистичні методи - групування, обчислення узагальнюючих параметрів та коефіцієнтів, кореляційний, регресійний, кластерний, факторний аналіз та ін. Проте незалежно від того, який метод аналізу застосовується, першим і абсолютно необхідним кроком обробки даних є попереднє впорядкування інформації, переважно за допомогою статистичного групування та побудови статистичних таблиць.

Структура відповідей на запитання анкети наводиться в таблиці, де для кожного з можливих значень ознаки записано, скільки разів воно зустрічається в сукупності зібраних даних. Таку таблицю називають таблицею одновимірного розподілу, одновимірною таблицею, або варіаційним рядом. Пакет ОСА дає змогу за лічені секунди побудувати один або кілька (навіть кілька десятків або кілька сотень) одновимірних розподілів. Результати обчислень можуть бути виведені на екран комп'ютера (для безпосереднього аналізу на екрані), на друкууючий пристрій або у файл на дисківі.

Для ознаки «Задоволеність умовами праці» одновимірна таблиця має такий вигляд:

Задоволеність умовами праці*

Значення	Частота	% до всіх	% до значень
Цілком задоволений	45	12,61	12,93
Більше задоволений, ніж не задоволений	88	24,65	25,29
Більше не задоволений, ніж задоволений	105	29,41	30,17
Повністю не задоволений	110	30,81	31,61
Без відповіді	0	2 52	—

Було опитано 357 чоловік, відповіли на запитання «Чи задоволені Ви умовами праці на Вашому підприємстві» 348 чоловік (97,48 %).

Кількість опитаних у досліджуваній сукупності - 357. Для 348 опитаних (що становить 97,48 % загального обсягу сукупності) відоме значення ознаки «Задоволеність умовами праці». Для інших (в нашому випадку їх 9) значення цієї ознаки не відоме (наприклад, інформація збиралася методом опитування, і деякі робітники підприємства не захотіли відповісти на поставлене запитання). Аналізуючи таблицю, ми бачимо, наприклад, що задоволених умовами праці - 45, а це становить 12,61 % загального обсягу сукупності та 12,93 % кількості робітників, які відповіли на поставлене запитання. Ми бачимо також, що переважна більшість опитаних робітників (29,41 % + 30,81 % = 60,22 %) або повністю, або частково не задоволені умовами праці.

Для ознак, заданих у метричних шкалах, пакет дає змогу всі значення ознаки розбити на певні інтервали, а вже потім будувати одновимірну таблицю.

Для того щоб полегшити аналіз великої кількості таблиць та мати можливість порівняти кілька таблиць, обчислюють узагальнюючі характеристики рядів розподілу. Одна з таких характеристик (її використовують дуже часто) - *міри центральної тенденції*. Для кількісної ознаки обчислюють середнє арифметичне значення цієї ознаки для всіх об'єктів сукупності. Для номінальних ознак узагальнюючою характеристикою ряду є *мода* - значення, що найбільш часто зустрічається в одновимірній таблиці. Так, у наведеній вище таблиці модальним для ознаки «Задоволеність умовами праці» є значення «повністю не задоволений» (саме таких відповідей на поставлене запитання було найбільше). Для ознак, вимірюваних у порядкових шкалах, часто обчислюють таку міру центральної тенденції, як *медіана* - середній ряд упорядкованого ряду значень. Медіана має просту і водночас корисну властивість - принаймні половина всіх досліджуваних об'єктів має значення ознаки, що не більше, ніж медіана, і в той самий час принаймні половина об'єктів - значення, що не менше, ніж медіана.

Слід зауважити, якщо впорядкувати шкали за рівнем вимірювання (найвищий рівень - це метричні шкали, потім - порядкові шкали, да-

лі -- номінальні шкали), то можна сформулювати таке загальне правило: якщо певний показник визначений для шкали певного рівня вимірювання, то його можна обчислювати і для шкал більш високого рівня, але, звичайно, не можна обчислювати для шкал нижчого рівня.

Отже, застосувавши це правило для розглянутих нами мір центральної тенденції, можна легко упевнитися, що моду можна обчислювати не тільки для номінальних шкал, а й для порядкових та метричних шкал, але медіану не можна обчислювати для ознак, виміряних у номінальній шкалі.

Для того щоб оцінити весь ряд розподілу, обчислюють статистичні показники варіації ознак, або *міри варіації*. Для метричних ознак це - дисперсія, середнє квадратичне відхилення та коефіцієнт варіації. Для якісних ознак розроблено спеціальні індекси якісної варіації. Чим більшим є значення відповідного показника варіації, тим більше розсіяні навколо середнього значення реальні значення ознаки, а отже, тим обережніше при побудові змістових висновків слід оперувати із середнім значенням.

Міри варіації дають змогу оцінити, наскільки сукупність однорідна за певною ознакою. Якщо вона неоднорідна, може виникнути потреба розбити цю сукупність на кілька однорідних за цією ознакою частин і аналізувати кожну з них окремо. Припустимо, ми вивчаємо задоволеність умовами праці на підприємстві. З логічних міркувань або з результатів попередніх досліджень нам відомо, що заробітна плата робітника впливає на задоволеність його умовами праці. Нехай коефіцієнт варіації заробітної плати для всієї сукупності робітників дорівнює 0,7. Тоді всю сукупність робітників слід розбити на приблизно однакові за рівнем заробітної плати групи (наприклад, так, щоб у кожній групі коефіцієнт варіації заробітної плати не перевищував 0,4) і проводити аналіз задоволеності умовами праці для кожної групи окремо.

Графічне подання даних Дуже корисним для змістовного аналізу є подання даних у графічній формі. Графіки та діаграми в ряді випадків сприймаються читачем легше, ніж стовпчики чисел статистичних таблиць. Зручно використовувати графічне подання даних і під час публічних виступів - на телебаченні, конференціях тощо.

Найпоширенішими формами графічного подання одновимірних розподілів є гістограма (або стовпчикова діаграма), полігон розподілу та секторна діаграма.

Гістограма - це послідовність стовпчиків, розміщених вертикально (вертикальна гістограма) чи горизонтально (горизонтальна гістограма). Кожний стовпчик має висоту (або довжину), пропорційну кількості (або частці, або відсотку) об'єктів, що мають відповідне значення ознаки. Так, на рис. 1 зображено горизонтальну гістограму розподілу відповідей на запитання про задоволеність власним становищем. Для кожного стовпчика гістограми вказано відповідну час-

тоту та відсоток. Отже, конфігурація стовпчиків гістограми дає уявлення про тенденцію, а числа необхідні для більш детального аналізу. Як правило, при побудові гістограм використовують рівні інтервали, а отже, стовпчики мають однакову ширину. Масштаб зображення краще обирати таким чином, щоб відношення висоти найбільшого стовпчика до ширини гістограми було приблизно 3:5. Досить часто гістограму зображують не у вигляді окремих стовпчиків, а як суцільний контур.

Ознака 5. Задоволеність власним становищем.
Запитання: Чи задоволені Ви власним становищем?
Кількість об'єктів 431. Є значень 430 (99,7 %)

скоріше ні	213	49,4 %
важко сказати	132	30,6 %
скоріше так	85	19,7%

Рис. 1.

У процесі аналізу досить часто виникає необхідність розбити метричні ознаки на нерівні інтервали. Саме на нерівні інтервали розбивають, як правило, такі ознаки, як прибуток, вік та ін. Це пов'язано з тим, що діапазон значень ознаки може бути досить значним, а також з необхідністю виділити певним чином наповнені інтервали. При побудові гістограм на нерівних інтервалах висоту стовпчика відкладають пропорційно не до частки (відсотка), а до щільності розподілу відповідної ознаки. В побудованій таким чином гістограмі не висота, а площа кожного із стовпчиків пропорційна до кількості (або частки, або відсотка) об'єктів, що мають відповідне значення ознаки. Так, на рис. 2 зображена вертикальна гістограма вікового складу опитаних респондентів. Порівнювати «наповненість» вікових груп слід шляхом порівняння не висоти стовпчиків, а їхньої площі. Звичайно, завжди слід пам'ятати: при побудові гістограм припускається, що всередині одного розрядного інтервалу щільність розподілу є сталою величиною (не змінюється).

Якщо центри верхніх горизонтальних ліній стовпчиків гістограми з'єднати відрізками прямої, то вийде фігура, яку називають «*полігон розподілу*». На рис. 3 зображений полігон розподілу респондентів за віком (аналогічний гістограмі на рис. 2). Полігон дає уявлення про форму статистичного розподілу ознаки.

Ознака 177. Вік (згрупований)
Кількість об'єктів 431. Є значень 399 (92,7 %)

Рис. 2.

Ознака 177. Вік (згрупований)
Кількість об'єктів 431. Є значень 399 (92,7 %)

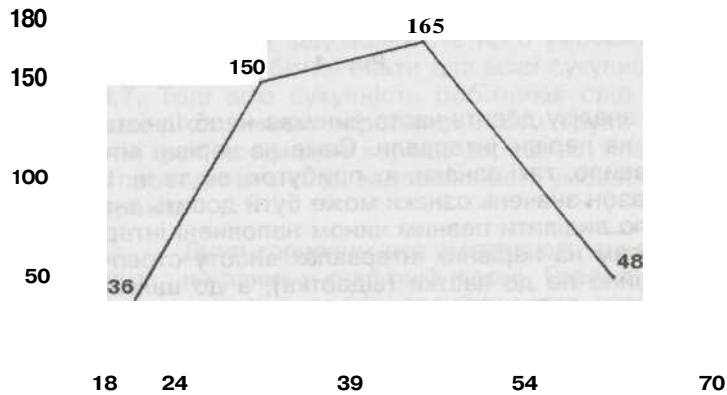

Рис. 3.

Для ілюстрації досить часто застосовують таку форму подання даних, як *секторна діаграма*. На рис. 4 зображена секторна діаграма розподілу респондентів за віком (аналогічна гістограмі на рис. 2). Вибірка представлена у вигляді кола. Кожній віковій групі (а їх 4) відповідає виділений певним кольором сектор цього кола, при цьому площа кожного сектора пропорційна кількості респондентів (або частці, або відсотку) у відповідній віковій групі.

Ознака 177. Вік (згрупований)
Кількість об'єктів 431. Є значень 399 (92,7 %)

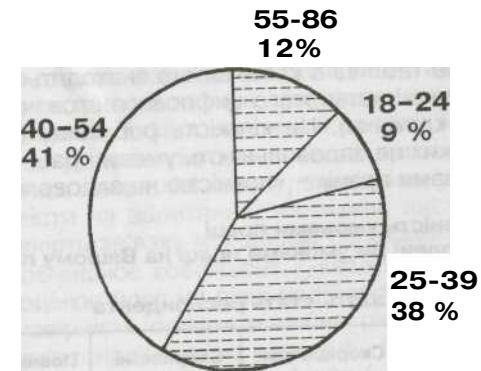

Рис. 4.

Порівнювати кілька розподілів зручно, якщо розмістити полігони цих розподілів, побудованих в однаковому масштабі, на одному рисунку. При цьому кожен з полігонів зображується або іншим кольором, або іншою лінією (штрихованою, хвилястою тощо). Таке поєднання на одному рисунку кількох графіків дає змогу ефективно та швидко порівнювати між собою розподіли, що має на меті виокремлення ділянок, які збігаються, тенденції зміни ознак.

Крім допомоги в аналізі даних, графіки надзвичайно ефективні з огляду на подання результатів досліджень. Є графіки робочі та ілюстративні. Перші, як правило, досить насичені числами, другі - більш яскраві та «зовнішньо привабливі». Майже всі комп'ютерні пакети програм аналізу даних продукують певні робочі графіки. Для підготовки ілюстративних графіків існують спеціалізовані пакети програм - «пакети ілюстративної графіки». Ці програмні комплекси не призначені для обчислення та аналізу даних, але дають змогу обчислені засобами інших пакетів показники зобразити в різних графічних формах, включаючи тривимірні конфігурації із затіненням. При цьому написи можна робити різними шрифтами (горизонтально, вертикально, вздовж будь-якої лінії, використовуючи різні кольори). Графіки можна доповнювати рисунками або «прив'язувати» їх до географічної мапи. Результати такої побудови можуть бути виведені на високоякісні друкуючі пристрої, у файл для подальшого використання у видавничих системах, на прозору плівку у вигляді кольорових слайдів або просто демонструватися у певній послідовності на екрані комп'ютера під час доповіді.

Аналіз двовимірних таблиць

Одним з важливих завдань аналізу даних є пошук та оцінка взаємозв'язків окремих ознак для певної сукупності об'єктів. Першим кроком при розв'язуванні цієї задачі є побудова *кореляційних таблиць*

(їх ще називають *двовимірними таблицями*). Двовимірні таблиці дають змогу впорядкувати інформацію про розподіл сукупності об'єктів за двома ознаками. Така таблиця має прямокутну форму. Кількість рядків у таблиці дорівнює кількості можливих значень однієї ознаки, а кількість стовпчиків - кількості можливих значень іншої ознаки.

У наведеній нижче таблиці в клітинці, що знаходиться, наприклад, на перетині другого рядка і четвертого цифрового стовпчика, стоїть число 61 (число в центрі клітинки). Це кількість робітниць (значення ознаки «Стать» - «жінка»), яких не задовольняють умови праці (значення ознаки «Задоволеність умовами праці» - «повністю не задоволений»).

Ознака 12. Задоволеність умовами праці

Запитання: Чи задоволені Ви умовами праці на Вашому підприємстві?

Ознака 86. Стать

Запитання: Інтерв'юер, вкажіть стать респондента

Стать	Повністю задоволений	Скоріше так, ніж ні	Скоріше ні, ніж так	Повністю не задоволений	Разом
Чоловік	18,4 % 39 86,6 %	25,5 % 54 61,4%	33,0 % 70 66,7 %	23,1 % 49 44,5 %	212 60,9 %
Жінка	4,4 % 6 13,3%	25,0 % 34 38,6 %	25,7 % 35 33,3 %	44,9 % 61 55,5 %	136 39,1 %
Разом опитаних	45 12,9 %	88 25,3 %	105 30,2 %	110 31,6%	

Крім того, двовимірна таблиця, як правило, містить ще один додатковий стовпчик та ще один додатковий рядок - так звані маргінальні стовпчик та рядок. Кожна клітинка маргінального стовпчика містить суму чисел відповідного рядка, а також відсоток, який становить це число по відношенню до загальної кількості об'єктів. Так, з маргінального стовпчика таблиці видно, що на підприємстві працюють 136 жінок, а це становить 39,1 % загальної кількості робітників. Маргінальний рядок містить відповідні суми стовпчиків таблиці.

Крім того, в кожній клітинці таблиці, як правило, записують два відсотки - відсоток, який становить число, що міститься в клітинці, по відношенню до відповідного значення в маргінальному стовпчику (цей відсоток записують над числом), та відсоток по відношенню до відповідного значення в маргінальному рядку (записується під числом). Так, якщо ми знову повернемося до клітинки в другому рядку четвертого стовпчика таблиці, то побачимо, що кількість незадоволених умовами праці жінок (таких на підприємстві 61) становить 44,9 % загальної кількості жінок (а всього на підприємстві працює 136 жінок) та 55,5 % загальної кількості незадоволених умовами праці (всього умовами праці на підприємстві не задоволені 110 робітників).

З таблиці також видно, що відсоток жінок, не задоволених умовами праці на підприємстві, значно більший, ніж чоловіків. Отже, ми можемо висунути гіпотезу, що стать працівника та задоволеність умовами праці пов'язані між собою.

Уміння читати двовимірні таблиці дається досвідом, проте шукати закономірності в досить великих за розміром таблицях дуже важко. Крім того, далеко не завжди зв'язок між ознаками можна побачити так наочно. Тому на практиці факт наявності зв'язку між двома ознаками встановлюється за допомогою так званого критерію χ^2 - ДР^{ат} - Ц^{ви} критерій ґрунтується на аналізі частот, записаних у клітинках таблиці, і дає змогу відповісти на запитання, чи можна висувати й аналізувати гіпотезу про наявність зв'язку між двома ознаками. Пакет ОСА не тільки автоматично обчислює коефіцієнт χ^2 -квадрат для кожної двовимірної таблиці, а й оцінює його на рівні надійності 1 % та 5 % (рівень надійності - це ймовірність прийняти хибне рішення). Якщо обчислене значення χ^2 адрат є надійним на рівні 1 %, то факт існування зв'язку можна вважати встановленим з ймовірністю 0,99.

Для оцінки сили зв'язку обчислюють *коефіцієнти Чупрова та Крамера*. Вони побудовані на основі χ^2 адрат і набувають значення в інтервалі від нуля до одиниці. Обидва коефіцієнти набувають значення нуль у разі статистичної незалежності двох ознак. Значення більше нуля можна інтерпретувати так: чим значення ближче до одиниці, тим зв'язок тісніший.

Коефіцієнт кореляції та рівняння регресії

Якщо певному значенню однієї величини відповідає не одне, а ціла сукупність значень іншої величини, то говорять, що між цими двома величинами існує кореляційний зв'язок. Кореляційний зв'язок наявний тоді, коли явище, що вивчається, піддається впливові не одного, а багатьох різних факторів. Так, стаж впливає на продуктивність праці, але не визначає її повністю, оскільки продуктивність праці залежить також від рівня освіти, віку робітника, його кваліфікації та ін. Оскільки явища суспільного життя складні та багатофакторні, зв'язок між ознаками практично завжди кореляційний.

Якщо кожному значенню однієї ознаки відповідає така сукупність значень іншої ознаки, що досить близько розміщена навколо свого середнього (тобто всі значення сукупності не дуже відрізняються від свого середнього арифметичного), то такий кореляційний зв'язок вважають більш тісним. Кількісно тіснота кореляційного зв'язку оцінюється за допомогою коефіцієнтів кореляції.

Для оцінки лінійного кореляційного зв'язку між двома ознаками, що виміряні в метричних шкалах, часто використовують *коефіцієнт кореляції Пірсона r* (його ще називають *коефіцієнтом добутку моментів*). Цей показник завжди приймає значення в числовому інтервалі від -1 до +1. Знак коефіцієнта прказує «напрямок» зв'язку. Додатний коефіцієнт кореляції ($r > 0$) свідчить про «прямий» зв'язок між ознаками (тобто такий, коли збільшення значення однієї ознаки збільшує значення іншої ознаки), а від'ємний (КО) - про «зворотний» зв'язок (та-

кий, коли зростання однієї ознаки веде до зменшення іншої ознаки). Так, між заробітною платою робітника та кількістю вироблених ним деталей існує прямий зв'язок (чим більше вироблено деталей, тим вищою буде заробітна плата), а між заробітною платою та кількістю бракованих деталей існує зворотний зв'язок (адже чим більше бракованих деталей було виявлено в продукції певного робітника, тим меншою буде його заробітна плата).

Щільність зв'язку оцінюється за абсолютним значенням коефіцієнта кореляції. Нуль ($r=0$) свідчить про відсутність лінійного зв'язку між ознаками. Максимальні значення ($r=1$ та $r=-1$) коефіцієнта свідчать про повний (або функціональний) лінійний зв'язок між ознаками (відповідно функціональний прямий зв'язок та функціональний зворотний зв'язок). Проміжні значення ($-1 < r < 0$ та $0 < r < 1$) інтерпретуються так: чим більшим є абсолютне значення показника, тим тісніший кореляційний зв'язок. Як правило, якщо абсолютне значення коефіцієнта перевищує 0,3, то можна говорити про помірний лінійний зв'язок між ознаками, а якщо перевищує 0,8 - про дуже тісний зв'язок між ознаками.

Коефіцієнт кореляції Пірсона оцінює зв'язок між двома ознаками, лише припускаючи, що значення однієї ознаки пов'язані з відповідними середніми іншої ознаки лінійною залежністю, тобто оцінює лише лінійний за формою кореляційний зв'язок. Отже, якщо дві ознаки пов'язані між собою тісно (навіть функціонально), але їхній зв'язок за формою сильно відрізняється від лінійного, коефіцієнт кореляції Пірсона може приймати значення «нуль». Отже, якщо коефіцієнт кореляції Пірсона між двома ознаками дорівнює нулю, то не можна говорити про відсутність кореляційного зв'язку між ними; це свідчить лише про відсутність лінійного кореляційного зв'язку.

Для ознак, заданих у порядкових шкалах, обчислюють *рангові коефіцієнти кореляції (Спірмена та Кандела)*, які також набувають значення між -1 та +1 і інтерпретуються так само, як і коефіцієнт кореляції Пірсона.

Кореляція між двома ознаками свідчить про причинний зв'язок між ними, коли або одна з ознак є частковою причиною іншої, або обидві ознаки пов'язані спільними причинами. Кількісна оцінка кореляційних зв'язків може допомогти дослідникові відкинути несуттєві зв'язки, чіткіше окреслити напрям пошуків, порівняти вплив різних факторів тощо.

Методи регресивного аналізу дають змогу оцінити щільність зв'язку між двома ознаками і оформити уявлення про вид цього зв'язку у вигляді рівняння (так званого рівняння регресії), що описує залежність між середнім значенням однієї ознаки (залежної, поведінку якої вивчають) та значеннями деякої сукупності ознак (незалежних факторів, вплив яких на залежну ознаку намагаються оцінити). В соціологічних дослідженнях, як правило, здійснюється пошук такої залежності у лінійному вигляді (тобто у вигляді лінійного рівняння), тому йдеться про рівняння лінійної регресії.

Знання залежності у вигляді рівняння дає змогу не тільки пояснити поведінку залежної ознаки, а й прогнозувати значення її при різних змінах значень незалежних ознак. Наприклад, нехай на основі аналізу

факторів, які впливають на рівень заробітної плати на певному підприємстві, було побудовано рівняння лінійної регресії

$$y = 15,32 \cdot x_1 + 11,56 \cdot x_2 + 20,4,$$

що описує зв'язок між заробітною платою (залежна ознака) та двома такими незалежними ознаками, як стаж XI (вимірюється роками) та рівень освіти XГ (вимірюється роками) працівника. Аналізуючи це рівняння, ми бачимо, що із зростанням трудового стажу працівника на рік його середня заробітна плата зростає на 15,32 грн, а із зростанням рівня освіти на один рік середня заробітна плата зростає лише на 11,56 грн. Отже, на цьому підприємстві трудовий стаж має більший вплив на середню заробітну плату працівника, ніж рівень освіти його.

Дуже важливою для отримання надійних та статистичне обґрунтованих результатів є оцінка значущості статистичних показників. Це цілий комплекс математичних процедур, що дають змогу відповісти на ряд запитань щодо обчислених статистичних показників та параметрів вибіркової сукупності. Так, якщо ми обчислили коефіцієнти кореляції між двома ознаками й отримали число, що не дорівнює нулю, нас повинно зацікавити, чи справді цей коефіцієнт істотно відрізняється від нуля (а отже, фіксує наявність лінійного кореляційного зв'язку), чи ця різниця випадкова і спричинена лише похибкою нашої вибірки. На таке запитання може відповісти процедура оцінки значущості відмінності коефіцієнта кореляції від нуля, яка враховує обсяг вибірки та потрібний досліднику рівень надійності (тобто ймовірність прийняття хибного рішення), про який уже йшлося при розгляді критерію χ^2 для двовимірних таблиць. Для кожного обчисленого коефіцієнта кореляції робиться оцінка на рівні надійності 1 % та 5 %.

Крім оцінки значущості відмінності від нуля коефіцієнта кореляції між двома ознаками досить часто застосовують також процедуру оцінки значущості різниці між двома відсотками (наприклад, різниці між відсотками не задоволених умовами праці на цьому підприємстві серед жінок та серед чоловіків), різниці між двома середніми (наприклад, між середньою заробітною платою на одному та на іншому підприємстві), між двома коефіцієнтами кореляції.

Методи багатовимірної статистики

Якщо є потреба проаналізувати велику кількість взаємопов'язаних ознак, доцільно застосовувати спеціальні методи та алгоритми багатовимірної статистики. Серед методів багатовимірної статистики найбільш популярні у соціологів методи факторного та клас-терного аналізу.

Головну ідею *факторного аналізу* можна викласти так: якщо ознаки досить сильно скорельовані, то їх можна пояснити й описати невеликою кількістю прихованих (або латентних) факторів, які безпосередньо не спостерігаються, але зумовлюють значення ознак. Наприклад, за такими ознаками, як «кількість прочитаних книг», «кількість книг у домашній бібліотеці» «кількість відвідань театрів та музеїв», прихований фактор, який можна було б назвати «рівень культурного розвитку особи».

Факторний аналіз дає змогу виділити ці латентні фактори, описати залежність між факторами та первинними ознаками і для кожного об'єкта обчислити значення всіх побудованих таким чином факторів. У результаті без значних втрат інформації можливий перехід від аналізу великої кількості первинних ознак до аналізу порівняно невеликої кількості факторів.

Алгоритми *кластерного* (або *таксономічного*) аналізу дають змогу поділити сукупність об'єктів на однорідні групи (таксони), тобто на такі групи, всередині яких об'єкти близькі між собою за деяким критерієм, і в той самий час об'єкти з різних груп різняться між собою за цим самим критерієм. Класифікація провадиться одночасно за досить великою кількістю ознак. Розглянемо такий приклад.

Нехай ми маємо досить велику кількість статистичних показників, що характеризують рівень соціально-економічного розвитку кожного району: чисельність населення, кількість безробітних, довжина шосейних доріг, кількість квадратних метрів житла на одну людину та ін. Для організації опитування нам слід згрупувати райони в більші регіони, але зробити так, щоб у кожному регіоні були райони, близькі за своїм соціально-економічним розвитком. Це дасть нам змогу вибрати в такому регіоні один типовий район і результати опитування в цьому районі поширити на весь регіон. Таке групування можна ефективно здійснювати методом кластерного аналізу. При цьому важливо, що при такому групуванні враховується і узагальнюється велика кількість показників.

Отже, існує досить велика кількість математичних методів аналізу інформації. Для застосування їх належним чином соціолог повинен мати певний рівень математичної культури та навички роботи з обчислювальною технікою.

Для того щоб мати справді надійні результати, математичні методи слід використовувати не тільки коректно, а й комплексно. Результати, отримані за допомогою одного методу, бажано підтвердити використанням на тих самих даних іншого методу. Більшість сучасних математичних методів орієнтовані на використання засобів обчислювальної техніки та спеціального програмного забезпечення.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І ТЕРМІНИ РОЗДІЛУ

Анкета - побудований за відповідними правилами перелік запитань до респондентів, призначений для отримання інформації, що необхідна для досягнення цілей, сформульованих у програмі дослідження.

Вибіркова сукупність - побудована за строго визначеними правилами частина генеральної сукупності, яка за основними характеристиками не відрізняється від генеральної сукупності; висновки, отримані в результаті вивчення вибіркової сукупності, поширюються на генеральну сукупність.

Генеральна сукупність - сукупність усіх тих, хто може бути об'єктом дослідження: населення держави, області, району, міста, колектив підприємства; визначається цілями та завданнями дослідження.

Гіпотеза - припущення щодо визначення залежних та незалежних змінних, а також характеру зв'язку між ними; перевіряється на емпіричному етапі дослідження.

Звіт - форма подання результатів дослідження; як правило, містить опис розділів програми дослідження, опис отриманих даних та пояснення їх.

Інтерв'ю - бесіда за заздалегідь складеним планом з метою отримання соціологічних даних.

Операціоналізація - процес перекладу гіпотез дослідження на показники, які можна виміряти.

Опитування - спосіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їхні уподобання, мотиви діяльності, цінності, настрої та думки.

Програма дослідження - документ, у якому наведено визначення об'єкта і предмета дослідження, проаналізовано проблемну ситуацію, мету, завдання та гіпотези дослідження, зроблені інтерпретація та Операціоналізація понять, визначені методи отримання та обробки соціологічної інформації, контролю за її якістю.

Проект дослідження - план, у якому відображені основні етапи дослідження із зазначенням строків, фінансових витрат та затрат часу.

Репрезентативність - характеристика вибіркової сукупності, яка означає, що склад тих, хто підлягає опитуванню, повинен наближатися до відповідних пропорцій у генеральній сукупності.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Кокрен У. Методы выборочного исследования. - М.: Статистика, 1976.

Нозль Э. Массовые опросы: Введение в методику демокопии. - М.: Прогресс, 1978.

Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях. - К.: Наук, думка, 1982.

Рукавишников В. О., Паниотто В. И., Чурилов Н. Н. Опросы населения. - М.: Финансы и статистика, 1984.

Паниотто В. И. Качество социологической информации. - К.: Наук, думка, 1986.

Чурилов Н. Н. Проектирование выборочного социологического исследования. -

К.: Наук, думка, 1986.

Ядов В. А. Социологическое исследование: методология, программа, методы. - М.: Наука, 1987.

Яковенко Ю. И., Паниотто В. И. Почтовый опрос в социологическом исследовании. - К.: Наук, думка, 1988.

Панина Н. В. Технология социологического исследования. - К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1997.

Циба В. Т. Основы теории кваліметрії: Навч. посібник. - К.: ІЗМК, 1997.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

АДЕЛУНГ Йоганн Крістоф 68
 АДОРНО Теодор 163, 184, 191, 265, 266
 АЙЗЕНШТАДТ Шмуел 256
 АКІО Маріта 151
 АЛЕКСАНДЕР Джеффри 256, 259, 260, 261, 263, 275, 276, 277
 АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ 116
 АЛЬБЕРТІ Леон 73
 АЛЬТЮССЕР Луї 265, 266, 267
 АРІСТОТЕЛЬ 7, 8, 102, 114, 118, 124
 АРНОЛД Метью 162

БАРБЕР Бернард 256
 БАРТ Ролан 215
 БАХТІН Михайло Михайлович 215
 БЕККЕР Говард 186
 БЕЛЛ Даніел 89, 185, 271, 272, 273
 БЕНТАМ Ієремія 217, 259
 БЕРГЕР Пітер 239
 БЕРЕЛЬСОН Бернард 163, 165, 174
 БІРНБАУМ Норман 261
 БЛАУ Пітер 126, 144, 184, 216, 220
 БЛУМЕР Герберт 183, 199, 261
 БОДРІЯР Жан П'єр 169, 170, 272, 273
 БОРХЕС Хорхе Луїс 188
 БРОДЕЛЬ Фернан 215

В

ВЕБЕР Макс 40, 41, 42, 54-57, 62, 63, 65, 72, 77, 84, 85, 86, 89, 96, 97, 104, 105, 106, 107, 114, 116, 117, 121, 126, 136, 137, 143, 144, 145, 150, 151, 161, 186, 255, 261, 262, 263, 266
 ВЕБЕР Роберт Філіпп 168
 ВИГОТСЬКИЙ Лев Семенович 207
 ВІКО Джамбаттіста 11
 ВІТГЕНШТАЙН Людвіг 215
 ВОВК Федір Кіндратович 37
 ВОЛЬТЕР (Марі Франсуа Аруе) 259
 ВУД Елен 269
 ВУНДТ Вільгельм 40

ГАРФІНКЕЛЬ Гарольд 216, 239, 240-252, 261
 ГЕГЕЛЬ Георг Вільгельм Фрідріх 12, 34
 ГЕЙЗІНГА Іохан 223, 224
 ГЕЛЕН Арнольд 207

ГЕРБИЕР Джордж 158, 168, 175
 ГЕРДЕР Йоганн Готфрід 11, 68, 82, 83
 ГІДДЕНС Ентоні 12, 90, 149, 275, 277
 ГІНЗБУРГ Лідія Яківна 99
 ГІНТІС Герберт 268
 ГОБЕС Томас Вудро 9, 10
 ГОЛДТОРП Джон 97, 126
 ГОЛОВАХА Євген Іванович 197, 205, 210, 212
 ГОУЛДНЕР Алвін 144, 261
 ГОФФМАН Ервін 216, 223-236
 ГРАМШІ Антоніо 265
 ГРУШЕВСЬКИЙ Михайло Сергійович 39-41
 ГРУШИН Борис Андрійович 167
 ГУССЕРЛЬ Едмунд 237

ДАНКЕН Отіс 126
 ДАРЕНДОРФ Ральф 22, 23, 262
 ДЕВІС Кінгслі 119, 120
 ДЕЙК Тео ван 170
 ДЕЛЕЗ Жіль 170
 ДЖЕФФЕРСОН Томас 124
 ДЖОРДЖ Александр 175, 180
 ДІЛЬТЕЙ Вільгельм 83
 ДРАГОМАНОВ Михайло Петрович 37, 38-39
 ДУГЛАС Джек 239
 ДЮРКГЕИМ Еміль 15, 20, 39, 46-50, 63, 64, 65, 81, 82, 84, 89, 122, 184, 217, 255, 261

ЕЛІОТ Томас Стернз 162
 ЕЛСТЕР Джон 265
 ЕНГЕЛЬС Фрідріх 37, 95, 118, 119
 ЕПІКУР 7
 ЕРІКСОН Ерік 208
 ЕТЦІОНІ Амітай 185, 271

ЗІММЕЛЬ Георг 50-54, 84, 85, 217, 262, 263
 ЗЛОБІНА Олена Геннадіївна 212
 ЗНАНЕЦЬКИЙ Флоріан 58-62, 63, 69, 87, 173, 190, 204, 211

І

ІНГЛЕХАРТ Роналд 775
 ІНКЕЛЬС Алекс 192

КАМІНЬСЬКИЙ Антоні 138, 139, 144, 150, 151
 КАНТ Іммануїл 68
 КАРДІНЕР Абрахам 184, 192
 КАТЦЕліа 163, 165
 КЕТЛЕ Ламбер Адольф 81
 КЕТТЕЛ Раймонд 188
 КІСТЯКІВСЬКИЙ Богдан Олександрович 41-42
 КЛАКХОН Клайд 78
 КЛЕПЕР Джозеф 163, 164
 КЛЮЧЕВСЬКИЙ Василь Осипович 3
 КОЗЕР Льйоіс 23, 24, 261, 262
 КОЕН Лоуренс 265
 КОЛЛІНЗ Рендел 261, 262, 264, 265, 275, 277
 КОЛОМІ Пауль 256, 259
 КОН Ігор Семенович 183, 199
 КОНДОРСЕ Марі Жан Антуан Нікола Каріта де 259
 КОНТ Огюст 3, 7, 13, 15, 26-28, 38, 80, 81, 84, 261
 КОНФУЦІЙ 7
 КОРОБЕЙНИКОВ Валерій Семенович 167
 КОУЛМЕН Джеймс 275
 КРЕБЕР Алфред Луїс 77, 78, 87
 КРЕЧМЕР Ернст 188
 КРОЗЬЄ Мішель 145, 147
 КРОНІК Александр Александрович 210
 КУЛІ Чарльз 183, 195, 261
 КУН Манфорд 183, 199, 200, 201
 КУН Томас 161

Л

ЛАЗАРСФЕЛЬД Пол 163, 164, 165, 187, 188, 292
 ЛАССУЕЛЛ Гарольд Дуайт 163, 164, 168, 174, 178, 180, 184, 190
 ЛАУРІСТІН Мар'ю 767
 ЛЕВІ-БРЮЛЬ Люсьєн 39
 ЛЕВІ-СТРОСС Клод 755
 ЛЕНСКІ Герхард 737
 ЛЕНСКІ Джин 737
 ЛИПІНСЬКИЙ В'ячеслав Казимирович 42-43
 ЛІНТОН Ральф 770, 111, 183, 198
 ЛЮТАР Жан Франсуа 273
 ЛОКК Джон 9, 10
 ЛУКАЧ Дьєрдь 265
 ЛУКМАН Томас 239
 ЛУКРЕЦІЙ КАР 7
 ЛУМАН Ніклас 256

МАГУН Володимир Самуїлович 797
 МАКАЙ ВЕР Роберт 77
 МАКІАВЕЛЛІ Нікколо 45, 115
 МАКЛУЕН Герберт 759, 169
 МАНГАНЕЛЛІ Джордж 170
 МАЛІНОВСЬКИЙ Броніслав 89, 150, 217
 МАНН Мішель 265
 МАРКС Карл 14, 21, 22, 33-37, 38, 53, 95, 118, 119, 126, 167, 261, 262, 263, 265, 266, 267, 268, 269, 277
 МАРКУЗЕ Герберт 261, 265, 266
 МАРШАЛЛ Альфред 63
 МАСЛОУ Абрахам 203
 МЕРЛО-ПОНТІ Моріс 265
 МЕРТОН Роберт 20, 77, 89, 144, 183, 199, 256, 259
 МІД Джордж Герберт 18, 183, 198, 199, 217, 261
 МІЛЛІС Чарльз Райт 261, 262, 271
 МІЛЛЬ Джон Стюарт 162
 МІЛТОН Джон 755
 МІХЕЛЬС Роберт 43, 263
 МОЛЬ Абраам 769
 МОНТЕСК'Є Шарль Луї 37, 34
 МОСС Марсель 82, 217
 МУР Вільберт 119, 120
 МІОНХ Ріхард 256

НІЦШЕ Фрідріх 162
 НОЕЛЬ Елізабет 304

ОРТЕГА-І-ГАССЕТ Хосе 162
 ОУЕН Роберт 94

П

ПАНІНА Наталя Вікторівна 759
 ПАРЕТО Вільфредо Федеріко 43, 44-46, 63, 107, 255, 263
 ПАРСОНС Толкотт 20, 62-67, 69, 89, 120, 121, 183, 199, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 264
 ПЛАТОН 7
 ПОТЕБНЯ Александр Опанасович 37
 ПТОЛЕМЕЙ 116
 ПУФЕНДОРФ Самуель 68

Р

РАДКЛІФФ-БРАУН Альфред 57, 799
 РАЙТ Ерік Олін 97, 268, 269

РАЙХ Вільгельм 265
РЕКС Джон 262, 264
РЕМЕР Джон 265
РІКАРДО Дейвід 217
РІККЕРТ Генріх 69, 83
РІСМЕН Дейвід 184, 191
РІТЦЕР Джордж 275
РОЗЕНГРЕН Карл 168, 178
РОКИЧ Мілтон 178, 205
РУССО Жан Жак 68, 70

САКС Харві 247-248
САЛЛІВАН Гаррі 184
САРТР Жан Поль 265
СЕЛЗНІК Філіпп 144, 151
СЕН-СІМОН Клод Анрі 12, 13, 94
СЕНСОМ Вільям 227
СІКУРЕЛ Аарон 239
СКІННЕР Беррес 217
СМЕЛЗЕР Нейл 6, 90, 91, 136, 138, 140, 142, 147, 256
СМІТАдам 10, 11, 34, 217
СОРЕЛЬ Жорж 42
СОРОКІН Пітирим Олександрович 69, 73, 75, 88, 89, 124-125, 131, 168, 255
СОХАНЬ Лідія Василівна 212
СПЕНСЕР Герберт 7 13, 20, 28-30, 38, 66, 80, 81, 84, 217
СТОУН Філіпп 180

ТАЙЛОР Едуард Бернетт 77, 78, 81, 82
ТИРІАК'ЯН Едвард 239
ТІТМАМІКК277
ТОЙНБІ Арнольд 270, 271
ТОКВІЛЬ Алексіє де 31-33, 162
ТОМАС Вільям 60, 190, 204, 211
ТОФФЛЕРОЛвін 185
ТУРЕН Ален 185
ТЬОННІС Фердинанд 92
ТЬОРНЕР Джонатан 36, 240, 255, 256, 275
ТЬЮМІН Мелвін 122

ФЕЙЄРБАХ Людвіг Андреас 34
ФІРСОВ Борис Максимович 167

ФІХТЕ Йоганн Готліб 69
ФРАНКЛІН Бенджамін 95
ФРАНКО Іван Якович 37
ФРЕЗЕР Джеймс 217
ФРЕЙД Зігмунд 184, 207, 215, 262
ФРЕНД Жюльєн 143
ФРОММ Ерік 184, 190, 191, 261, 265

ХАБЕРМАС Юрген 171, 262, 265, 267, 268, 275
ХМЕЛЬКО Валерій Євгенович 141
ХОМАНС Джордж 184, 216-223
ХОРКХАЙМЕР Макс 163, 266
ХОРНІ Карен 184

ЦВСТАЄВА Марина Іванівна 757
ЦИЦЕРОН Марк Туллій 68

ЧЕСТЕРТОН Гілберт Кіт 156

Ш

ШАПОВАЛ Микита Юхимович 37
ШЕКСПІР Вільям 200, 224
ШЕЛДОН Вільям Герберт 188
ШИБУТАНІ Тамотсу 183, 199
ШОУ Джордж Бернард 202
ШПЕНГЛЕР Освальд 74, 75, 77
ШУЛЬГА Микола Олександрович 757
ШЮЦ Альфред 237-239, 240

Щ

ЩЕГЛОФФ Еммануель 247-248
ЩЕПАНЬСЬКИЙ Ян 90, 138, 139, 148

Ю

ЮМ Дейвід 10

ЯДОВ Володимир Олександрович 183, 205

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука	5
§ 1. Становлення предмета соціології	5
Що вивчає соціологія	7
Протосоціологія	12
Виникнення соціології	15
§ 2. Загальна панорама сучасної соціології	16
Рівні дослідження: макро- та мікросоціологія	19
Функціоналістський та конфліктологічний підходи	25
Розділ 2. Класична соціологічна спадщина .	26
§ 1. Виникнення та формування соціологічної думки	26
'.... Огюст Конт (1798-1857)	27
Позитивне мислення, класифікація наук і предмет соціології	27
Порядок і прогрес. Статика і динаміка	28
Методи соціології	28
Герберт Спенсер (1820-1903)	28
Теорія соціальної еволюції	29
Органіцизм та функціоналізм	30
Предмет і методологія соціологічного пізнання	31
Алексіє де Токвіль (1805-1859)	31
Основна тема роздумів та досліджень	31
Об'єкт і метод досліджень	32
Демократія, свобода і рівність	33
Індивідуалізм у демократичному суспільстві	33
Небезпека нового деспотизму	33
,Карл Маркс (1818-1883)	33
Наукове значення та ідеологічна заангажованість вченого	33
Загальна доктрина: світоглядний матеріалізм, еко-	34
номічний детермінізм, історизм	35
Класовий конфлікт	36
Відчуження	37
Фрідріх Енгельс (1820-1895)	37
§ 2. Соціологічна думка в Україні (кінець XIX - початок XX ст.)	38
Михайло Драгоманов (1841-1895)	39
Михайло Грушевський (1866-1934)	41
Богдан Кістяківський (1868-1920)	42
Соціологія права	42
В'ячеслав Липинський (1882-1931)	44
§ 3. Соціологічні концепції першої половини XX ст.	44
Вільфредо Федеріко Парето (1848-1923)	44
Предметна царина соціології: нелогічні дії	45
Суспільство як соціальна система	46
Еміль Дюркгейм (1858-1917)	46
Предмет соціології: соціальні факти	48
Нормальне і патологічне	48
Соціальна солідарність і перевтілення її	49

Георг Зіммель(1858-1918)	50	Розділ 5. Соціальна організація та соціальна інституція	136
Поняття суспільства	51	§ 1. Зміст поняття «соціальна організація»	138
Концепція соціальної диференціації	52	§ 2. Типи соціальних організацій	140
Теорія конфлікту	52	§ 3. Бюрократія	142
° Макс Вебер (1864-1920)	54	§ 4. Соціальні інституції	148
Соціальна наука як наука про дійсність	54	§ 5. Інституціоналізація організацій	150
Основні категорії «розуміючої соціології»	55	<i>Основні поняття і терміни розділу</i>	152
Флоріан Знанецький (1882-1958)	58	<i>Рекомендована література</i>	152
Концепція гуманістичного коефіцієнта	58	Розділ 6. Масова комунікація	153
Соціологія як наука про культуру	59	§ 1. Соціальна природа та історична обумовленість	153
Теорія соціальних дій	60	Засоби масової комунікації	154
Толкотт Парсонс (1902-1979)	62	Статус мас-медіа	159
Теорія дії	63	§ 2. Парадигми вивчення масової комунікації	160
Концепція соціальної системи	64	Парадигма «тотального» впливу	161
Соціальні зміни	66	«Парадигма ефектів» мас-медіа	163
<i>Рекомендована література</i>	67	«Двоступенева модель» масової комунікації	165
Розділ 3. Культура	68	Сучасні концепції масової комунікації	167
Поняття та ідея культури	68	§ 3. Контент-аналіз у дослідженнях масової комунікації	172
Культурні епохи	71	Методологічна дилема «якісне - кількісне»	172
Визначення культури	77	Методологічні максими контент-аналізу	173
Суспільство і культура	80	Методика контент-аналізу	175
<i>Основні поняття і терміни розділу</i>	90	<i>Основні поняття і терміни розділу</i>	181
<i>Рекомендована література</i>	91	<i>Рекомендована література</i>	181
Розділ 4. Соціальна структура	92	Розділ 7. Особистість	182
Соціологічне уявлення про структуру	92	§ 1. Особистість як предмет соціологічного дослідження	182
§ 1. Класи, групи, категорії	94	Соціологічний підхід до проблеми особистості та	182
Класи	94	основні напрями дослідження її	183
Макс Вебер про класи	96	Соціологічні теорії особистості	183
Сучасне уявлення про класи	97	§ 2. Типологія як метод соціального пізнання та застосування	185
Соціальні групи	98	її в дослідженнях особистості	185
Категорії населення	101	Основні характеристики методу типології та	185
§ 2. Статус і роль	102	проблеми побудови соціальних типів	185
Статус	102	Теоретична та емпірична типологія в дослідженні	187
Статусні групи	105	особистості	189
Символи статусу	108	§ 3. Соціальна типологія особистості	189
Роль	110	Перші дослідження проблем соціальної типології	190
§ 3. Соціальна стратифікація	113	особистості	190
Нерівність	113	Теорія «соціального характеру»	192
Влада	115	Базисний тип особистості за соціалізму та в	195
Причини нерівності	118	посттоталітарному суспільстві	195
Наслідки нерівності	121	§ 4. Особистість та соціальне середовище	195
Перспективи нерівності	123	Малі групи як соціальне мікросередовище розвитку	195
§ 4. Соціальна мобільність	124	особистості	196
Пітирим Сорокін про мобільність	124	Функції соціального мікросередовища особистості	197
Сучасні дослідження мобільності	126	Особистість та референтні групи	198
Мобільна поведінка	127	§ 5. Структура особистості	198
Наслідки мобільності	129	Теорія соціальних ролей	198
Образи суспільства	130	Рольова структура особистості і рольові конфлікти	200
Мобільність в Україні	131	Соціальна роль і розвиток особистості	202
<i>Основні поняття і терміни розділу</i>	134	Мотиваційно-смилова структура особистості	203
<i>Рекомендована література</i>	135		

§ 6. Розвиток особистості	206	§ 2. Проект соціологічного дослідження	285
Соціалізація особистості	206	Ескіз проекту дослідження	286
§ 7. Життєвий шлях особистості	209	Програма опитування громадської думки	289
Основні поняття і терміни розділу	212	§ 3. Програма соціологічного дослідження	290
Рекомендована література	213	§ 4. Вибірка в соціологічному дослідженні	293
Розділ 8. Повсякденне життя	214	Ступінь відбору	294
Соціологія повсякденності	215	Тип виділених об'єктів репрезентації та спосіб районування їх на проміжних ступенях відбору	295
§ 1. Розуміння повсякденності через парадигму соціального обміну	216	Тип відбору об'єктів репрезентації та одиниць спостереження	296
^Теоретичні витоки теорії обміну	217	Імовірнісні відбори	296
Понятійний словник теорії	218	Районований відбір	297
Парадигма обміну	219	Гніздовий відбір	297
Основні аксіоми теорії обміну	221	Систематичний відбір	298
Зауваження опонентів	223	Квотний відбір	299
§ 2. Драматургічна версія повсякденної реальності	223	Метод основного масиву	300
Керування враженням	225	Стихийний відбір	300
Проблема щирості	228	Обсяг вибірки	302
Атрибути соціального театру	229	Вибірка в опитувальних мережах	303
«Обличчя» спектаклю	231	§ 5. Анкета - основний інструмент дослідження	304
Соціальні сцени	233	Основні вимоги до запитань анкети	305
Команди	234	Помилки формулювань	307
Драматургічні проблеми взаємодії	235	Помилки формування віяла (набору) відповідей	310
Відкриті проблеми драматургічної версії	236	Допоміжні запитання	314
§ 3. Етнометодологічні дослідження явищ повсякденного світу	236	Соціально-демографічний блок	316
^ Феноменологічні передумови	237	Процес підготовки анкети	317
Предмет етнометодології	240	§ 6. Обробка та аналіз первинної соціологічної інформації	320
«Гарфінкелінг», або метод руйнування	242	Основні етапи обробки емпіричних даних	320
Зміст і функції фонових очікувань	244	Комп'ютерне програмне забезпечення для обробки емпіричних даних	322
Рефлексивність	245	Аналіз однієї ознаки	324
Дослідження соціального порядку	246	Графічне подання даних	326
Аналіз розмови	247	Аналіз двовимірних таблиць	329
Індексичні та об'єктивні вислови	248	Коефіцієнт кореляції та рівняння регресії	331
Буденна і наукова соціологічна свідомість	250	Методи багатовимірної статистики	333
Оцінка етнометодологічної перспективи	251	Основні поняття і терміни розділу	334
Основні поняття і терміни розділу	253	Рекомендована література	335
Рекомендована література	254	Іменний покажчик	336
Розділ 9. Основні напрями сучасного соціологічного теоретизування	255		
§ 1. Неофункціоналізм	255		
* § 2. Теорія конфлікту	260		
<f § 3. Неомарксизм	265		
§ 4. Постмодернізм	269		
§ 5. Пошуки шляхів інтеграції соціологічного знання	274		
Розділ 10. Організація та проведення соціологічного дослідження громадської думки	278		
§ 1. Методи збирання соціологічної інформації	279		
Формалізоване інтерв'ю	280		
Телефонні опитування	281		
Роздавальне анкетування	282		
Групове анкетне опитування	284		
Поштове опитування	284		

Навчальне видання

СОЦІОЛОГІЯ

Макеєв Сергій Олексійович
Чорноволенко Вілен Пилипович
Оссовський Володимир Леонідович
Бекешкіна Ірина Еріківна
Головаха Євген Іванович
Горбачик Андрій Петрович
Королько Валентин Григорович
Костенко Наталя Вікторівна
Пан і на Наталя Вікторівна
Ручка Анатолій Олександрович
Симончук Олена Володимирівна
Танчер Віктор Володимирович
Чурилов Микола Миколайович

Художнє оформлення і технічна редакція *В. П. Данильчука*
Коректура *С. В. Глухової, Л. І. Коляди,*
С. А. Нілової, З. П. Петрановської
Складання, верстка і макет *В. С. Таргонської*

Підписано до друку 30.06.1999. Формат 60*84 1/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 29,3. Ум. друк. арк. 19,99. Фіз. арк. 21,5.
Тираж 1000 прим. Зам. **2412.**

Видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана.
252001, Київ-30, МСП, вул. Б. Хмельницького, 51а

Друк здійснено видавництвом «Київська правда».
254136, Київ-136, вул. Маршала Гречка, 13